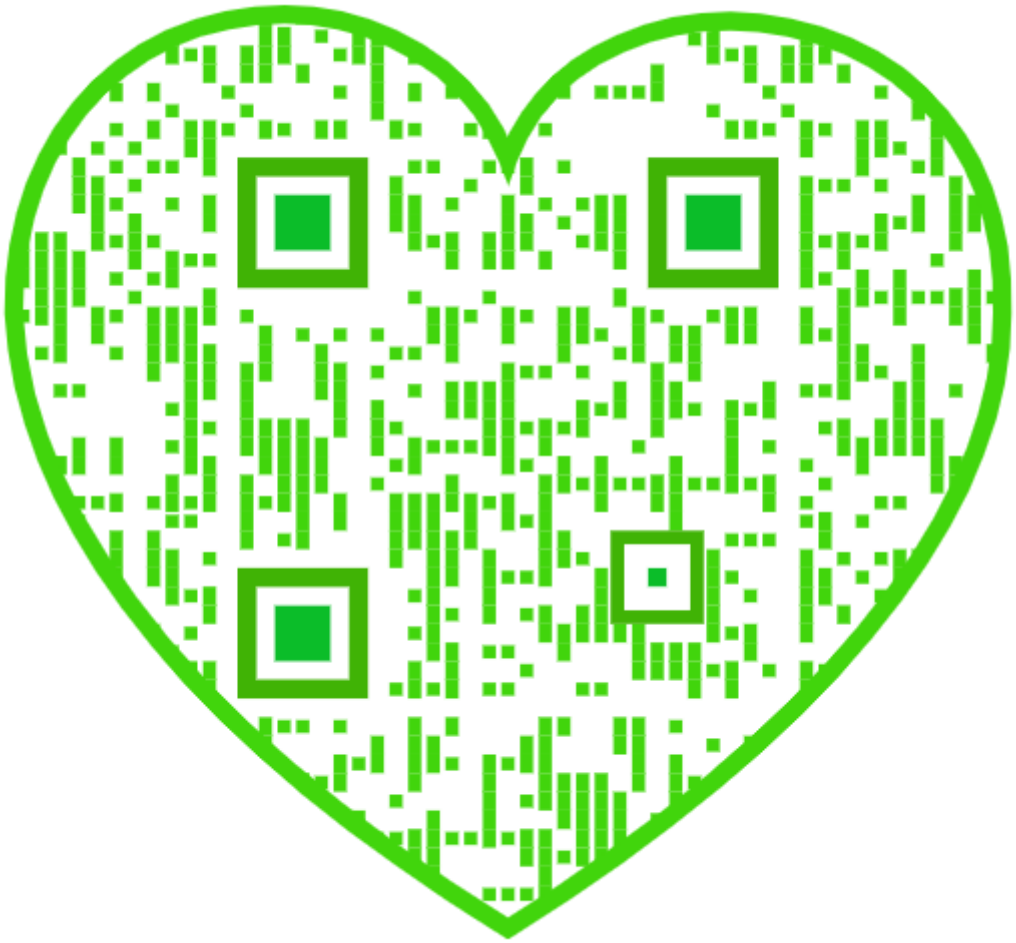
DE KATHOLIEK.

GODSDIENSTIG, GESCHIED- EN LETTERKUNDIG
MAANDSCHRIFT.

DE KATHOLIEK.

GODSDIENSTIG, GESCHIED- EN LETTERKUNDIG MAANDSCHRIFT.

HONDERD ZES-EN-TWINTIGSTE DEEL.

1904.

Multum facit qui rem bene facit. Bene facit qui communitati magis quam suae voluntati servit. *De imit. Chri.* L. I, C. XV, 25. *(Onze Wachter.)*

Vindicamus hereditatem patrum nostrorum. I Mach. XV, 34.

(De Katholiek.)

Wanten te Romen in de poert
Sergius die Pauwes benediede
En hine Aertsche Biscop wiede.

MELIS STOKE.

J. W. VAN LEEUWEN
LEIDEN (Hoogewoerd 89)
* CIↃDCDIV *
WED. J. R. VAN ROSSUM
UTRECHT

INHOUD VAN HET HONDERD ZES-EN-TWINTIGSTE DEEL.

(NB. In deze inhoudsopgave zijn de dichtstukken met een * gemerkt).

Bladz.

Zomeravond 1
A. E. M.

Kindersterfte, Neo-Malthusianisme, Huwelijk.
I. 6
II. 93
III. 290
H. J. DAMEN, Arts.

Radio-activiteit.
I. Ionen-theorie. 37
II. Electriciteitsgeleiding door verdunde gassen. 41
III. Kathode-, Kanaal- en Röntgenstralen 175
IV. Radio-actieve stoffen 317
V. De door radio-actieve stoffen uitgezonden stralen . . . 320
VI. Door radiumzouten ontwikkelde warmte. 324
VII. Geinduceerde radio-activiteit en radio-actieve emanaties 325
VIII. Radio-actieve verandering. 391
Dr. W. H. KEESOM.

Obelisken te Rome. 50
A. C. VAN DER TOGT.

***Droomen**. 59
F. R.

***Hooge liefde**. 60
F. R.

Bladz.

*Zwaluwen 61
F. R.

*De Nachtegaal 62
S. L. Braun, O. P.

*Estote fortes 63
fr. M. Vreeswijk.

Strekkingskunst 131
M. S.

Taal van Hooft 152
H. Linnebank O. S. Cr.

Studie over „l'Aiglon" van Edmond Rostand 163
Leo Balet.

Waanzin of erger? 189
Louis B. M. Lammers.

Indrukken.
II. Onweer 199
III. Boutade 202
IV. De Milaneezen 424
V. De Dom 428
VI. Allerzielen 501
Simon Boers.

*Zeisenzang 206
N. Ruijter.

Keizer Juliaan en zijn cultuurkamp.
I 257
II 354
Dr. J. V. de Groot, Ord. Praed.

*Aan Zee 329
F. R.

*De Wind 329
F. R.

*Invocatie I—IX 330
F. R.

Bladz.

*Novemberavond 353
F. R.

Een nieuw werk over methode van onderwijs. 406
H. WISMANS.

*Missa cantata 431
F. R.

*December 449
F. R.

Van een leerdicht van Vondel. 450
H. LINNEBANK O. S. Cr.

F. W. Weber. IV „Dreizehnlinden". (Vervolg van Dl. CXXIV, bl. 248 vv.) 458
P. fr. E. J. JANSEN, Ord. Praed.

Een Standaardwerk. II Ecclesiasticus. 488
J. VAN DEN DRIES.

*Uit de Grieksche Klassieken. De knaap en de grijsaard. 507
Dr. H. N. VELDHUIS.

*Winteravond in het woud 509
F. R.

*Ik zou willen zingen. 510
J. J.

LETTERKUNDIGE KRONIEK.

Bladz.

I: *De Rozenkrans.* — A. N. HUIJBERS, *Christus mysticus.* — ALBERTINE SMULDERS, *Uit het Bïënboec, Verzen* 208
A. M. J. I. BINNEWIERTZ.

NIEUWE UITGAVEN:

G. VAN NOORT, *Tractatus de Deo Redemptore*. 64
P. fr. TH. V. HOOGSTRATEN, O. P.

P. MANNENS, *Theologiae dogmaticae institutiones*. 77
G. VAN NOORT.

J. P. VAN KASTEREN, *Van den Sinai* 79
fr. R. PEETERS, O. F. M.

Kirchliches Handlexicon 81
B.

Prof. Dr. SPRUIJT, *Leerboek der formeele logica* 82
Dr. v. T.

J. VAN DER BURGT, *Dictionnaire Français-Kirundi*. 88
Dr. J. SCHRIJNEN.

Mr. AALBERSE, *Verleden, Heden en Toekomst*. 90
J. D. J. AENGENENT.

J. BAINVEL, *Nature et surnaturel*. 91
v. N.

G. KURTH, *De Kerk van Christus bij de keerpunten der geschiedenis.* Tweede uitgave. 92
A. M. C. v. C.

Mr. FRANS ERENS, *Augustinus' Belijdenissen vertaald* 219
H. W. J. HOOSEMANS.

H. LINNEBANK, *Jongere Letteren* 226
A. M. C. VAN COOTH.

Dr. C. G. N. DE VOOYS, *Middelnederlandsche Marialegenden*. . . 233
Fr. B. KRUITWAGEN, O. F. M.

A. C. BERTENS, *De Katholieke Kerk het werk Gods* 256
J. R.

H. VAN DEN BERGHE, *Tractatus de Legibus*. 336
J. M. L. K.

Bladz.

J. H. WISMANS, *An English Reader* 338
G. HUIBERS, Pr.

VICOMTE DE VOGUÉ, *Sous l'Horizon* 341
F. J. H. EVERS.

Mrs. WILFRID WARD, *The Light behind* 348
M. S.

G. F. HASPELS, *Herrijzenis* 351
M. S.

Biblische Studiën, Band VIII: Heft 3: *Die chronologischen Fragen in den Büchern Esra-Nehemia von* Dr. J. FISCHER. — Heft 4: *Die Briefe zu Beginn des zweiten Makkabäerbuches von* Dr. H. HERKENNE 437
fr. R. PEETERS, O. F. M.

V. FRINS, *De actibus humanis*. Pars II: *De actibus humanis moraliter consideratis* 440
J. TH. BEYSENS.

Dr. C. KRIEG, *Wissenschaft der Seelenleitung* 441
J. H. A. THUS.

THOMAE HEMERKEN A KEMPIS, *De imitatione Christi libri cum ceteris autographi Bruxellensis tractatis edidit* M. C. POHL . . . 446
C. N.

P. B. BRUIN, *Sociologische beginselen* 511
J. D. J. AENGENENT.

M. C. NIEUWBARN, *Sint Dominicus in de kunst* 517
JOS. VAN VEEN.

E. H. VAN DER HEYDE, *O. L. Vrouwe van Lourdes*. 527
J. R.

Supplement-register 1900—1905 528

ZOMERAVOND.

I. DWARSSTRAAT.

»En ben je nu niet blij, dat je weer thuis bent?"

»Blij, mijnheer? Ik zat nog liever in de gevangenis."

»Kom, kom, dat meen je niet.

»Niet meenen?" — en toen ging hij voort, zonder stemverheffing, nu en dan rustend — kalm pratend, alsof hem het geval niet deerde: »de dokter zei, 't zou wel weer gaan, »vier weken geleden heb ik 't laatst bloed opgegeven. Ik »was niet ziek genoeg meer voor 't gasthuis. — Maar 't gaat »niet mijnheer. — Gisteren-avond — buiten de Muiderpoort — »ben ik zoo tegen den grond geslagen — ze hebben me »naar 't bureau gebracht. Ik durf niet meer alleen op straat. »En van de stad hebben ze ook gezien, dat ik aan 't venten »was, en nou krijg ik tien stuivers in de week minder, omdat »ik er nog een paar centen bijverdien met die papieren »bloemen. — En de dokter wil 't niet eens hebben — die »zegt, ik mag niets doen. Maar je kunt toch niet van niets »leven. — Of ik pijn heb? Neen — geen pijn — maar ik »heb 't benauwd — erg benauwd soms — vooral nou met »dat heete weer — ik kan er niet tegen — ik heb liever »kou en nattigheid. — En de zon staat hier den geheelen »dag op. — Je kunt haast geen lucht krijgen. — De ramen »staan open — je kunt je hand er nauwelijks doorsteken — »en dan met zijn zevenen. Maar krijg maar eens een andere »kamer voor vijftien stuiver — en de huisbaas is schappelijk....

— »Met zijn zevenen?" — vroeg ik — »Ik dacht dat je »zeven kinderen had."

„Die had ik ook — maar de twee jongsten zijn verleden »week gestorven en Truus is nou ook ziek."

Zijn vrouw stond er bij, niet begrijpend — suffend — bevend — en op mijn vraag, wat 't kind scheelde en of zij den dokter geroepen had, ontwaakte zij plotseling — nerveus pratend, met haastige herhalingen en voortdurende tegenspraak.

»De dokter? jawel mijnheer — e — wat zegt u: de dokter »o nee — nee mijnheer."

Zij hijgde van opwinding.

— »Maar — mensch hou je nu toch kalm."

Toen stroomden de tranen.

Het kind lag in de bedstee. Een bleek roerloos schepseltje, in doeken ingehuld, 't gelaat was nauwelijks zichtbaar.

— »Je weet toch waar de dokter woont? niet waar, moeder?"

— En zij — met angstbewegingen: »O juist mijnheer — »zeker mijnheer."

— »Ik heb er ook geen verstand van — maar of 't nu »wel goed is, je kind zoo in te pakken, dat 't haast geen »adem kan krijgen — en dat bij die hitte — dat betwijfel »ik. Dus je gaat nu aanstonds naar den dokter, hoor, aan»stonds!"

— »Jawel — mijnheer — jawel — maar ziet u — och — »ik dacht maar. . . ."

Wat zij dacht kreeg ik niet te hooren, want onder zenuwschokken viel zij snikkend op een stoel.

De man zag berustend voor zich uit — moe starend — onverschillig voor wat nog komen zou — »'t beste is nog, »als je maar dood gaat."

De kinderen speelden met een gebroken kinderserviesje — geschenk van een buurvrouw. — De melk werd verbeeld door papiersnippers. Zand stelde de suiker voor.

Zij speelden stil en lusteloos.

Hongerige kinderen zijn niet levendig.

»En ga je nu naar school toe, zus?"

»Neen mijnheer."

»Neen? waarom niet?"

»Wij hebben geen eten. . . ."
»En ben je Zondag naar de kerk geweest?"
»Neen mijnheer."
»Ook al niet? Hoe komt dat dan?"
»Ik had geen jurk. . . ."

Ik ging achterwaarts de trap af, tastend met den voet naar de lagere trede.

Ik kwam voorbij de kamer, waar de tachtigjarige, doove vrouw woonde. Verleden week was zij overreden. Nu kreunde zij stil. Haar zoon paste haar op. Een zeeman. Hij had schipbreuk geleden en zijn have verloren. Hij was ziek terug gekomen. De meester zei, dat hij geopereerd moest worden. Hij mocht 't niet uitstellen — neen — dat mocht niet. »Maar je kunt de oude vrouw toch niet alleen laten liggen."

Ik kwam voorbij de kamer van den dronkaard. Hij sloeg zijn vrouw en zij verdroeg het. Zij werkte en zorgde en hield den boel bij elkaar. Hij sloeg den boel stuk in één bui van razende drift. Zij zweeg en begon opnieuw en weende, als hij 't niet zag. »De man is zoo kwaad niet, mijnheer, hij kan soms toch zoo aardig met de kinderen zijn". Zij had hem nog lief.

Ik kwam voorbij de kamer van de vrouw met de slechte reputatie. De buren belasterden haar en zij sprak kwaad van de buren. Zij vloekte en de buren vloekten ook. — »Zij was een nette vrouw. Op haar viel niets aan te merken, maar de juffrouw beneden met d'r mooie dochter. . . ."

Dan kwam de juffrouw van beneden. — »Als ik mijnheer »nou eens een raad mag geven, laat hij dan niet meer naar »de juffrouw van boven gaan, want mijnheer zou zijn eigen »reputatie ook nog kunnen verliezen".

Beiden beriepen zich op den huisheer. »Die zou mijnheer wel eens inlichten". Maar de huisheer was zelf een canaille.

Zoo kwam ik voorbij vele kamers. Mij vastklemmend aan het kleverige touw, daalde ik af langs de bochtige trap, door een atmospheer van beëngende onreinheid en dompige broeiing. Ik rook visch en petroleum.

Ik hoorde geschreeuw van kinderen, toornige stemmen — sussende woorden.

Ik snakte naar lucht. Lucht! De straat op! Ademhalen!

Beneden mij schemerde de deur. — Toen stond ik in de straat in den lichten zomeravond.

Zomeravond!

De lucht hing zwaar en massaal in de enge straat.

Walmen trokken langs de huizen. Gootstank steeg op uit vunzige rioolen. Vetgeuren verdikten de lucht.

Vrouwen zaten op stoelen voor de deuren. Vrouwen stonden — begeerig luisterend — in een kring op de hoeken der sloppen. Witte jakken — plat glanzende haren — glimmende voorhoofden.

»Allo blaag" — een kind wordt aan den arm voortgesleurd.

Dan gilt een meid, met snerpende, plotseling omhooggierende stem, een jongen achterna. Die vloekt terug met scherpe articulatie. »Lee-lij-ke vui-le. . . ." En de vrouwen vallen in met lachende krijschgeluiden. Ik glijd over schillen en koolstronken. Een hond woelt in afval.

II. Axenstein.

't Werd nu stil op 't groote terras. De gasten waren naar binnen gegaan.

De jonge Poolsche, die haar man en haar geloof verloren had, zat op een easy-chair in de hall en las Maupassant. Het hoofd achterover, de armen rustend op de leuning, hield zij het boek hoog vast tusschen de witte fijne handen. De Engelsche geestelijke, oudheidkundige en Bachdweper, zocht zijn toevlucht in het muzieksalon en speelde een fuga van den grooten Cantor der Thomaskerk.

De vader van den Eton-boy, Lord Ralley, die naar oud-Engelsche zede, met koerier en equipage reisde, had zich verscholen in de leeszaal, achter een ontzaglijk Newspaper.

Ook »Grand-maman" zat in de hall, bij tusschenpoozen, stil observeerend en rustig dommelend. De groote ceremonie van den handkus had zooeven plaats gehad. Haar vier klein-

kinderen, volbrachten de plechtigheid met Fransche gratie, onder goedkeurend toezicht der Elzasser bonne.

Mr. Mac'kean, Oxfordstudent, groot, krachtig, correct, smoking en in lakschoenen, stond in de geopende deur van de hall en flirtte met de blond-blanke Miss Nelson. Miss Nelson krijgt een rijpaard, als ze Duitsch verstaat.

De twee Petersburger dames zaten in de koude rust van de conversatie-zaal en deden, wat zij iederen avond doen, thee drinken en piquet spelen.

Ik was alleen op het terras. Klanken kwamen van verre. Naderende stemmen. Een lichte vrouwetred, een vrouwekleed ruischt over de fijne kiezel. Een deur gaat open. De stemmen verdwijnen. Rust, absolute rust.

Het meer ligt aan mijn voeten, diep onder mij wegnevelend. De Pilatus steekt nog af, tegen de wit-blauwe westerlucht.

Uri-Rotstock is nauwelijks meer zichtbaar.

Tegenover mij de lichten van Seelisberg. De wind steekt op.

Een zachte, zoele, streelende wind.

En gedragen op den wind, komen de geuren der bergen, der weiden, der bosschen.

Nu wuiven de boomen van het park hun kronen in schuifelend beweeg en zingen hun nachtelijke melodieën in zwevenden zang door de reine lucht. Ik ontwaar mijn schaduw.

De maan komt op.

Nu krijgen de geluiden een teerder klank. Nu krijgen de wezens een fijner bouw. Nu krijgen de vormen een zachter lijn. Nu wordt het huis een zilvren paleis. Nu wordt de zee een zilvren vlak.

De nevels worden zilvren waden, bedekkend het lichaam der koel-kuische aarde.

Bladschaduw besprankelt de witte wegen....

En rechts, onder de boomen, op de grens van het licht, stond een man, groot en krachtig, en een meisje blond en blank.

Hij had zijn arm om haar heen geslagen en hij kuste haar.

A. E. M.

KINDERSTERFTE, NEO-MALTHUSIANISME, HUWELIJK.

Zonder schroom, zelfs zonder verontschuldiging, durf ik 't wagen een bijna uitsluitend medisch onderwerp voor de kolommen van dit tijdschrift aan te bieden, immers 't is bekend genoeg, men ziet het aan den opgang der moderne literatuur, dat pathologische gevallen, zelfs als zij door volkomen ondeskundigen behandeld worden, tegenwoordig zeer in den smaak vallen.

Of echter de inhoud geheel aan den titel beantwoordt, durf ik niet uit te maken. De hoofdzaak van mijn arbeid is een overzicht te geven van een boekje door collega Jonkers geschreven: *Beschouwingen over de oorzaken der groote kindersterfte*[1]). Nu vreesde ik, dat velen zouden deelen mijn huiverigheid voor statistieken — en ik was zoo vrij den titel wat smakelijk te maken. Ik hoop van harte, dat het anderen zal gaan als mij; naarmate ik mij meer in de dorre cijfers verdiepte, werden ze welsprekender en boeiden mij meer en meer. Moge de statistiek ook al niet alles doen kennen en ons — we zullen 't ook hier zien — niet volledig over allerlei bijomstandigheden kunnen inlichten, het valt toch niet weg te cijferen, dat ze ons vaak zekerheid geeft, waar we te voren slechts vermoedens hadden, dat ze ons vaak van onze dwalingen geneest.

---

[1]) Volledige titel: *Beschouwingen over de oorzaken der groote Kindersterfte (meer speciaal in het 1e levensjaar) en de middelen die tot verbetering daarvan kunnen leiden. Met statistische overzichten van de Huwelijken, de Geboorten en de Sterfte in Nederland van 1840 tot 1900, van* E. J. Jonkers, arts te Groningen. Groningen, P. Noordhoff, 1903.

't Is mijn bedoeling niet den schrijver voetstap voor voetstap te volgen; ik zou ieder willen raden dit rijk gedocumenteerde boekje zelf ter hand te nemen. Ik wil slechts zijn gedachtengang volgen, hier grepen doen, elders kritiek uitoefenen en de conclusies wat uitvoeriger behandelen.

Onder al de tabellen, welke hij schenkt, trof mij geen zoozeer als die, welke voorkomt op blz. 76:

Tijdvak.	Op 1000 levendgeborenen stierven gemiddeld per jaar in 't 1e levensjaar.			Op 1000 inwoners stierven gemiddeld per jaar zonder de levenloos aangegevenen.		
1840—44	173	1840—49	181	24.09	1840—49	26.43
45—49	190			28.69		
50—54	184	1850—59	195	23.60	1850—59	25.59
55—59	206			27 47		
60—64	191	1860—69	197	24.77	1860—69	25.04
65—69	203			25.30		
70—74	208	1870—79	202	25.72	1870—79	24.56
75—79	197			23.47		
80—84	191	1880—89	182	22.10	1880—89	21.39
85—89	174			20 72		
90—94	166	1890—99	160	20.08	1890—99	18.74
95—99	153			17.49		

Op de volgende bladzijde zegt de schrijver:

»Op het eerste gezicht zien deze tabellen er nogal bemoedigend uit. Inderdaad is de algemeene sterfte dan ook beduidend afgenomen. Ook met de kindersterfte is zulks het geval, ofschoon in veel geringere mate. Een eenvoudige berekening uit die tabellen (26.43 : 18.74 = 181 : x) immers leert ons, dat indien de afname dier sterfte in het eerste levensjaar gelijken tred had gehouden met de afname der algemeene sterfte, de eerste over de jaren 1890/99 gemiddeld zou moeten bedragen ruim 128 per duizend levendgeborenen per jaar. In werkelijkheid bedraagt zij bijna 160 °/₀₀ waaruit dus blijkt [1]) *dat in de laatste 60 jaren der vorige eeuw de sterfte in het 1e levensjaar niet eens in die mate is afgenomen als de alge-*

[1]) Waar in citaten cursief gedrukt is, is dit, zonder nadere vermelding, door den oorspronkelijken schrijver gedaan.

meene sterfte. Ja in een paar provinciën van ons vaderland, met name Noord-Brabant en Limburg, is zij, zooals wij later zullen zien, in datzelfde tijdsverloop zelfs aanmerkelijk toegenomen, resp. van 161 tot 200 °/₀₀ en van pl. m. 148 tot 172 °/₀₀, niettegenstaande de algemeene sterfte daar ook geringer geworden is, resp. van 21.45 (1840/49) tot 20.20 °/₀₀ (1895/99) en van 22.38 (1840/49) tot 18.38 °/₀₀ (1895/99)".

Wie nu door deze cijfers nog niet getroffen is, zal toch een pijnlijke gewaarwording ondervinden, wanneer hij kennis maakt met de volgende tabel (blz. 79): op 1000 levendgeborenen stierven gemiddeld per jaar in het 1e levensjaar

In:	1840 49	1850 54	1855 59	1860 64	1865 69	1870 74	1875 79	1880 84	1885 89	1890 94	1895 99	Volgnummer.
Friesland.....	114.6	115	149	140	138	140	140	131	119	110	98	1
Drente..... ...	115.3	117	120	116	131	125	123	123	114	114	113	2
Groningen.	121	121	146	133	148	148	150	132	120	122	116	3
Overijsel.....	128	127	146	134	150	147	145	141	140	138	131	4
Gelderland	127	126	142	138	153	154	150	147	146	145	143	5
Noord-Holland...	201	206	237	206	218	223	208	203	181	163	144	6
Het Rijk.....	*181*	*184*	*206*	*191*	*203*	*208*	*197*	*191*	*174*	*166*	*153*	7
Utrecht.....	200	214	228	225	241	256	233	225	202	187	168	8
Zuid-Holland	254	257	278	261	271	284	258	240	211	191	168	9
Zeeland.....	260	262	291	239	255	245	222	207	180	178	169	10
Limburg.... ...	148	134	152	148	161	162	157	159	158	169	172	11
Noord-Brabant...	161	163	191	182	194	205	206	215	205	207	200	12

en daarna op blz. 81 het volgende leest:

»Wanneer we nu voor een oogenblik aannemen, dat in *Friesland*, waar de kindersterfte thans het geringst is, een ideaal toestand bestaat, met andere woorden, dat daar geen enkele zuigeling meer sterft, die door betere voeding, verzorging, verpleging, enz. in het leven had kunnen worden behouden, dan sterven er in het 1e levensjaar

in de provincie	Drente	gemiddeld	per	jaar	nog	15
» »	»	Groningen	»	»	»	»	18
» »	»	Overijsel	»	»	»	»	33
» »	»	Gelderland	»	»	»	»	45
» »	»	Noord-Holland	»	»	»	»	46

in de provincie		Utrecht	gemiddeld	per	jaar	nog	70
» »	»	Zuid-Holland	»	»	»	»	70
» »	»	Zeeland	»	»	»	»	71
» »	»	Limburg	»	»	»	»	74
» »	»	Noord-Brabant	»	»	»	»	102

kinderen op de 1000 levendgeborenen, die onder voor die kinderen betere omstandigheden niet hadden behoeven te sterven. Gaan we nu het geheele aantal levendgeborenen na, b. v. van het jaar 1899, dan leert ons eene eenvoudige berekening, dat *in dat jaar alleen* in Drente 73, in Groningen 162, in Overijsel 357, in Gelderland 807, in Noord-Holland 1351, in Utrecht 582, in Zuid-Holland 2704, in Zeeland 512, in Limburg 680, in Noord-Brabant 1901 en *in geheel Nederland van de 24253 in het eerste levensjaar overledenen dus 9129, dat is meer dan $^1/_3$ gedeelte, onnoodig te gronde zijn gegaan*".

Dat vele zuigelingen onnoodig sterven — ieder medicus wist het reeds lang. 't Is een verdienste van den schrijver, dat hij ons bekend maakt met den omvang van dit kwaad. Wanneer in één jaar 9129 menschen, door epidemie, door rampen, door oorlog werden weggenomen, stad en land zouden in beroering raken, de dagbladen zouden als tolken der publieke opinie luid om hulp schreeuwen — nu 9129 zuigelingen in één jaar zonder rumoer wegkwijnen, gaan we onbewogen en kalm onzen weg. Mogen we hierin berusten?

We zouden ons zelf een brevet van onmenschelijkheid uitreiken, indien we 't lot dier zuigelingen als een fataliteit aanvaardden.

Noodzakelijk is 't dus, dat we de oorzaak of oorzaken van deze onnoodige sterfte opspeuren: om een kwaad te bestrijden moeten we 't zoo nauwkeurig mogelijk kennen.

Collega Jonkers valt met de deur in huis, als hij zijn beschouwingen aldus aanvangt:

> »De statistiek leert ons, dat de sterfte in het eerste levensjaar van 's menschen bestaan voor een groot (volgens prof. Heubner voor het $^2/_3$) gedeelte veroorzaakt wordt door ziekten van het maag-darmkanaal.

> Aangezien nu deze ziekten grootendeels haar ontstaan te danken hebben aan fouten, van welken aard dan ook, in de *voeding*, zal het dus voor het behoud van den zuigeling van het grootste belang zijn, deze zoo nauwkeurig mogelijk te regelen".

't Ei van Columbus! De voeding moet geregeld! Hoe eenvoudig. Werkelijk de zaak is in den grond eenvoudig: de zuigeling brengt zijn eigen voedsel mede . . . 't Is mogelijk, dat in historische tijden hiermede de zaak was afgedaan, tegenwoordig is het beslist niet zoo. 't Is ongelooflijk, tot welk een hopeloos verwarden toestand, domheid, traagheid, gemakzucht der menschen, de eenvoudige voedingsquaestie van den zuigeling gebracht hebben.

De wetenschap moet er aan te pas komen om die verwarring weder los te wikkelen.

De chemie dan heeft geleerd, dat de moedermelk een zeer specifiek vocht is, bij uitstek geschikt voor den te voeden zuigeling. Niet alleen dat ze juist de eiwitstoffen, vetten en koolhydraten bevat, welke het jonge individu noodig heeft en gemakkelijker dan welke andere eiwitten, vetten en koolhydraten ook verteert, ze bevat tevens de zouten en minerale bestanddeelen, welke noodig zijn voor opbouw van beenderen, van bloed en spieren.

De chemie zonder meer zou nu kunnen meenen, dat niets eenvoudiger was dan 't samenstellen van een kunstmatige melk. Ze zou bedrogen uitkomen. De bioloog leerde in de melk eigenschappen kennen, die niet met chemische onderzoekingsmethoden zijn aan te toonen, eigenschappen, welke ons de moedermelk in ons voorstellingsvermogen doen denken als een levende vloeistof.

> »Wanneer men nl. bij een dier eenige keeren melk van een ander dier onderhuids inspuit, dan verkrijgt het bloedserum van het ingespoten dier, *lactoserum* genaamd, de eigenschap om uit diezelfde melk de eiwitstoffen neer te slaan. Op andere melksoorten heeft het lactoserum dien invloed niet. Zoo conguleert vrouwen-lactoserum, d. i. het bloedserum van een dier, dat met vrouwenmelk

is ingespoten, alleen vrouwenmelk; koe-lactoserum echter niet alleen koe- doch ook geitenmelk, *hetgeen wijst op nauwe verwantschap van de eiwitstoffen dezer twee melksoorten*" [1]).

In de melk zijn met zekerheid fermenten aangetoond [2]).

Al deze fermenten *worden door koken onwerkzaam*, behalve het fibrine- en het salolsplitsend ferment.

't Blijkt, dat er in hoofdzaak twee groepen melksoorten bestaan: diastasenhoudende melk (vrouw en hond) en oxydasenhoudende melk (koe, geit) en daartusschen in staat de ezelinne melk, die dan ook van oudsher een der beste surrogaten was voor vrouwenmelk.

Het bleek, dat de aanwezigheid dier fermenten voor een groot deel afhangt van de wijze van voeding der zoogster.

»Het feit, dat een met het voedsel ingebracht ferment na korten tijd in de melk van het dier verschijnt en wel onontleed en niet aangetast in zijne vitaliteit, bewijst, dat het als zoodanig door de melkklier uit het bloed wordt uitgescheiden, welke klier dus hier de rol van *excretie*-orgaan speelt" [3]).

Niet alleen dit, de borstklier heeft ook een *elektieve* werkzaamheid.

---

1) T. a. p. blz. 4.

2) Het volgende geeft eenigszins verkort de meer uitvoerige opgave van Jonkers weer:

a. Het *amylolytisch* ferment, ook wel *diastase* of *amylase* genoemd. Dit is een uit amylum suikervormend ferment. Het is constant en zeer werkzaam aanwezig in vrouwen- en hondenmelk, het ontbreekt constant in koe- en geitenmelk, in ezelinnemelk is 't meestal zwak werkzaam aanwezig.

b. *Proteolytische* fermenten, *trypsine* en *pepsine*, d. z. eiwit ontledende fermenten, welke constant in de melk van vrouw, ezelin, koe, geit, hond voorkomen

c. *Coaguleerende* fermenten.

d. *Lypolitische* fermenten, *lipase* komt voor in alle melksoorten, 't sterkst werkzaam in vrouwenmelk.

e. *Salolsplitsend* ferment.

Oxydeerende fermenten, oxydasen komen in zeer werkzamen toestand voor in koe- en geitenmelk, *terwijl ze in vrouwenmelk ontbreken.*

Ook komt er nog een *glycolytisch*, een melkzuurvormend ferment voor.

3) T. a. p. blz. 8.

»Over het wezen der fermenten zelve zijn de geleerden het nog geenszins eens. Dit is voornamelijk het gevolg hiervan, dat het tot dusver nog niet gelukt is om ze zuiver geïsoleerd daar te stellen" [1]).

Waar we zien, hoeveel verschil er in chemische en biologische eigenschappen is tusschen vrouwenmelk en melk van eenigerlei dier, is het dus wel duidelijk dat dierenmelk steeds een gebrekkig surrogaat moet zijn.

»Bovendien schijnt het weerstandsvermogen tegen allerlei schadelijke invloeden, vooral tegen acute ziekten, en niet alleen gedurende de zuigeling-periode doch ook nog daarna, bij een borstkind grooter te zijn dan bij een kunstmatig gevoed kind; ja het is bekend dat hardnekkige etterige processen, die elke behandeling trotseerden, binnen betrekkelijk korten tijd tot volkomen genezing kwamen, zoodra de kinderen de borst gereikt werd" [2]).

Gebleken is, dat in de melk stoffen voorkomen, *alexinen* genaamd, die een vernietigenden invloed uitoefenen op bacteriën.

»Uit de op pag. 4 reeds aangehaalde onderzoekingen van Ernst Moro nu is gebleken, dat onder zooveel mogelijk gelijke omstandigheden het serum van een borstkind sterker bacterie-doodend vermogen heeft dan dat van een pasgeboren en dan dat van een kunstmatig gevoed kind; verder dat bij hetzelfde kind het bactericide vermogen van zijn serum grooter is, wanneer het aan de borst, dan wanneer het kunstmatig gevoed wordt. Nu is beweerd, dat de toename of de verhoogde werkzaamheid dier serum-alexinen bij borstkinderen slechts een gevolg was van hunne betere constitutie, hunne meerdere levenskracht; dit is echter onjuist, daar zelfs het serum der allerzwakste borstkinderen nog veel sterker bacterie-doodend werkt dan dat van krachtige, kunstmatig gevoede zuigelingen. De bron voor dit *plus* aan bacterie-doodende kracht, aan alexinen dus, dat zich klaarblijkelijk eerst later met de voeding aan de borst ontwikkelt, moet dus wel de vrouwenmelk zijn" [3]).

---

[1]) T. a. p. blz. 9. [2]) T. a. p. blz. 11. [3]) T. a. p. blz. 11.

Na zulke sprekende bewijzen voor de superioriteit der natuurlijke voeding boven kunstmatige, is 't wel duidelijk, dat alles gedaan moet worden, wat mogelijk is, om de natuurlijke voeding te bevorderen. We wisten eigenlijk al lang, dat deze verhoudingen bestaan, al wisten we niet juist het hoe en waarom. Veel wetenschappelijke arbeid was noodig om 't geweten wakker te schudden. Wel beschouwd, is 't een schande voor ons, dat we, waar de eeuwenoude ondervinding zoo duidelijk sprak, doof bleven en nog bewijzen vroegen aan de wetenschap.

Doof en blind zijn we! In Berlijn voedden in 1895/96 slechts 17.5 pCt. van de moeders, die een huis bewoonden met meer dan 6 kamers, tegen 58.4 pCt. van de moeders, die eene woning met 1 kamer bewoonden, hare kinderen zelf[1]).

De verhoudingen zullen in Nederland wel iets — maar niet veel beter zijn.

De borstvoeding kan zonder overdrijving een ideale genoemd worden. Bij toepassing zullen slechts bij uitzondering de maagdarmziekten voorkomen, welke, zooals wij aanstonds zullen zien, zulk een overwegende rol spelen onder de doodsoorzaken der zuigelingen. Al die ziekten, zooals rachitis (Engelsche ziekte), haemorrhagische diathesen (bloedziekten), welke de zuigelingen tot stumperds maken en blijvend maken vaak, komen bij de natuurlijke voeding nauwelijks voor. Men moge enkele »voordeelige" kinderen onder de kunstmatig gevoede kunnen aanwijzen, hun aantal staat verre achter bij dat der met de borst gevoeden.

Welke oorzaken kunnen nu aangewezen worden, dat tegenwoordig zoo vele moeders de schoone taak van hunne kinderen te voeden achterwege laten?

Gemakzucht, luiheid, ijdelheid, domheid....

Een zoogende moeder moet zich op regelmatig weerkeerende tijdstippen aan haar taak *wijden* — ze kan niet, zooals bij kunstmatige voeding, aan anderen overlaten het voedsel aan haar zuigeling te reiken. Ze zal dus gedurende de periode

---

[1]) T a p. blz. 13.

van 't zoogen zich verschillende genoegens moeten ontzeggen — dat is waar! Maar zal dit ontberen niet ruimschoots beloond worden door 't genot haar kind gezond en krachtig te zien opgroeien? Ja zeker, gelukkig vele moeders denken aldus, maar o zoovele zijn harteloos genoeg om zich onder allerlei voorwendsels aan haar taak te onttrekken. Er ligt voor medici een groot werk te doen, wanneer zij, diep overtuigd van de voordeelen der borstvoeding, hun overtuiging overbrengen bij de jonge moeders — vooral bij de eerste bevalling. Vreemd als alles der jonge moeder is, slecht voorbereid als vele jonge vrouwen tot haar huwelijk zijn, zien ze alleen de lasten van de voeding; ze zien nog met zeker heimwee terug op de vervlogen dagen van pretjes, als jong meisje doorgemaakt; de eerste pogingen tot zoogen gelukken niet aanstonds — wat niet te verwonderen is: èn kind èn moeder staan voor een nieuw feit —; een dwaze echtgenoot is op zijn manier bezorgd voor zijn »vrouwtje", die veel te teer is; een baker is wat lui om overdag en bij nacht te helpen bij de eerste pogingen van moeder en kind, ze beklaagt »'t arme vrouwtje", 't is wel interessant te zwak te zijn; reclame-artikelen in kranten, op muren, in winkels en trams, overtuigen de onwetenden hoe gemakkelijk, hoe voordeelig, hoe zeker kunstmatige voeding te bereiken is. Een wetenschappelijk vernisje, eenige gewichtsopgaven, vergelijkende analysen van chemisch onderzoek van moedermelk en van 't aanbevolen praeparaat.... bedriegen de menschen volkomen.

Ziedaar in eenige woorden geschetst een beeld, dat dagelijks voorkomt in alle klassen der maatschappij. En zulk een vrouw is nog niet een van de bepaald slechte moeders, die bang zijn haar vormen te bederven, of die, zonder eenige liefde voor haar kind, uit louter onverschilligheid de last der voeding niet op zich nemen.

In zulk een geval kan de geneesheer veel doen. Met zachten drang en met krachtige vermaning dient hij zijn wil door te zetten, ieder fictief bezwaar te weerleggen: hier mag en moet hij dwingen.

Hij moet herinneren, dat wie kinderen voortbrengen, op-

houden te leven voor zich zelf, en behooren te trachten hun geslacht op te voeren tot hooger trap van geestelijke en lichamelijke ontwikkeling dan waarop zij zelf staan. Hij moet herinneren, hoe een dergelijke levensbeschouwing haar eigen loon zal vinden: in meer ideale genoegens dan het loopen in mooie kleeren door een park, of 't zwieren door een balzaal, of 't zitten in een schouwburg. Hij moet geestdrift weten te wekken voor de taak van 't zoogen, bij de ouders en andere invloed hebbenden, en wel verre van 't hysterische genoegen van 't interessante zwakzijn aan te moedigen, moet hij weten op te wekken tot een frisch, krachtig leven met volle ontplooiing van alle lichamelijke functies en beheerscht door een hoog ideaal van plicht.

Het argument van te zwak zijn wordt wat vaak misbruikt. Inderdaad er *zijn* tegen-aanwijzingen, die 't zoogen verbieden [1]).

1. Zwangerschap der zoogende moeder *kan* — maar behoeft niet — een beletsel zijn. In dit geval moet rekening gehouden met 't belang van moeder, van fœtus en kind. Er bestaat n. l. eenerzijds door 't zoogen gevaar voor abortus en anderzijds kans dat 't zog minderwaardig wordt gedurende de nieuwe zwangerschap, zoodat of moeder en ongeboren kind lijden onder 't zoogen, of de zuigeling slecht gevoed wordt.
2. Zwakte van de moeder b. v. door slechte bloedsmenging, bloedarmoede.
3. Hartziekten kunnen een beletsel vormen, maar behoeven 't lang niet altijd te zijn.
4. Nierontsteking maakt soms de zogafscheiding onvoldoende, maar is geen beletsel, wanneer de secretie ruim is.
5. Haematuria gravidarum (bloedwateren) is zeer zeldzaam, schijnt wel een contraindicatie te vormen.

---

[1]) Deze zijn ontleend aan:
Wanneer mag de moeder haar kind zoogen? Dr. C. Metzlar (*Ned. Tijdschr. voor Geneesk.* 1902, II, blz. 486 vv).

6. Suikerziekte is een zeldzame contraindicatie, omdat zij veelal steriliteit veroorzaakt of oorzaak is van den dood van moeder of kind. 't Is niet gewenscht bij suikerziekte te zoogen.
7. Bij psychosen kan het soms geraden zijn ter wille van moeder en kind niet te zoogen. Sommige psychosen maken de moeder gevaarlijk voor het kind.
8. Tepelkloven kunnen, klein als ze zijn, door hun pijnlijkheid, 't zoogen onmogelijk maken. Ze bieden soms weerstand aan iedere behandeling. 't Is vaak tergend een overvloed van zog aanwezig te weten en de onmogelijkheid te moeten erkennen dit aan de zuigeling te reiken. Mastitis, d. i. ontsteking van 't zogklierweefsel, is in vele gevallen eveneens een beletsel.
9. Het ontbreken van zog is geen voldoende contraindicatie. Met volhardende pogingen, goed geleid, is soms een voldoende zogsecretie op te wekken.
10. Afwezigheid der tepels, behoeft niet tot spenen te leiden. Er zijn hulpmiddelen als zuigglaasjes, die hier helpen kunnen.
11. Menstruatie geeft soms aanleiding tot voorbijgaande stoornissen.
12. Sommige medicamenten als narcotica, b.v. opium, gaan in 't zog over en kunnen dit minder geschikt maken voor de zuigeling.
13. Acute infectie-ziekten schijnen geen bepaald beletsel te vormen. Chronische infectie-ziekten zooals tuberculose en syphilis vormen onder bepaalde omstandigheden beletselen.
14. Er zijn mechanische afwijkingen van den kant van den zuigeling, zooals hazelip, abnormale tandvormig en zwakte die meer of minder ernstige — al of niet te verhelpen beletsels vormen.

't Paste — mijns inziens — niet in het kader van dit tijdschrift meer dan een zeer verkort uittreksel te geven van het stukje van Metzlar. Het zal voldoende zijn om aan te

toonen, dat er werkelijk beletselen tot het zoogen zijn, maar dat ze veelal relatief genoemd moeten worden.

Andere schrijvers gaan in hoofdzaak met het bovengenoemde mede. Graanboom [1]) moge psychose, epilepsie, longtuberculose als absolute contra-indicatie doen gelden, hij geeft toch ook toe, dat er gevallen voorkomen, in welke het zoogen geschieden kan, ondanks bestaande tuberculose enz.

Merkwaardig is het volgende citaat:

> »Und doch is festzuhalten: dass zum Stillgeschäft angehalten werden muss jede Frau, bei der eine entsprechende Milchsecretion vorhanden ist. Wer von der Zweckmassigkeit im Haushalt des menschlichen Organismus überzeugt ist und sie auch in dem wunderbaren Spiel der sich ergänzenden, ausgleichenden und fur einander eintretende Kräfte wiedererkennt, für den können weder Syphilis noch Tuberculose noch sonstige zehrende Krankheiten, noch der elastische Begriff der »Schwäche" einen Gegengrund für die Erfüllung der Stillungspflicht abgeben. Das Kind muss immer angelegt werden. Es giebt nur ein objectives Zeichen gegenüber all den vielen lyrischen der Praktiker — die Function der Brustdrüsen. Wo die Drüse thätig ist, darf nicht nur, sondern muss — wie immer der Status der Wöchnerinn ist — angelegt werden; bei den Müttern aber, die durch allgemeine Krankheiten, durch entzündliche Prozesse chronischer oder acuter Form oder durch Folgen starker Blutverluste erschöpft sind, schützt sich die Natur durch Versagen der Milchsecretion schon selbst" [2]).

Wanneer ik nu nog vermeld, dat dit laatste citaat tevens het jongste is, dan zeggen wij onwillekeurig: la verité en marche! Terwijl we dus erkennen, dat er gevallen kunnen voorkomen, waarin werkelijk een verbod tot zoogen gegeven moet worden, hetzij in 't belang der moeder, 't zij in 't belang van 't kind, moeten we steeds voor oogen houden wat geschreven staat in het bekende boek van Schröder:

---

[1]) *De voeding van den zuigeling*, Dr. J. Graanboom.

[2]) *Die Steigerung der Secretion bei stillenden Müttern*, von Dr. Med. Theodor Zlocisti. Berlin. *Berlin. Klin. Wochenschrift*, S. 113, 15 Febr. 1904.

. . . »die dem Kinde zuträglichste Nahrung is die Milch seiner Mutter" [1]).

En verder:

»Dieselbe (i. e. die künstliche Aufziehung der Kinder) ist stets nur als ein Nothbehelf anzusehen".

Of nu de wetenschap ook schuld heeft, dat de moeders tegenwoordig minder zoogen dan vroeger, lijkt mij een geoorloofde vraag [2]).

Tot zekere hoogte kan de vraag bevestigend beantwoord worden.

De klinici hebben wel altijd op 't standpunt gestaan, dat de kunstmatige voeding een »Nothbehelf" is, maar zijn toch

---

[1]) Schroeder, *Lehrbuch der Geburtshulfe*, S. 289

[2]) Om mij hierover in te lichten bladerde ik eens in oude jaargangen van het voornaamste Nederlandsche geneeskundig tijdschrift en vond o. a. het volgende. Vooral de laatste alinea is kenschetsend en zou thans door niemand meer onderschreven worden:

»Er zijn echter aan die water- en melkvoeding zóóveel bezwaren en gevaren verbonden, die niet te vermijden zijn... dat het mij beter voorkomt, zoo het uit een financieel oogpunt niet onmogelijk is, *zelfs bij de boeren aan huis*, geheel van de versche melk afstand te doen en slechts gebruik te maken van de in vacuo *gecondenseerde melk met suiker* eener Hollandsche fabriek. Zoo men hierbij de boven beschreven zorgvuldigheid in acht neemt en vooral oplet, dat men voldoende blijft verdunnen, dat de temperatuur van het te gebruiken mengsel steeds de juiste zij, en men daarbij zorge, dat er nooit restantjes, die zich nog van den vorigen avond of nacht in de flesch bevinden, worden gebezigd, *doch steeds een versch bereid mengsel* des 's morgens in een *te voren gesteriliseerden zuigtoestel* wordt gegeven, enz., dan weet ik bij ondervinding, *dat men van dyspepsie geen last heeft.*

Deze voedingswijze komt mij inderdaad evengoed voor als die door eene min".

Aldus Dr. Simons: *Iets over voeding van zuigelingen* (*Ned. Tijdschrift voor geneeskunde*, blz 341, 1887).

In tegenstelling hiermee:

»En zoolang de kunstmatige voeding nog een sprong in het donker blijft en de uitdrukking *kunstmatige moedermelk* zoo moet worden ontleed, dat de *kunst* van *moedermelk* na te bootsen nog maar *matig* is gevorderd, kan niet te vaak of te sterk op het hardnekkig pogen tot voeding langs den natuurlijken weg worden aangedrongen".

Verslag van de rede door Dr. G. Scheltema op het congres van kinderbescherming, 6—9 April 1904 te 's Gravenhage (*Ned. Tijdschrift voor Geneeskunde*, 1904, I, blz. 924).

geloof ik niet geheel buiten den invloed gebleven van 't werk der chemici. Nu moge het laboratorium ons vele vragen oplossen, voor den klinicus spreke het nooit het laatste of beslissende woord.

Wie eenvoudig de vraag krijgt op te lossen: onderzoek de moedermelk en maak een surrogaat daaraan gelijk — zal gevaar loopen, wanneer hij zijn werk niet, door 't resultaat van het kunstprodukt te zien, kan kritiseeren, eenzijdig en overmoedig te worden.

Waar schuilt nu het gevaar?

> »De vele analyses van vrouwenmelk, die ons nu reeds ten dienste staan, bewijzen ons, *dat er van eene onveranderlijke samenstelling van vrouwenmelk geen sprake kan zijn*" [1]).

Ja zelfs bleek het aan Mendes de Leon dat 't zog aan 't begin, in 't midden en aan 't eind van één zuigacte niet gelijk aan elkaar is.

M. a. w.: voor een oneindig wisselende, levende vloeistof, meer dan half niet gekend, geven de chemici ons een dood gemiddelde, berekend uit ongekende factoren.

Wanneer we een boekje als dat van Ten Siethoff doorbladeren, worden we overstelpt door tallooze analyses; bergen van geleerdheid verheffen zich voor ons; mannen van goeden naam vertellen ons, dat ze *het* surrogaat gevonden hebben — eenige waarnemingen, gewoonlijk onder buitengewone omstandigheden en in te kleinen getale om waarde te hebben, worden toegevoegd — en zie — er is een zeer suggestief stuk geleerdheid geboren.

Nuchtere cijfers van sterftestatistieken moeten ons wakker schudden. Kunstmatige voeding is en blijft probeeren en niets anders. 't Is vivisectie in optima forma.

Terloops mag ik even aanvoeren 't minne-vraagstuk.

Zonder aarzelen geef ik toe, dat bij ontbreken van vol-

---

[1]) *Geneeskundige bladen*, 6e reeks, V en VI: *De voeding van het kind in het eerste levensjaar*, E. S. A. Ten Siethoff.

doende moederlijke voeding, een gezonde min het beste middel is — als medicus gesproken; moraliter mijns inziens het slechtste.

De min moet meestal haar eigen kind het hem van nature toekomende voedsel onthouden. In welken toestand komt dat kind? Veelal zal dit alle goede zorg gaan missen. Vaak buitenechtelijk geboren, moet het uitbesteed — ja bij wie? 't Moet zich dan maar tevreden stellen met de voeding, die voor 't andere kind niet deugde. Als ooit het »kapitalisme" hardvochtig optreedt, dan is 't in zulk een geval.

We kunnen niet genoeg er op aan dingen, dat iedre moeder haar uiterste krachten inspanne om haar eigen kinders te voeden.

Volkomen oneens ben ik 't met Jonkers waar hij zegt, dat

> »...wanneer er slechts eene erfelijke voorbeschiktheid voor tering bestaat, het zelfzoogen absoluut te verwerpen is" [1]).

Waarom toch? Waar is gevaar voor de moeder — waar voor 't kind?

En nu wil ik weer den draad opnemen.

In meer of minder afwijkende bewoordingen levert Jonkers hetzelfde betoog, wat ik boven reeds gaf. Alleen wil ik van hem nog overnemen een lijstje van giftige stoffen, welke volgens Sonnenberger in koemelk kunnen voorkomen en ook vaak gevonden worden:

1. *Glycoiden,* bijv. solanine uit aardappelenslemp.
2. *Plantaardige alcaloïden* uit 't onkruid der weiden.
3. *Plantaardige toxalbumine,* bijv. uit ricinuskoeken.
4. *Fermenten en enzymen* uit onkruid.
5. *Vluchtige en aetherische oliën en extractiefstoffen* minder giftig dan onaangenaam, bijv. uit raapkoeken.
6. Twee basische zuren zooals oxaalzuur.
7. *Asparagine en betaine,* 't laatste uit bietenpulp [2]).

---

[1]) T. a. p. blz. 14 [2]) T a. p. blz. 18.

Kan nu de statistiek verder licht verspreiden over de gevolgen der slechte voeding?

»Des zomers bereikt de sterfte aan ziekten der spijsverteringswerktuigen haar toppunt. Door Virchow en Finkelnburg is voor Berlijn aangetoond, dat in de eerste week van Juli het sterftecijfer plotseling ééns zoo groot wordt, om dan langzaam dalend in de derde week van September weer tot de norm terug te keeren; en vervolgens, dat deze vermeerderde sterfte uitsluitend op rekening komt van de kinderen beneden het jaar oud. Het toedienen van onder den invloed der hooge zomertemperatuur op het punt van bederven staand of reeds bedorven voedsel moet als de hoofdoorzaak dier groote kindersterfte worden beschouwd, aangezien de overgroote meerderheid der overledenen kunstmatig gevoede kinderen betreft. Voor Berlijn geeft Biedert aan, dat bij kunstmatig gevoede kinderen de sterfte aan maagdarmziekten in de zomermaanden 21-maal, in de overige maanden 11-maal zoo groot is als bij borstkinderen. In Praag, waar nagenoeg alle kinderen aan de borst gevoed worden, bestaat die kolossale zomersterfte dan ook niet. In Noorwegen, waar zulks ook het geval is, is de kindersterfte gedurende de zomermaanden eveneens weinig grooter dan in de overige maanden. Uit een nader onderzoek omtrent de zomersterfte aldaar in de jaren 1894/97 is gebleken, dat dezelve op het platteland noch bij de wettige, noch bij de onwettige kinderen het gemiddelde overschrijdt. Ook in de steden is gedurende de zomermaanden de kindersterfte slechts weinig toegenomen, doch alleen bij de wettige kinderen. Bij de onwettige daarentegen *(en dat zijn in hoofdzaak de kindereu, die daar kunstmatig gevoed worden)* wordt in de maand Juli het sterftecijfer in het 1e levensjaar plotseling meer dan verdubbeld, om in Augustus en September weder af te nemen en in October ongeveer weder normaal te worden"....[1]).

Ook in ons land nemen we gedurende den zomer eene sterke toename waar van de sterfte aan maagdarmziekten; zij is het grootst in Augustus om dan weder nagenoeg even snel af te nemen. Ten bewijze hiervan geef ik hier-

---

[1]) T. a p. blz. 38.

onder een overzicht van de sterfte aan acute ziekten der spijsverteringswerktuigen over de jaren 1875—99.

Daar ik niet beschik over de gegevens voor het samenstellen eener statistiek betreffende de sterfte aan die ziekten *bij kinderen alleen*, heb ik mij moeten behelpen met de *totale* sterfte aan genoemde ziekten. Aangezien echter sterftegevallen bij deze ziekten in hoofdzaak bij jonge kinderen en wel voornamelijk bij zuigelingen voorkomen, zoo lijdt daardoor de betrouwbaarheid der opgaven zeer weinig:

AANTAL OVERLEDENEN AAN ACUTE ZIEKTEN DER SPIJSVERTERINGSWERKTUIGEN.

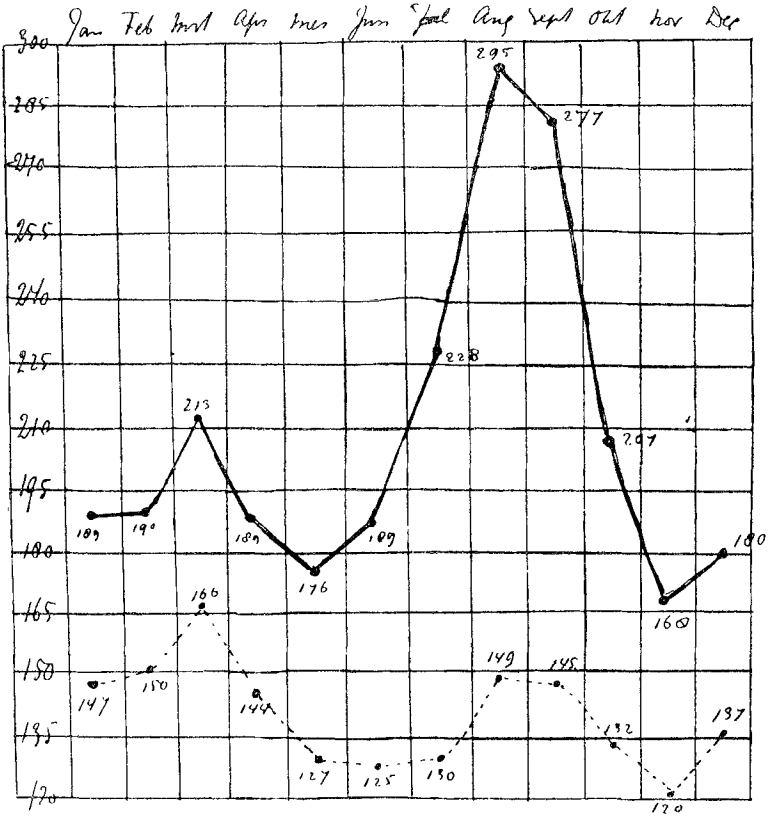
Maand.	1875—79	1880—84	1885—89	1890—94	1895—99
Januari	1659	1883	2124	2316	2066
Februari	1577	1848	1850	2090	1994
Maart	1734	1902	2049	2257	2310
April	1655	1866	2006	2371	2203
Mei	1759	2167	2202	2600	2421
Juni	2134	2310	2887	2939	3171
Juli	2801	3499	3817	3841	4829
Augustus	3353	3916	3823	4427	7224
September	2593	3173	3512	3725	6520
October	1912	2242	2517	2887	3723
November	1577	1802	2000	2135	2371
December	1640	1672	1974	2058	2132

In hoofdzaak komen de tabellen voor de provincies gegeven met die van het rijk overeen, kortheidshalve meende ik deze dus achterwege te kunnen laten.

»Ter illustreering van den invloed, dien de maagdarmziekten op de kindersterfte hebben, heb ik hieronder graphisch voorgesteld de sterfte in Nederland *beneden het jaar* in de verschillende maanden des jaars, en tevens diezelfde sterfte *onder aftrek van de aan acute ziekten der spijsverteringsorganen overledenen;* beide berekend over de jaren 1895—99 en per 100,000 inwoners [1]):

---

[1]) T. a. p. blz. 41.

• ——— • = Overledenen beneden den leeftijd van 1 jaar.
• — — — • = Idem, onder aftrek van de aan ac. ziekten der spijsverteringsorganen overledenen.

Om de tegenwerping te ontgaan, dat de hooge temperatuur op zichzelf een oorzaak der stijgende kindersterfte zou zijn, geeft Jonkers met een tabel het bewijs, dat de temperatuurcurve en sterfte volstrekt niet samenvallen.

Zooals te voren wel te verwachten was, is de meerdere of mindere welvaart der ouders niet zonder invloed op de kindersterfte. Dit bleek uit talrijke onderzoeken o. a. van Ballot te Rotterdam, van Bouchardat te Parijs, van Casper

te Berlijn, van Neefe te Breslau en is ook duidelijk te zien uit het volgende tabelletje [1]):

IN AMSTERDAM WAREN IN 1872 VAN 1000 OVERLEDENEN (MET INBEGRIP DER LEVENLOOS AANGEGEVENEN):

	Levenloos aangegeven.	Beneden 1 jaar oud.	1—4 jaar oud.
I. In de arme buurten	67	305	223
II. In gemengde buurten met meer armen dan gegoeden.	66	264	160
III. In gemengde buurten met meer gegoeden dan armen..... ..	64	231	138
IV. In gegoede buurten	51	202	155

De schrijver laat niet na nog meerdere tabellen aan te voeren voor andere plaatsen, die alle hetzelfde aanwijzen.

Iets verder geeft hij de volgende cijfers [2]): Engel berekent, dat familiën met een inkomen van 900 mark 71.5 pCt., van 1500 M. 68.9 pCt. en van 6000 M. 58.7 pCt. aan de voeding ten koste leggen.

Sprekender nog worden mijns inziens deze cijfers, wanneer we nu eens niet de relatieve waarden, aan voeding besteed, maar de werkelijke berekenen. Deze worden: voor families met een inkomen van 900 m. *643.5* M.
van 1500 m. *1033.5* M.
van 6000 m. *3522.*— M.

Nemen we hierbij nu nog in aanmerking, dat de armere families meestal 't rijkst zijn aan kinderzegen [3]):

> » .... dan wordt het ons duidelijk, dat bij de lagere volksklassen de voeding tot het strikt noodzakelijke beperkt is, zoodat elke ongunstige verandering in hare levensomstandigheden een grooter ondergang ten gevolge zal hebben en wel voornamelijk van dat gedeele der familie, waarvan het weerstandsvermogen het geringst is, n.l. der zuigelingen."

[1]) T. a. p. blz. 45. [2]) T. a. p. blz. 46. [3]) T. a. p. blz. 47.

De schrijver stapelt bewijs op bewijs voor 't noodzakelijke, dat de moeders hare kinderen zelf voeden [1]):

»In landen, waar het algemeen gebruikelijk is, om de kinderen aan de moederborst te voeden, is dan ook de kindersterfte betrekkelijk klein, b. v. Ierland, Zweden, Noorwegen, Groot-Brittanië. Waar deze loffelijke gewoonte niet tot de landszeden behoort, is, ook in de meergegoede lagen der bevolking, de kindersterfte grooter, alleen al, omdat het moeilijker is, om goede minnen te krijgen. Want in laatstgenoemde landen zijn zeer vele moeders, zelfs met den besten wil ter wereld bezield, niet in staat hare kinderen te zoogen, wijl hare borstklieren niet of niet voldoende functioneeren. Het leven van het kunstmatig gevoede kind loopt echter vooral gevaar in de lagere volksklassen, daar hier de zin voor de, juist bij de kunstmatige voeding zoo hoog noodige, reinheid en orde en regelmaat dikwijls ontbreekt [2])."

Hier en daar schijnt men de noodzakelijkheid in te zien den kinderen hun natuurlijke voeding te geven en schijnt deze maatregel ook succes te hebben. Ongelukkig doet armoede weer een deel der vruchten te niet.

---

1) T. a. p. blz. 47.

2) Ten bewijze het volgende tabelletje ontleend aan: *Beschouwingen over het geboorte- en kindersterftecijfer van Nederland gedurende het tijdvak 1875—1899. Diss.* Dr. K. H. Rombouts 1902.

In het eerste levensjaar gestorven kinderen op 1000 levendgeborenen:

Landen:	1874—83	1884—93	Landen:	1874—83	1884—93
Italië	208	190.4	Schotland	119.8	122.3
Frankrijk	165.4	167.1	Ierland	96.8	96.3
Zwitserland	181.9	163.7	Zweden	128	107.1
België	153.1	162.9	Noorwegen	103.1	95.1
Nederland	192.3	175	Denemarken	140.6	134.2
Pruisen	207.9	207.9	Finland	167.9	149.1
Beieren	298 4	279	Rusland	269.9	267.9
Saksen	283 9	282.3	Rumenië	197	189.3
Wurtemburg	299.6	261.4	Servië	153.9	160.6
Oostenrijk	250.8	249.1	Massachusetts	159.6	163 2
Engeland	143 9	146.4			

»In het fabrieksdistrikt Beuthen, waar de bevolking arm is, doch de moeders in staat gesteld werden hare kinderen zelf te zoogen, was de sterfte in het 1e levensjaar, niettegenstaande een veel hooger geboortecijfer (bijna $^1/_3$ hooger) weinig grooter dan in het overige Pruisen: 100 in Beuthen tegen 95 in Pruisen. Doch nu deed zich in de eerstvolgende jaren de invloed der armoede des te sterker gelden, tengevolge waarvan in de volgende 4 jaren van de in leven geblevenen in dat distrikt 72 °/oo meer stierven dan in 't overige Pruisen" [1]).

Leerzame tabelletjes geeft ook Rombouts in zijn reeds in noot vermelde dissertatie. Hij spreekt het vermoeden uit, dat de fabrieksarbeid door vrouwen een nadeeligen invloed moet hebben op de kindersterfte, én doordat de vrouw haar kind niet kan zoogen, én doordat ze minder in de gelegenheid is het ook in andere opzichten te verzorgen. Deze opinie vindt steun in de volgende tabellen [2]):

Breda	4264	gehuwde	vrouwen,	waarvan	arbeidende	458	d. i.	107 °/oo
Tilburg.....	5919	»	»	»	»	591	»	99 »
's Hertogenbosch.	5404	»	»	»	»	660	»	122 »

De sterfte bedroeg in 't zelfde jaar 1889 voor Breda 261.6 °/oo, voor Tilburg 171.6 °/oo en voor 's Hertogenbosch 256.7 °/oo.

Enchedé.....	3038	geh. vr.	arbeidsters	348	(114 °/oo)	kindersterfte	129	°/oo
Stad Almelo..	1674	» »	»	226	(135 »)	1885—94	130	»
Hengelo.....	1989	» »	»	101	(50 »)	gem. p jaar.	107	»

Ofschoon deze cijfers niet volkomen sluiten, blijkt toch wel, dat 't arbeidster zijn van de moeder een slechter levenskans voor de zuigeling meebrengt. De vraag blijft open, of er niet verschil is tusschen arbeidster en arbeidster, en of in dit verschil niet de oorzaak ligt, dat de curven welke uit deze

---

1) T. a. p. blz. 47.
2) Dr. Rombouts, blz. 85—87.

cijfers opgebouwd kunnen worden, niet volkomen evenwijdig loopen.

De burgerlijke staat der moeder is van grooten invloed op de sterftekans der kinderen. Wel is waar zal deze invloed voor een groot deel terug te brengen zijn tot niet-zoogen en armoe, welke reeds behandeld werden, maar mogelijk is er toch meer [1]).

> »De vader, die meestal als de verleider wel het grootste aandeel aan het onstaan van het kind zal hebben, bekommert zich gewoonlijk noch om de moeder, noch om haar kind, dat ook *zijn* kind is, tenzij hij daartoe door de wet wordt verplicht. Daar geen van beide ouders in den regel belang hebben bij het voortbestaan van het kind, ja zijn dood zelfs eene verlichting, eene uitkomst voor hen kan zijn, is de natuurlijke liefde, die elke moeder instinktmatig voor haar kind gevoelt, gewoonlijk de eenige factor, die werkzaam is, om het kind in het leven te houden. Doch die liefde alleen, hoe machtig zij ook moge zijn, is niet in staat, het kind groot te brengen. Daarvoor zijn tevens middelen noodig. Ontbreken deze, zooals zoo vaak het geval is (vooral in landen, waar het onderzoek naar het vaderschap verboden is) dan is ook de teederste moederliefde niet bij machte, het kind te behouden, wijl voor hem geen plaats was bereid aan den maatschappelijken disch".

Over dit citaat zou een boekdeel te vullen zijn.

Inderdaad, de vader bekommert zich gewoonlijk weinig om het kind, maar gaat het wel aan, hem als den verleider *per se* de grootste schuld te geven?

Naar ik meen bestaat de opinie, dat er medewerking van de vrouw noodig is om coitus te verkrijgen. 't Is een open vraag, of die medewerking in 't meerendeel der gevallen moeilijk verkregen werd. Lastig is 't in deze materie betrouwbare cijfers te krijgen — er wordt door de deliquenten veel gelogen. Met vrij groote zekerheid meen ik te

---

[1]) T. a. p. blz. 48.

kunnen zeggen, dat een onderzoek ad hoc, te Amsterdam verricht, aan 't licht bracht, dat de meeste gevallen vrouwen, wel wilden vallen. En dit onderzoek bewees ook, dat 't niet »de zonen der rijken" waren, die »de dochteren der armen" ten onder brachten, maar dat, behoudens uitzonderingen, verleiders en verleidsters in hun stand bleven. Wat later gebeurde, als de vrouwen eenmaal op 't verkeerde pad waren, is een tweede vraag. Overigens behoeft ieder maar om zich heen te zien — vooral in een groote stad — om te erkennen, dat vrouwen even vaak mannen lokken als omgekeerd. Dat de vrouwen niet lokken om moeder te worden, maar in de hoop, van den omgang met een man te genieten, zonder verdere gevolgen — en dat dit moederschap voor haar inderdaad een »ongelukje" is, behoeft geen betoog.

Er zullen ongelukkige verleide meisjes zijn — én ongelukkige verleide mannen.

Of 't onderzoek naar het vaderschap beterschap zou brengen? Zou er niet gevaar bestaan, dat een of ander verleid man, voor een oogenblik van onbedachtzaamheid, met een leven van last zou moeten boeten door de beschuldiging vader te zijn van een kind, waarvan de moeder niet recht weet wie van haar minnaars de vader is, waarom ze maar uitkoos, wien ze het geschiktst achtte? 'k Meen mij te herinneren, dat er zulke gevallen voorkomen.

Een onderzoek naar het vaderschap zou bij velen het gevoel van verantwoordelijkheid wakker houden en een preventief zijn voor veel onheil; 't zou vaak, zeer vaak billijk zijn èn tegenover moeder èn tegenover kind. Zeker, maar — bezwaren zijn toch ook aan dit onderzoek verbonden. Hierop wilde ik, 't zij dan zeer vluchtig, even wijzen.

Enkele tabellen van Jonkers geven ons een inzicht, hoe groot de invloed van den burgerlijken staat der moeder is. Alle staten aan te halen zou geen zin hebben, ik wil alleen de meest frappante cijfers opgeven.

In de eerste plaats is 't niet ondienstig zich eens rekenschap te geven van 't aantal onwettige geboorten.

OP 1000 GEBORENEN WAREN ONECHTE GEBORENEN [1]):

In:	1840 '44	1845 '49	1850 '54	1855 '59	1860 '64	1865 '69	1870 '74	1875 '79	1880 '84	1885 '89	1890 '94	1895 '99
Overijsel	33	33	32	30	30	27	25	24	18	17	16	15
Noord-Brabant...	33	32	32	29	29	26	23	20	18	21	23	19
Limburg	34	36	33	30	29	27	25	20	20	22	21	20
Friesland	35	29	30	27	24	24	24	23	20	24	23	22
Drente.... ...	29	29	35	37	36	34	31	28	26	28	26	23
Gelderland.....	43	43	42	37	37	35	33	30	26	30	29	27
Het Rijk.... ...	*50.7*	*49.4*	*46.4*	*41.4*	*41.0*	*38.6*	*35.9*	*33*	*30.7*	*33*	*32.7*	*28.9*
Zeeland..	55	58	47	41	42	39	37	33	34	36	35	31
Groningen... ...	51	50	49	48	49	51	45	45	39	40	36	33
Zuid-Holland	65	66	59	54	52	48	45	41	35	38	38	34
Utrecht.	58	57	53	51	50	48	45	41	39	40	39	35
Noord-Holland...	69	63	57	46	47	41	41	39	41	43	44	37

't Aantal onwettige geboorten zal afhankelijk zijn van verschillende invloeden — aard der bevolking, dichtheid van bevolking, 't aanwezig zijn van groote steden, havenplaatsen, universiteiten (door kraaminrichtingen). 't Bewijs volgt:

OP 1000 GEBORENEN WAREN ONECHTEN IN [2]):

Tijdvak.	Amsterdam.	Prov. N.-Holland.	Rotterdam.	Den Haag.	Prov. Z.-Holland.	Utrecht.	Prov. Utrecht.	Groningen.	Prov. Groningen.
1880/84	66	41	59	54	35	62	39	50	39
1885/89	69	43	61	57	38	62	40	47	40
1890/94	68	44	59	61	38	61	39	46	36
1895/99	56	37	51	45	34	53	35	47	33

Commentaar overbodig.

Wat wordt er van al deze onechte kinderen?

---

[1]) T. a. p. blz. 50.
[2]) T. a. p. blz. 54.

GEDURENDE DE JAREN 1895/99 WERDEN GEMIDDELD PER JAAR LEVENLOOS AANGEGEVEN IN [1]):

Op 1000	Gelderland.	Drente	Zeeland	Utrecht.	Friesland.	Limburg.	Noord-Brabant.	Groningen.	Overijsel.	*Rijk.*	Zuid-Holland.	Noord-Holland.
Onechte geborenen.	55	68	60	65	60	66	75	68	85	*82.6*	99	100
Wettige geborenen.	46	51	43	44	38	41	50	38	48	*42.9*	40	40
Verschil....	9	17	17	21	22	25	25	30	37	*39.7*	59	60

Hierbij zij niet vergeten, dat volgens de wet als levenloos aangegeven ook die kinderen gelden, welke binnen 3 dagen na de geboorte overlijden. Zoo nuchter als deze cijfers hier staan, geven ze ons een kijk op een reeks afschuwelijke misdaden.

De omstandigheden van de ongehuwde moeder mogen invloed uitoefenen, mogen voor een deel verklaren, dat zwakke, geïnfecteerde kinders ter wereld komen; de bevalling onder ongunstige verhoudingen zij van invloed: dit alles verklaart niet, dat in het Rijk pl.m. tweemaal zooveel onwettige kinderen als wettige kinderen dood geboren worden of binnen drie dagen sterven. Wie denkt niet onwillekeurig aan de oproepingen als: »Commissaris van politie verzoekt ieder, die inlichtingen kan geven omtrent het lijkje van een pasgeboren kind, gewikkeld in een ongemerkt blauw schort"; of aan de rubriek »griezelige vondst", waarin verhaald wordt van een gevonden lijkje van een pasgeboren kind in een riool, een privaat, achter een schut, een behangsel.

Hoe gemakkelijk is het nauwelijks ontstoken levenslicht weder te blusschen! We zien een visioen van de ongehuwde vrouw, zoo juist moeder geworden in 't geheim, radeloos, uitgeput door 't smoren harer barenskreten, bijna tot krankzinnige angst gevoerd, als de eerste schreeuw van haar onwettig kind in haar ooren klinkt, we zien haar — als reflectorisch — die kreet dempen, en ze doet een moord.

[1]) T. a. p. blz 57.

En wanneer 't verloop der geboorte al minder tragisch is, hoe gemakkelijk is dan nog het jonge leven te benemen. Er zijn optimisten, die niet gelooven, dat dergelijke praktijken plaats grijpen. Naar ik meen ten onrechte. De cijfers in laatst aangehaalde tabel dwingen ons, het treurige feit te aanvaarden, dat herhaaldelijk met hulp en zonder hulp, onwettige pasgeboren kinderen vermoord worden. Of hiertegen iets te doen valt — waag ik niet te beslissen.

't Moge eenvoudig schijnen, maatregelen te nemen, maar wie zich eenigszins in den toestand indenkt zal toegeven, dat wel voornamelijk verheffing van zedelijk peil het middel zal moeten zijn. Bovendien mocht de publieke opinie, of liever het publieke geweten wel eens wat luider spreken. — Daarvoor is 't nuttig dat cijfers als boven gegeven zijn wat meer doordringen: zij spreken niet... ze schreeuwen.

En nu het verder lot der onwettige kinderen [1]):

> »Vanaf het jaar 1885 wordt bij het overlijden beneden den leeftijd van 1 jaar vermeld, of de overledene een wettig, dan wel een onecht kind was. Nu bestaat echter de mogelijkheid, dat een onecht kind korter of langer tijd na de geboorte *gewettigd* wordt. Sterft het nu daarna, dan wordt het natuurlijk vermeld onder de wettige overledenen. Het percentage dezer laatsten zal dus in den regel iets te groot, dat der onechte overledenen iets te klein zijn. Van veel invloed is dit echter niet; bovendien: men moet roeien met de riemen, die men heeft".

OP 1000 VAN DE IN VORENSTAANDE TIJDVAKKEN LEVEND AANGEGEVEN WETTIGE EN ONWETTIGE KINDEREN OVERLEDEN GEMIDDELD OP DEN LEEFTIJD VAN

Tijdvak.	0 Maand.		1 Maand.		2 Maanden		0-5 Maanden.		0 Jaar.	
	Wettig.	Onwettig.	Wettig.	Onwettig.	Wettig.	Onwettig.	Wettig.	Onwettig.	Wettig.	Onwettig.
1885—89	37.—	64.5	20.6	44.0	19.6	37.8	121.8	215 7	171.4	270.4
1890—94	36.3	60.5	19 8	42.9	17.9	31.3	115.7	199.2	163.2	249.4
1895—99	34.2	56.8	18.5	38.7	16.8	29.6	107.8	182.2	150.8	2336

[1]) T a p. blz. 59.

Dus ook hier blijkt, welke ongunstige levenskansen de onwettig-geborenen hebben. Waarom die kansen zoo ongunstig zijn, leert ons de statistiek niet. Het ontbreken van natuurlijke voeding moge meewerken, omdat van de onwettige moeders, welke voldoende zogsecretie hebben, een deel zich als min zullen presenteeren: we kunnen toch niet met zekerheid zeggen, dat zij de oorzaak is. Van uitbesteden, zooals dat bijv. in Parijs plaats heeft, blijkt niet veel. Juist waar dit zou kunnen gebeuren — in Amsterdam — mag wel aangenomen worden, dat het leeuwendeel der onwettig geboren kinderen uit een concubinaat voorkomt. Nu is ongelooflijk hoeveel onwettige samenleving in Amsterdam voorkomt. Bij dergelijke samenleving, ofschoon af en toe verwisseling van leden voorkomt, blijven de kinderen tot het gezin (sit venia verbo) behooren. Dat in zulke gezinnen 't lot der kleinen treurig is, dat ze voor galg en rad opgroeien — valt niet te verwonderen.

Zeker zal bij de onwettige kinderen van deze soort de armoe een voorname factor zijn tot het verhoogen der sterftekans. Immers de armoe is vaak reeds de oorzaak, die alle ethisch gevoel bij de ouders doofde, die maakte, dat ze voor alles onverschillig werden: voor eer, die niet te eten gaf, voor godsdienst, die niet kleedde en verwarmde — totdat de dierlijke driften, noch door eer, noch door godsdienst gebreideld, ongetemd naar bevrediging zochten.

Deze eenvoudige psychologische verklaring moge wreed schijnen; de in 't katholieke geloof doorkneede en geheel in zijn geloof levende lezer moge moeite hebben zich in zulk een gedachtengang in te denken — onze Vincentianen, die werken in 't donkerst Amsterdam, zullen zich zulke gevallen bij tientallen herinneren, en hun is 't wel bekend, hoe bij deze heidenen 't geloof eerst gaat spreken, als de maag gevuld en 't lijf gedekt is.

Dan is er nog een oorzaak [1]):

---

[1]) T. a p. blz 64.

»Die engeltjesmakerij wordt naar mijne meening in de hand gewerkt door de begrafenisfondsen: menig kind, ook in ons brave vaderland, wordt opgeofferd, om de uitkeering van 1 of meer begrafenisfondsen machtig te worden".

Te ver zou 't voeren verder al de gedetailleerde statistieken te geven, welke Jonkers mededeelt en waarmede hij tevens bewijst, dat 't elders — in 't buitenland — is tout comme chez nous.

»Van grooten invloed op de kindersterfte is verder *de trap van ontwikkeling en beschaving*, waarop de ouders staan: hoe ontwikkelder en beschaafder dezen zijn, hoe geringer, toutes choses d'ailleurs égales, de kindersterfte is. Als gevolg van de geringe kultuur heerschen namelijk in de lagere volksklassen (helaas ook nog wel, ofschoon in veel geringere mate, in de hoogere lagen der bevolking) naast veel bijgeloof vele verkeerde gebruiken en meeningen, waaraan tal van kinderen hun ondergang te wijten hebben" [1]).

We kunnen dit volgaarne onderschrijven, al meen ik, dat — en daartoe zal later gelegenheid komen — we nog van gedachten kunnen wisselen over de termen *beschaafd* en *beschaving*. Overigens zouden bladzijden te vullen zijn over de domheden der ouders, over onzindelijkheid, over vrees voor licht en lucht, over fopspeenen, over onoordeelkundige zuigflesschen, over onverteerbaar voedsel enz. enz. — meerendeels dingen, welke de menschen niet uit het hoofd te praten zijn. 't Onontwikkeld zijn zou zooveel kwaad niet doen, als 't niet gepaard ging met zulk een groote mate van domheid. De menschen *willen* niet naar raad luisteren. Ongelooflijk is 't hoeveel geduld, overleg, welbespraaktheid, gevatheid, soms overdonderend optreden van den medicus noodig is, om eenvoudige hygiënische maatregelen doorgevoerd te krijgen. En

---

[1]) T. a. p. blz. 65.

dan bestaat nog 't bewustzijn, dat al onze welmeenende raadgevingen, straks, wanneer we wegzijn, zullen wijken voor den raad van een gedienstige buurvrouw. Levendig herinner ik mij een les van mijn overleden leermeester Van der Mey: »Wanneer ge als jong arts ergens een verlossing moet leiden, werk dan eerst de schoonmoeder uit de kamer en verwijder dan verder honden en katten". Deze raad, in eenigszins humoristischen vorm gegoten, was hoogst ernstig en juist — geldt niet alleen voor de kraamkamer, maar ook voor de kinderziekenkamer.

Ge kunt raden: laat de kleine met rust in bed — tien tegen een, dat ge bij een volgend bezoek, de kleine vindt schuddend op den arm van een gedienstige (?) oude juffrouw, die niets met 't geval te maken heeft en u zoetsappig te gemoet voert, dat 't kind aldoor geslapen heeft en — neen! nog geen vijf minuten geleden — voor 't eerst is opgenomen.

Ge kunt raden: geef aan dit kind met zieke maag en darm gedurende 24 uur geen voedsel, alleen wat water om de dorst te lesschen — als ge de deur uit zijt, komen melk en suikerwater en wat al niet voor den dag, en de arme stumperd mag, in plaats van rust te genieten, zich verder ziek maken met 't gistende vocht in zijn maagje en de wanhopige braakbewegingen om het te verwijderen.

> »Verder oefent het met vele personen bewonen van kleine woningen of kamers een ongunstigen invloed uit op de sterfte, ook op die der kinderen . . . . . .
> . . . . . .
> Wanneer we de kindersterfte op het platteland vergelijken met die in de groote steden, dan blijkt in het algemeen, dat de voordeelen van het verder uit elkaar wonen, van de zuiverder lucht, enz. aan het platteland ten goede komen, doch dat deze voordeelen niet in staat zijn die sterfte aldaar geringer te maken dan in de groote steden, indien daar niet tevens de gemiddelde economische toestand der bevolking beter is. Ook hier blijkt het dus weer de meerdere of mindere welvaart te zijn, die den doorslag geeft" [1]).

---

[1]) T. a. p. blz. 66.

Na deze bewering volgen uitvoerige statistieken, welke dit alles duidelijk maken, die ik hier niet zal opnemen, omdat ik ten slotte wel 't geheele boekje van Jonkers zou kunnen overschrijven, wilde ik alles vermelden wat der moeite waard is.

Hoeveel nog uit dit statistisch werkje te putten valt, zullen we in 't vervolg zien.

(Wordt vervolgd.) H. J. DAMEN, Arts.

RADIO-ACTIVITEIT.

Ongetwijfeld zal ieder der lezers van dit tijdschrift reeds het een en ander hebben vernomen van de zoo veel opzien barende ontdekkingen in de laatste jaren gedaan betreffende eene nieuwe eigenschap van sommige stoffen, het vermogen schijnbaar zonder ophouden en zonder zelf te veranderen stralen uit te zenden; hoe die eigenschap er toe heeft gebracht nieuwe stoffen te vinden, welke haar in veel sterkere mate vertoonen, benevens een aantal andere eigenschappen, die onder de natuurkundigen zoo veel verbazing wekten, dat b.v. Vernon Boys in zijn *Presidential Address to Section A of the British Association* (11 Sept. 1903) zegt, dat als ook maar de helft van wat de waarnemingen betreffende radium schijnen bewezen te hebben, waar is, we met de woorden »het mysterie van radium" veel te weinig uitdrukken, doch eer moeten spreken van »het mirakel van radium".

De belangstelling, die aan deze ontdekkingen in zoo hooge mate ten deel valt, is wel voornamelijk daaraan te danken, dat die verschijnselen van radio-activiteit de verwachting wekken ons inzicht in de inwendige structuur der stof aanmerkelijk te zullen verdiepen. Ik meende dan ook het verzoek der redactie van dit tijdschrift het een en ander over die verschijnselen te willen mededeelen, aan deze beweegreden te moeten toeschrijven, en mijne taak derhalve wat algemeener te moeten opvatten, door namelijk, alvorens over te gaan tot de verschijnselen van radio-activiteit in het bijzonder, het een en ander mede te deelen omtrent de opvattingen, die nu heerschende zijn betreffende sommige vraagstukken uit de electriciteitsleer, en dit wel des te meer, daar die op-

vattingen op dit oogenblik niet ontbeerd kunnen worden, als wij genoemde verschijnselen onder een algemeen gezichtspunt willen beschouwen. We zullen daartoe nader beschouwen wat er gebeurt bij de geleiding van electriciteit door verdunde gassen, b.v. in eene Röntgenbuis. De verschijnselen, die daarbij optreden, zijn uitvoerig beschreven in het artikel betreffende Röntgenstralen van den Eerwaarden Heer Rijkenberg in den jaargang 1902 van dit tijdschrift (Dl. CXXII, bl. 364 en 406) en ik zou kunnen volstaan met daarheen te verwijzen, ware het niet, dat door den arbeid der laatste jaren de theorie zoodanig is verhelderd geworden, dat het de moeite loont die verschijnselen van uit dit gezichtspunt nog eens te bezien. Het zal dus in de eerstvolgende regelen mijn doel niet zijn de verschijnselen van kathode- en Röntgenstralen volledig te behandelen, daartoe verwijs ik naar genoemd artikel, doch slechts in zooverre als noodig is om dat gedeelte van de nieuwere electriciteitsleer, de electronentheorie, toe te lichten, hetwelk wij bij de beschouwing der verschijnselen van radio-activiteit zullen noodig hebben. Laten we eerst evenwel, om een punt van aanknooping te hebben, nog even in het geheugen terugroepen, wat reeds sinds eenige tientallen van jaren de opvatting der natuurkundigen was omtrent de geleiding van electriciteit door vloeistoffen.

I. DE IONEN-THEORIE.

We denken ons een vat, b.v. van glas, gevuld met water, waarin een weinig zoutzuur (chloor-waterstof) is opgelost. In die vloeistof zijn, zonder elkander aan te raken, twee platinaplaten opgehangen aan twee platina-draden, die buiten de vloeistof uitsteken. Verbinden wij deze draden met de polen van eene batterij van eenige elementen, dan zien we, dat — indien tenminste de batterij uit een genoegzaam aantal elementen bestaat of, zooals men dit uitdrukt, de electromotorische kracht van de batterij een zeker bedrag te boven gaat — een electrische stroom van de eene plaat door de vloeistof naar de andere plaat gaat. We zullen de plaat, die met de positieve pool van de batterij verbonden is, de *anode*, de andere de

kathode noemen. Noemen we de richting, waarin zich de positieve electriciteit beweegt, de richting van den electrischen stroom, dan komt de stroom aan de anode in de vloeistof en verlaat deze aan de kathode. Behalve deze strooming van electriciteit zien wij, dat aan de beide platen een gas vrij wordt, aan de anode zuurstof, aan de kathode waterstof.

Men is door de nadere bestudeering van deze verschijnselen tot het inzicht gekomen, dat elke strooming van electricireit in eene dergelijke vloeistof gepaard gaat met, ja zelfs gebonden is aan eene verplaatsing van zekere hoeveelheid stof. We hebben ons voor te stellen, dat zich in de beschouwde oplossing van chloorwaterstof, zoolang de stroom doorgaat, chloordeeltjes in de richting van de anode, waterstofdeeltjes in de richting van de kathode bewegen; die waterstofdeeltjes voeren met zich mede positieve, de chloordeeltjes negatieve electriciteit.

Een bijzonderen steun erlangde deze opvatting toen men uit andere verschijnselen een oordeel verkreeg omtrent het aantal der deeltjes van de opgeloste stof, die zich in eene dergelijke waterige oplossing vrij bewegen. Het is namelijk mogelijk uit de grootte van de vriespuntsverlaging of van de kookpuntsverhooging, die eene stof ondergaat, wanneer men daarin eene geringe hoeveelheid van eene andere stof oplost, volgens beginselen die wij hier verder zullen laten rusten, een oordeel te verkrijgen omtrent het aantal opgeloste deeltjes dat zich vrij in het oplosmiddel bewegen. Zoo kwam men tot het resultaat, dat zich in eene genoegzaam verdunde oplossing van chloorwaterstof tweemaal zooveel deeltjes vrij beweegt als het aantal moleculen chloorwaterstof bedraagt dat is opgelost geworden. Men besloot daaruit, dat in eene dergelijke oplossing zich chloor- en waterstof-atomen vrij bewegen.

Om nu in te zien, hoe die atomen zich tengevolge van den electrischen stroom in eene bepaalde richting, de eene naar de kathode, de andere naar de anode, zullen gaan bewegen, hebben we ons slechts voor te stellen, dat elk dier atomen voortdurend eene electrische lading met zich medevoert, en wel de waterstof-atomen eene positieve, de chlooratomen eene negatieve. Men heeft aan een dergelijk zich vrij bewegend

atoom, (of ook atoom-groep), dat eene electrische lading met zich medevoert, den naam *ion* gegeven. Zoodra nu de anode met de positieve, de kathode met de negatieve pool der elementen-batterij wordt verbonden, verkrijgt de eerste eene positieve, de tweede eene negatieve lading. Men ziet gemakkelijk in dat een positief geladen ion, dat zich tusschen de electroden bevindt, van de positieve electriciteit op de anode eene afstootende, van de negatieve op de kathode eene aantrekkende kracht zal ondervinden, en zich dus in de richting van de anode naar de kathode zal gaan bewegen, terwijl de negatief geladen ionen zich juist in omgekeerde richting zullen bewegen. We zullen in 't vervolg dikwijls de spreekwijze gebruiken, dat in de vloeistof tusschen de electroden eene electrische kracht werkzaam is, en wel in de richting van de anode naar de kathode; dit beteekent dan dat een positief deeltje aldaar eene kracht in die richting ondervindt, een negatief geladen deeltje echter juist in tegengestelde richting. Men noemt een positief geladen ion, behalve positief ion, dan ook wel kation, wijl het zich naar de kathode begeeft, evenzoo een negatief geladen ion: negatief ion of anion.

Kunnen we ons door het bovenstaande een duidelijk beeld van de geleiding van electriciteit door eene oplossing van een electrolyt [1]), bv. chloorwaterstof, vormen, en in 't bijzonder inzien, dat *daarbij de geleiding van electriciteit gebonden is aan de beweging van stof naar de electroden,* men zal onmiddellijk de moeilijkheid opwerpen, dat we ons in de oplossing niet voorstellen chloorwaterstofdeeltjes, maar van elkander gescheiden chloordeeltjes en waterstofdeeltjes, terwijl toch de eigenschappen van deze laatste afzonderlijk in de oplossing niet te herkennen zijn. Zoo heeft eene oplossing van chloor in water, indien genoeg chloor voorhanden is, eene gele kleur, terwijl eene ook nog zoo sterke chloorwaterstofoplossing (indien deze zuiver is) kleurloos is. Die moeielijkheid laat zich evenwel snel oplossen; immers we stellen

---

[1]) Electrolyt noemt men eene stof, die in waterige oplossing door den electrischen stroom ontleed wordt.

ons in de chloorwaterstofoplossing niet voor *chloormoleculen* (zooals in de oplossing van chloor), maar *chloorionen*, d. w. z. chlooratomen, elk voorzien van eene aanzienlijke electrische lading. Van deze chloorionen is te verwachten, dat zij geheel andere eigenschappen zullen vertoonen dan de eerstgenoemde chloormoleculen. Eerst wanneer de ionen tengevolge van de electrische krachten naar de electroden zijn gevoerd en zij aldaar hunne electrische ladingen aan het metaal hebben afgegeven, kunnen zij, alsdan in ongeladen atomen veranderd, zich tot moleculen vereenigen en de eigenschappen van deze vertoonen. Zoo zullen in de beschouwde oplossing, als de electrische stroom doorgaat, de waterstof-ionen hunne positieve lading aan de kathode afgeven, waarna zij zich tot waterstofmoleculen vereenigen; wij zien dan ook aldaar waterstof als gasbelletjes ontwijken. De chloor-ionen geven tegelijkertijd aan de anode hunne negatieve electriciteit af; maar in plaats van zich tot chloormoleculen te vereenigen en als gas te ontwijken, werken zij nu echter in op de watermoleculen, vereenigen zich met de waterstof en doen de zuurstof ontwijken. Dit laatste proces noemt men eene secundaire werking.

Dat we van de ladingen der ionen naar buiten geen electrische kracht, zooals aantrekking of afstooting van een electrisch geladen lichaampje, ondervinden, vindt eenvoudig zijne oorzaak daarin, dat zich in de oplossing een evengroot aantal positieve als negatieve ladingen bevinden, en wel zoo dicht bij elkander, dat de werkingen van beide soorten van ladingen elkander telkens opheffen.

We zullen de geleiding van den electrischen stroom door electrolyten niet nader in bijzonderheden beschouwen, doch slechts vermelden, dat men door de bestudeering van de daarbij optredende verschijnselen tot het inzicht is gekomen, dat zoo'n electrolytisch ion niet maar elke willekeurige lading kan aannemen, doch dat elk soort van ion eene geheel bepaalde hoeveelheid electriciteit [1]) met zich medevoert, en wel steeds dezelfde

[1]) We zullen onder electriciteit maar verstaan de oorzaak, die electrische verschijnselen, zooals aantrekking, afstooting enz. teweegbrengt, in 't midden latend wat wij ons daarvan nader moeten denken.

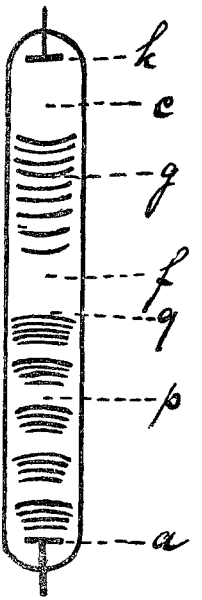
hoeveelheid, terwijl verder de ladingen van verschillende ionsoorten steeds in eene zeer eenvoudige verhouding tot elkaar staan. Zoo voeren alle in de scheikunde als eenwaardig aangewezene atomen of atoomgroepen (zooals de bovengenoemde waterstof- en chlooratomen), wanneer zij als ion optreden, eene zelfde hoeveelheid electriciteit met zich; elk tweewaardig atoom of atoomgroep twee van die hoeveelheden enz [1]). Kleinere hoeveelheden electriciteit dan de lading van een éénwaardig ion, of hoeveelheden, die niet juist een geheel aantal malen eene zoodanige hoeveelheid bevatten, treden, ten minste bij geleiding van electriciteit door vloeistoffen (electrolyse), niet op. Maxwell, wiens naam aan de tegenwoordige electriciteitsleer ten innigste verbonden is, sprak, dit feit beschouwende, reeds van een »molecuul electriciteit", eene hoeveelheid electriciteit die wij niet meer kunnen verdeelen. Hij zegt daarbij evenwel uitdrukkelijk dat die uitdrukking overigens in zijn systeem niet past, en dat hij haar slechts bezigt om de oorzaak van het steeds optreden van die bepaalde hoeveelheid weer te geven. Latere onderzoekers, vooral op het voetspoor van onzen Leidschen hoogleeraar Lorentz, zijn meer en meer tot de overtuiging gekomen dat het »molecuul electriciteit" van Maxwell, door Lorentz »electron" geheeten, in alle electrische verschijnselen als eenheid optreedt, dat wij ons de electriciteit niet als met de eigenschappen van een in de ruimte continu fluidum hebben op te vatten, doch als afzonderlijke discrete deeltjes, stukjes electriciteit. Wij zullen in het vervolg genoegzaam gelegenheid hebben op deze electronen terug te komen.

II. ELECTRICITEITSGELEIDING DOOR VERDUNDE GASSEN.

Reeds Maxwell sprak in 1873 de verwachting uit dat de nadere bestudeering van de verschijnselen, die gassen vertoonen,

[1]) Atomen of atoomgroepen die onder verschillende omstandigheden eene verschillende waardigheid bezitten, onderscheiden zich als ionen, doordat deze ionen verschillende ladingen met zich voeren; deze ladingen verhouden zich echter steeds volgens de geheele getallen, die hunne scheikundige waardigheid aangeven.

wanneer zij electriciteit geleiden of overbrengen, ons waarschijnlijk veel licht zou verschaffen betreffende de inwendige structuur van de stof en van de electriciteit. Die verwachting, die o. a. daarin een steun vond, dat de kinetische theorie ons van den gasvormigen toestand reeds een veel duidelijker beeld had doen vormen dan van de andere aggregaats-toestanden, is in de laatste jaren, niet het minst ook door de onderzoekingen van den Engelschen natuuronderzoeker J. J. Thomson, ten volle verwezenlijkt geworden. Daar het inzicht, hetwelk de hedendaagsche natuurkundigen hebben in die verschijnselen, verder voor ons van het hoogste nut zal zijn bij de beschouwing van de verschijnselen der radio-activiteit, dienen wij daarop nader in te gaan. Daarom willen wij de electriciteitsgeleiding door verdunde gassen meer in bijzonderheden beschouwen, en wel bepaaldelijk om tot een recht begrip te komen omtrent den aard van kathodestralen, kanaalstralen en ten slotte van Röntgenstralen [1]).

We denken ons eene glazen buis, waaruit zooveel lucht is weggepompt, dat de overgebleven lucht nog slechts een druk uitoefent van bijvoorbeeld $\frac{1}{2}$ mm. Verbinden wij de platina-plaatjes k en a, door middel van de platina-draden waarmede zij in de buis bevestigd zijn, met een hulpmiddel om groote electromotorische krachten teweeg te brengen, b. v. met de polen van eene inductieklos van Ruhmkorff, en wel k en a respectievelijk met de negatieve en de positieve pool, zoodat k wordt de kathode en a de anode, dan gaat, indien de electromotorische kracht een zeker bedrag te boven gaat, door het gas een stroom van elec-

1) De algemeene gezichtspunten, van waaruit die verschijnselen hier behandeld worden, zijn ontleend aan een boek van J. J. Thomson: *Conduction of Electricity through gases*. Cambridge 1903 566 blz.

triciteit. Deze stroom is vergezeld van bijzondere lichtverschijnselen, zooals die door het meerendeel der lezers waarschijnlijk wel eens in de zoogenaamde Geissler'sche buizen zullen zijn gezien. In de speciale omstandigheden, waarin wij die proef genomen denken, zijn de volgende deelen te onderscheiden. Beginnen we van af de kathode, dan zien we:

1° over de oppervlakte van de kathode *k* verspreid eene dunne laag licht;

2° bij *c* de zoogenaamde donkere ruimte van Crookes; de lengte van deze ruimte is afhankelijk van de dichtheid, dus van den druk van het gas, zij wordt bij kleineren druk grooter;

3° bij *g* een lichtbundel, het negatieve glimlicht;

4° bij *f* de zoogenaamde tweede donkere ruimte, of donkere ruimte van Faraday;

5° van *q* tot aan de anode *a* een lichtbundel *p*, de positieve kolom. Deze heeft òf over zijne geheele lengte hetzelfde aanzien òf (tusschen zekere grenzen van druk en stroomsterkte) een aantal verschillende lagen of stratificaties, zooals in de figuur is aangegeven.

De lengten der van 1 tot en met 4 genoemde deelen zijn ongeveer onafhankelijk van de lengte van de buis, zoodat dus de afstand van *k* tot *q* bij verschillende buizen onder overigens gelijke omstandigheden dezelfde blijft; de dan verschillende afstanden van *q* tot *a* worden aangevuld door de positieve kolom.

Gaan wij nu over tot de verklaring dier verschijnselen. Men is tot het inzicht gekomen, dat ook de geleiding van electriciteit door gassen teweeggebracht wordt, evenals bij die door vloeistoffen, *door de beweging van electrisch geladen deeltjes*. Deze deeltjes evenwel *komen niet geheel overeen met de ionen*, die bij electrolyse optreden. De positief geladen deeltjes wel, we zullen deze dan ook maar weer ionen noemen. De negatieve deeltjes echter hebben wel eene electrische lading, overeenkomende met die van een éénwaardig electrolytisch ion; evenwel is gebleken (we zullen hierop later terug-

komen) dat de massa ongeveer een duizendste deel is van een waterstof-ion [1]). We veronderstellen hierbij steeds, dat het gas genoegzaam verdund is; is dit niet het geval dan treden, zooals wij nog zullen zien, combinaties van deze kleine negatieve deeltjes met moleculen van het gas op. Verder is dit merkwaardige feit gebleken, dat die negatieve deeltjes dezelfde zijn, onverschillig met welk gas wij ook te doen hebben.

Het is duidelijk, hoe de ontdekking van deze twee feiten (door J. J. Thomson) voor de natuurkundigen een nieuw en onverwacht gezichtsveld opende: in de eerste plaats verviel daarmee de onveranderlijkheid en de physische onverdeelbaarheid van het scheikundige atoom; in de tweede plaats komen wij daarmede misschien een stap nader tot de oerstof, waaruit de verschillende scheikundige atomen volgens velen zouden zijn opgebouwd. J. J. Thomson noemt deze negatieve deeltjes »corpuscles", wij zullen ze met Prof. Lorentz »electronen" noemen [2]). Deze electronen nu spelen in de tegenwoordige electriciteitsleer de hoofdrol, ja zelfs worden onophoudelijk pogingen aangewend andere werkingen in de natuur, zoo bij voorbeeld moleculaire krachten, zelfs de algemeene aantrekkingskracht, tot werkingen tusschen electronen terug te brengen. Zoo stelt Thomson zich voor, dat een atoom (in ongeladen toestand) steeds een groot aantal electronen bevat, waarvan de ladingen op een of andere wijze worden geneutraliseerd, laat ons maar zeggen door eene positieve lading die over het geheele atoom verdeeld is. Onttrekken wij aan dit neutrale atoom een electron (met negatieve lading) dan heeft het overblijvende een overschot van positieve electriciteit en vormt een positief ion.

In een gas nu is — tengevolge van de botsingen der mole-

---

[1]) Crookes sprak in 1880 reeds van een vierden aggregaatstoestand, waarin de stof optreedt in een dergelijke met verdund gas gevulde buis, als er electriciteitsgeleiding plaats heeft.

[2]) In het volgende hoofdstuk zal blijken, dat men deze negatieve deeltjes kan beschouwen als enkel te bestaan uit electriciteit, ten minste in zooverre, dat men de massa van het deeltje kan verklaren door de electrische lading alleen; we zijn dus gerechtigd het »electron" van Lorentz te vereenzelvigen met het »molecuul electriciteit" van Maxwell (zie boven: bl. 41).

culen onderling — steeds een, zij het dan ook klein, aantal positieve ionen en negatieve electronen aanwezig. Tengevolge van de electrische krachten, die uitgaan van de negatief geladen kathode en de positief geladen anode zullen, evenals dat bij de electrolyse het geval was, de positieve deeltjes zich naar de kathode, de negatieve zich naar de anode begeven.

Was bij de electrolyse het aantal aanwezige ionen voldoende om een tenminste gedurende langen tijd voortdurenden electrischen stroom te kunnen onderhouden, in een gas is dat niet het geval. Het aantal aanwezige deeltjes — we zullen de positieve ionen en de negatieve electronen maar samenvatten onder den algemeenen naam ionen [1]) — het aantal ionen dus, dat van den aanvang aanwezig is, en dat nog verder door de botsingen per secunde gevormd wordt, is te zamen niet voldoende om een electrischen stroom van merkbare grootte te onderhouden. Er moeten op andere wijzen moleculen in ionen ontbonden, geïoniseerd, worden. Dit kan nu geschieden op zeer verschillende wijzen, echter alle hierop neerkomende, dat het molecuul plotseling eene groote kracht hetzij van mechanischen, hetzij van electrischen oorsprong ondervindt. Zoo zullen de boven beschouwde ionen onder den invloed der electrische kracht, die tusschen de electroden op hen werkt, eene versnelde beweging uitvoeren, de snelheid van een ion zal voortdurend grooter worden, totdat dat ion botst, hetzij tegen een ander ion, hetzij tegen een molecuul.

Is nu de electrische kracht voldoende — in verband met den weg, dien het ion onder den invloed daarvan aflegt, voordat het botst tegen een molecuul — dan kan de snelheid van het botsende ion zoo groot geworden zijn, dat het van dat molecuul een electron afslaat, en zóó dat molecuul ioniseert. De ionen hieruit ontstaan kunnen op hunne beurt tengevolge van de electrische kracht weer snelheden verkrijgen, voldoende om weer andere moleculen stuk te slaan. Wanneer dit

[1]) Wij noemen dus geladen deeltjes in het algemeen *ionen*, en onderscheiden: *positieve ionen*; *negatieve ionen*, bij geleiding van electriciteit door vloeistoffen; en (negatieve) *electronen* bij geleiding door verdunde gassen.

spel eenmaal aan den gang kan gaan [1]), kunnen er voortdurend meer ionen gevormd worden, welke ionen dan den electrischen stroom door het gas kunnen overbrengen. De positieve ionen zullen namelijk voortdurend naar de kathode, de (negatief geladen) electronen naar de anode gedreven worden. In den beginne zal het aantal ionen vermeerderen. Dit zal evenwel slechts doorgaan, totdat het aantal ionen, dat in de secunde gevormd wordt, gelijk zal geworden zijn aan het aantal, dat per secunde de electroden bereikt, vermeerderd met het aantal, dat per secunde in de buis zelve een tegengesteld ion ontmoet op zoodanige wijze, dat het zich daarmede kan vereenigen tot een ongeladen atoom of molecuul.

Hebben we hiermede de algemeene theorie der geleiding van electriciteit door verdunde gassen uiteengezet, om de bijzondere lichtverschijnselen in Geissler'sche buizen te verklaren, moeten wij nog wat dieper gaan. De ervaring, en ook de theorie, leert, dat de electrische kracht in eene Geissler'sche buis, waardoor een electrische stroom gaat, niet over de geheele lengte van de buis tusschen de electroden dezelfde is, maar dicht bij de electroden zeer veel grooter dan op andere plaatsen in de buis, en wel voornamelijk het grootst dicht bij de kathode, in dat gedeelte van de donkere ruimte van Crookes hetwelk naar de kathode toegekeerd is. Dat op deze plaatsen, dicht bij de electroden, de kracht het grootst is, ziet men gemakkelijk in, als men bedenkt dat k negatief geladen is, terwijl in de buis aan de kant, die naar de kathode toegekeerd, is zich eene overmaat van positieve deeltjes bevindt; immers alle positieve deeltjes gaan zich in de richting van de kathode bewegen, de negatieve daarvan af. Een positief geladen deeltje nu dicht bij de kathode ondervindt van deze eene aantrekkende, van de aan de andere zijde aanwezige overmaat van positieve deeltjes eene afstoo-

1) Hiertoe moet de electrische kracht, dus de electromotorische kracht werkzaam tusschen de electroden een zeker bedrag — afhankelijk van den weg dien een ion gemiddeld zal afleggen, voor het tegen een molecuul botst, dus van het aantal moleculen, of met a. w. van de dichtheid of den druk van het gas — te boven gaan.

tende kracht, dus eene kracht in dezelfde richting als de eerste. Hetzelfde geldt, mutatis mutandis, voor deeltjes dicht bij de anode. Een deeltje evenwel in het midden van de buis ondervindt wel krachten van de beide electroden, waarvan de ééne eene afstootende, de andere eene aantrekkende is, en die dus met elkander mede werken, doch die krachten zullen niet in zoo groote mate worden ondersteund door de werking van omliggende deeltjes, veeleer in de meeste gevallen daardoor tegengewerkt worden. Dat de electrische kracht dicht bij de kathode belangrijk grooter is dan de kracht dicht bij de anode, hangt af van het verschil in bewegelijkheid van de ionen: het is gebleken dat de negatieve deeltjes zich sneller bewegen dan de positieve. Men ziet gemakkelijk in, dat dit tengevolge kan hebben, dat de overmaat van positieve deeltjes aan den kant van de kathode grooter zal zijn dan de overmaat van negatieve deeltjes aan den kant van de anode, waardoor dan ook de aan eerstgenoemde zijde optredende electrische kracht grooter zal zijn.

Voornamelijk dicht bij de kathode derhalve zullen de ionen groote snelheden verkrijgen. In de onmiddelijke nabijheid van de kathode worden dan ook een groot aantal ionen gevormd: positieve ionen, die zich door de donkere ruimte van Crookes naar de kathode begeven, hebben, wanneer zij in de onmiddelijke nabijheid daarvan aankomen, zoodanige snelheden verkregen, dat zij de moleculen aldaar ioniseeren.

We kunnen daarbij twee onderstellingen maken: nl. dat de positieve ionen de gasmoleculen in de onmiddelijke nabijheid van de kathode stukslaan; of wel dat zij door hun bombardement op de kathode uit deze electronen kloppen. Beide onderstellingen voeren voorzoover wij hier zullen nagaan tot hetzelfde resultaat.

Dat ioniseeren of stukslaan der moleculen, hetzij van het gas, hetzij van de kathode, schijnt aanleiding tot uitzending van licht te geven [1]); vandaar de sub 1° genoemde dunne

[1]) Zoo zou het Noorderlicht (men zie het geciteerde opstel van den heer Rijkenberg, bl. 377) volgens sommigen kunnen worden verklaard door het ioniseeren van de bovenste lagen van de atmosfeer door electronen, die door de zon met

lichtlaag op de oppervlakte van de kathode. De negatieve electronen, bij deze ionisatie ontstaan [1]), zullen tengevolge van de aldaar werkende groote electrische kracht eene groote snelheid van de kathode af verkrijgen, en zich verder in nagenoeg rechte lijnen blijven voortbewegen. We zullen op de bijzondere eigenschappen van deze met groote snelheid van af (of uit de onmiddellijke nabijheid van) de kathode voortgedreven electronen, de zoogenaamde kathodestralen, nog afzonderlijk terugkomen.

In onze ontladingsbuis nu zullen die voortvliegende electronen op hun weg weldra moleculen ontmoeten, die zij bij de botsing zullen ioniseeren. De daardoor ontstane positieve ionen zullen naar de kathode toe gedreven worden en aldaar de moleculen ioniseeren. De nieuwe electronen daarentegen worden in de richting van de anode gedreven, en zullen verderop weer met moleculen botsen en deze ioniseeren. Daar de electrische kracht des te kleiner wordt, naarmate wij verder van de kathode komen, zullen de nieuwe electronen telkens gemiddeld over hunnen weg kleinere snelheden bezitten dan die waaruit zij ontstaan. Nu is door proeven, waarop wij later terugkomen, gebleken, dat deze electronen, naar gelang zij tot aan zekere grens [2]) kleiner snelheid bezitten, des te meer het vermogen bezitten om te ioniseeren.

---

groote snelheden worden uitgezonden (proeven hebben geleerd dat gloeiende metalen en gloeiende kool electrisch geladen deeltjes uitzenden). Dat bij die verschijnselen electrische stroomen een rol spelen, wordt aangeduid door het feit, dat het Noorderlicht dikwijls vergezeld gaat van sterke electriciteitsstroomingen in de aarde. Deze kunnen verder de zoogenaamde »magnetische stormen" (plotselinge afwijkingen van eene vrij opgehangen magneetnaald van den normalen stand) veroorzaken, en verder tengevolge hebben, dat door de telegraaflijnen onregelmatige stroomen loopen van zoodanige sterkte, dat het niet mogelijk is langs die lijnen geregelde teekens over te seinen. Zoo was tijdens den hevigen magnetischen storm op 31 October van het vorige jaar de telegrafische gemeenschap in een groot deel van Europa en van Noord-Amerika gedurende verscheidene uren verstoord.

[1]) De positieve ionen, die bij de eventueele splitsing der gasmoleculen ontstaan, worden door de electrische kracht onmiddelijk naar de kathode gedreven.

[2]) Immers bij zeer kleine snelheid zullen zij het vermogen om te ioniseeren, d. i. moleculen stuk te slaan, weer verliezen.

Het is alsof de snelst vliegende electronen door hunne snelheid meer aan de botsingen met gasmoleculen kunnen ontsnappen. Naarmate wij dus verder van de kathode af komen, zal de ionisatie sterker worden; de toename hiervan zal zelfs op zekeren afstand zoo snel geschieden, dat, als wij dat ioniseeren konden zien, wij eene vrij scherpe grens zouden kunnen waarnemen: vóór die grens geschiedt dat ioniseeren slechts in geringe mate, achter die grens daarentegen in sterke mate. Gelijk wij reeds bij het beschouwen van hetgeen er dicht bij de kathode geschiedt, zagen, gaat dat ioniseeren met lichtuitzending gepaard; de plaats waar het ioniseeren in groote mate geschiedt wordt dan ook gekenmerkt door het negatieve glimlicht *g*. Gelijk wij reeds zagen, wordt, naarmate wij ons verder van de kathode verwijderen, tengevolge van de overmaat van positieve electriciteit in de buis, aldaar de electrische kracht voortdurend kleiner. Zij zal ten slotte zoo klein worden, dat zij niet meer in staat is aan de electronen genoegzame snelheid te geven om de moleculen te kunnen ioniseeren. Wij zijn dan gekomen aan het einde van het negatieve glimlicht, het begin van *f*, de donkere ruimte van Faraday. Hier nu zullen zich, indien verderop naar de anode geen ionisatie zou plaats grijpen, uitsluitend de electronen bewegen, die ontstaan zijn in het negatieve glimlicht en zal er dus eene overmaat van negatieve electriciteit zijn. Dit zal tengevolge hebben dat de electrische kracht — gevolg van de werking van de overmaat van negatieve electriciteit, die zich nu aan den kathodekant bevindt, en van de positieve electriciteit van de anode — naarmate wij verder komen, grooter wordt, totdat zij de electronen weer voldoende snelheid kan geven om de moleculen te kunnen ioniseeren. Wij komen zoo tot het positieve licht. Het is duidelijk dat dit spel zich kan herhalen, dat wij, als de lengte van de buis het toelaat, nu achter elkander kunnen hebben eene lichtende ruimte, weer eene donkere ruimte, dan dan weer licht enz. en we dus de stratificaties kunnen krijgen.

(*Wordt vervolgd.*) DR. W. H. KEESOM.

OBELISKEN TE ROME.

»Een vierkante, naar boven eenigszins spits toeloopende, met een pyramide gekroonde zuil": met deze korte, hoekige woorden teekent de mathematiker de monumenten, welke ons zijn overgebleven uit een tijd, dien men niet meer met jaren doch met eeuwen afmeet. Voortgebracht door het oudste kultuurvolk der wereld, staan ze daar als getuigen van wat de menschelijke kracht reeds in haar kindsheid vermocht, in een tijd, .toen het ijzer nog voor geen werktuigen ten dienste stond, eerbied afdwingend voor den hoogen trap, waarop de werktuigkunde moet hebben gestaan, die het mogelijk maakte het harde graniet en bazalt te verwerken niet alleen, maar ook en vooral, om die monolithen, uit één stuk gehouwen steenen, van somtijds 40, 50 Meter lengte op te richten. Ten koste van veel menschenlevens mogelijk, maar toch gehoorzamend aan den wil van hun machtige Koningen.

De vreemdeling, de pelgrim, die de eeuwige stad bezoekt, ziet op bijna alle groote pleinen van Rome die eenvoudige zuilen. Ernstig en vreemd, niet passend bij de omgeving, het frissche vroolijke leven op straten en pleinen, niet harmonieerend met de elegante lijnen, de zwierige versiering der renaissance-kerken en paleizen der Romeinsche patriciërs.

Niet te vergelijken ook met de voortbrengselen der Romeinsche of Grieksche kunst, met haar het oog boeiende schoonheid van losse, levende lijnen. Neen, koud en rustig in hun onvergankelijken eenvoud, geen ander kenmerk dan die raadselachtige, duistere teekens uit het planten- en dierenrijk, meetkunstige figuren in de grilligste samenstelling. Was dit de taal waarin de kunst der Romeinen sprak, geleerd in de scholen der meesters van Hellas? Een geheel ander volk,

een andere hemelstreek moet het zijn geweest, die hen zag geboren worden. Het was der negentiende eeuw voorbehouden, het licht te ontsteken in die geheimnisvolle wereld. De Franschman Champollion vooral vermocht het »schrift der goddelijke woorden" te ontcijferen en leven te gieten in die doode vormen, hen te doen spreken in de taal van hun vaderland, te doen verhalen hun eigen geschiedenis en die van hun volk.

Geen schoone vormen, geen kostbaar materiaal, geen kunstwaarde, en toch interessant voor ieder die hen ziet. Waarom? Misschien wel daardoor, wijl ze zoo eenvoudig, maar meer nog omdat zich aan ieder van die grijze steenen een geschiedenis knoopt van duizenden jaren.

Eenmaal stonden zij ver van hier in het van zonnegloed stralende Egypte. Den ingang sierend van den tempel van Ammon-Ra, den zonnegod, of het grafteeken van den Pharao. Oorspronkelijk schijnen de Obelisken evenals de Pyramiden aan den doodendienst te zijn gewijd — den voet half bedolven onder het gloeiend woestijnzand of de slanke schacht spiegelend in de golven van den heiligen Nijl.

Van wat geheel andere tafereelen waren zij eens de stomme getuigen! Met welke blikken zag het volk van Israël tot hen op. Als het zuchtend in harde dienstbaarheid aan hun voet voorbijtrok, waren zij niet gehuld in de duisternis, die de eeuwen door bekend zou blijven als de Egyptische, om straks de smartkreten en weeklachten te hooren van een volk, geslagen in hun dierste panden, toen Gods wrekende engel hen voorbijging. Of ook als priesters en volk opgaande ter offering, omstuwd door wierookwolken, de heilige lofzangen weerkaatsende, de zon ter eere aangeheven. Doch hun leeftijd was niet in jaren afgemeten, geslachten kwamen en gingen, Perzische legerscharen overstroomden Egypte; koningen gingen in gevangenschap langs hen heen, zij bleven dezelfde. De krijgskreet schalde der Macedoniërs onder hun grooten koning Alexander, het deerde hun niet, evenmin de woeste horden die straks aan hun voet de legertent zouden opslaan. Weer een ander volk vroeg de heerschappij der wereld:

Rome. Haar krijgers gingen uit naar alle hemelstreken en keerden, verwinnend, zegevierend, medevoerend naar de keizerstad op de heuvelen als krijgstrofeeën de kunstschatten der wereld tot blijvende gedenkteekenen harer opperheerschappij.

Octavianus Augustus was de eerste, die op het denkbeeld kwam deze granietzuilen naar Rome over te brengen. Met wat moeielijkheden dit gepaard ging, is eenigszins af te leiden uit de omstandigheid, dat er gedenkmunten geslagen werden ter herinnering, en dat het schip waarop ze vervoerd waren, bij keizerlijk besluit ten eeuwigen dage zou bewaard blijven op de werven van Puteoli, waar het later door brand vernield werd. Het voorbeeld vond navolging: latere keizers lieten meerdere Obelisken naar Rome overbrengen. Op dit oogenblik vindt men er nog 13, veel verschillend in ouderdom, grootte en beteekenis, op verschillende pleinen der stad opgericht. Wij willen bij de geschiedenis van enkele even stilstaan.

De grootste en oudste der Romeinsche Obelisken siert thans het midden van het plein van St. Jan van Lateranen, hij behoort tot het tijdvak van Koning Thutmosis III (ongeveer 1599—1560 v. Chr.). Vele eeuwen stond hij voor den beroemden Ammontempel te Thebe. Toen Augustus na de verovering van Egypte eenige Obelisken naar Rome deed overbrengen, wilde hij dit ook met dezen beproeven, doch het stuitte af op onoverkomelijke bezwaren. Later nam keizer Constantijn het plan weer op en vervoerde den kolossus naar Alexandrië, waar men een schip bouwde voor 300 roeiers om het transport over zee mogelijk te maken.

Door den dood van Constantijn bleef het werk weer steken en eerst aan zijn zoon Constantius was het vergund het ten einde te brengen. Onder groote feestelijkheden en algemeene vreugde der Romeinen werd de Obelisk in het jaar 357 in het Circus Maximus opgesteld. Waren het de ruwe, met menschenwerk spottende natuurkrachten, of is hij de woede der Vandalen ten offer gevallen? Zooveel is zeker, dat hij eeuwen lang begraven en vergeten onder het puin van het heidensche Rome bleef liggen, tot men hem in 1587 zes

meter onder de aarde in drie stukken gebroken terugvond. Paus Sixtus V, die in zijn kort pontificaat (1585—1590) getoond had een energiek ijveraar te zijn voor de vergrooting en verfraaiing van Rome, liet hem in 1588 op zijn tegenwoordige plaats oprichten.

Men kan zich eenigszins voorstellen welk een reuzenarbeid dit vereischte, als men weet dat deze uit rood graniet gehouwen steen 500.000 Kilo zwaar en 32 meter hoog is, met kruis en voetstuk 47 meter. Bij de herstelling moest er van onder een meter worden afgezaagd.

Het is een stille, ernstige plaats, het plein van St. Jan van Lateranen, waar het gewoel en de drukte van het moderne Rome slechts spaarzaam doordringt, waar de bezoeker zich ongestoord kan overgeven aan de indrukken die zich hier van hem meester maken. Is er ook grooter tegenstelling denkbaar: deze Obelisk, vertegenwoordiger van twee werelden, eenmaal staande voor den zonnetempel, gewijd aan den dienst der afgoden, en nu, dragend het kruis, dat die wereld overwon, voor de kerk van Lateranen, de kerk die zich noemt van alle kerken de moeder en het hoofd! Gewijd nu aan de Eeuwige Zon der Gerechtigheid!

Aan den voet van den Pincio, op de schoone Piazza del Popolo, staat in het midden tusschen vier waterspuwende leeuwinnen de 24 Meter hooge obelisk uit den tijd der Koningen Seti-Mienptah en Ramses II (de Sesostris der Grieken 1348—1281 v. Chr.). In den laatste hebben wij waarschijnlijk den verdrukker van het Israëlietische volk, den Pharao uit den Bijbel te herkennen. Een tijdgenoot dus van Moses, die aan zijn hof werd opgevoed. Keizer Augustus liet hem uit Heliopolis, de stad, »die vol was met obelisken", naar Rome brengen, waar hij hem, naar het op het voetstuk voorkomende opschrift vermeldt, na zijn overwinning op Egypte aan de zon wijdde en in het Circus Maximus deed plaatsen. Later moest deze obelisk weer plaats maken voor den grootere van Constantius. Zijn lot was evenals van dezen, eenige eeuwen in het Romeinsche stof te sluimeren, tot Paus Sixtus V in 1589 hem weder oprichtte waar hij nog staat.

Tot hetzelfde tijdvak als deze behooren nog drie andere obelisken, welke insgelijks onder Ramses II zijn vervaardigd. Een daarvan staat nu voor het Pantheon op Piazza della Rotonda boven de door Lunghi onder Paus Gregorius XIII aangelegde groote fontein. Ook hij stond volgens den tekst der hiëroglyphen eenmaal voor den zonnetempel te Heliopolis. De tijd wanneer en wie hem naar Rome deed overbrengen is niet bekend, wel dat hij langen tijd voor den Isistempel op het Campo Marcio stond en waarschijnlijk reeds in 1374 werd opgedolven. Zijn tegenwoordige plaats kreeg hij onder het pontificaat van Paus Clemens XI, in 1711.

De tweede van dit drietal werd eerst den 20sten Juni 1883 in de nabijheid van St. Maria Sopra Minerva gevonden en in 1887 op het plein voor het station opgericht ter herinnering aan de 500 »helden van Dogali", welke den 25sten Januari 1887 door een Abessinische krijgsmacht onder generaal Ras Aloela werden overvallen en gedood. De derde bevindt zich in de Villa Mattei op den Monte Celio; daar de grootste der drie maar even zeven meter lang is, neemt men aan dat het slechts de bovengedeelten zijn van grootere, vernielde obelisken.

De voor het Parlementsgebouw staande 26 meter hooge obelisk op Piazza di Monte Citorio werd, evenals die van Piazza del Popolo, door Augustus naar Rome overgebracht. Daar zou de steen van Koning Psammetichus I dienst doen, zooals reeds Plinius verhaalt, om op den Campo Marcio den Romeinen het uur te verkondigen, aangezien men hem als Gnomon voor een reusachtigen zonnewijzer gebruikte; groote vergulde lijnen en cijfers wezen op den grond de uren aan. In de negende eeuw onzer jaartelling stond deze nog overeind, doch deelde later het lot zijner broeders, tot Paus Pius VI hem in 1798 deed restaureeren met granietbrokken der zuilen van Antonius Pius en weer overeind zetten.

In 1667 deed het hoofd der openbare werken te Rome, de geniale Giovanni Bernini, de bouwmeester der colonnade rond het St. Pietersplein, op Piazza della Minerva een kleinen, slechts 5 meter hoogen, uit de stad Saïs afkomstigen, obelisk uit den

tijd van Pharao Oeaphris II, den opvolger van Psammetichus II, op den rug van een marmeren olifant plaatsen.

Op Piazza Navona, eertijds het circus van Alexander Severus, staat een 16 meter hooge obelisk boven de beroemde, onder Paus Innocentius X door Bernini uitgevoerde fontein. Een zijner ook uit architectonisch oogpunt meest bekende beeldhouwwerken. Midden in een rond bekken staat een reusachtig, aan vier zijden uitgehouwen rotsblok, waaruit het water zich bruisend en schuimend een weg baant. Het geheel is een allegorische voorstelling der voornaamste rivieren van de toenmaals bekende vier werelddeelen: Donau, Ganges, Nijl en Rio de la Plata. De obelisk uit het circus van Maxentius schijnt daar oorspronkelijk ter eere van Keizer Domitianus te zijn opgericht, zooals uit het opschrift blijkt.

In een wijngaard aan de Via Labicana vond men de als den obelisk van Antinöus bekende zuil; deze zou door Keizer Hadrianus, wiens waanzinnige smart over den dood van zijn lieveling bekend is, boven diens graf zijn opgericht. Of deze ook van Egyptischen oorsprong is, is niet zeker; het kan zijn, daar Antinöus zich in den Nijl verdronk dat de Keizer het grafteeken met een aan dat land herinnerenden obelisk heeft doen tooien. Doch zeker is, dat hij door de goede zorgen van Paus Pius VII in 1822 een plaatsje gevonden heeft op den Pincio.

De eenmaal in de tuinen van Sallustius staande obelisk vindt men thans voor de kerk S. S. Trinità de' Monti (een Romeinsche navolging van den op Piazza del Popolo staanden) door Paus Pius VI in 1789 daar opgericht. Twee obelisken van minder beteekenis, afkomstig van het Mausoleum van Augustus staan, de een voor het Quirinaal tusschen de prachtige beelden van Castor en Pollux, hun vurige paarden bedwingend, de andere, 15 meter hoog, voor Santa Maria Maggiore onder Sixtus V in 1587 daar geplaatst.

De meest bekende evenwel en ook de best bewaarde — hoewel waarschijnlijk onvoltooid daar hij de gebruikelijke hiëroglyphen op de zijden mist, — is zeker die, welke thans het St. Pietersplein versiert; 25.50 meter hoog en 175,000 kilo zwaar, is hij de eenige die is blijven staan en den storm

der tijden heeft getart. Door Keizer Caligula uit Heliopolis naar Rome vervoerd, werd hij insgelijks onder Paus Sixtus V door diens bouwmeester Dominico Fontana van het Circus van Meta naar zijn tegenwoordige plaats overgebracht. Een interessante geschiedenis is aan de oprichting verbonden, die trouwens bij de vermelding van dezen obelisk zelden vergeten wordt. Men verhaalt dat het werk ongeloofelijke moeielijkheden opleverde en de bouwmeester met straf bedreigd was, in geval het mislukte. Aan de 800 werklieden, die te voren de H. Mis bijgewoond en de H. Communie ontvangen hadden, was het op doodstraf verboden onder het werk te spreken, opdat men de bevelen van Fontana duidelijk zou kunnen verstaan. Nu dreigden evenwel door de geweldige zwaarte de touwen waarmede de kolossus gebonden was, los te gaan, toen Bresca, een matroos uit Bordighera bij San Remo, het gevaar ziende, ongeacht de zware straf, die hem te wachten stond, uitriep: »Acqua alle funi" (water op de touwen). Doordien men ijlings dien raad opvolgde, werd het werk den 10den November gelukkig ten einde gebracht. In stede van straf stond men Bresca toe een gunst te verzoeken: hij vroeg voor zijn familie het recht om ten eeuwigen dage op Palmzondag de palm voor het Vaticaan te mogen leveren, wat hem werd toegestaan.

Zoo staat hij dan, daar voor de St. Pieter, waarheen de oogen der volken zich immer zullen richten als tot de nooit te mistrouwen baken, het nooit te overweldigen rustpunt, de haven des behouds voor de in duizenden gevaren met de geheimzinnige machten der duisternis worstelende menschheid. Staat hij daar als een bekeerde heiden, onverwrikbaar thans getuigende, zonder ophouden, tegen de valsche goden dezer wereld, hoog beurend het Kruis der Verlossing. Alle geslachten, die komen en voorbijgaan, door den eeuwenlangen loop zijner geschiedenis wijzend op de waarheid van het opschrift, gebeiteld op zijn voet:

»Christus vincit,
Christus regnat,
Christus imperat.
Christus populum suum ab omni malo denfendat".

Christus overwint, Christus regeert, Christus heerscht. Christus behoede zijn volk tegen alle kwaad.

Behalve de reeds genoemde Romeinsche obelisken zijn er nog enkele, waaraan wij met een enkel woord willen herinneren. Dat is op de eerste plaats de zoogenaamde obelisk van Luxor, welke nu op de Place de la Concorde te Parijs staat. De heldhaftige onderkoning van Egypte Mehemed-Ali schonk hem aan Koning Louis Philippe. De meergenoemde Ramses II — volgens de hiëroglyphen — de Heer der Wereld, de zon, de geesel zijner vijanden, richtte hem op ter eere van Ammon-Ra, den hoogsten god, uit dankbaarheid voor behaalde overwinningen, en deed hem plaatsen voor den tempel door Amenhotep III (Memnon) te Thebe gebouwd. Deze obelisk bestaat uit rood graniet en heeft bij een hoogte van 22.80 m. een gewicht van 250,000 kilogram. De oprichting te Parijs was bepaald in den zomer van 1831, doch stuitte af op zulke moeielijkheden dat hij niet vóór October 1836 overeind stond, welk werk verricht was onder de leiding van den ingenieur Lebas. Op het voetstuk staan in verguld graveersel de werktuigen, die gediend hebben bij het vervoer in Egypte en de oprichting te Parijs.

Mehemed-Ali schonk ook aan de Engelsche regeering een obelisk, meer bekend onder den naam van de naald van Cleopatra; deze, met een andere sinds 1880 te New-York in het Central Park staande, 22 meter hooge obelisk is afkomstig uit Heliopolis, »Het huis van de Phoenix". Nadat hij langen tijd te Alexandrië ter aarde had gelegen, stelde in 1877 een Engelschman, Dr. E. Wilson, 10,000 pond sterling beschikbaar om hem naar Engeland te doen overbrengen. Een voor dit doel opzettelijk vervaardigd vlot om het gevaarte van 182,540 kilo te vervoeren, werd door een stoomboot op sleeptouw genomen, en — ging in een storm verloren. Vrij zwalkte hij toen rond op den Oceaan, waar hij later werd gevonden en opnieuw op sleeptouw genomen; behouden kwam hij in Engeland aan, waar hij in 1878 op het Victoria Embankment te Londen werd opgesteld.

Overigens vindt men tegenwoordig nog obelisken, hetzij echte of navolgingen, te Constantinopel, Washington, Arles, en op enkele plaatsen van Engeland.

Dat de obelisk, hoewel dan ook van oorsprong een zuiver Egyptisch monument, toch in het oude Indië niet onbekend was, bewijst een exemplaar dat zich in het Britsch Museum te Londen bevindt, de zoogenaamde obelisk van Nimrod. Vervaardigd van zwart marmer, heeft hij een lengte van slechts 2.28 meter en eindigt niet als gewoonlijk in een pyramide, doch in drie trappen, terwijl de zijden met reliefversiering en opschriften in spijkerschrift eenige bijzonderheden verhalen uit de geschiedenis van Salmanassar.

A. C. VAN DER TOGT.

DROOMEN.

Geel-gouden lampelicht, door groenig gaas
Verkoeld, werpt weeken, weelde-warmen schijn
Op bruinrood beukenloof en wit satijn
Van bloesemtwijgen, roerloos, in één vaas

Vereenigd — droomen spreidend en aroom
In de avondstille cel . . . een zoet gepeins
Van naamloos heil, iets teers en innig-reins . . .
Mijn hoofd rust achterover, droomen-loom:

Daarbuiten hangt nu bloei en looverbruin
Omluisterd van wit-zilvren manelicht! . . .
't Komt me in de ziel gelijk een schoon gedicht,
't Gedenken van een blanken bloesemtuin. . . .

F. R.

HOOGE LIEFDE.

Der menschen lage driften zijn
Als 'n donkre stad in de avondstond,
Wanneer de gouden zonneschijn
Verzwond.

Maar 't marmerblanke tempelfront
Houdt fier zijn witheid hooggericht
En schittert heel den avondstond
In 't licht.

Zoo staat mijn liefde slank en schoon
Met gloriestralend aangezicht
Hoog boven passie's donkre woon
In 't licht.

F. R.

ZWALUWEN.

Vroolijk en vrij,
luchtig en blij,
Zwaluwen, zwiept gij mijn venster voorbij,
Zwenkende, zwierende,
zwierende, gierende
zwaluwenrij!
Boden der lente,
juublende, jente,
rozige Mei!

Vroolijk en vrij,
luchtig en blij,
Levensillusiën, vliegt ge tot mij,
Lievende, lovende,
hoopvol geloovende,
— zwaluwenrij! —
Boden der lente,
juichende, jente
zielemei!

Leuven. F. R.

DE NACHTEGAAL.

Het vluchtend gouden avondrood verdween
En 't zilvren schemerlichten trilde door
De donkre, groene boomenkruinen heen
En ging in zwarten stammenhal te loor.

Toen klonk een zacht gezang van nachtegaal
De stilte door, een heldre klankenwel,
Die vloeide heen in plechtig breed koraal,
Als 't verre stemgeluid van orgelspel.

Stil trad ik voort, een taksken kraakte luid,
De vogel schrok, ik hoord' hem vluchten gaan
. . . . . .
Zoo spreidt de ziele zich te luistren uit,
Gelijk een bloem voor 't licht ontluikt heur blâen,

Wen ongekend maar innig zoet gezang
In 't harte zingt en vreugd en zaligheid
't Gemoed doorbeeft, dat juicht in liefdedrang
En heen wil gaan tot God en blijde schreit....

Te kort, helaas! duurt meest die hemelstond:
Elk aardsch gerucht verbreekt dien stillen vreê,
De stemme zwijgt en luistrend staart g'in 't rond
En mist uw troost en slaakt een vragensbeê.

S. S. L. BRAUN, O. P.

ESTOTE FORTES.

Als werk'lijkheid de luchtkasteelen,
Door licht-vergeef'bren trots gebouwd,
In puinen stort en mij berouwt
Dat ijdele verbeelding-spelen....

Als ik te midden van de ruïnen
Verslagen zit en lamenteer:
»Zal ik, die koning was weleer,
Als slaaf nu 't harde leven dienen?"

Dan klinkt er in 't diepst mijns harten
Een forsche stemme, die mij spreekt:
»Herbouw, herbouw, wat 't leven breekt;
Volharding zal het leven tarten!"

Wijchen. fr. MARTIALIS VREESWIJK,
O. F. M.

NIEUWE UITGAVEN.

Tractatus de Deo Redemptore, quem in usum auditorum suorum concinnavit G. VAN NOORT, *S. Theol. in sem. Warmundano professor.* — Amstelodami, Apud C. L. van Langenhuysen, 1904.

We mogen dit nieuwe boek van den Eerw. heer Van Noort een zeer verdienstelijk werk noemen, een theologische handleiding van de deugdelijkste soort. De schrijver heeft den slag af te dalen tot zijn leerlingen en, als ware het, gemeenzaam toe te treden tot hun gedachtengang. Doorgaans weet hij op een gelukkige wijs kortheid aan helderheid te paren. De taal, die hij spreekt, houdt niemand door een hooge *maiestas romana* op een afstand, en een al te schoolsch purisme zal haar allerminst worden aangeticht.

Handboeken zouden meer dan handboeken moeten zijn, indien zij in ieder opzicht volledig bleken. Zij kunnen alleen de voornaamste vraagpunten eener wetenschap ter sprake brengen.

De stof, die er in behandeld wordt, in haar deelen en onderdeelen streng-logisch te ordenen, sta als hoogste eisch op den voorgrond. De bewijsvoering, vast en bondig, weide in den regel niet uit buiten haar eigenlijke betooggronden. Het eenvoudige en licht begrijpbare bane den weg tot het meer ingewikkelde en duistere; het konkrete, zoo het zijn kan, tot het abstrakte.

Daar is in *De Deo Redemptore* een geleidelijke gang en vooruitgang. Een korte inleiding stelt voorop, dat God om geen enkele reden gehouden was den gevallen mensch in zijn verloren waardigheid te herstellen. Hij kon evenwel, wilde

Hij den zondaar uit zijn diepe vernedering opheffen, òf uit louter mededoogen en geheel om niet vergiffenis en genade schenken, òf naar den eisch zijner goddelijke rechtvaardigheid voldoening vorderen voor het gepleegde schuldvergrijp.

Eischte Hij voldoening — zooals Hij inderdaad gedaan heeft — en moest deze een *condigna satisfactio* zijn, d. i. een genoegdoening in de volle kracht van het woord, die tegen de zonde als beleediging van den oneindigen God opwoog, dan kon geen schepsel, enkel schepsel zijnde, hoe hoog ook bevoorrecht en hoe overvloedig ook met genadegaven begiftigd, als middelaar tusschen God en den mensch verlossend en verzoenend optreden. Alleen een Godmensch was in staat aan Gods rechtvaardigheid een, naar zedelijke schatting en waarde, oneindige voldoening aan te bieden voor de oneindige beleediging der zonde.

Over de zoogenaamde beweegreden der menschwording van Gods Zoon wordt niet meer aangestipt dan volstrekt noodzakelijk schijnt ter vermelding van twee hoofdmeeningen der theologen omtrent dit punt. Daar is hier blijkbaar gerekend op een eenigszins breede tekstverklaring bij het onderwijs,

Ditzelfde mogen wij zeggen van de beantwoording der vraag: waarom is de Verlosser niet terstond na den val van den mensch, maar vele eeuwen later geboren?

Ik heb tegen de *Introductio* slechts één ernstige bedenking. Me dunkt, dat op bladz. 3 niet scherp genoeg onderscheiden is tusschen den staat van den gevallen mensch en den *zuiveren natuurstaat.*

De verhandeling *De Deo Redemptore* bevat twee hoofddeelen, die door den schrijver *Christologia* en *Soteriologia* genoemd worden. Het eerste vestigt de aandacht op het mysterie der menschwording van Gods zoon als zoodanig; het tweede op het werk der verlossing zelve. Hier is als uit den aard der zaak en tot voltooiing van het geheel een *Mariologia* of beschouwing over de verheven voorrechten der H. Moedermaagd aan toegevoegd.

Jesus Christus is waarachtig God en waarachtig Mensch,

één persoon in twee naturen. In dit leerstuk der katholieke kerk neemt de Christologie van den heer Van Noort haar uitgangspunt. De bewijzen voor de Godheid en de Menschheid van Christus, door den schrijver in hechte orde naast elkander geschaard, zijn, voor zoover wij met een leerboek te doen hebben, zoo doeltreffend mogelijk. Zij geven noch te veel noch te weinig, en wanneer zij dwalingen bestrijden, verliezen zij ook de nieuwste niet uit het oog.

Van de vereeniging der Godheid en Menschheid in één persoon kan een leerling in de theologie zich geen voorstelling, hoe onvolkomen dan ook, vormen, zoo hem niet terdege wordt ingescherpt wat hij onder de namen *natuur* en *persoon* heeft te verstaan. Daarom mogen in een Christologie de bepalingen van wezen of wezenheid *(essentia)*, zelfstandigheid *(substantia)*, zelfbestandigheid *(subsistentia)* evenmin ontbreken als die van de theologisch geijkte termen *hypostasis* en *suppositum*.

Wezen, *natuur* en *zelfstandigheid*, die objektief hetzelfde vertegenwoordigen, zijn alleen virtueel van elkander onderscheiden. Het wezen heet natuur als eerste bron of eerst beginsel van werkingen; het heet zelfstandigheid als drager en steunend subjekt van al het bijkomstige, dat er in wordt opgenomen.

Hypostasis of *suppositum* is, volgens de omschrijving van den heer Van Noort, een zelfstandige, bijzondere, algeheele, zelfbestaande en onmeêdeelbare natuur. *Persona* vervangt den naam *suppositum*, wanneer men van verstandelijke wezens spreekt.

Zelfbestaande of *subsistens* wordt *in parenthesi* nader aangeduid als: hebbende een bestaansakt, aan zelfstandige naturen eigen, een akt van in zich zelf bestaan.

Het blijkt, dat de schrijver de subsistentie — en dus in redelijke wezens de persoonlijkheid — vereenzelvigt met het bestaan in zich zelf, de *existentia in se*. Hij kan zich daarbij op den voorgang van vroegere en latere theologen beroepen. Ook onder de thomisten zijn er die beweren, dat de subsistentie, daar ze gedacht moet worden als laatste akt der

zelfstandigheid, niet wezenlijk van de existentie verschilt. Doch wat beteekent hier *laatste akt* der zelfstandigheid? Een volkomenheidsvorm, waardoor de zelfstandigheid, zooals men zegt, haar onmeêdeelbaarheid verkrijgt. Wij treden derhalve bij het denkbeeld van laatsten akt in *deze* orde nog niet buiten de bepaling van het zelfstandige zelf. De zelfstandigheid, opgevat als onmeêdeelbaar en aan zich zelf behoorend — *sui iuris in ordine substantiae* — verhoudt zich nog potentiëel tot den *actus omnium ultimus*, die haar buiten alle oorzaken moet plaatsen.

De *modus realis*, door Cajetanus en vele andere godgeleerden voorgesteld als een bepalingsakt, die de zelfstandigheid, om het dus te noemen, in haar zelve als kompleet afsluit, ziet er op verre na niet zoo chimerisch uit als sommigen beweerd hebben. Alles wat tot de volmaking der natuur als natuur behoort, moet binnen de perken der natuur besloten blijven. Het zich-zelf-zijn der zelfstandigheid kan bezwaarlijk anders dan als zulk een volmaking gedacht en mag bij gevolg niet identiek verklaard worden met hetgeen de natuur ontvangt van de haar voortbrengende oorzaken.

Acht men de persoonlijkheid én van de natuur èn van den bestaansvorm werkelijk onderscheiden, dan komt men van zelf tot het besluit, dat Christus *onmiddellijk* door zijn relatieve subsistentie de menschelijke natuur verpersoont. Voor de ontbrekende menschelijke persoonlijkheid treedt de persoonlijkheid van het Eeuwig Woord, niet als opgenomen en veranderde vorm, maar toch als volmaakt bepalend, bijzonderend en zelfbestandigend, in de plaats. *Subsistentia relativa actuat, terminat et personat immediate naturam humanam.* In deze onmiddelijke terminatie der natuur door de relatieve persoonlijkheid vindt dan de theologie een verklaringsgrond voor de *middelijke* meedeeling van het goddelijk, ongeschapen *zijn*. *Mediante subsistentia relativa communicatur increata, divina existentia.*

De heer Van Noort, die wel het zijn van de wezenheid, maar niet van de persoonlijkheid onderscheidt, stelt de *ratio formalis* der menschwording daarin, dat de tweede persoon

der H. Drieëenheid door zijn *esse personale* zich vereenigt met de menschelijke natuur. *Esse personale* beteekent hier niet het *formeele, het eigene der persoonlijkheid,* maar het *zijn,* de *existentia* van den Zoon Gods.

Ik beken, dat deze stelling konsequent is voor allen, die in het geschapene de identiteit van bestaan en subsistentie bepleiten. Doch anderen twijfelen aan de betrouwbaarheid van een pleit, dat tot zulk een gevolgtrekking voert. Het bestaan der goddelijke personen is volgens alle gezonde theologie de *existentia communis et absoluta ipsius naturae divinae.* Hoe kan dat absolute, zoo het in de eerste plaats en onmiddellijk — niet *middellijk* en door het relatieve — als terminatieakt gesteld wordt, de menschwording bepalen tot één persoon? M. a. w. waarom zijn de drie personen der H. Drieëenheid niet mensch geworden *per unam et absolutam existentiam divinae naturae?*

De heer Van Noort meent — evenals Billot — te kunnen volstaan met het antwoord: »We bedoelen het *esse divinum, non prout est absolutum, sed praecise prout distincto modo habetur a relatione filiationis*".

Deze toelichting dunkt mij niet volkomen bevredigend.

Het goddelijk zijn is krachtens de goddelijke natuur noodzakelijk absoluut en *alleen* absoluut. De goddelijke personen hebben één en dezelfde *divina existentia,* zooals zij één en dezelfde goddelijke natuur hebben. *Existentia divina est trium personarum, in quantum sunt unus Deus.* De woorden: *prout distincto modo habetur a relatione filiali* brengen de verdediging niet onder een nieuw licht. Daar het zijn absoluut is, zou hier alleen sprake kunnen wezen van een *appropriatio,* een toekenning of toeëigening. Maar *quod appropriatur,* zeggen de theologen terecht, *non est personae proprium, sed est per se aliquid commune.* En nu moet juist uit het *proprium,* het eigene des persoons de menschwording van een bepaalden persoon verklaard worden.

Men leide hier niet uit af, dat men bij de menschwording de goddelijke existentie mag uitsluiten. Alle godgeleerden, die een wezenlijk onderscheid erkennen tusschen het bestaan

en de natuur — ook in de *bestaande* natuur — moeten konkludeeren, dat er in Christus geen *geschapen zijn* kan ondersteld worden. De goddelijke persoon is eindeloos verheven boven alle potentiëele betrekking tot een *actus creatus*. Wij meenen alleen te mogen vaststellen, dat we de vereeniging der goddelijke existentie met de menschelijke natuur noch als onmiddellijk noch als de eerste plaats innemend moeten beschouwen, maar als een noodzakelijk gevolg van de onmiddellijke terminatie dier natuur door de relatieve persoonlijkheid. »Nam eo ipso", zeggen de Salmanticenses, »quod unio respiciat praedictam existentiam *mediate et secundario*, respicit illam non ut *communem*, sed ut *determinatam* ad specialem personam Verbi."

Daar Christus volgens de katholieke geloofsleer God is en mensch, ligt het in de rede, dat de theologie van de behandeling der hypostatische eenheid overgaat tot de beschouwing van de goddelijke en de menschelijke natuur, haar onderlinge betrekking, haar verschillende eigenschappen en werkingen. De heer Van Noort spreekt achtereenvolgens over den goddelijken en den menschelijken wil in één persoon; over de wederkeerige toepassing en wisseling van subjekt en praedikaat in uitspraken aangaande de twee naturen van den Godmensch — *communicatio idiomatum*; over het eenig zoonschap van Christus en over de goddelijke eer der hoogste aanbidding, die den mensch geworden God ook als mensch moet worden bewezen.

Bij al deze aangelegen punten van dogma en theologie brengt de schrijver zijn voorstelling tot een bewonderenswaardige duidelijkheid. Alleen de hoofdbewijzen worden gegeven, maar deze vertoonen zich dan ook in hun volle kracht. De dwaalleer, die tegen geopenbaarde waarheden in verzet komt, staat scherp geteekend voor ons en draagt het merk van haar onlogische zwakheid of vermetelheid. Daarenboven blijkt overal een scherpe grenslijn getrokken, die niet overschreden wordt. De jonge beoefenaar der theologie mag niet op de gladde baan treden van scholastieke spitsvondigheden. Hij moet gedachten leeren vormen, die den geest

stevigen. Al te fijn uitgesponnen redenceringen of vluchtige subtiliteiten worden in *De Deo Redemptore* zelfs voor geen oogenblik toegelaten.

Wil men zich daarvan overtuigen, men leze met aandacht het artikel *De communicatione idiomatum.* Alles is hier sober, ter zake, beknopt en volledig. Geen zweem van de velerlei theologische schermutselingen, die voor sommige schrijvers bij het behandelen dezer stof zoo verlokkend schijnen. Er wordt alleen nauwkeurig bepaald: wat men onder *communicatio idiomatum* verstaat; waar die *communicatio* onmiddellijk op steunt; hoever zij zich uitstrekt; en aan welke stelregels men haar moet onderwerpen, om bij de toepassing zich voor alle dwaalbegrippen of verwarring van denkbeelden te vrijwaren.

Niet alle theologen zullen er in slagen het begrip en de toelichting van het eenig zoonschap in den Godmensch onder zoo weinige woorden te brengen als de heer Van Noort heeft gedaan. — Christus is ook als mensch de eigen, de natuurlijke, niet de aangenomen zoon van God. Zoo luidt de onfeilbare leer der Katholieke Kerk. Om deze uitspraak tegen alle misduiding te waarborgen, neme men vóór alles in aanmerking, dat de woorden: *als mensch (als deze mensch)* niet kunnen beteekenen: *om* of *ter oorzake van* zijn menschheid. Zóó verklaard, zouden zij de dwaalleer verkondigen, dat Christus, als Eeuwige Zoon des Vaders en uit kracht van zijn goddelijk zoonschap mensch moet heeten. De Kerk bedoelt alleen vast te stellen, dat Christus, omdat Hij één en dezelfde persoon is in twee naturen, ook in zijn aangenomen natuur niet anders dan *filius naturalis Dei* zijn kan. Het zoonschap toch, hetzij men van een eigen of van een aangenomen zoon spreke, behoort in de eerste plaats aan den persoon en niet aan de natuur. Is Christus als mensch niet de eigen, maar de aangenomen zoon van God, dan zijn er in hem als God en mensch niet slechts twee naturen, maar ook twee personen. Daarom werd door het Concilie van Frankfort de valsche leer der adoptianen, Felix en Elipandus, genoemd: een door de Heilige Kerk veroordeelde ketterij".

De schrijver doet hierbij opmerken, dat Durandus en anderen, die de heiligmakende genade in de menschelijke natuur van Christus *filiatio adoptiva*, maar hem zelf als *hic homo* natuurlijken zoon van God noemen, geen veroordeelde adoptianen. zijn. Hun gevoelen is evenwel onhoudbaar, omdat het van een zoonschap gewaagt buiten den persoon.

De voorbeschikking van Christus tot Zoon van God wordt slechts even en als in 't voorbijgaan aangeroerd. »Voorbeschikking", zegt de heer Van Noort, »is een eeuwige vóórverordening ten aanzien van datgene wat door de genade in den tijd zal geschieden. Daar het nu van eeuwigheid was voorbestemd, dat deze menschelijke natuur op het oogenblik harer voortbrenging zou vereenigd worden met het Woord, kan men in dezen zin zeggen, dat de mensch Christus voorbeschikt was. Maar de voorbeschikking geldt op geenerlei wijs den persoon van het Woord, die wel voorbeschikkend, maar niet voorbeschikt is; zij hield ook niet in, dat eenig mensch natuurlijke zoon van God werd".

Deze woorden zijn voor het minst dubbelzinnig. Misschien heeft een al te groote zucht naar kortheid den schrijver een trek gespeeld. Het is waar, dat de persoon van het Woord *als bestaande in de goddelijke natuur* niet kan gezegd worden voorbeschikt te zijn.

Dit neemt echter niet weg, dat zeer vele een zeer groote godgeleerden dienzelfden persoon *als bestaande in de aangenomen menschelijke natuur* voor het subjekt der voorbeschikking houden. Zoo zegt St. Thomas (III, Q. 24, a. 1 ad secundum): »Relinquitur ergo quod praedestinatio attribuatur personae Christi, non quidem secundum se, vel secundum quod subsistit in divina natura, sed secundum quod subsistit in humana natura".

De heer Van Noort schijnt er aan te twijfelen, of er ooit sprake zou geweest zijn van Christus' voorbeschikking, zoo de Vulgata niet vertaald had: *qui praedestinatus est*[1]). In het Gricksch, beweert hij, leest men: *declaratus est* d. i.:

---

1) Ad Rom. I, 4. Τοῦ ὁρισθέντος.

Jesus is openbaar geworden als — getoond te zijn — zoon Gods door mirakelen, door de meêdeeling van den Geest der heiliging, door zijn opstanding uit de dooden.

Ik houd mij overtuigd, dat St. Thomas, die altijd en alom in den Godmensch het toon- en vormbeeld ziet der uitverkorenen, in geen geval de voorbeschikking van Christus stilzwijgend zou zijn voorbijgegaan. En wat nu den Griekschen tekst betreft, staat het zoo vast, dat ὁρίζειν hier alleen *toonen, openbaar maken, bewijzen, verklaren* beteekent? Chrysostomus en de Grieksche vaders na hem schijnen het zoo te hebben verstaan. Maar, zooals reeds Franzelin gezegd heeft, Irenaeus, Origenes, Epiphanius en Cyrillus geven aan het woord de beteekenis van *bestemmen.* En wat is *bestemmen* anders, wanneer men van een goddelijk raadsbesluit spreekt, dan *voorbestemmen?* Om te doen zien, dat ὁρίζειν keer op keer een anderen zin heeft dan *verklaren, toonen* enz., verwijst Franzelin naar de volgende schriftuurplaatsen: Luc. XXII, 22; Act. II, 23; X, 42; XVII, 26. Hij had er nog bij kunnen voegen: Act. XI, 29; XVII, 31; Ad Hebr. IV, 7.

De belijdenis der waarheid, dat Christus als mensch de natuurlijke zoon is van God, sluit voor ons noodzakelijk de erkenning in, dat wij hem ook als mensch goddelijke eer mogen en moeten bewijzen. In *De Deo Redemptore* is veel nauwlettende zorg besteed aan de beantwoording der vraag: hoe en uit welk oogpunt vereeren wij de menschheid van Christus? — Denken wij de menschheid alleen in haar zelf en als *afgescheiden* van den goddelijken persoon, dan laten wij tevens voor ons de beweegreden der hoogste aanbidding wegvallen. De menschheid van Christus wordt alleen aangebeden als hypostatisch vereenigd met het Woord des Vaders. Wij aanbidden haar dus niet *om haar zelve,* want in haar wezenskenmerken heeft zij niets goddelijks, en alleen het goddelijke is *om zich zelf* goddelijke eer waardig.

Volgt daar niet uit, dat haar alleen een relatieve eer bewezen wordt, zooals bijv. aan de beelden?

Neen, want wij vereeren haar niet om een buiten haar bestaande persoonlijkheid, maar om de verhevenheid van den

goddelijken persoon zelven, die zich met haar heeft vereenigd. Ofschoon wij dus de menschheid niet aanbidden om haar zelf, wij aanbidden haar toch in haar zelf. »Cultus", zegt de heer Van Noort, »in totam rem subsistentem directus, eo ipso dirigitur ad omnes eius partes aut quasi partes".

Met volle ingenomenheid zal door alle theologen gelezen worden de degelijke en nauwgezet theologische beschouwing, die de schrijver heeft gewijd aan de vereering van het H. Hart van Jesus.

Minder ingenomen zullen velen zijn met het oordeel, dat door hem wordt uitgesproken over den *cultus hyperduliae*, die volgens uitstekende godgeleerden aan Christus (als mensch) mag worden bewezen wegens de geschapen bovennatuurlijke genadegaven zijner menschelijke natuur. Zulk een vereeren, meent de heer Van Noort, »videtur iniuriosum Christo". Is die vonnisvelling niet al te kras? St. Thomas aarzelt niet te zeggen: »Alio modo potest intelligi adoratio humanitatis Christi, quae fit ratione humanitatis Christi perfectae omni munere gratiarum. Et sic adoratio humanitatis Christi non est adoratio latriae, sed adoratio duliae".

't Is natuurlijk voor het oogenblik de vraag niet, of men deze vereering van Christus' menschheid bij het volk moet aanprijzen. Daarover is reeds meer dan genoeg geschreven. Wij vragen alleen, of het op zich zelf geoorloofd is Christus te vereeren, enkel met het oog op de hooge, bovennatuurlijke, door God, met alles overtreffende bevoorrechting, meêgedeelde gaven zijner menschheid.

En wij meenen te moeten antwoorden: mag men die gaven met heiligen eerbied bewonderen, prijzen en verheerlijken, dan mag men ze ook om haar eigen verhevenheid met heiligen eerbied vereeren. En zij, die aldus de menschheid van Christus vereeren, wetende wat zij doen en waarom zij het doen, zullen zeker *coram Deo* den schijn niet op zich laden, dat zij door aan het mindere hulde te brengen het hoogere miskennen of verloochenen. Zij kunnen zelfs, zooals de Salmanticenses opmerken, twee eerbewijzen op het nauwst met elkander verbinden en zeggen: »Adoro te Christe Sancte, quia Deus verus

es; et etiam te adoro, quia homo sanctissimus es, et ob insignes gratiae, virtutum et sapientiae divitias, quibus ornaris".

In het laatste hoofdstuk vooral der *Christologia* beheerscht de heer van Noort zijn stof met een benijdbaar talent. De regel der *aurea mediocritas* is hem een gebiedende wet. Al het overtollige wordt ter zijde gelaten. Een kort en zakelijk overzicht wijst den leerling op de kennis, die Christus bezat door onmiddellijke aanschouwing van God *(scientia beata)*, door ingestorte denkvormen *(scientia infusa)*, door eigen waarneming en menschelijk abstraktievermogen *(scientia acquisita)*.

In een artikel over de heiligheid van Christus als mensch geeft de schrijver bepalingen en verklaringen van de genade der vereeniging *(gratia unionis*, ook *gratia substantialis* genoemd); van de heiligmakende genade *(gratia habitualis* of *sanctificans)*, welke de menschelijke natuur verhoogt en haar alle bovennatuurlijke deugden instort, waarvan de bovennatuurlijke werkingen uitgaan.

De laatste genade wordt *singularis* genoemd als bijzondere genade van Christus — ook, volgens velen, om haar eenige volheid en verhevenheid —; zij heet *gratia capitalis*, genade van Christus als hoofd, omdat zij de menschen heiligt en in haar verhouding tot de *gratia unionis* aan de verdiensten van den Godmensch een oneindige waarde geeft.

Met de heiligmakende genade en vooral met de genade der vereeniging hangt de onzondigheid van den Godmensch op het innigst samen. Christus kon niet zondigen. Hoe is het nu met deze ontwijfelbare waarheid overeen te brengen, dat hij verdiende door Gods geboden te onderhouden, door uit gehoorzaamheid aan zijn hemelschen Vader te lijden en den kruisdood te ondergaan?

In welken zin kon er hier nog sprake wezen van vrijheid?

De heer Van Noort antwoordt, dat er velerlei meeningen zijn verdedigd, om deze moeilijke vraag op te lossen. Hij poogt ze te besluiten en te omschrijven in drie hoofdklassen.

Bij een dier klassen — de eenige, naar mijn oordeel, die niet in de lucht schermt — vinden wij in de eerste plaats het gevoelen der Molinisten, in de tweede, dat der »strengere"

Thomisten, in de derde, dat der Salmanticenses met enkele omtrekken gekenschetst. Staan de laatsten hier niet op het terrein der »*Thomistae rigidiores*"? Wij verzekeren elken lezer, dat deze onovertroffen verklaarders van den *Doctor Angelicus* in het vraagstuk, waarover wij handelen, zich overtuigde voorstanders betoonen van de onderscheiding tusschen den *sensus divisus* en *compositus*.

Een ieder, leeren zij, die iets, op zich zelf beschouwd, naar willekeur kan doen en nalaten, behoudt ook wanneer hij het doet het volle vermogen om het na te laten, ofschoon het doen en het nalaten — *actio* en *omissio* — niet tegelijkertijd kunnen samengaan. Een gebod nu neemt de vrijheid niet weg, omdat de macht van den wil in haar verhouding tot een objekt daar niet door veranderd wordt. Kon Christus in volstrekten zin naar vrije verkiezing den dood ondergaan en niet ondergaan, dan stierf hij vrij, ondanks het gebod zijns Vaders en zijn eigen onzondigheid, omdat deze geheel buiten de fysieke macht van zijn wil stonden.

Wat beteekent hier nu *sensus divisus et compositus*?

»Sensus est", antwoorden de Salmanticenses, »Christum stante praecepto non potuisse omittere coniungendo omissionem cum illo; potuisse tamen, *etiam stante praecepto*, omittere omissione secundum se accepta, quo pacto praescindit tam a praecepto quam a coniunctione cum illo".

Wij zullen verder niet meer in bijzonderheden treden.

Het tweede deel van *De Deo Redemptore* onderscheidt zich door dezelfde goede hoedanigheden als het eerste: degelijkheid, regelmaat en helderheid. Er wordt bij de voorstelling van Christus als middelaar, priester en koning niet geredetwist over vrije theologische gevoelens. De geloofsleer strikt en nauwkeurig te bepalen en, voor zoover het mogelijk is, met enkele woorden toe te lichten blijkt voor den schrijver hoofddoel te zijn. Daarna komt de beurt aan hetgeen theologisch als zeker bewezen of als zeer waarschijnlijk kan worden aangetoond.

Men heeft niet zonder reden gezegd, dat iemand, die een handboek schrijft, over een groote mate van zelfbeheersching

moet kunnen beschikken, omdat hij anders herhaaldelijk gevaar loopt buiten de hem gestelde perken te treden. De heer Van Noort bezit die zelfbeheersching. Hij verdiept zich niet in eigen bespiegelingen in plaats van anderen te onderrichten. 't Is of zijn leerlingen altijd bij hem zijn. Hij ziet en hoort hen; hij weet, hoe zij plegen te denken en hoe hij hen in het denken moet voorgaan. Bij de diepzinnigste vraagstukken over het lijden, de verdiensten, de voldoening en het offer van Christus wedijvert de ongekunsteldheid zijner bepalingsvormen met de klaarheid zijner redeneering.

Ik moet hier ten slotte nog getuigen, dat de *Mariologia*, waarmeê het boek van den heer Van Noort eindigt, mij toeschijnt *con amore* geschreven te zijn. Evenwel niet *con amore* alleen, maar ook volgens de strengste eischen der theologie. Men vindt hier in kleinen omvang een keurige *summa* van al de hooge voorrechten en genaden aan de eenig-uitverkorene, allerheiligste Moeder van Jesus Christus geschonken. Als een *viva Dei imago*, een levend beeld van God zelven, als een verrukkend ideaal van bovennatuurlijke schoonheid en verhevenheid, schittert voor de oogen van ons geloof de verheerlijkte koningin des hemels, de tweede, maar altijd rein en vlekkeloos gebleven Eva, de zonder erfsmet ontvangene [1]), die den duivel heeft beschaamd en overwonnen. Door haar tusschenkomst en voorbede straalt ons de genade toe van haar goddelijken Zoon.

P. F. TH. VAN HOOGSTRATEN, O. P.

---

1) Het bevreemdt mij eenigszins, dat de heer Van Noort, sprekende over de Onbevlekte Ontvangenis geen keus doet tusschen een *debitum remotum* en *proximum*. Is de H. Maagd *in ipso decreto excepta* en is er geen *debitum* geweest in haar persoon, hoe is zij dan *in primo instanti suae conceptionis ab omni labe praeservata immunis*? De *persoon* van Maria is *praeservata*.

Theologiae dogmaticae institutiones, auctore P. MANNENS, *s. theol. doctore, ejusdem s. theol. in seminario Ruraemundensi professore*. Tom. III. 8°; 779 pag. Ruremondae, 1904. Pretium: fl. 4.50.

Begin Maart verscheen het *derde deel* van prof. Mannens' dogmatiek, handelende over de *Genade*, over de *H. Sacramenten* en over de *Uitersten*. Aangezien met dit deel, dat in omvang zijn beide voorgangers verre overtreft, het statige werk van den Roermondschen hooglecraar volledig geworden is, meenen we, dat een samenvattende beoordeeling van het geheel hier het beste op haar plaats is.

Van Mannens' dogmatiek mag en moet gezegd worden, dat zij een zeer goed leerboek is. Correctheid en trouw kerkelijke zin laten nergens te wenschen over, en de schrijver toont gedurig op de hoogte te zijn van den tegenwoordigen stand der godgeleerde wetenschap. Hij wikt en weegt zijn oordeelen zorgvuldig; nooit zal hij een classieke schoolmeening tot geloofszaak maken, nooit een vrije quaestie wegmoffelen, maar omgekeerd ook nimmer lichtvaardig van een eerbiedwaardig gevoelen afwijken, of zonder ernstigen grond een traditioneele opvatting over boord werpen. Deze voorzichtige terughouding, mits gepaard met een open oog voor hetgeen waar en gezond, of ten minste waarschijnlijk, lijkt in moderne opvattingen, is voor den schrijver van een handboek een lang niet altoos aangename, maar onafwijsbare noodzakelijkheid.

De overvloedige leerstof is met wijze beperking uitgekozen; rijk en breed genoeg om wetenschappelijk te zijn, om inzicht te geven in alle belangrijke vraagstukken, en van den anderen kant toch zóó, dat studenten van gewoon-goeden aanleg in staat zullen zijn het gebodene behoorlijk te verwerken. Met zulk een handboek wordt op uitnemende wijze voldaan aan de eischen der praktijk, een degelijke grondslag gelegd, en de lust tot verdere studie gewekt.

Wat theologische richting betreft is prof. Mannens volbloed molinist. Dat is, natuurlijk, bij sommigen een aanbeveling,

en bij anderen niet. Die anderen zullen een paar malen reden hebben om te vinden, dat hun sententies wat erg kort wegkomen, maar ze zullen gaarne erkennen, dat alles wat naar onbillijke bejegening zweemt, altoos zorgvuldig vermeden is. Overigens zal ieder verstandig lezer bij verschil van schoolmeeningen, hier en elders, gaarne de spreuk laten gelden: *Unusquisque in suo sensu abundet!*

Om zijn lezers bij verdere studie den weg te wijzen en in twistvragen het vormen van een eigen oordeel te vergemakkelijken, pleegt Mannens bij elk artikel te verwijzen naar de betreffende plaatsen van St. Thomas en Suarez, en verder naar een reeks van nieuwere, meestal hedendaagsche leerboeken. Dat is geriefelijk; want al kan men ook, ten minste bij moderne schrijvers, meestal zonder veel moeite zelf den weg vinden, de aanwijzing van hoofdstuk en nummer bespaart altoos tijd. Maar jammer vind ik, dat overigens de opgave van literatuur zoo spaarzaam is. Zelden wordt naar speciale werken of monographiën, nog zeldzamer naar tijdschriftartikelen verwezen. Afgezien nog van andere lezers, ook tegenover seminaristen zijn dergelijke aanwijzingen, goddank, geen overbodige weelde.

De voornaamste verdienste van Mannens' boek ligt in de duidelijke, glasheldere voorstelling van leer en bewijs. Nooit hebt ge moeite den schrijver te volgen, nooit is zijn voorstelling onklaar, of zijn redeneering verward; nooit duwt hij u — zooals b.v. Einig dat doen kan — de zwaarste brokken der middeneeuwsche scholastiek ontoebereid in de maag. Ook bij zeer moeilijke vraagstukken — gelijk b.v. waar in dit deel het wezen der dadelijke genade, de werkingswijze der Sacramenten, het hoe der *realis praesentia* behandeld worden — ondervindt ge, zelfs bij een eerste lezing, dat ge te doen hebt met een leeraar, die niet slechts zijn stof volkomen beheerscht, maar bovendien een benijdenswaardige gave van mededeelen bezit. En de klaarheid der gedachte weerspiegelt zich in de eenvoudige, vloeiende taal.

Een uitvoerig alphabetisch register over het geheele werk besluit het derde deel.

Alles bij elkander genomen is de dogmatiek van prof. Mannens een zeer verdienstelijk werk, dat én wat wetenschappelijk gehalte, én wat practische bruikbaarheid betreft, eene vergelijking met de meeste buitenlandsche leerboeken gerust kan doorstaan.

Ten slotte mijn oprechte gelukwensch aan den geleerden kanunnik bij de voltooing van zijn arbeid; moge zijn boek, gegroeid uit veeljarige inspanning, rijke vruchten dragen voor het bisdom Roermond op de eerste plaats, maar ook verre daarbuiten!

G. v. NOORT.

Van den Sinai. Kijkjes in hedendaagsche Bijbelvragen door J. P. VAN KASTEREN S. J. — L. C. G. Malmberg, Nijmegen. Prijs: fl. 0.75. (88 blz.).

Zoo'n boekje bespreekt men bepaald met genoegen. Maar het is ook van J. P. van Kasteren.

Dit werkje is eene prettige, populair-wetenschappelijke verhandeling over actueele Bijbelvragen. Het geeft den inhoud weer van een viertal voordrachten, door den schrijver verleden winter voor *Geloof en Wetenschap* te Maastricht gehouden. Voorzien van rijke litterarische aanteekeningen en van een nauwkeurig register, zijn die lezingen een boekje van blijvende waarde, vooral voor de hoogere burgers.

Ik zou graag veel uit dit boekje vertellen, maar dat gaat niet. Ik raad dan, het werkje aan te schaffen; dat men geen berouw van zijn drie kwartjes zal krijgen, daar wil ik wel borg voor blijven.

Maar ik moet toch iets van den inhoud mededeelen.

Wij gaan naar den Sinai, den *Djebel Moesa* of Berg van Moses, met den Bijbel in de hand. Hij, die ons voorgaat, weet den weg: voor veertien jaren heeft hij ter plaatse dien verkend. Het gaat door de woestijnen van Sur en Sin, aan gene zijde van de Roode Zee.

Wat gaan wij daar doen?

Voor bijna 34 eeuwen heeft God dáár, van den Sinai, zijne *Tien Geboden* gegeven aan Israël, zijn volk. De ongeloovige kritiek kan dit historisch feit maar niet van ons aanvaarden. Het is legende uit de 8e eeuw vóór Christus, dat Bijbelverhaal, zoo spraken de katheders: zóó beschaafd als de Tien Geboden het willen, was Israël nog niet in de dagen van Moses. Maar als het nu eens wel was? Een nieuwe uitvlucht deed prof. Delitzsch aan de hand: »Wie so ganz gleichartig ist alles in Babel und Bibel?" Neen, niet van God, maar van Babel heeft Israël zijne hooge beschaving.

Wij gaan dan eens zien bij den Sinai, en op zijn majestueuze kruin de Tien Geboden overwegen. Zien, of het Bijbelverhaal geographisch wordt betuigd; overwegen, of Israëls zedelijke grondwet ook menschenwerk is.

En zie, daar staan zij nog die logge berggevaarten (bl. 23):

»Eeuwen, lange slepende eeuwen
Staan zij pal, sinds Moses' dagen —
Om 't gezag der Bijbelwoorden
Met hun rotsenrug te schragen".

De Tien Geboden, zooals die in Exod. XX en Deut. V staan opgeteekend, zijn niet woordelijk door God gesproken. Zooals de tekst zelf aanwijst, bevatten zij toevoegsels van lateren tijd. Oorspronkelijk waren zij »Tien Woorden", naar de taal des Bijbels, d. i. tien korte zinnen. Aan het goed recht der geloovige kritiek wordt gaarne hulde gebracht, doch met groote behoedzaamheid (bl. 43 en 49).

Wat een wet, die Tien Geboden! Haar evenbeeld is niet te vinden, dan in het *Onze Vader* des Nieuwen Verbonds. Zij schittert daar, de verheven zedenwet aller eeuwen en volkeren en standen, schijnend als de zon enkel over Israël. Van af Sinai ziet men daar ginder in Babel en Chanaan, in Phoenicië en Aegypte schaduwe des doods en duisternis van afgoderij en veelgodendom. En het lied der Psalmen (XCII, 5)

stijgt naar boven: »Uwe getuigenissen zijn bovenmate geloofwaardig!"

Wij hopen op deze wijze nog dikwijls tot P. van Kasteren's auditorium toegelaten te worden. Wij betalen zelfs gaarne entrée.

fr. R. PEETERS, O. F. M.

Kirchliches Handlexikon. Ein Nachslagebuch über das Gesamtgebied der Theologie und ihrer Hilfswissenschaften. München, Allgemeine Verlagsgesellschaft. — Amsterdam C. L. VAN LANGENHUYSEN, 40 afl. à 1 Mark.

Van het hier aangekondigde werk is de eerste aflevering verschenen. En de kennismaking met den inhoud is wel in staat om de gevraagde aankondiging reeds nu en wel in den vorm van eene warme aanbeveling te doen verschijnen. De toeleg is om kort en duidelijk voldoende inlichting te geven omtrent personen en zaken, die met de theologie, in den wijdst mogelijken zin genomen, iets te maken hebben. Een waar »Nachslagebuch" dus, dat breed en ruim is opgevat, en waarin niet minder dan ongeveer vijf-en-twintig-duizend woorden ter verklaring zullen worden opgenomen. Overeenkomstig het doel van het werk zijn de onderwerpen meer of minder ruim, maar allen zonder onderscheid, betrekkelijk kort en bondig behandeld. Uitgebreide inlichtingen als in het bekende *Kirchenlexicon* worden niet gegeven. Hier zijn het meer korte maar scherp omlijnde beschrijvingen en overzichten in groote trekken, die echter voor niet specialisten kostbare en voldoende inlichtingen bevatten en bovendien hier en daar door de opgave van eenige litteratuur zullen worden aangevuld. Ten deele weegt de veel grootere talrijkheid der hier verklaarde woorden tegen de meerdere uitgebreidheid van het *Kirchenlexicon* op. Bijzonder bevielen mij o. a. de artikelen over Abelardus, Egypte en de karakteristiek der Aflaatgeschiedenis. Een enkele maal zal de

bondigheid schadelijk zijn aan de duidelijkheid. Zoo zal, mijns inziens, de beschrijving der »Deszendenztheorie" onder »Abstammung" den niet deskundige geen in allen deele juist idee der evolutietheorieën geven. Overigens zal dit euvel wel tot een minimum worden beperkt. Want als medewerkers wordt een staf van de beste en meest bekende Duitsche katholieke geleerden aangekondigd, die bovendien hunne bijdragen met hun naam of doorzichtige initialen zullen onderteekenen.

Wij kunnen de inteekening dan ook een ieder aanbevelen. Allereerst voor de groote menigte der niet-specialisten, die uiteraard in de zoo uitgebreide theologische litteratuur, vooral zooals deze hier wordt opgevat, niet kunnen te huis zijn. Maar ook voor den vakgeleerde zal dit boek van groot nut zijn. Want ook voor zijn geheugen is bij tal van onderdeelen en bijzonderheden een voortdurende bron van opfrissching zeer gewenscht en in ieder geval uiterst gemakkelijk.

Voor ons land treedt de bekende firma C. L. van Langenhuysen als loco-uitgever op.

B.

Leerboek der formeele logica, bewerkt naar de dictaten van wijlen PROF. DR. C. B. SPRUIJT, *door* M. HONIGH, *Leeraar der Doopsgezinde Gemeente te Franeker.* — Haarlem, Vincent Loosjes, 1903.

Treffend werd in een boekbeoordeeling, geteekend Dr. H. D. [1]), de metaphysica genoemd »de koninklijke *ballinge*", de uit haar gebied verdreven vorstinne der wetenschappen. Zij werd echter niet alleen in ballingschap gezonden. Met haar ging denzelfden weg hare getrouwe, onmisbare *dienaresse*, de logica. Ook deze wetenschap trof in de laatste jaren, waarin scepticisme en agnosticisme den schepter zwaaide, het harde en onverdiende lot, van uit het land der intelligentie te worden verwezen. Ook zij kan gemist worden in een tijdperk, in een

1) *De Tijd* van 7 Febr. 1904.

wereld, waarin de wetenschap veelal niets anders is dan een opsomming, een ordelooze opeenstapeling van bijzondere feiten en verschijnselen op physisch, psychologisch, historisch, rechtskundig en economisch gebied.

Hooger werd de logica geëerd in de oudheid, hooger ook in de middeleeuwen, ondanks het misbruik, dat vele beoefenaars ervan maakten, ondanks de spitsvondigheid en haarkloverij, waarin de dialectica, bepaaldelijk gedurende het tijdperk van verval der scholastiek in de 14de en 15de eeuw, dikwerf ontaardde. Ja, ook in de laatstvervlogen eeuwen stond de logica hooger aangeschreven, en werd zij steeds aanbevolen, als het eerste en voornaamste studievak, als de onontbeerlijke dressuur van het verstand, als de meesteres en de leidster van 's menschen geest op de heirbaan der gedachten.

»Zuerst Collegium Logicum" [1]) — zoo oordeelde ongetwijfeld ook Ds. Honigh, Leeraar der Doopsgezinde Gemeente te Franeker, toen hij de dictaten van wijlen Prof. Dr. C. B. Spruijt bewerkte en uitgaf. »Op mijn uitnoodiging" — aldus schrijft Prof. De Bussy in het voorbericht van bovenvermeld werk — »heeft Ds. Honigh, in zijn studiejaren een volijverig discipel van Prof. Spruijt, de bewerking ervan op zich genomen. Hij heeft zich daarbij hoofdzakelijk gehouden aan het dictaat, dat, in den cursus 1879/80 opgesteld, door Prof. Spruijt in de volgende jaren als uitgangspunt en grondslag van zijn colleges over logica bleek te zijn gebruikt. Want, hoewel in elken cursus de gang zijner voordrachten afweek van dien van den vorigen, en ook de inhoud zijner lessen niet met dien van vroegere jaren overeenkwam, de aanteekeningen voor de colleges van latere jaren, telkenmale naar het dictaat

---

1) »Mein theurer Freund, ich rath' euch drum
Zuerst Collegium Logicum.
Da wird der Geist euch wohl dressirt,
In spanische Stiefeln eingeschnürt,
Dass er bedachtig so fortan
Hinschleiche die Gedankenbahn,
Und nicht etwa, die Kreuz und Quer,
Irrlichtelire hin und her" (Göthe: *Faust*, I).

van 1879/80 verwijzende, laten geen twijfel over, dat hij het beschouwde als het geschrift, waarin de hoofdtrekken van de wetenschap der logica door hem voor eens en voor goed waren neergelegd".

Het was voorzeker een moeilijke taak, om op deze wijze, door aanvulling, besnoeiing en wijziging van een dictaat een juiste en eenigermate volledige uiteenzetting te leveren van de leer des meesters, den beroemden Amsterdamschen hoogleeraar. Maar het was tevens een prijzenswaardige onderneming, een goed verdienstelijk werk. Voor studenten aan de universiteit, bepaaldelijk voor meer ontwikkelde, voor oordeelkundige, philosophisch gevormde lezers bevat dit leerboek der formeele logica — laat ik zeggen: deze verzameling van betoogen over de redeneerkunde — veel belangwekkends, veel nuttigs en wetenswaardigs. De hoofdregels, welke den *vorm* van 's menschen denken en redeneeren betreffen, en daarom het eigenlijk onderwerp der *formeele* logica uitmaken, worden er doorgaans helder en methodisch opgesteld en verklaard.

De indeeling is de van ouds gebruikelijke: 1°. over termen, 2°. over proposities, 3°. over redeneeringen. Ook bleef de oude terminologie, misschien met te groote angstvalligheid en overdreven eerbied voor de latijnsche benamingen, behouden, alsmede het gebruik van schema's en figuren in de leer over de tegenstelling der proposities en over het syllogisme.

Een tamelijk breedvoerige *Inleiding* behandelt onderwerp en karakter, ontstaan en geschiedenis, alsmede verdeeling der logica. Met volkomen instemming zal ieder peripateticus hooren verkondigen, dat Aristoteles bij voortduring als de vader der logica beschouwd wordt, — dat zekere axioma's als *prima vera*, als eerste of onmiddellijke, onbewijsbare waarheden moeten gelden, — dat de wetenschap iets meer is dan een opsomming van losse feiten en verschijnselen, n.l. een samenhangende kennis, kennis van het verband der dingen, kennis der oorzaken, welke deze feiten teweegbrengen, en der wetten, waardoor de verschijnselen geregeld worden. Met

verbazing echter zal hij enkele bladzijden verder lezen, dat »de wetenschap der menschelijke gemoedstoestanden nog zeer primitief, de psychologie, waaraan de logica veel gegevens moet ontleenen, nog niet ver gevorderd is".

Het is mij trouwens niet duidelijk, op *welke* ideeën-theorie de zuivere empirische of noölogische logica van Spruijt opgebouwd is. Volslagen agnosticisme vind ik in de bewering bl. 9; »Er bestaat geen wetenschappelijke psychologie. Wat men beleefdheidshalve (!) zoo noemt, is een verzameling van waarnemingen van het menschelijk geestesleven, waarnemingen, die dikwijls zeer interessant zijn, maar strikt genomen geen wetenschap, omdat de wetten, volgens welke de psychische verschijnselen plaats vinden, nog niet ontdekt zijn".

Dit gemis van een hechten grondslag, van eene gezonde en vaste zielkunde, verklaart eenige begripsverwarringen en onjuistheden in de bijgevoegde verklaringen. O. a. lees ik op bl. 8 het volgende: »Als men, na in de zon gestaard te hebben, de oogen met de hand bedekt, ziet men een nabeeld. Dit is een zielstoestand, een zinnelijke waarneming". Dit is, dunkt mij, geen (zuivere) zielstoestand, zooals denken en willen; het is een toestand, een aandoening van het bezield organisme, m. a. w. geen psychologisch, maar een physiologisch verschijnsel. Dit is verder, dunkt mij, geen zinnelijke waarneming, maar alleen het gevolg van een voorafgaande *waarneming* (nl. het staren in de zon), eene aandoening (*πάθος*), welke Aristoteles (*De Insomniis*, II) onder de verschijnselen van het zinnelijk leven wist te rangschikken. Moderne physiologen, zooals W. Wundt (*Grundzüge der physiologischen Psychologie*, II, S. 188 vv.) noemen eene dergelijke nawerking der lichtstralen op het netvlies zinnelijke *gewaarwording*, »Lichtempfindung", en onderscheiden haar duidelijk van eene eigenlijke *waarneming*, »binoculare Wahrnehmungen und Tiefenvorstellungen, Wahrnehmung bewegter Objecte (Wundt, l. c. S. 577 vv.), waarbij het vermogen door de *gelijktijdige* inwerking van een lichamelijk voorwerp geprikkeld en tot handelen wordt opgewekt.

Terecht merkt de schrijver op bl. 50 aan, dat »het denk-

beeld iets anders is dan het *fantasiebeeld*, waardoor het in vele gevallen begeleid wordt". Doch op andere plaatsen wordt genoemd verschil niet voldoende in acht genomen en, ten minste stilzwijgend, ontkend. Ook bestaat m. i. het eigenaardig kenmerk van het denkbeeld niet uitsluitend in de objectiviteit. »Het eigenaardige, dat een denkbeeld van andere zielstoestanden, bijv. kiespijn en verontwaardiging, onderscheidt", is niet enkel, »dat zijn bestanddeelen of zijn inhoud toegekend worden aan het voorwerp van het begrip (objectum ideae)". Dit objectief karakter heeft het denkbeeld gemeen met andere kenacten, met alle waarnemingen zoowel zinnelijke als verstandelijke.

Van de waarnemingen der uitwendige zinnen en van de voorstellingen der fantasie onderscheidt zich het denkbeeld door zijne onstoffelijkheid, door de algemeenheid en de overige kenmerkende eigenschappen van zijn voorwerp.

De »nieuwerwetsche naam *voorstelling*" wordt in de eigenlijke, stricte beteekenis niet aan het denkbeeld, maar aan het fantasiebeeld gegeven, en gewoonlijk is *voorstellingsvermogen* gelijkluidend met *verbeelding*.

Een andere onnauwkeurigheid tref ik aan op bl. 125 vv. bij de uiteenzetting van Plato's leer over de ziel. Met den naam ψυχή bestempelden de Grieken, bestempelde althans Plato's grootste leerling niet »*zekere verschijnselen*", maar het eerste, innerlijk *beginsel* dier verschijnselen, der levensverrichtingen in den mensch. Zoo immers bepaalt Aristoteles de ziel: »het *eerste*, *waardoor* wij leven en zinnelijk waarnemen en denken"[1]). En even te voren had hij geleerd, dat de ziel noodzakelijkerwijze iets zelfstandigs is (geen verschijnsel, geen groep van verschijnselen).

Verder meen ik te mogen betwijfelen, dat Plato »zich aan de praeababele quaestie [*of* er iets onstoffelijks in den mensch bestaat] niet het minste stoort". Ik vind in zijn *Phaedo* de vraag: »Of het denkend beginsel in ons het bloed is, of de

---

1) Ἡ ψυχή, ᾧ ζῶμεν καὶ αἰσθανόμεθα καὶ διανοούμεθα πρώτως ... ἀναγκαῖον ἄρα τὴν ψυχὴν οὐσίαν εἶναι (Περὶ ψυχῆς, B, β, α).

lucht, of het vuur" [1]). Voorzeker, men kan veel afdingen op de vaak meer spitsvondige dan deugdelijke argumenten, waarmede Plato in bovenvermelden dialoog en in andere werken (*Phædrus*, *Respublica*) de onsterfelijkheid (en diensvolgens ook de onstoffelijkheid) der menschelijke ziel betoogt [2]). Maar men moet tevens erkennen, dat hij ten minste getracht heeft om, volgens zijne methode, over het bestaan van iets onstoffelijks in den mensch eenig licht te verspreiden, en zich derhalve aan de prealabele quaestie een weinig heeft gestoord.

Naar luid der voorrede »hield Prof. Spruyt op zijn colleges vast aan de van ouds gebruikelijke onderscheiding tusschen formeele en materieele logica". Doch, heeft hij die onderscheiding altijd even consequent doorgevoerd, altijd even zorgvuldig in het oog gehouden? Heeft de gevierde leeraar of zijn getrouwe discipel niet op enkele plaatsen de twee deelen der redeneerkunde met elkander verward? Tot deze verwarring heeft waarschijnlijk aanleiding gegeven het overigens zeer lofwaardig streven van den schrijver of van den bewerker, om de abstracte regels der formeele logica op te helderen door passende voorbeelden en practische toepassingen op verschillende onderwerpen. Groot, ja *te* groot is de verscheidenheid der voorbeelden en verklaringen. Verlangt gij iets over den »schadelijken invloed van de taal op de helderheid onzer begrippen", lees dan bl. 62 vv. — iets over de identiteit van 's menschen persoon, lees bl. 84. Nadere inlichtingen aangaande het essentieele kenmerk van den mensch vindt ge op bl. 97, over botanische classificatie op bl. 104, over het wezen van het protestantisme op bl. 109 vv., over de wonderbare genezingen van Lourdes op bl. 205. Minder ware meer geweest.

---

1) Πότερον τὸ αἷμα ἐστιν ᾧ φρονοῦμεν, ἢ ὁ ἀήρ, ἢ τὸ πῦρ κ. τ. λ. *Phaedo*, XLV, B.

2) Ik stip slechts aan: de verwantschap der ziel, als onzichtbaar wezen, met de ideeen (onzichtbare, enkelvoudige, onvergankelijke dingen) — hare heerschappij over het lichaam — hare spontaneiteit als zich zelf bewegend princiep van de bewegingen des lichaams — haar substantieel bestaan, en hare hoedanigheid van voortbrengende oorzaak en draagster (*niet*, zooals Simmias beweerde, resultante of harmonie) der levensfuncties.

Ook bestaat er voor eerstbeginnenden en in het algemeen voor lezers, die in wijsgeerige bespiegelingen onbedreven zijn, groot gevaar, dat zij met de waarheid ook het valsche, met het voortreffelijke ook het minderwaardige argeloos voor goede en zuivere munt aannemen: er is een zekere mate van philosophische ontwikkeling vereischt, om in dien rijkdom van redeneerkundige voorschriften, van historische en natuurwetenschappelijke aanteekeningen de talrijke goudkorrels van het onedele metaal en de slakken te onderscheiden en af te zonderen.

R. DR. V. T.

Dictionnaire Français-Kirundi, par le R. P. J. M. M. VAN DER BURGT, *des Missionnaires d'Afrique.* — Bois-le-Duc, Société »l'Illustration Catholique", 1903. Imprimerie »Plantin", G. F. Théonville, Leyde.

Het lijvig boekdeel, dat vóór me ligt, kloek-typografisch produkt der »Plantijnsche Drukkerij", geeft meer, veel meer dan de titel belooft. Niet slechts een dorre — althans voor een niet-specialist — Fransch-Kirundische woordenlijst, maar daarenboven een schat van gegevens op velerlei gebied.

Schrijver maakt deel uit van de roemruchte kongregatie der Pères-Blancs van Kardinaal Lavigerie en schrijft zijn woordenboek allereerst uit een apostolisch doeleinde: zijn medebroeders op het groote oogstveld van Centraal-Afrika, blank van het rijpe graan, in hun zware taak zooveel mogelijk behulpzaam te zijn. Maar ook de algemeene taalstudie wil de eerw. schrijver door zijn arbeid gebaat zien.

Beide oogmerken worden m. i. ten volle bereikt.

Ik zeg: de »algemeene"; niet: de »algemeene vergelijkende" taalstudie. Want ik meen zonder vrees voor tegenspraak te mogen beweren, dat de streng-vergelijkende methode met haar komplex van dwingende wetten tot heden ten volle op geen andere dan de Indo-Germaansche taalgroep is toegepast.

Toch kan eene studie als deze ook voor de Indogermanisten van groote, zij het ook indirekte, waarde zijn. Er zijn immers aanknoopingspunten te over, die tot nadere kennismaking uitnoodigen: wortel- en woordvorming, klankwijziging, en vooral beteekenisleer of semantiek. De vergelijkende taalstudie zal het zich niet berouwen, als zij hare zoeklichten werpt ook in den nacht van het donkere werelddeel.

Het Kirundisch wordt gesproken door millioenen, en wel in het Centraal-Afrikaansche gebied, dat begrensd wordt door het Taganika-meer ten Westen, en het Viktoria-Nyanzameer ten Oosten. Het behoort tot de zoogen. Bantu-talen, waartoe ook het Kaffersch behoort. Van deze talen kan men bewijzen, dat zij nauw verwant zijn, doch verschillend van 't Hottentotsch [1]). Wil men aan de oude verdeeling vasthouden, dan zou het Kirundisch gerekend moeten worden tot de agglutineerende talen.

De woordenlijst is met zorg bewerkt. Bij elk woord is ten gerieve der Duitsche ambtenaarswereld de vertaling gevoegd in het Duitsch en in de officiëele taal: het Swahilisch. Vele woorden zijn in artikel-vorm, inderdaad encyklopaedistisch, bewerkt; ik vermeld: *abeille, agriculture, amulette, architecture, chasser, dieu, éternuer, friser, guérir, mariage, moral, pèche, tatouage*. Buitendien zijn ruim 100 bladz. gewijd aan de bespreking van geografische, ethnologische en linguistische onderwerpen, terwijl 18 fraaie platen de ethnologische beschouwingen toelichten: o.a. geeft de schrijver 14 modellen van tatoueering en niet minder dan 100 van frisuur. Voeg hierbij, dat het boek besloten wordt door een vrij uitvoerige bibliografie, register en taalkaart. In gemoede meen ik dus te mogen beweren, dat liefde en hart voor het onderwerp, vlijt, kennis en nauwgezetheid dit boek hebben gemaakt tot een rijke vindplaats van allerlei belangwekkende gegevens op linguistisch en anthropologisch gebied.

Roermond. DR. JOS. SCHRIJNEN.

---

1) Vgl. H. Kern, *Rassen, Volken, Staten* (Haarlem 1904, bl. 160).

Verleden, Heden en Toekomst. Rede gehouden op den Frieschen Katholieken Landdag 1904, door MR. P. J. M. AALBERSE. — Utrecht, Wed. J. R. van Rossum. Prijs: 30 cents.

Dat was een goede gedachte van de franke Friezen, om op hun Katholieken Landdag, waar Dr. Schaepman zoo menigmaal zijn woord had doen hooren, dit jaar als spreker uit te noodigen den tegenwoordigen afgevaardigde voor Almelo, Mr. Aalberse. Want wie zou beter dan hij den overleden Doctor kunnen vervangen, wie beter dan hij diens ideeën kunnen weergeven, hij die in betrekking tot zijn grooten voorganger de woorden van dien meester tot de zijne maakte:

»Dan houden wij, wat deze heeft beleden
Tot in den dood". —

De Friezen zullen dan ook in hun verwachting niet bedrogen zijn geweest. Want al stemde het den spreker op den avond van 24 April tot vreeze, dat hem »de physieke kracht niet is gegeven om woorden als klaroenstooten te doen daveren" over hunne hoofden, zooals weleer Dr. Schaepman dat vermocht, — nu wij die rede in druk voor ons hebben, zien wij, dat de ideeën van den spreker dezelfde waren als van den grooten Doctor, even machtig en forsch; en begrijpen wij. dat in de Friesche gouwen nog lang de kracht dier ontwikkelde denkbeelden zal worden gevoeld. Mocht het zijn ook ver daarbuiten!

Spreker wierp een blik in het verleden, in het heden en in de toekomst. In het *verleden*, . . . niet om oude twisten op te rakelen, maar omdat alleen het volle en juiste begrip van hetgeen is geweest, ons een juister en milder oordeel zal doen vellen over de mannen van het verleden. En dan schetste hij den grooten Doctor, die te zamen met Dr. Kuyper vóór vele anderen inzag, dat de strijd onzer dagen tegen het moderne ongeloof gevoerd moest worden met vereende krachten van alle geloovige elementen, van Katholieken en Protestanten. En al bestonden de principieele redenen voor

een samengaan met onze tegenwoordige politieke bondgenooten niet, een blik in het *heden* toont ons duidelijk, dat er dan toch minstens redenen van taktiek bestaan, waarom wij hetzelfde zouden moeten doen. En met het oog op de *toekomst*, is dat samengaan niet minder noodzakelijk. Want wij willen keeren, dat ons land een tijdperk tegemoet gaat van stilstand op wetgevend gebied, wij willen keeren, dat de kleine groep der sociaal-democraten een invloed zal krijgen, recht onevenredig aan hare werkelijke positie, een invloed verderfelijk voor land en dynastie en volk; — wij willen tevens behouden ons christelijk ministerie, waarin wij, wat wetgeving en bestuur betreft, ons volle vertrouwen kunnen stellen, waarvan wij mogen verwachten, dat het zal blijven aansturen op de verwezenlijking van den christelijken toekomststaat.

Deze lezing is een program; een program, dat dient gelezen en overwogen te worden door heel het Katholieke Nederland; een program, dat u weldadig aandoet door de warmte, door den gloed der overtuiging die het bezielt. De »Aanteekeningen", ter verduidelijking en aanvulling van het gesproken woord achteraan gevoegd, verhoogen niet weinig de belangrijkheid dezer brochure.

J. D. J. AENGENENT.

J. V. BAINVEL, *Nature et Surnaturel.* Prix: frs. 3.50. Paris, Beauchesne. 8° pag. 395.

Dit boekje dankt zijn ontstaan aan een reeks van voorlezingen, die prof. Bainvel in den winter van 1900—1901 aan het *Institut Catholique* te Parijs, voor leeken, studenten en anderen, gehouden heeft. Het behandelt op voortreffelijke wijze, wetenschappelijk en toch voor iedereen verstaanbaar het onderscheid en den samenhang van natuur en boven, natuur, den paradijs-toestand, den val der eerste menschen, de erfzonde en haar gevolgen, om te besluiten met een uit-

eenzetting (geen bewijsvoering) van het leerstuk der Onbevlekte Ontvangenis.

Voor ontwikkelde katholieken, die hun kennis over bovengenoemde hoogst belangrijke en geenszins gemakkelijke leerstukken wenschen te vermeerderen, kunnen we Bainvel's werk zeer beslist aanbevelen. Het is degelijk en niet droog, noch zwaar-op-de-hand.

v. N.

G. KURTH, *De Kerk van Christus bij de keerpunten der geschiedenis. Uit het Fransch vertaald door* J. RUIJTER, Pr. *Met een voorrede van* Dr. G. BROM. *Tweede verbeterde uitgave. Kerkelijk goedgekeurd.* Sittard, B. Claessens, 1904. Prijs 75 cts. geb. *f* 1.15.

Wij hebben alleen onze vreugde te betuigen, dat van deze voortreffelijk in vogelvlucht geteekende tafereelen zoo spoedig een tweede uitgave noodig is gebleken. Eene waardeering in bijzonderheden werd reeds gegeven bij de eerste verschijning [1]).

Het formaat is thans tot gewoon octaaf teruggebracht; de naam van den vertaler en de kerkelijke goedkeuring staan, zooals behoort, bij den titel vermeld; de vertaling is nog eens ter hand genomen *ad unguem;* en de bladzijde, waaromtrent wij eenig voorbehoud maakten, geeft nu volkomen duidelijk de bedoeling des schrijvers weer.

Wie het werkje bij zijn eerste verschijning over het hoofd zag, moge de gelegenheid waarnemen het thans aan te schaffen. Het verruimt den gezichtcinder en is vooral bemoedigend in tijden, zooals wij beleven. De Katholieke Kerk is de Kerk van alle eeuwen en van alle tijden, omdat zij, steunend op de belofte van Christus, voor geen nieuwe toekomst terugschrikt. Bewijzen daarvan uit het verledene levert dit boekje.

A. M. C. v. C.

---

1) *De Katholiek*, 1902, Dl. CXXI, bl. 341 vv.

KINDERSTERFTE, NEO-MALTHUSIANISME, HUWELIJK.

(Vervolg van bl. 6 vv.)

II.

Al blijven we verder den draad volgen, door Jonkers gesponnen, we komen nu aan besprekingen, die aanleiding zullen geven tot verre — en laat ik er bijvoegen — mij welkome uitweidingen, omdat we als van zelf geraken tot bespreking van maatschappelijke kwalen, die mijns inziens van onzen kant fel bestreden dienen te worden [1]).

»Ten slotte is er, naast de reeds genoemde faktoren, nog een machtige faktor, die eveneens van grooten invloed is op de kindersterfte, te weten het *aantal* kinderen.

»In ons land heeft de vroegere Centrale Commissie en het tegenwoordige Centraal Bureau voor de Statistiek een onderzoek ingesteld naar het verband tusschen den welstand der gezinnen en het aantal geboorten en de kindersterfte in enkele groote steden en ten platten lande. Uit dit onderzoek is duidelijk en overtuigend gebleken, dat bij hooger welstand het aantal geboorten en de kindersterfte afnemen, zoowel bij de kinderen

---

[1]) Er zijn vermoedelijk velen te vinden, die zich aan een openlijke bespreking van Neo-Malthusianisme zullen ergeren. Ik ben de eerste te erkennen, dat het een ideaal ware, wanneer zulk een bespreking achterwege kon blijven. Maar 't kan niet! We mogen geen struisvogelpolitiek spelen. Waar de N. M. bond zelfs zoover gaat particuliere brieven aan pas bevallen katholieke moeders te zenden en overal haar geschriften verspreidt, moeten we daartegen ageeren. We moeten tegengif geven.

beneden het jaar oud als bij die van 1—4 jaren, bij de stedelijke zoowel als bij de plattelands bevolking.

Ten bewijze hiervan ontleen ik aan dat onderzoek de volgende zeer sprekende statistiek, betreffende de hoofdstad des lands. Voor de samenstelling ervan werden de inwoners van Amsterdam verdeeld in 6 groepen, *naar het aantal geborenen*" [1]):

Groepen.	Bevolking op 31 Dec. 1892 exclus. de bewoners van schepen, arken enz.	Op 1000 bewoners werden gemiddeld per jaar geboren gedurende 1891/94.	KENTEEKENEN VAN WELSTAND.				Op 1000 inw. stierven gemiddeld gedurende de jaren 1891/1894.	
			Op 100 inw. waren aangeslagen in de gemeentelijke inkomstenbel.	Op 100 inw. waren aangeslagen in een hoogere dan de 10e klasse.	Op 1000 inw. waren kiezers voor de Tweede Kamer.	Aantal bewoners per bewoond huis (exclus. gestichten).	beneden 1 jaar.	Van 1—5 jaar.
I.	123463	41.1	4.8	0.50	24.7	16.4	6.7	3.5
II.	71966	38.9	6.3	0 57	31.3	16.3	6.4	3.4
III.	84954	35.9	9.8	1.39	57.1	14.8	5.8	2.9
IV.	43646	32.0	10.7	2.21	57.1	10.8	5.4	2.8
V.	71757	28.0	12.6	3.27	66.2	10 8	4.5	2.1
VI.	39255	22.1	16.9	5.94	89.1	8.8	3.1	1.5
Amsterd.	435041	34.9	9.2	1.80	48.0	13.2	5.7	2.9

Uit deze statistiek leidt Jonkers de volgende conclusies af [2]):

»1°. dat in iedere welstandsgroep de kindersterfte grooter is naarmate men gezinnen beschouwt, waarin een grooter aantal kinderen geboren werden; 2°. dat bij dalenden welstand de toename der kindersterfte sterker is dan die der geboorten, *zoodat het aantal nog levende kinderen per gezin, voor zoover uit de daar medegedeelde cijfers valt af te leiden, in de meer welgestelde gezinnen eer grooter is dan in de minder gegoede*".

De eerste conclusie is niet geheel onbetwistbaar; willen we haar sprekend zien uitgedrukt, dan behoeven we slechts

[1]) T. a. p. bl. 72.

[2]) T. a. p. bl. 75.

groep I met groep VI te vergelijken. Nemen we aan, dat in beide groepen gemiddeld evenveel huwelijken gesloten worden, dan is de sterfte bij de minst welvarende groep te groot. Een eenvoudige vergelijking leert ons:

$$41.1 : x = 22.1 : 3{,}1$$
$$x = 5.76$$

dat wanneer in groep I de kindersterfte evengroot was als in groep VI in plaats van 6.7 kind beneden 1 jaar per 1000 overledenen er slechts 5.76 zouden overleden zijn.

'k Geef toe, dat 't verschil toch nog groot is, maar of dit mag toegeschreven worden aan 't verschil in gezinsgrootte? We vergeleken hier de rijksten met de armsten, dus hen, die alle hulpmiddelen tot verzorging kunnen aanbrengen met hen, die grootendeels, en voor een aanzienlijk deel zelfs totaal, van hulpmiddelen ontbloot zijn [1]). Vergelijken we groep I met groep V dan blijkt reeds, dat volgens de verhoudingen van deze laatste groep de sterfte der kinderen beneden het jaar in groep I zou moeten zijn in plaats van 6.7 : 6.6.

Zoo voortgaande kunnen we 't volgende tabelletje maken:

Volgens de sterftekans van groep VI zouden in groep I beneden het jaar overleden zijn in plaats van 6.7 per 1000 overledenen	5.8
Volgens de sterftekans van groep V	6.6
» » » » » IV	6.9 (!)
» » » » » III	6.6
» » » » » II	6.6

Hieruit kan *ik* niet distilleeren, dat een grooter gezin een

---

1) Wanneer er goed voor de kinderen gezorgd wordt, behoeft, zelfs in arme gezinnen, die kindersterfte niet zoo groot te zijn, zooals we kunnen leeren uit de statistiek door Dr. H. Pinkhof gegeven in zijn werkje *Neo-Malthusianisme en Volkskracht:* 1e Serie, No. VI van *Studies in Volkskracht* (Haarlem 1904) bl. 253.

't Blijkt, dat onder bedeelde Joodsche gezinnen 't aantal doodgeboren kinderen en de sterfte beneden 't jaar blijven onder de gemiddelden voor Amsterdam. De statistiek loopt over 278 bedeelde moeders met 1347 levenden 52 doodgeboren kinderen.

reden is tot naar verhouding grooter sterfte der kinderen beneden één jaar.

Wat we noodig hebben is: een statistiek opgemaakt over gezinnen van verschillende grootte, maar overigens van gelijke omstandigheden, dus: financieel gelijk, eliminatie van invloeden van gezondheid der ouders enz.

Daaruit eerst zou afgeleid kunnen worden, dat 't groote aantal kinderen op zich zelf verhoogde sterftekans meebrengt.

Ad 2°. zou ik willen opmerken, dat naar ik geloof een eenvoudige aftelling tot andere conclusies leidt. Trekken we alleen de kinderen beneden het jaar gestorven af van 't aantal geborenen, dan blijven per duizend inwoners in

groep	I	II	III	IV	V	VI
	34.4	32.5	30.1	26.6	23.5	19.—

kinderen over.

Trekken we bovendien de kinderen gestorven in den leeftijd van 1—5 jaar af, dan blijven per duizend inwoners in

groep	I	II	III	IV	V	VI
	30.9	29.1	27.2	24.8	21.4	17.5

kinderen over.

Zoodat weliswaar een — zij 't dan ook geringe — grootere sterfte bij de kinderen uit grootere gezinnen schijnt te bestaan, maar niettemin, waar per gezin meer geboorten plaats grijpen, ook grootere gezinnen ontstaan.

Zeker wijzen deze cijfers mijns inziens niet erop, dat een groot gezin qua talis een reden is tot verhoogde sterftekans der kinderen.

Na 't stellen der bovengenoemde twee conclusies gaat schrijver voort [1]):

> »Deze onnut voortgebrachte, wijl spoedig weer te gronde gegane, kinderen beteekenen voor de betreffende landen een enorm kapitaalverlies, waaronder bij de kinderrijke arme volksklassen ook de overblijvenden lijden, aangezien anders het verloren gegane kapitaal aan die overblijvenden ten goede was gekomen. Het behoeft

[1]) T. a. p. bl. 75.

ons dus niet te verwonderen, dat ook nog op lateren leeftijd de sterfte onder die overblijvenden grooter zal zijn dan in minder kinderrijke landen. Wanneer we nu nog bedenken, dat in kinderrijke landen naar verhouding veel minder personen in den produktieven leeftijd tusschen het 20e en het 60e jaar voorkomen, en dat van dezen dikwijls nog een gedeelte — en niet het slechtste — door emigratie voor het land verloren gaat, dan wordt het ons ten slotte duidelijk, dat het voorrecht van dien grooten kinderrijkdom op zijn minst genomen zeer twijfelachtig is — althans bij de thans heerschende sociaal-economische toestanden der lagere volksklassen. Met het oog hierop is herhaaldelijk de vraag gesteld geworden, of het niet mogelijk zou zijn, die overmatige kinderproduktie te beperken.

Reeds in de grijze Oudheid achtte men zulks noodig, getuigen de wetten van dien tijd, die o. a. het aantal geoorloofde zwangerschappen tot een bepaald getal beperkten, en last not least het ter dood brengen van alle, om de eene of andere reden minderwaardige, kinderen verplichtend stelden. Met het zachter worden der zeden in den loop der tijden begon men evenwel langzamerhand in te zien, dat het eenmaal geboren kind recht heeft op zijn bestaan, weshalve dan ook ten slotte bij wet kindermoord met den dood werd gestraft".

De lezer vergeve mij dit lange citaat, van wege zijn belangrijkheid. Men voelt reeds, dat we hier op een gevaarlijk terrein komen. Wordt er gesproken van groote huwelijksvruchtbaarheid en in verband daarmee van slechte kansen voor de kinderen dier vruchtbare huwelijken, dan vermoedt wel ieder een Nieuw-Malthusiaansch addertje onder 't gras. In zoover kunnen we gerust zijn, dat collega Jonkers in deze brochure wel verre van een voorstander der N. M. beginselen te zijn, duidelijk toont deze niet te willen. Evenwel kennende den propagandaijver der N. Malthusianen, acht ik het nuttig conclusies als bovengemeld nader te ontleden: zij zouden allicht door hen als wapenen in den strijd gebezigd worden. Zij mogen blijken wapenen te zijn, die henzelf verwonden.

Eén ding stuit mij in dergelijke uitlatingen al bijzonder tegen de borst, n.l. het omzetten van kinderen en menschen

in kapitaal. Er zijn schrijvers, die tot op een mark nauwkeurig berekend hebben wat een Duitscher, wat een Franschman waard is. Dat gaat toch wel wat ver en is ook niet vol te houden.

Een tweede opmerking is deze: er gaan voor een land goede krachten verloren door emigratie, maar komen daarvoor geen andere terug? De immigranten zijn volgens dezelfde redeneering, welke de emigranten van goed gehalte maakt, voor een land een waardevolle aanwinst. Inderdaad verlaten volgens de »Jaarcijfers" over het algemeen meer bewoners ons land dan er buitenlanders zich komen vestigen. Verontrustend is deze verhouding evenwel nog niet.

Een derde vraag zou zijn: is het 't zachter worden der zeden de oorzaak, die het kinderleven, ook 't gebrekkige, beschermt, of is dit het bewust of onbewust werkend christelijk beginsel? Wanneer is een eind gekomen aan 't dooden der kinderen?

't Is wel duidelijk, dat het Christendom alleen eerbied heeft geleerd en geëischt voor 't kinderleven. Zoowel bij Grieken als Romeinen vinden wij den meest brutalen kindermoord, meer of minder wettelijk geregeld. Evenzoo bij de oude Germanen. Bij de Slaven moest nog in de middeleeuwen tegen kindermoord geageerd worden. En wanneer wij verder zoeken, overal: bij Chineezen, Japanners, Indiërs, Australiërs overal kindermoord, alleen niet bij Joden en Christenen [1]). En thans? Waar 't christelijk beginsel minder duidelijk spreekt, vermindert de eerbied voor 't kinderleven — ik zou uit eigen ervaring feiten kunnen melden, dat de neiging om misgeboorten het levenslicht te blusschen nog volstrekt niet verdwenen is, alleen maar onderdrukt. Mij komt 't hoogst natuurlijk voor, dat wie een Goddelijke Voorzienigheid en goddelijke wetten ontkent, volgens eigen inzichten voorzienigheid gaat spelen. Wie van dit standpunt uit logisch doorredeneert, moet meenen een zwakgeboren kind een dienst te doen, als hij hem 't leven en zijn misères ontneemt.

---

1) *Apologie des Christenthums* von Fr. Alb. M. Weisz, O. Pr. Bd. I, S 334 vv.

Verder: worden onze zeden nu nog steeds zachter of worden ze weer ruwer? Men zou 't laatste kunnen denken, als men ziet, hoe reeds aan 't levensrecht der ongeboren vrucht wordt getornd, indien we dit laatste verschijnsel niet evengoed — of met meer recht — konden toeschrijven aan de ontkerstening der maatschappij.

Een kleine beginselverklaring is hier wellicht op zijn plaats. Zonder eenige restrictie zijn we tegen de Neo-Malthusiaansche beginselen. Als reden ware voldoende op te geven: Roma locuta.... Deze reden is voldoende voor ieder — ook voor mij — die, opgevoed in 't Roomsche geloof, vaststaat in zijn overtuiging, al is die wellicht met meer of minder strijd, na een periode van twijfelen en onderzoeken, na Sturm und Drang verkregen. Men is Roomsch of men is 't niet — als men 't is, dan erkent men in zaken van geloof en zeden een onfeilbaar gezag en heeft men zich dus daaraan te onderwerpen.

Dat is geen blinde onderwerping.

We weten immers, in welke autoriteit we gelooven: we weten — en die wetenschap is som met moeite en worstelen verkregen — dat de Kerk de autoriteit is op zedelijk gebied. Is 't nu van ieder te eischen, dat hij van elk en ieder onderdeel op nieuw een punt van strijd make? Zouden niet velen, die ons, om ons »blind gelooven" bespotten, aan heel wat minder ernstige autoriteiten geloof slaan dan wij?

Waar 't nu evenwel een onderwerp geldt als Neo-Malthusianisme, een beginsel, dat sterk gepropageerd wordt en iets aanlokkelijks heeft voor de menschelijke natuur, daar komen we voor onze overtuiging op om haar te bevestigen. En we moeten ons wel begeven op een terrein, dat 't onze niet is, omdat de tegenstanders dáár den strijd voeren, en zij, wanneer ze dáár niet bestreden werden, al zeer spoedig zouden meenen op onbetwist terrein zich te bevinden.

Men komt met moreele overwegingen klaar bij medestanders, bij medegeloovigen, maar heeft nog wat meer noodig èn tegenover zijn tegenstanders èn tegenover zoo-velen,

die niet onduidelijk op 't eind van 't volgende citaat worden aangewezen:

> »De bevolkingsleer is ongetwijfeld het belangrijkste deel der sociale wetenschap. Zij behandelt de kern van alle maatschappelijke problemen. Niet alleen moet men bij alle hoofdkwestiën der staathuishoudkunde tot haar opklimmen, maar zij is tevens de *wetenschappelijke grondslag voor de sexueele moraal*, met betrekking tot welk gewichtig onderdeel der zedeleer in onzen tijd eene zoo pijnlijke onzekerheid bestaat voor ieder, die niet onbepaald op de wijsheid der Katholieke Kerkvaders vertrouwt, en die ook in de Katholieke landen zelve leer en leven zoo ten eenenmale ziet verschillen" [1]).

Behalve den moraalmaker, die in deze regelen spreekt, zullen we nog anderen leeren kennen.

Bl. 80 schrijft Jonkers:

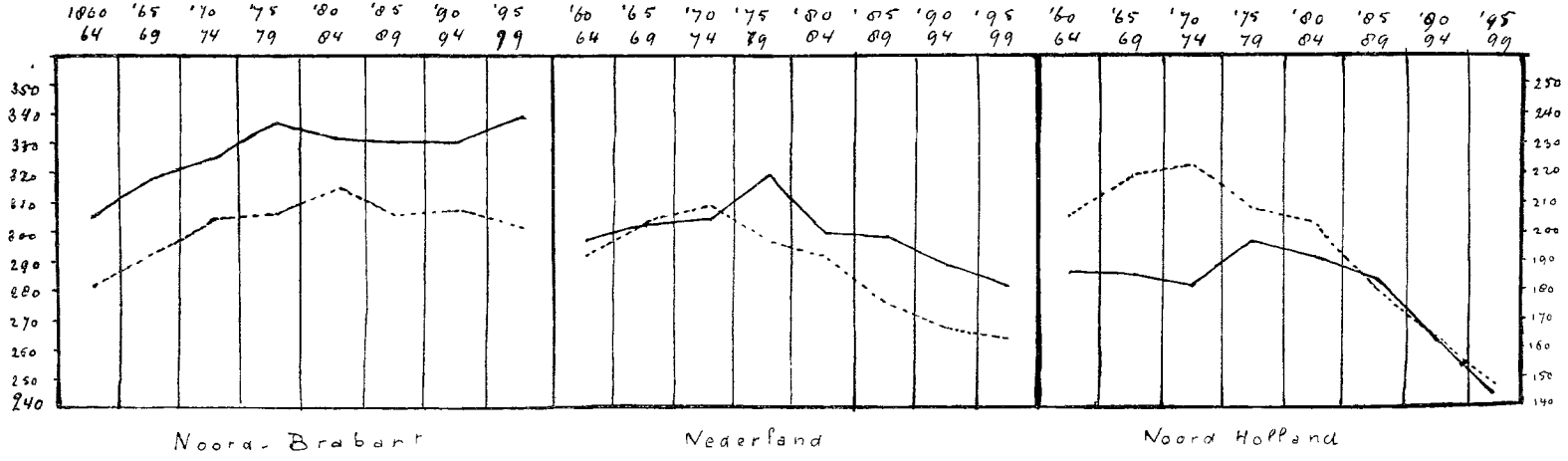
> »Vergelijken we nu de tabel der huwelijks-vruchtbaarheid met die der kindersterfte, dan valt onmiddellijk op, dat in 't algemeen toename dier vruchtbaarheid gepaard gaat met toenemende kindersterfte, en omgekeerd".

Jonkers maakt de conclusie niet, maar wie Neo-Malthusiaansch is aangelegd, moet al gauw klaar zijn met de redeneering dat beperking van 't kindertal dus een middel is om de sterftekans der kinderen te verkleinen.

Nu zou mijns inziens 't samengaan van grootere huwelijksvruchtbaarheid met grootere kindersterfte nog niets bewijzen voor 't oorzakelijk verband, ja 't zou niet moeilijk vallen van een biologisch standpunt de zaak om te keeren en te zeggen: wat overal in de natuur gebeurt, gebeurt ook hier: waar de soort dreigt ten gronde te gaan, vermeerdert de prolificiteit; zoo ook bij den mensch: waar grooter kindersterfte is, worden meer kinderen geboren.

---

[1]) Mr. S. van Houten; *Beschouwingen over de bevolkingsleer in verband met de sexueele moraal*, in *Herdrukken betreffende Neo-Malthusianisme en Vrouwenrecht* (Haarlem 1903) bl. 1. De cursiveering in den tekst is van mij.

Getrokken lijn: ——— = aantal wettige levendgeboren kinderen per 1000 gehuwde vrouwen beneden 50 jaar (gemiddeld per jaar).

Stippellijn: ····· = aantal kinderen overleden beneden het jaar per duizend, wettig levendgeborenen (gemiddeld per jaar).

Voor gegevens der constructie: Zie tabel blz. 32 en blz. 79 bij Jonkers.

Er is evenwel meer: mijns inziens bestaat er zelfs niet zulk een direkt verband als Jonkers opgeeft. Om dat duidelijk te maken heb ik drie curven geconstrueerd: 1e van Noord-Brabant, waar zooals we later zullen zien, mag aangenomen worden, dat 't N. M. nog weinig is doorgedrongen; 2e van Nederland, om een gemiddeld te hebben van 't geheele rijk; 3e van N. Holland, omdat mag aangenomen worden, dat, onder invloed van de wereldstad Amsterdam, in deze 't meest van alle provincies aan gezinsbeperking zal gedaan worden.

De getrokken lijn geeft aan: 't aantal wettige geboorten per jaar op 1000 gehuwde vrouwen beneden den leeftijd van 50 jaar gedurende de tijdvakken in de kolommen aangegeven. De stippellijn geeft aan: 't aantal overledenen beneden 't jaar op 1000 levend geborenen per jaar in de gemelde perioden.

Om de curven overzichtelijker te maken is het uitgangspunt voor beide verschillend genomen: voor de stippellijn = 140; voor de streeplijn = 240. Overigens zijn de lijnen volgens gelijke verhoudingen geconstrueerd (zie hiernevens).

Wat zien we nu in N. Brabant?

De sterftelijn bereikt haar hoogtepunt 5 jaar nadat de vruchtbaarheidslijn haar eerste culminatiepunt heeft. Terwijl later de vruchtbaarheid gelijk blijft, daalt de sterftelijn vrij sterk en blijft dalen ondanks 't stijgen der vruchtbaarheidslijn.

In Nederland daalt de sterftelijn reeds, terwijl de vruchtbaarheidslijn nog stijgt, eerst na 1880 zien we congruentie van beide lijnen.

In N. Holland stijgt aanvankelijk de sterftelijn, terwijl de vruchtbaarheid, zij 't ook weinig, afneemt. Daarna zien we vrij sterke daling der sterfte juist bij toenemende vruchtbaarheid, en eerst langzamerhand komt er congruentie tot stand.

Zonder positieve gegevens uit deze curven te willen halen, acht ik mij wel gerechtigd uit deze voorstelling te lezen, dat de grootere huwelijksvruchtbaarheid niet als zoodanig een factor is om de sterftekans der zuigelingen te verhoogen.

Langzamerhand zijn we tot 't punt van uitgang gekomen: het door statistiek geboekstaafde feit, dat de kindersterfte, ofschoon in 't algemeen afgenomen, evenals de sterfte der volwassenen, niet zooveel minder is geworden in den loop der tijden als wij mochten verwachten.

Nu geeft Jonkers geen nadere opgaven omtrent de oorzaken dier groote sterfte, ofschoon hij wel te kennen geeft, dat het onderwerp niet uitgeput is:

> »De diverse, hierboven besproken oorzaken voor deze onnoodige sterfgevallen werken in de verschillende provinciën natuurlijk niet alle in dezelfde mate; in de eene provincie zal deze, in eene andere die, in eene derde nog weer eene andere oorzaak het leeuwenaandeel daaraan hebben. Alvorens dus met kans op succes pogingen in het werk te kunnen stellen, om die groote sterfte te doen afnemen, zullen die hoofdoorzaken in iedere provincie of gedeelte ervan afzonderlijk zoo nauwkeurig mogelijk dienen te worden opgespoord. Is men hierin geslaagd, dan bestaat er gegronde hoop, dat door het zooveel mogelijk wegnemen dier oorzaken de kindersterfte in ons land ten slotte gereduceerd wordt tot die in Friesland, waar trouwens ook nog volstrekt geen ideaal-toestand is ingetreden" [1]).

Nu vraag ik mij af, of inderdaad de schrijver wel alle hoofdoorzaken heeft aangegeven. B. v. vind ik weinig of niets vermeld omtrent epidemieën. Ook meen ik, dat te eenzijdig gelet is op de afstamming van de moeder. Mogelijkerwijze is 't niet onder cijfers te brengen, maar zeker mag toch wel aangenomen worden, dat ook de physieke toestand van den vader een kiem kan geven tot vroegtijdigen dood van 't kind. Zou, om iets te noemen, een vader door drank gedegenereerd niet levenszwakke kinderen voortbrengen? Of heeft tuberculose of syphilis van den vader geen invloed op de sterftekans zijner kinderen?

Mij dunkt, dat hier nog een veld ter ontginning braak ligt. Laten we nog eens de tabel op bl. 83 bekijken.

---

[1]) T. a. p. bl. 82.

OP 1000 INWONERS STIERVEN GEMIDDELD PER JAAR IN HET EERSTE LEVENSJAAR (ZONDER DE LEVENLOOS AANGEGEVENEN) [1]):

In:	1840 49	1850 54	1855 59	1860 64	1865 69	1870 74	1875 79	1880 84	1885 89	1890 94	1895 99	Volgn.
Friesland ...	3.65	3.78	4.81	4.56	4.72	4.88	4.92	4.09	3.56	3.2	2.77	1
Groningen..	3.88	4.05	4.8	4.49	4.99	5.17	5.45	4.34	3.75	3.81	3.59	2
Drente.....	3.49	3.65	3 88	3.81	4.26	4.2	4.18	3.96	3 69	3.82	3.84	3
Overijsel..	4.05	4.09	4.64	4.34	4.9	4.88	4.86	4.57	4.57	4.53	4.38	4
N.-Holland.	7.25	7.7	8.04	7.46	7.86	8.31	8.01	7.67	6.52	5.46	4.46	5
Gelderland.	3.89	3.91	4.43	4.45	4.99	4.98	5.02	4.75	4.65	4.55	4.59	6
Het Rijk...	*6.02*	*6,32*	*6.88*	*6.62*	*7.15*	*7.54*	*7.26*	*6.73*	*5.96*	*5.51*	*5.00*	7
Limburg...	4.44	3.93	4.50	4.51	5.08	5.23	5.19	5.02	4.79	5.26	5.53	8
Zeeland. ..	10.03	10.34	11.00	9.78	10.35	10.18	8.80	7.37	6.21	6.07	5.70	9
Utrecht. ...	6.65	7.56	7.91	8.03	8.72	9.43	8.72	8.27	7.35	6.52	5.75	10
Z.-Holland.	9.56	10.47	11.67	10.57	11.10	11.94	10.90	9.74	8.12	6.98	5.85	11
N.-Brabant.	4.58	4.61	5.27	5.33	6.1	6.73	6.94	7.08	6.58	6.64	6.62	12

N. Brabant maakt een vrij slecht figuur. Aanvankelijk is de sterfte beneden het gemiddelde; het neemt in de eerste kolom de 7e plaats in. Nu is het gemakkelijk deze stijging toe te schrijven aan slechte economische toestanden, maar, mogen we vragen: is Friesland rijker dan Brabant? Of werken de slechte economische toestanden in Friesland minder dan in Brabant op de kindersterfte? Men kan spreken van minder ontwikkeling: maar is de ontwikkeling in Drente grooter dan in Brabant, of werkt deze factor daar anders? Wat heeft de ontwikkeling verder voor invloed? Zien we niet bij meerdere ontwikkeling lossere opvatting der huwelijksplichten? In 't brandpunt der ontwikkeling, in Amsterdam, zagen we toch juist 't sterkst de verbasterde huwelijkszeden met al hun heillooze gevolgen voor de kindersterfte. Zouden er in Brabant meer onechte kinderen geboren worden dan elders? Dat is niet aan te nemen, want:

> »In deze 2 (N. Brabant en Limburg), nagenoeg uitsluitend Roomsch-Katholieke provinciën, waar de huwelijksvruchtbaarheid thans — zeer waarschijnlijk mede door den invloed der Roomsch-Katholieke geestelijkheid — grooter is dan in eenige andere provincie van ons land, is de loop der kindersterfte verreweg het ongunstigst" [2]).

Als nu aan de R.K. geestelijkheid zoo'n invloed mag toegeschreven worden op het gezin, mag toch ook wel aangenomen worden, dat ze tevens zal kunnen waken tegen buitenechtelijke geboorten.

---

[1]) In deze tabel zijn weggelaten de kolommen 1840,51 en 1850/59, welke in het oorspronkelijke voorkomen. [2]) T. a. p. bl. 80.

Wat is hier in 't spel? Rasverschil?

Ik herinner mij in een krantenverslag over een zitting der Koninkl. Akademie voor Wetenschappen gelezen te hebben, dat prof. Bolk wel degelijk een rasverschil van de verschillende provincies des lands meent aangetoond te hebben.

Niet onmogelijk was het, dat een slechtere geneeskundige verzorging invloed uitoefende op de kindersterfte, daarom heb ik uit de »Jaarcijfers" berekend hoe de toestand was in 1899:

PROVINCIËN.	Aantal medici (incl. medic. doct.) plattelands heel- en vroedmeesters, offic. van gez. in burgerprakt	Gemiddeld aantal Hectaren per medic.	Volgorde der provincien naar 't aantal Hectaren per medic.	Volgorde der provincien naar de kindersterfte beneden het jaar in % per 1000 levendgeborenen.	Volgorde der provincien naar 't aantal bewoners per medic.	Gemiddeld aantal bewoners per medicus.
Noord-Brabant.....	185	2769.6	8	11	10	2994
Gelderland...	262	1942.6	6	5	5	2161
Zuid-Holland.....	656	459.3	1	8	2	1747
Noord-Holland... ...	530	527.2	2	6	3	1837
Zeeland.....	96	1870.3	5	9	7	2254
Utrecht.....	166	813.-	3	7	1	1479
Friesland.....	154	2152.4	7	1	6	2208
Overijsel.	120	2789.4	9	4	9	2778
Groningen.....	144	1636.2	4	3	4	2080
Drente.....	54	4929.4	11	2	8	2751
Limburg.....	49	4498.-	10	10	11	5743

Men behoeft de 3de, 4de en 5de kolommen slechts aan te zien, om te bespeuren, dat, hoe gaarne we — uit stands-ijdelheids-oogpunt — 't ook anders wenschten, er niet het minste verband is tusschen de intensiteit der geneeskundige verzorging en de kindersterfte.

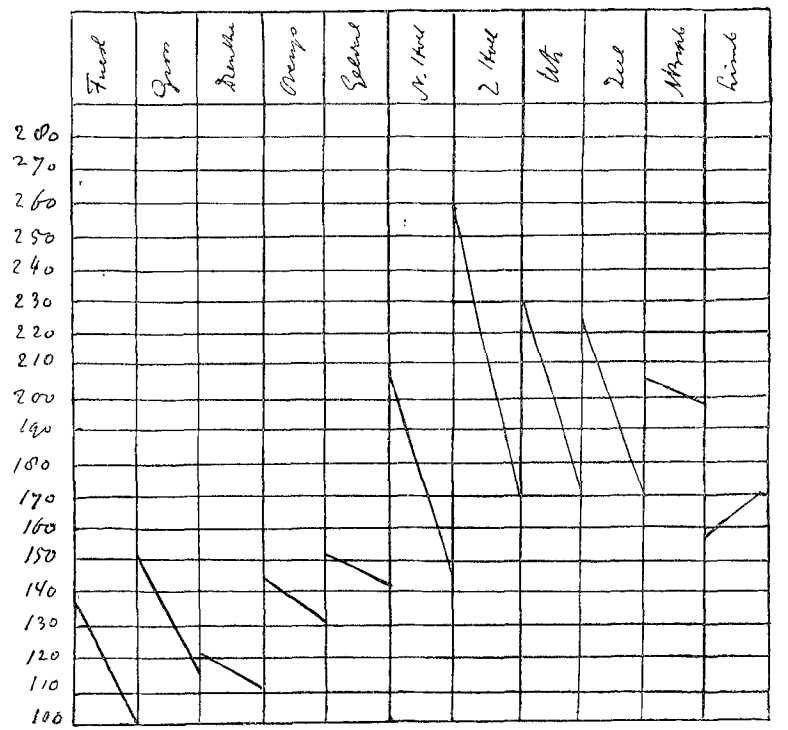
Tegenover cijfers van treffende overeenkomst, zooals die voor Limburg, Gelderland, Groningen, staan andere, zooals die voor Z.-Holland en Friesland, die weer iets gansch anders schijnen te bewijzen.

Mag ik een onderstelling wagen [1]): ik zou denken, dat de alkohol hier een rol speelt; want de R. K. geestelijkheid moge succes hebben in bovengemelde richting, zij is helaas nog niet erin geslaagd, beneden den Moerdijk het alkoholmisbruik uit te roeien.

[1]) Inderdaad zekerheid geven kan ik niet. 't Jenevergebruik *is* in Brabant en Limburg geringer dan in de overige provincies. Voor 't biergebruik, dat juist de schuldige is, bestaan geen cijfers. Alleen: in 1892 waren in N.-Brabant en Limburg 204 branderijen, tegen 307 in het overige Nederland.

't Is zeer belangwekkend eens te vergelijken de kindersterfte in twee ver uiteenliggende tijdvakken. De gegevens [1]) heb ik ter wille van 't overzicht in een tabel omgewerkt:

Provincie:	Kindersterfte 1875—'79.	Kindersterfte 1895—'99.	Verbetering.	Achteruitgang.
Friesland	140.6‰	98.3‰	42.3‰	—
Groningen	150.8‰	116.2‰	34.6‰	—
Drente	122.6‰	112.7‰	9.9‰	—
Overijsel	145.0‰	131.2‰	13.8‰	—
Gelderland	150.7‰	142.9‰	7.8‰	—
Noord-Holland	208.6‰	143.8‰	64.8‰	—
Zuid-Holland	258.6‰	167.9‰	90.7‰	—
Utrecht	232.2‰	168.3‰	63.9‰	—
Zeeland	221.9‰	169.2‰	52.7‰	—
Noord-Brabant	206.1‰	199.7‰	6.4‰	—
Limburg	157.3‰	171.8‰	—	14.5‰

[1]) *Beschouwingen over het geboorte- en kindersterftecijfer van Nederland gedurende het tijdvak 1875—1899*, Dissert. v. Dr. K. H. Rombouts, bl. 72.

't Uitoefenen van een beroep door de gehuwde vrouw kan ook al geen overwegenden invloed hebben [1]):

Provincie:	Tot. gehuwde vrouwen.	Beroepuitoefende gehuwde vrouwen.		Volgn°.
		Aantal.	°/₀₀	
Friesland	71593	6215	86	3
Groningen	56055	5810	103	8
Drente	25581	3171	123	10
Overijsel	59127	5751	97	6
Noord-Holland	174339	16780	96	5
Gelderland	99319	6976	70	1
Limburg	45626	5301	116	9
Zeeland	40430	6811	168	11
Utrecht	44202	3638	82	2
Zuid-Holland	198364	18638	94	4
Noord-Brabant	93296	9569	102	7

Terwijl de provinciën geplaatst zijn in rangorde van 't pro-mille getal der sterfte van kinderen beneden het jaar, plaatste ik achter 't procentgetal der gehuwde beroep-uitoefenende vrouwen de rangnummers, waarin dit in de verschillende provincies voorkomt. 't Is duidelijk, dat er geen spoor van verband is.

Alles bijeengenomen, kunnen we dus veilig zeggen: we weten sommige oorzaken der groote kindersterfte met cijfers te meten, maar hoe 't complex van oorzaken werkt, weten we nog niet voldoende.

* * *

Ofschoon Jonkers nog eenige hoogst belangwekkende tabellen geeft over de sterfte op verschillende leeftijden, wil ik dit hoofdstuk niet zoo uitvoerig nagaan als de vorige. Enkele citaten mogen volstaan [2]):

> »Uit deze overzichten blijkt, dat na het 1ste levensjaar de sterfte op den leeftijd van 1—4 en van 5—19 jaren in den loop der tijden belangrijk en vrij regelmatig is afgenomen en wel *in alle provinciën zonder uitzondering*....
> Over de algemeene sterfte kan ik kort zijn. Ik wil er

[1]) Rombouts, bl. 71.
[2]) T. a. p. bl. 86.

hier alleen op wijzen, hoe groot deze geweest is in 1845/49 en 1855/59 vergeleken met de aan die tijdvakken voorafgegane en met de daarop gevolgde jaren. De oorzaken daarvan hebben we reeds vroeger vermeld, te weten het epidemisch heerschen der cholera asiatica en duurte en schaarschte der levensmiddelen. In 1848 en 49 werden in het geheel ongeveer 44000 personen door de cholera aangetast, waarvan plusminus de helft (23258) overleden. In 1866 stierven aan dezelfde ziekte 19691 personen....

Ten allen tijde hebben zoogenaamde natuurlijke kinderpokken (variolae), vroeger zeer treffend »de kinderziekte" genoemd, vele slachtoffers geëischt. De laatste groote pokken-epidemie, in 1870 en 71 kostte alleen in laatst genoemd jaar aan 15787 personen het leven, waaronder 2586 beneden den leeftijd van 1 jaar en 5148 op den leeftijd van 1—4 jaren....

De conclusie, die we uit deze beschouwingen kunnen trekken, is deze: *dat in Nederland in de laatste 60 jaren der vorige eeuw de totale sterfte wel belangrijk is afgenomen, doch dat er in de »structuur" der sterfte naar den leeftijd geen voldoende verbetering is ingetreden, m. a. w. dat het percentage der jonggestorvenen in het algemeen, en der in het 1ste levensjaar overledenen in het bizonder, nog steeds veel te groot is gebleven*".

Terecht noemt schrijver dit een »treurig feit" en iets verder »teleurstellend" en »ontmoedigend". Hij gevoelt na 't doorworstelen van bergen statistiek een goed werk verricht te hebben. Daarna wijst hij nog eens in 't kort er op, dat de slechte sociaal-economische toestanden der lagere volksklassen de oorzaken zijn [1]):

»Het verschil met vroeger [2]) zit hem hoofdzakelijk hierin, dat terwijl in lang vervlogen tijden de te sterke toename der bevolking *met opzet* werd tegengegaan, zulks thans tot op zekere hoogte *onbewust* geschiedt door den invloed der slechte sociaal-economische verhoudingen: *zelfreguleering der bevolkingstoename*".

---

[1]) T. a. p. bl. 101.

[2]) Dit »vroeger" slaat dan op Spartanen, Romeinen enz. — of die volken overigens aan de onbewuste zelfreguleering ontkwamen?

Nu zou ik in de eerste plaats willen vragen waarom gesproken wordt van *te sterke toename der bevolking*.

Kan de toename der bevolking te sterk zijn? M. a. w. kan er een oogenblik komen, dat een land géén voedsel meer geeft voor zijn bewoners?

Malthus antwoordt bevestigend en heeft hiermee de poort opengezet voor een stroom van ongerechtigheden in zijn naam bedreven.

Nemen we nu ons land eens als voorbeeld. 't Behoort tot de dichtst bevolkte landen. Op verre na kan niet gezegd worden, dat het overbevolkt is. Er zijn nog uitgestrekte streken, die op kultuur wachten en voedsel kunnen opleveren. En stel: ieder plekje van ons land levert zijn vruchten, de bevolking wast, zijn er dan niet daarbuiten nog ongemeten vruchtbare en ontginbare velden, die braak liggen en voedsel konden geven? Inderdaad vormt overbevolking van een *land* geen gevaar — dat komt eerst, als er gevaar ontstaat tot overbevolking van de *wereld*, en dát ligt toch wel zoover af, dat we gerustelijk mogen denken: après nous le déluge.

Hoe oud is bovendien 't overbevolkingsvraagstuk?

Mij komt 't voor, dat de vraag van overbevolking eigenlijk is deze: wanneer moeten we iets van onze weelde prijsgeven? Voedsel, dekking, huisvesting, verwarming, wat dan toch de essentieele levensbehoeften zijn, zal ook een dichtbevolkt land als 't onze nog voorloopig wel kunnen geven. Doch zonder nu holenbewoners te worden, zullen onze verre nakomelingen voor een tijd komen, dat ze hun weelde wat moeten intoomen [1]).

Als een volk expandeert, kunnen we toch wel meestal zeggen, dat 't is om meer weelde te verkrijgen of om de eens verkregene te bewaren.

Een volk moet doen als een huisvader, die wanneer zijn gezin groeit, zich van enkele zaken zal moeten onthouden om aan de behoeften der zijnen te gemoet te komen. Eerst als de

---

[1]) Zie ook omtrent overbevolking: *De Katholiek* (1897): *Nieuw-Malthusianisme*, J. M. L. Keuller, bl. 397 vv., waar met cijfers wordt aangetoond hoe ongegrond de vrees voor overbevolking is. Trouwens niemand gelooft meer in ernst aan Malthus' theorie.

volken kunnen zeggen alles gedaan te hebben, wat mogelijk was, om hun voedsel en andere levenbehoeften zoo te exploiteeren en te verdeelen, dat ieder individu 't zijne heeft, eerst als dat alles afdoende gebeurd is, en eerst als er dan nood heerscht, kan er sprake zijn van te snelle toename der bevolking.

De uitdrukking, te snelle toename der bevolking beteekent toch alleen, dat er een zekere wanverhouding is tusschen de beschikbare levensbehoeften en 't aantal lijven, dat verzorgd moet worden. Waarom moet er nu ingegrepen worden in 't aantal menschen, zoolang niet vaststaat, dat de absolute hoeveelheid levensbehoeften, welke de aarde kan verschaffen, te gering is? De toename der bevolking is niet te snel, maar de verdeeling der levensbehoeften is ondeugdelijk.

't Is zeer begrijpelijk, dat de theorie van Malthus »insloeg" — 't is de eerste onhoudbare wetenschappelijke voorstelling niet geweest, en 't zal de laatste niet zijn. We kunnen nú echter wel uitmaken, dat de leer van Malthus is bijgezet in de rommelkamer.

In 1897 werd door prof. Keuller met cijfers aangetoond, dat hij recht had te zeggen: »Op eene wereld, die zoo dun bevolkt is, van overbevolking spreken, is eene dwaasheid" [1]).

Voor mij ligt een geschrift van Dr. G. W. Bruinsma [2]), waarin hij aantoont, dat zelfs in een zoo dicht bevolkt land als 't onze de landbouw zonder meer grond in beslag te nemen, eenvoudig door intensievere en meer wetenschappelijke cultuur, het hoofd heeft kunnen bieden aan 't aanwassen der bevolking, zoodat hij mocht zeggen: »De zoogenaamde wet van Malthus aan de feiten getoetst, valt dus uiteen en daarmede de stelling er op gegrondvest, dat er altijd een deel der bevolking door gebrek aan aanwezige levensmiddelen van het noodige zal moeten verstoken blijven of tot honger zijn gedoemd door de natuur zelf".

---

[1]) In *De Katholiek* van 1897.

[2]) *De leer van Malthus voor Nederland toegelicht*, door Dr. G. W Bruinsma: *Studies in Volkskracht*, 1e serie II (Haarlem 1903).

Weer een ander [1]) toont uit tallooze citaten en statistieken, dat de menschen tegenwoordig ruimer voorzien zijn van voedsel enz. dan vroeger.

Duidelijk is aangetoond, dat de ideeën van Malthus hun ontstaan danken aan de tijdsomstandigheden — hongersnood en revolutie — en dat daaraan ook het »inslaan" van zijn wet te wijten is [2]).

't Merkwaardigst van alles is zeker, wat Dr. Pinkhof [3]) beredeneert: »En ook op andere wijze is het juist het neo-malthusianisme, dat tot overbevolking leidt. Want *overbevolking zit niet in het getal menschen, dat eten vraagt, maar in het getal, dat geen eten krijgt*". Hij merkt op, dat 't streven der beperkte gezinnen is hun loten te doen »monter d'un échelon". De kinderen worden den maatschappelijken ladder opgeduwd; op iedere hoogere trede is minder plaats, en van daar hongerlijden.

't Kost weinig moeite nog meerdere schrijvers aan te halen, die aantoonen, hoe totaal onhoudbaar Malthus' leer is [4]).

Malthus beval »deugdzame onthouding" aan. Tegenwoordig tracht men de bevolkingstoename te beperken door Neo-Malthusiaansche middelen. Deze zijn in alle opzichten afkeurenswaardig.

Terecht zegt Prof. H. Treub in zijn brochure: *Verspreide opstellen* [5]), dat 't in de allereerste plaats de godsdienst is,

---

1) *Bevolkingsleer en gezinsbeperking*, I en II, door Dr. Hooijkaas (Amsterdam 1904).

2) Zie o.a. *De leer van Malthus een leugen!* door Dr. S. Greidanus (Baarn 1904); en *Dépopulation et civilisation* van Ars. Dumont, Chap. II, p. 10.

3) *Neo-Malthusianisme en Volkskracht* door Dr. H. Pinkhof: *Studies in Volkskracht*, 1e serie, VI (Haarlem 1903).

4) Zie o. a. Ars. Dumont: *Natalité et Democratie* (Paris 1898) en van denzelfden *Dépopulation et civilisation*; Dr. Franz Oppenheimer: *Das Bevolkerungsgesetz des T. R. Malthus und der neueren Nationalokonomie* (Berlin 1900); Fr. S. Nitti: *La population et le système social* (Paris 1897); Prof., Mr. M. W. F. Treub: *Bevolking en bevolkingstheorien* in *Vragen des Tijds* (Mei 1904).

5) *Verspreide Opstellen* van Prof. Hector Treub. Op blz. 68 zegt hij: »Dan komen de *godsdienstige* bezwaren. Die zijn afdoende, niet voor mij, maar voor dengene die meent, dat in het woord van Bijbel of Talmud een vaste maatstaf ligt voor wat geoorloofd is of niet. . . . Daar valt ook verder niet over te twisten en dat moest ook den geloovigen Christenen en Joden genoeg zijn."

welke de N. M. middelen bestrijdt. We mogen hem voor deze uitspraak dankbaar zijn. Te betreuren valt het van ons standpunt gezien, dat een man als hij, die voor velen een autoriteit is, de handschoen voor 't N. M. opneemt [1]), maar 'k herhaal — voor de wijze, waarop hij het doet mogen we dankbaar zijn. We weten wat we aan hem hebben.

Onze geloofsovertuiging maakt ons tegenstanders, en 't is alleen omdat de maatschappij, zij 't ook grootendeels onbewust, leeft naar essentieel christelijke beginselen, dat de nieuwe richting niet nog meer vorderingen heeft gemaakt [2]).

Nu mogen we in vrede leven met en naast onze tegenstanders, toch zal 't noodzakelijk zijn, dat we kleur bekennen en duidelijk. De Amsterdamsche hoogleeraar gaat ons hierin voor. Hij noemt zich materialist, ik zou hem liever — sine ira — onder de categorie der heidenen onderbrengen, want 't is juist zijn ontkennen van ieder christelijk beginsel bij 't waardeeren der N. M. gedachten, welke 't stempel drukt op heel zijn redeneering.

Inderdaad, wij allen, vóór- en tegenstanders, oordeelen over vraagstukken als 't onderhavige, naar gelang onzer godsdienstige overtuiging. Onze godsdienst of de negatie van dezen bepalen ons moraliteitsgevoel.

Voor alles en boven alles eisch ik mij 't recht zulk een overtuiging te hebben; 'k gun 't anderen ook, 'k wensch er

---

[1]) Juist dat Prof. Treub voor zulke, in zijn oog onverantwoordelijke, stellingen partij trekt, is de reden dat zijn Utrechtsche ambtgenoot hem in een kort geschrift te lijf gaat *Prof. Hector Treub en het Nieuw-Malthusianisme* door Prof. B. J. Kouwer (Kampen 1904).

[2]) Mr. S. van Houten in *Beschouwingen over de bevolkingsleer in verband met de sexueele moraal*, op blz. 4: »Wij zijn onder den invloed der kerk zoozeer gewoon geraakt aan het denkbeeld, dat er slechts ééne moraal bestaat, dat wij kortaf *onze* moraal voor allen verbindend verklaren".

En op blz. 38: »De slotsom van dezen vluchtigen blik op onze sexueele toestanden is alzoo, dat onze katholiek-malthusiaansche zeden ons in steeds toenemende mate brengen tot drieërlei kwaad: *prostitutie*, *coelibaat* en *huwelijken zonder liefde*".

Wie had dát ooit gedacht? Alleen één vraag: vanwaar kwamen in de oudheid prostitutie, coelibaat en huwelijken zonder liefde? Ze waren er reeds lang vóór Christus' geboorte.

ook gebruik van te maken om anderen te bestrijden. Verwachtingen te koesteren, dat we zulke principieele tegenstanders als Prof. Treub e. a. zouden bekeeren, is dwaasheid — een te diepe kloof gaapt tusschen ons. 't Behoeft ook nauwelijks: 't is een kwestie van tijd, dat een beginsel, hetwelk de kiem van uitsterving in zich draagt, het af moet leggen tegen een, dat eischt: groeit en vermenigvuldigt u. Doch tusschen principieele voor- en tegenstanders ligt de grauwe massa der onwetenden en onverschilligen, uit welke beide partijen trachten te recruteeren. Onze tegenstanders laten niet achterwege deze massa over hunne gevoelens in te lichten. Op een waarlijk — van ieder standpunt bezien — onbehoorlijke, onwelvoegelijke wijze wordt propaganda gemaakt voor het N. M. Pamfletjes, reclame-artikelen enz. brengen ieder, die wil of niet wil, op de hoogte: ze worden ieder letterlijk in de hand en onder den neus geduwd. Op de meest onkiesche wijze mengt de N. M. Bond zich in onze persoonlijke aangelegenheden. Hiertegen zullen we eenigszins front moeten maken, hoe moeilijk 't ook soms vallen zal deze sexueele zaken welvoegelijk te behandelen.

Prof. Treub wil 't N. M. alleen *medice* beoordeelen en levert daarvan een proeve. Wat mij betreft — zeer veilig kan ik de uitsluitend theologische zijde van 't vraagstuk achterwege laten: er zijn veel bevoegder mannen, van beter versneden pen voorzien, die hierop hun licht lieten vallen en 't desgewenscht zullen herhalen [1]). Toch moet mij de opmerking van 't hart, dat, naar 't mij voorkomt, Prof. Treub zich zelf bedriegt. *Misschien* bestaat er zuiver physiologisch denken, zooals er zeker wiskundig denken bestaat; misschien is 't mogelijk zuiver medisch te *denken*, maar zuiver medischen raad te geven is niet mogelijk: dat doet Prof. Treub niet, dat doe ik niet, dat doet geen medicus, dat doet alleen een veearts. Zoolang we niet een ziekte, maar een ziek mensch behandelen, is onze raad iets anders dan het produkt van een rekensom, waarvan de ziekte- en de geneesmiddelenkennis de faktoren zijn. Zoo

---

1) Vgl. o. a. *De Katholiek* van 1897 en 1898.

goed als in onze raadgevingen zal doorschemeren ons karakter; even zoo goed zal onze overtuiging daarin terug te vinden zijn.

Trouwens: bezwaar zie ik in deze noodzakelijkheid allerminst, wanneer we maar *ieder* ruiterlijk voor ons beginsel durven uitkomen, en daarom kunnen we de meening van Prof. Treub deelen, mits we in 't oog houden, dat »medisch weten" in dit citaat beteekent: »medisch weten van den godsdienstlooze":

> »Wie dan meent op grond van bijbelsche of talmudische voorschriften den raad tot steriliteit van het huwelijk niet te moeten geven, hebbe dan ook den moed zijner overtuiging en erkenne tegenover zijn patienten, dat niet zijn medisch weten, maar zijn geloof in deze den doorslag geeft" [1]).

Wanneer nu Prof. Treub zegt: medice gesproken zijn de N. M. middelen onschadelijk, dan zou ik dat aldus willen vertalen: als Prof. Treub of een ander goedgeschoold medicus met de noodige voorzorgen de N. M. middelen toepast, doen ze *plaatselijk* geen direkt kwaad. En zoo uitgedrukt, onderschrijf ik deze meening volkomen. Doch dit is een akademische kwestie stellen voor een praktische. Daarom gaat 't niet. Zóó worden de middelen niet toegepast. Ze worden gebruikt meerendeels buiten medische voorkennis, grootendeels zonder medische controle, geleverd, aangeprezen door de allerergste beunhazen op medisch gebied, die hunne of hare instructies zonder eenig gevoel van verantwoordelijkheid uitdeelen.

Afgezien nu van alle verdere gevolgen voor ziel en lichaam, met opzijzetting van alle theologische of ethische bijgedachten, is er dan toch dunkt mij ook wel een gevaar van plaatselijken aard door de wijze van toepassing. We kunnen hier niet met twee maten meten; en om nu eens bij een voorbeeld te blijven: Prof. Treub zegt zeer terecht: welk gevaar ontstaat er door het pessarium occlusivum, goed toegepast, waar de medici om zoo te zeggen dagelijks pessaria inbrengen en dat zonder schade?

---

[1]) *De geneesheer tegenover de facultatieve steriliteit*, Prof. H. Treub.

In 't *goed toegepast* zit des Pudels Kern! Hoe zou prof. Treub terecht de fiolen van zijn toorn uitgieten over den medicus, die een pessarium inbracht en niet zorg droeg, dat dit goed behandeld, verzorgd en gestadig gecontroleerd werd. Meedoogenloos zou hij — en 'k heb 't hem hooren doen — den medicus afstraffen, die in deze ook maar iets aan zijn plicht te kort kwam.

En hoe wordt nu 't pessarium occlusivum toegepast? Men kan zeggen, dat als regel daarbij geen medicus wordt geraadpleegd, dat alle regelen van de kunst daarbij met voeten worden getreden.

Zeker, academice gesproken, is 't middel ongevaarlijk, zal 't geen plaatselijke laesies veroorzaken, maar praktisch gesproken — en daarom is 't toch eigenlijk te doen — zijn er wel gevaren. Tegen die gevaren te waarschuwen lijkt me wel degelijk een medisch advies evengoed als 't een medisch advies is de melk steeds gekookt te doen drinken, niet omdat de melk in zich schadelijk is, maar omdat de wijze, waarop ze wordt toegediend, gevaren in zich bergt.

In 1898 is omtrent het al of niet bestaan van gevaar voor plaatselijke beleedigingen door N. M. middelen een uitvoerige discussie gevoerd in het *Ned. Tijdschrift voor Geneeskunde* [1]). Dr. Mendes de Leon beweerde plaatselijke gevolgen te hebben waargenomen. Wie deze discussie onbevooroordeeld leest moet, dunkt mij, tot de conclusie komen boven weergegeven. Het volgende citaat van een man, die verder in zijn geschrift nu niet bepaald afkeerig is van deze middelen, veeleer met zekeren smaak erover schrijft, bevestigt mij in mijne opinie:

> »Einige unserer Klientinnen haben der ewigen Manipulation einen schweren Tribut unter der Form peinvoller und hartnäckiger Entzündungen der Adneza zahlen müssen" [2]).

---

[1]) Dit jaar zijn deze stukken afzonderlijk uitgegeven, zoowel door de HH. Mendes de Leon en Pinkhof als door mevr. Aletta Jacobs.

[2]) Geh. med. Rat. Prof. Dr. P. Fürbringer: *Sex. Hygiene in der Ehe*, S. 165 in *Krankheiten und Ehe* (München 1904).

't Is zeer de vraag, of we ooit statistisch materiaal zullen verkrijgen, om in cijfers uit te drukken in hoever de N. M. middelen plaatselijk kwaad hebben veroorzaakt.

Uit den aard der zaak vallen middelen als coitus interruptus, coitus in tijdperken van mindere ontvankelijkheid en condoom, waar sprake is van plaatselijke laesies, uit; niet uit te zonderen is de irrigatie post coitum, deze kan onoordeelkundig toegepast, wel degelijk schade aanrichten.

Wat de meer verwijderde schadelijke werking betreft, hierin zijn alle middelen ongeveer aan elkaar gelijk en bestaat hoogstens een quantitatief verschil.

Die verwijderde werking zou dan in hoofdzaak bestaan in slechten invloed op het zenuwstelsel. Ook hier zal 't wel niet mogelijk zijn den schadelijken invloed scherp omlijnd te demonstreeren, zooals men een scheikundige reactie demonstreert in een reageerbuisje en deze uitdrukt in cijfers, in maat en gewicht. Maar ik zie de noodzakelijkheid daarvan niet in en begrijp niet recht, welke reden er zou kunnen zijn om in het onderhavige geval zoo mathematisch te gaan werken, waar we in andere gevallen van ziekte niet zoo redeneeren en toch bevredigd zijn.

Waar prof. Jelgersma de aetiologie van neurasthenie bespreekt en ons de factoren noemt in den tegenwoordigen tijdgeest, welke deze ziekte veroorzaken laat hij zich aldus uit [1]):

> »Zorg voor de toekomst openbaart zich in de uitgebreidheid, waarmede wordt toegepast het z. g. tweekinderen of dikwijls geen-kinderenstelsel, wederom hoofdzakelijk onder de ontwikkelde standen.
>
> Het valt niet te ontkennen, dat hier dikwijls motieven van twijfelachtige waarde toe medewerken, zooals b.v. het zich moeten ontzeggen van luxe, de bezwaren der zwangerschap, het opzien tegen de plichten van het moeder zijn enz., maar bovendien ook motieven van groote waarde, zooals b.v. de vrees om een ziekelijk geslacht te verwekken, een motief, dat mij in mijne praktische werkzaamheid meerdere malen is voorgekomen.

---

[1]) *Leerboek der Functioneele Neurosen*, Dr. G. Jelgersma (Amsterdam, Scheltema en Holkema's Boekhandel 1897) bl. 37.

> Het zou niet moeilijk vallen deze vrees voor toekomstig leed als motief voor handelingen of voor 't nalaten daarvan nog in velerlei opzicht verder uit te werken. Het onderwerp is waard om door een bekwaam psychosocioloog behandeld te worden. Voor ons is van belang te constateeren, dat het als motief sterk toeneemt, dat het eene groote hoeveelheid emotie geeft en daardoor veel bijdraagt tot de tegenwoordige toename der functioneele neusore, vooral der neurasthenie".

Jelgersma raakt hier het hart der kwestie, hij wijst aan, hoe juist allerlei nevenzaken, die met de hoofdzaak samenhangen en, zou ik willen zeggen, haast noodzakelijk samenhangen, een aetiologisch moment vormen. Over de hoofzaak zelf laat hij zich aldus uit [1]):

> »Wat men van de schadelijkheid van preventieve geslachtelijke gemeenschap verteld heeft, is grootendeels onjuist. Eenigszins denkbaar is de schadelijke invloed van lang voortgezette coitus interruptus. Of de preventieve coitus door moreele invloeden bij sommige personen indirect schadelijk werkt, zou mogelijk kunnen zijn."

Krafft-Ebing drukt zich krachtiger uit [2]):

> »Eine nicht bedeutungslose Schädlichkeit fur das Weib stellt der Coitus interruptus und reservatus dar. Mindestens führt er zu einer Neurasthenia sexualis mit ihrem möglichen Gefahren für die psychische Integrität".

Uit deze citaten blijkt wel, dat de N. M. middelen en speciaal een ervan, de coitus interruptus, niet zonder gevaar zijn voor het zenuwstelsel, edoch van buitengewoon grooten invloed is wel geen sprake.

Veelal hoort men een vergelijking maken tusschen onanie en coitus reservatus, een vergelijking, die meer bekoorlijk is voor den bestrijder der N. M. middelen, dan juist. In hoofd-

---

[1]) Bl. 49.

[2]) Krafft-Ebing, *Lehrbuch der Psychiatrie*, S. 200.

zaak is de vergelijking fout, waar deze rekening houdt met de gevolgen. Men vergete niet, dat onanie — om zoo te zeggen — in onbeperkte mate kan uitgeoefend worden, dat juist hierin het gevaar schuilt, door overprikkeling van het centrale zenuwstelsel, terwijl toch bij coitus reservatus dezelfde perken van frequentie zijn gesteld als bij normaal uitgeoefende geslachtsgemeenschap.

Voorstanders van N. M. zullen, wanneer zij vergeleken worden bij onanisten spoedig gereed zijn met de opmerking, dat hun bedrijf gelijk staat met den coitus durante graviditate van hun tegenstanders. Een zekere overeenkomst *schijnt* wel aanwezig, maar 't is toch alleen schijn. Weliswaar zal een echtpaar, dat, na zekerheid verkregen te hebben van een ingetreden zwangerschap, in deugdzame onthouding leeft, hooger staan dan een, dat met die wetenschap zich niet onthoudt, doch men houde wel in 't oog, dat het huwelijk wel *voornamelijk* maar niet *uitsluitend* bedoeld is als een instelling om langs wettigen weg kinderen voort te brengen, waarover later meer.

Gesteld nu het geval, dat een echtpaar om zoo te zeggen niet voortdurend het voortbrengen van kinderen op 't oog heeft, dan zal toch hun gemeenschap, die bestaat met — laten we 't noemen — onverschilligheid voor de gevolgen, niet gelijk gesteld kunnen worden met die van een echtpaar, dat opzettelijk de gevolgen voorkomt. En hoeveel eenvoudiger wordt de zaak voor ons Katholieken, die het huwelijk een sacrament weten.

Ik zeide 't reeds eerder: prof. Jelgersma raakt in zijn uitspraak 't hart der kwestie. Wanneer het N. M. kwaad doet aan 's menschen gezondheid, dan is het omdat het als een gevolg werkt van een ziektemakende oorzaak. 't Is een gevolg van misplaatste zorg voor de toekomst, een gevolg van genotzucht, een gevolg van luiheid, een gevolg van egoïsme; en al deze oorzaken werken als 't ware door middel van het N. Malthusianisme slecht op 't zenuwstelsel. We zullen dat nader zien, wanneer we ingaan op hun invloed, op familie en maatschappij.

Maakt het gebruiken van N. M. middelen den mensch gelukkig? 'k Geloof niets ervan.

Zoo iets laat zich niet statistisch bewijzen, maar mij dunkt, dat eensdeels het toenemend aantal echtscheidingen [1]) er niet voor pleit, dat de huwelijken in de laatste jaren gelukkiger geworden zijn; dat anderdeels uit statistieken blijkt, hoe tegenwoordig de huwelijken op steeds jeugdiger leeftijd gesloten worden [2]), m. a. w. er zijn meer ondoordachte huwelijken. Bewijzen mogen dit niet zijn, aanwijzingen zijn 't toch zeker, dat in 't algemeen genomen de huwelijken *niet* gelukkiger zijn geworden.

Nu wil ik nog niet spreken van die gevallen, waarin één der partijen slechts naar frustratie streeft — die vallen onvoorwaardelijk als ongelukkige huwelijken af — maar ook waar wederzijdsch consent is, kan 't huwelijk niet gelukkiger worden.

't Is hier de plaats niet een physiologie van 't huwelijk te geven, maar een enkel punt moet toch gereleveerd.

Wat bindt man en vrouw in 't huwelijk? 'k Wil gaarne aannemen, dat aanvankelijk verliefdheid voldoende bindmiddel is of wil men: hartstocht. Maar, het spreken over wittebroodsweken lijkt mij gebaseerd op een algemeen erkend feit, dat deze na eenigen tijd is afgestompt. Als dat gebeurd is, wat bindt de echtelingen in dat en in alle latere stadia? Eerst dan komt het hoogere, het meer ideale gemeenschapsleven van het huwelijk, eerst dan komt de rechte toewijding, het

---

1) Zie »Jaarcijfers":

1893	0.53	per duizend echtparen	{ echtscheid.	0.17	}	scheid. van tafel en bed.
1902	0.69	» » »	{	0.21	}	

Wat betreft de 4 grootste gemeenten:

	Amsterdam.	Rotterdam.	's-Gravenhage.	Utrecht.
	Aantal echtscheidingen.			
1893	96	72	44	15
1902	170	101	78	11

2) Jonkers, t. a. p. bl. 36.

Op 100 huwende vrouwen waren beneden de 25 jaren oud:

van	1860/64	36.19	1880/84	47.56
»	65/69	36.07	85/89	49.58
»	70/74	39.83	90/94	48.12
»	75/79	43.28	95/99	49.45

werken aan een gemeenschappelijk ideaal, dat wel in hoofdzaak zal zijn het natuurlijk gevolg der liefde, de kinderen. Dan moeten de echtelingen, niet meer verblind, elkaar in alle opzichten, in deugden en gebreken, leeren kennen, zij moeten zich aan elkaar gewennen, elkaars hebbelijkheden leeren verdragen en elkaars deugden leeren waardeeren. De vraag is gewettigd, bij welke echtparen zal dat alles beter gelukken en zal dus meer geluk heerschen: bij die van minder of bij die van meer egoïstischen aard? Zonder twijfel bij de eersten.

En nu een andere vraag. Ten behoeve van wie passen de ouders de N. M. middelen toe? Voor hún pleizier of voor 't genoegen en nut der kinderen?

Wat theoretici beweren kan ons onverschillig zijn, in de praktijk worden de N. M. middelen ten genoegen van de ouders toegepast en van niemand anders. Wie anders beweert spreekt onwaarheid.

Nu heb ik mij, gedachtig aan het schrijven van prof. Treub, die zijn tegenstanders verwijt voortdurend met groote woorden als: vies, walgelijk enz. te schermen, van groote woorden trachten te onthouden en 'k wil 't blijven doen. Maar dit ééne neem ik niet terug. Met welke farizeesche woorden gezegd worde en gepredikt, dat 't voorkomen van groote gezinnen geschiedt in 't belang der kinderen, praktisch uitgevoerd wordt het ten genoegen der ouders [1]).

't Ligt dus voor de hand zoo voortredeneerend te beweren, dat in 't algemeen gesproken bij de echtparen, die N. M. toepassen meer egoïsme heerscht, meer genotzucht, minder opofferingsgeest en daarom alleen al zullen — ceteris paribus — de andere huwelijken gelukkiger zijn [2]).

---

1) »Les nations n'ont pas d'oreilles pour écouter ces théories et les jeunes ménages n'ont point la coutume pédantesque de fouiller les bibliothèques pour y chercher des instructions relatives au nombre de leurs enfants. Sur ce point, ils se soucient aussi peu des conseils des economistes que de l'avis des philosophes on des orateurs": aldus Ars. Dumont in *Dépopulation et civilisation*, p. 19.

2) Zie hieromtrent ook: *Neo-Malthusianisme*, G. van Noort in *De Katholiek* v. 1898.

Dit is een der facetten van de kwestie, zij bezit er nog vele andere.

Zoo wordt ons herhaaldelijk gewezen op voorbeelden van echtparen, die door ziekte ondermijnd, geheel ten gronde gaan onder zorg voor hun talrijk kroost. Ons wordt gezegd hoe gelukkig zulk een gezin zou zijn bij wat minder milden kinderzegen.

Ik heb óók wel eens een gezin gezien, dat bij mij de gedachte opwekte: als hier wat minder lijfjes te dekken waren, zou 't misschien wel zoo gemakkelijk zijn voor de ouders. Ik heb ook wel eens in behandeling gehad moeders, die uitgeput door het kinderenbaren, niet op krachten kwamen, omdat te veel monden moesten opengehouden worden, dan dat er iets versterkends voor moeder zou overschieten. En ik erken gaarne, dat er een goedgevestigde overtuiging noodig is, om in zulke gevallen niet te zeggen: als ge dan niet in onthouding kunt leven, zorgt dan tenminste voor frustratie. Dat een goedhartig materialist dezen raad in zulke omstandigheden geeft, lijkt me alleszins begrijpelijk. Maar goed te keuren is het niet, want hij stapelt het eene kwaad op het andere. Hij tracht de eerste fout goed te maken door een volgende. Hij past de ruwste lapmiddelen toe.

Natuurlijk niet in alle, maar toch in 't overgroote aantal van gevallen, als die boven geschetst zijn, had te voren reeds kunnen uitgemaakt worden, dat die huwelijken op misstanden moesten uitloopen. 't Is een euvel van alle standen, dat men er maar op los trouwt. Als dan die eerste fout begaan is, wil men die met een tweede goedmaken.

't Aanbevolen geneesmiddel is een echt palliatief, 't grijpt niet den wortel van 't kwaad aan, maar slechts een verschijnsel, en wat erger is: het leidt de aandacht van de hoofdzaak af en zal hen, die anders misschien voor de gevolgen van een ondoordacht huwelijk zouden terugdeinzen, thans over de bezwaren doen heenstappen.

Zulk een middel, een — zedelijk ongeoorloofd — lapmiddel

voor een enkel geval, zou men nu als een heilmiddel voor alle huwelijken willen aanprijzen.

Prof. Treub zegt in zijn voordracht over N. M. [1]):

> » . . . . Gij zult mij moeten toegeven, dat ik gelijk heb met er een oeconomisch bezwaar in te zien, dat in den werkmansstand, en daaronder, het Nieuw-Malthusianisme niet genoeg wordt toegepast.
>
> En voor de bourgeoisie. Ten dien opzichte is mijne meening nog precies dezelfde als vier jaar geleden, toen ik in het *Tijdschrift voor Geneeskunde* schreef: »Naar mijne overtuiging is op dit oogenblik de bourgeoisie in Nederland bezig zich den nek te breken over het Nieuw-Malthusianisme".
>
> En ik zeg er bij: goede reis.
>
> Immers een klasse van menschen, die absoluut niet verder ziet dan de neus lang is, die alleen om zich zelf denkt en geen oog heeft voor de toekomst van haar geslacht, bewijst daarmede haar sociale onbruikbaarheid en ik herhaal dus, bij het aanschouwen van haar langzaam verdwijnen, mijn: goede reis".

Van de tweede alinea af kan ik de woorden van mijn vroegeren leermeester onderschrijven — ik wilde, dat ik mij zoo kernachtig kon uitdrukken.

Wat mij niet duidelijk werd is het volgende: als het Nieuw-Malthusianisme voor de bourgeoisie een middel is om den nek over te breken, waarom zou de werkmansstand dan niet zijn nek er over breken, maar er juist een oeconomisch voordeel uit halen? [2])

Er wordt wat gesold met den werkmansstand!

Als de werkman in het N.-M. economisch voordeel zou hebben, moest te voren bewezen worden, dat een groot gezin *als zoodanig*, door het groote aantal kinderen alleen, nadeelen voor de kinderen en voor de ouders met zich brengt.

Zulk een bewijs staat nog geleverd te worden.

---

[1]) Bl. 71.

[2]) Zie ook: *Moet de werkman Nieuw-Malthusiaan worden*, Dr. H. Pinkhof (Amsterdam 1903).

Om de puntjes op de i te zetten, mag ik nog wel eens formuleeren wat dan bewezen zou moeten worden:

dat, gegeven: een werkman, van middelbare verdienste, gezond van lijf en leden, vrij van drank, gehuwd op rijperen leeftijd, b.v. 25 jaar, met een gezonde vrouw, goed onderlegd in huishoudelijke plichten, het uit dat huwelijk voortspruitende groot kindertal noch geestelijk noch lichamelijk een voldoende opvoeding zou kunnen verkrijgen, om later — minstens in gelijke levensverhoudingen als de ouders — in de maatschappij een plaats te kunnen innemen.

Dit en niets anders moet bewezen worden.

Ik weet wel, dat in zulk een gezin niet dagelijks biefstuk op tafel komt; ik weet wel, dat vaders jas eerst gekeerd en daarna gerepareerd moet worden, eer hij afgelegd wordt; ik weet wel, dat moeder van ochtend tot avond in de weer moet zijn....

Maar ik weet ook, dat eetlust en voedingswaarde niet in hoofdzaak gegeven worden door fijnere spijzen, dat 't karakter en de waarde van een man dieper liggen dan zijn jas, en ik heb ook in vele groote gezinnen leeren waardeeren een geest van onderlinge liefde en hulpvaardigheid; ik weet, hoe betrekkelijk jonge kinderen reeds helpen om moeders zorgen te verlichten en nog jongere kinderen bij te staan, en ik weet ook hoe zulke ouders zich door hun toewijding als 't ware een verzekering voor den ouden dag sluiten bij hun kinderen.

In zulke gezinnen kunnen ouders en kinderen proper en welgevoed zijn, en spelenderwijs leeren zij de grootste maatschappelijke deugden: handigheid, zuinigheid, behulpzaamheid, offervaardigheid....[1])

---

[1]) Dat ook niet-godsdienstigen, zooals Arsène Dumont duidelijk toont te zijn, dit inzien, blijkt op verschillende plaatsen. Ik citeer o.a. het volgende uit *Natalité et Démocratie*: »Les adorateurs du seul bonheur individuel, pour qui la valeur, la noblesse, la grandeur et la force collective ne sont rien, sont d'avis que le monde est toujours assez peuplé. La perspective d'une nation de fils uniques mollement élevés, d'une armée d'enfants gatés, n'a rien qui les effraie pour la patrie. La perspective d'une génération de filles et fils uniques attendant tout, fortune et loisir, du décès de leurs parents, n'a rien qui leur paraisse à redonter pour la famille" (p. 29).

Waarom zouden de leden van zulke gezinnen niet gelukkig zijn?

Omdat ze paté de foie gras missen en niet door de eerste kleermakers gekleed gaan, geen rijtuig houden en niet geabonneerd zijn in de opera? Op deze materieele basis doorredeneerend zou er maar één man in 't land gelukkig zijn: de rijkste.

Hier gaapt een kloof tusschen den mensch met godsdienst en dien van materialistische belijdenis.

Godsdienst en materialisme als drijfveer van 's menschen handelen, denken en begeeren, staan hier lijnrecht tegenover elkaar.

Dit nu uit te werken ligt niet in 't bestek van dit opstel.

Scherper gezegd: 't is mijn taak niet de superioriteit van den godsdienst boven 't materialisme te verdedigen.

Voor mij staat deze meerderheid absoluut vast, en mocht mijn overtuiging in deze wat wankel geweest zijn, dan zouden de jaren, gedurende welke ik naast 't ziekbed stond, haar wel onwrikbaarder gemaakt hebben. Hoe eindeloos troosteloos moet de wereld zijn voor hem, die geen hooger ideaal kent dan alle materieele genoegens uit het leven te halen, die er in zijn, om daarna in het niet te verzinken. Welk een onafgebroken reeks van teleurstellingen moet het leven zijn voor hem, die er een doel in ziet, en niet een taak; voor hem, die er alleen rechten uit wil putten en niet begrijpt, dat de plichten de hoofdzaak zijn. Als de wetenschap den zieke troosteloos moest laten of hoogstens met een leugen kon troosten, zag ik toch hoe de godsdienst met waarheid opbeurde.

En hierin schuilt de bron van spraakverwarring.

Wien wij gelukkig prijzen, noemt de Neo-Malthusiaan: door verouderde godsdienstbegrippen verblind. En ofschoon we niet voor ieder een streng ascetische leefwijze aanprijzen, noemen wij toch niet speciaal gelukkig hem, die alles bezit, wat de materialist voor 't geluk noodig acht.

Laten wij, laten onze tegenstanders dát toch boven en voor alles in 't oog houden. Geluk, beschaving zijn voor ons gansch andere begrippen.

't Is een strijd tusschen Christendom en Heidendom[1]), die gestreden wordt. En aan de zijde van 't Christendom staat in deze het geloovig deel der Joden[2]).

Ik herhaal na deze uitweiding: mij moet nog bewezen worden, dat een groot getal kinderen een gezond huwelijk ongelukkig maakt. Theoretisch noch praktisch laat zich dat bewijzen.

Integendeel 't groote gezin heeft een groote opvoedende kracht, hetgeen door geen verstandig N.-Malthusianist ontkend wordt. Hij zou trouwens ziende blind moeten zijn en door geen verstandig mensch geloofd worden, als hij 't negeerde.

In 't gunstigst geval kan N.-M. een lapmiddel zijn om de gevolgen van uit medisch oogpunt verkeerde huwelijken goed te maken. Ofschoon ik nu niet doorkneed ben in 't jus matrimonii der Kerk, durf ik toch wel zeggen, dat ook deze de bedoelde huwelijken, d. i. dezulke, waar de echtgenooten physiek en moreel ongeschikt zijn om gezonde kinderen voort te brengen en op te voeden, principieel afkeurt.

Of nu de N.-M. begrippen, die voor het individu niet deugen,

---

[1]) Zie o. a. *Calvinisme*, *Geheel-Onthouding*, *Neo-Malthusianisme* door Dr. Rijk Kramer (Leiden 1904); en het werken en streven van Dr. H. Pinkhof, die orthodox Israeliet is.

[2]) Hier mag ik nog herinneren aan een statistiekje van Amsterdam door de perscommissie der afdeeling Amsterdam van de »Vereeniging ter Bestrijding van het Nieuw-Malthusianisme" geplaatst in *De Tijd* van 3 Maart 1904:

Godsdienst der moeder.	Protestanten.	Katholieken.	Israelieten.	Zonder godsdienst.
Aantal in ronde cijfers.	300.000	120.000	60.000	30.000
Geboorten per 1000 inw. van dien godsdienst	32.1	33.3	24.8	18.7 !
Doodgeboren per 100 geborenen	3.5	2.4	3.5	43 ! !
Overleden per 1000 inwoners .	17.8	18.4	12.3	6.3*)
Bevolkingswinst per 1000 inwoners	13.5	13.4	11.6	4.3

*) Blijkens de sterftetabel komen onder deze groep zeer weinig bejaarden voor, waardoor de beteekenis van het geboortecijfer nog ongunstiger wordt.

voor een Staat als geheel zijn goed te keuren? 't Is de vraag, of onze gezichtskring ruim genoeg is om zulk een kwestie met eenig gezag te bespreken. Twijfel is zeker wel gerechtvaardigd, en in deze wordt een niet onaardige illustratie gegeven door Frankrijk. Nu de gevolgen duidelijk tastbaar zijn, is den heeren de schrik om 't hart geslagen [1]), ze begrijpen, dat ze een verradelijken duivel hebben losgelaten, een die gemakkelijker ontketend dan op nieuw gebonden is.

't Lijkt a priori duidelijk, dat ceteris paribus de numerieke sterkte van een volk beslist over zijn invloed. Doch meer dan dat schijnt mij van gewicht: de bron, waaruit het heele streven en 't succes der propaganda van N.-M. hun oorsprong nemen: n.l. de genotzucht in ruimen zin. Moge de genotzucht nog niet altijd duidelijk als oorzaak van ondergaan van een geslacht aan te wijzen zijn, zeker toch zal zij van gewicht zijn, wanneer twee volken, overigens numeriek van gelijke waarde, in botsing komen, 't zij op militair, 't zij op economisch gebied. 't Meest genotzuchtige zal dan niet in de gunstigste conditie zijn [2]).

Dat genotzucht practice de promotor is van N.-M. valt niet te ontkennen. Eerlijke mannen als prof. Treub bekennen 't zelf; in zijn: »goede reis!" aan de bourgeoisie ligt het duidelijk [3]):

> »Daarentegen wordt in de finantiëel ietwat beter gezegende volksklasse, die ik maar met den gebruikelijken term »de bourgeoisie" zal aanduiden, de beperking van

[1]) Hoe ver die angst gaat illustreert Ars. Dumont. In *Natalité et Démocratie* schrijft hij: »Mieux vaudrait un grand pays tout peuplé de bâtards et de concubins qu'un pays désert". Om zóó iets te zeggen moet de vrees voor ontvolking al zeer groot zijn, zelfs al gaat een zin vooraf als de volgende: »Nous estimons que si, dans l'état actuel de notre civilisation, une naissance naturelle est généralement un moindre bien pour la société qu'une naissance légitime, c'est cependant un bien" (p. 58).

[2]) Dat gezinsbeperking een volk physiek niet sterker maakt, blijkt o.a. uit de sterftestatistieken voor 't Fransche en 't Duitsche leger. Op zijn gunstigst uitgelegd, is deze sterfte twee en een half maal zoo groot in Frankrijk als in Duitschland. We vergelijken hier twee gelijkwaardige grootheden, groepen mannen van gelijke leeftijden en gelijke levensomstandigheden. *La Semaine Médicale* 1902 (p. 399).

[3]) T. a. p. bl. 70.

het kinderaantal schromelijk overdreven, zoodanig dat men daar niet heeft te denken aan de vermindering der vruchtbaarheid als boven besproken onvermijdelijk gevolg van meerdere beschaving....

Maar de zondaars uit de tweede groep [d. i. de bourgeoisie] verdienen geen vergeving, want bij hen is van geen onkunde sprake; daar zijn luiheid, genotzucht, gemakzucht en egoïsme de niet te vergeven redenen die tot het Nieuw-Malthusianisme voeren".

Dit laat aan duidelijkheid niets te wenschen over.

Wanneer men nu nog weet, dat Prof. Treub zich ongeveer tegelijkertijd beklaagt, dat juist de klasse der werklieden, die volgens hem, uit oeconomisch oogpunt, het meest hun gezin moesten beperken, het nog lang niet genoeg doen, dan is 't, dunkt mij, duidelijk, dat ik met mijn bewering: genotzucht is de groote promotor van N. M., gelijk heb.

En daarin zit een groot gevaar.

Immers, zooals de zaken liggen, is de propaganda voor, en het onderwijs in 't gebruik, zoowel als de verkoop van N. M. middelen zoo goed als uitsluitend in onbevoegde handen. Gewetenlooze vrouwen en mannen, zoogenaamde deskundigen, drijven dezen handel. Ieder medicus weet wel, wat de deskundige waard is. Ze helpen zoowel ter voorkoming als bij ingetreden zwangerschap. Als de eerste middelen niet afdoende waren, zijn ze ook bereid nog meer te helpen. 't Opwekken van abortus is een tak van hun beroep. Welk een jammer en ellende hiermee gebracht wordt over hun slachtoffers, is niet te zeggen. Ik behoef me geen oogenblik in te spannen, om uit de herinnering van mijn eigen praxis in vijf jaren tijd zes gevallen op te diepen, waar een »deskundige" een slachtoffer letterlijk vermoord heeft: door ondeskundig optreden, niet alleen vermoord, maar ook een ziekbed van schrikkelijk lijden veroorzaakt. Toch weet ik zeker, dat de aard van mijn praxis mij eerder minder dan meer van het gemiddeld aantal voorkomende gevallen zal laten zien.

't Komt geen oogenblik bij mij op, een officieel verband te zoeken tusschen eerlijke N. Malthusianisten — menschen, die oprecht meenen met hun propaganda wel te doen — en het

bovengenoemde ontuig; maar we hebben daarmee weinig te maken. We mogen rekening houden met de feiten zooals ze nu liggen. Uit den aard der zaak zal iemand, die wel eens van N. M. middelen gehoord heeft en deze uit genotzucht wenscht toe te passen, in handen vallen van onbevoegden, juist van hen, die deze eigenschap exploiteeren, en zulke menschen hebben dan een hoogst gevaarlijke kennismaking aangeknoopt: ze zijn »bij den duvel te biecht".

Een tweede groot gevaar is, dat degene, die uit genotzucht intramatrimonieel N. M. middelen heeft leeren gebruiken, met minder bezwaar extramatrimonieele geslachtsgemeenschap zal zoeken. Ze — want 't geldt hier zoowel de getrouwde vrouw als de getrouwde man — kennen nu eenmaal het middel om genot te smaken zonder lastige gevolgen.

Dat ook aan ongehuwden de Neo-Malthusiaansche middelen welkom zijn, spreekt wel haast van zelf: de algemeene daling van het aantal onwettige kinderen, zooals die in de vorige aflevering van dit tijdschrift door mij in een tabel werd medegedeeld, schijnt wel een bewijs voor deze stelling.

Wil men nog een onverdachte getuige, dan leze men wat Mr. S. van Houten schrijft [1]):

> »Ik geef toe, dat de vrouwen minder van extramatrimoniale betrekkingen worden afgeschrikt, wanneer zij beveiligd zijn tegen ongewenschte zwangerschap".

Wie N. M. middelen toelaat, »neemt het hek van den dam" [2]).

Zou 't wel toevallig zijn, dat Frankrijk het land van la grande passion is?

't Staat wel buiten twijfel, dat de zeden losser gemaakt

---

1) Mr. S. van Houten: *Herdrukken betreffende Neo-Malthusianisme en Vrouwenrecht*, bl. 72.

2) Ik verzuimde onder de anticonceptioneele middelen te noemen het operatief sterielmaken der vrouw. Bij de correctie krijg ik een artikel in handen, waarin Dr. Catharina van Tusschenbroek aantoont, dat we ook reeds tegen dit gevaar op onze hoede zullen moeten zijn. De indicaties voor deze operatie worden door sommigen al zeer rekbaar gesteld. Zij brandmerkt deze operatie als eene, die nooit een ander doel kan hebben dan den man in zijn lusten te gerieven. Zie: *Ned. Tijdschrift voor Geneeskunde* 1904, II, bl. 23.

worden, waar N. M. ingang vindt. Daaraan bestaat allerminst behoefte: de zeden zijn los genoeg. Is er wel eigenlijk sprake van normale geslachtsdrift in 't moderne leven? Heeft ons geslacht zijn verbeelding door schrifturen, obscene afbeeldingen en tooneelvoorstellingen niet abnormaal vervuild?

Wanneer we het lapmiddel van 't N. M. toelaten, glijden we af, we weten zelf niet waarheen. 't Is het ongeluk van alle lapmiddelen.

Laat ik nog eens Prof. Treub citeeren [1]):

»Onzedelijk is het dus, zwangerschap te weeg te brengen, terwijl men b.v. weet, dat de vrouw lijdende is aan een hartgebrek dat, blijkens de ervaring in vorige zwangerschappen opgedaan, haar leven in gevaar brengt, wanneer de zwangerschap voortduurt.

Onzedelijk is het èn tegenover de vrouw zelf èn tegenover hare kinderen, die in haar zoo mogelijk een goede, gezonde moeder moeten hebben, de zwangerschappen zoo snel op elkaar te laten volgen, dat daardoor de zwangerschap op zich zelf eene de gezondheid ondermijnende ziekte wordt.

Onzedelijk is dit ook tegenover het te verwachten kind, dat niet met behoorlijk weerstandsvermogen, met behoorlijke levenskracht zal ter wereld komen.

Onzedelijk is het, wanneer lijders aan erfelijke ziekten, als tering, erfelijke krankzinnigheid, vallende ziekte, ongenezen syphilis, kinderen verwekken, van welke zij vooruit kunnen weten, dat zij hen doemen tot een troosteloos leven vol ellende. Of hebben de kinderen gevraagd ter wereld te komen, beladen met den vloek van de ziekte hunner ouders, en wordt daardoor de onzedelijkheid verminderd? Immers neen.

Onzedelijk is het eindelijk, kinderen te verwekken, wanneer men weet, dat men hen nòch behoorlijk zal kunnen voeden, nòch opvoeden, dat men dus een groot deel van hen slechts doet geboren worden om hen na een kort, miserabel leven weer te zien sterven, of wanneer men hen niet kan doen opgroeien tot behoorlijke, geschikte, voor zich zelf en anderen nuttige en bruikbare leden der maatschappij".

---

1) T. a. p. bl. 80.

Hierover bestaat geen verschil van meening tusschen Prof. Treub en mij; wel over de conclusie hieruit te trekken, en dit verschil hangt noodzakelijk met ons verschil van standpunt samen.

Hij redeneert: die menschen zijn in huwelijk vereenigd, hebben aan hun geslachtsdrift te voldoen en moeten dus middelen gebruiken om de vruchten te voorkomen.

Ik zeg: 't kwaad zit in 't huwelijk, ze hadden niet mogen trouwen; maar is dit kwaad eenmaal gebeurd, dan kan het niet door een slecht middel goed gemaakt. Het doel heiligt de middelen niet.

In zulke huwelijken kan alléén sprake zijn van onthouding.

Want de moraal eischt niet slechts ten behoeve van een enkel individu, maar, als geschreven voor een geheel geslacht, dat de zeden worden rein gehouden, dat niet de deur worde opengezet voor een verderfelijke genotzucht.

Als bij het *toepassen* dezer moraal slachtoffers vallen — in dien zin, dat deze of gene zich een voor zijn lichamelijke lusten pijnlijke beperking moet opleggen, — dan is niet de moraal daaraan schuldig: die slachtoffers dragen eenvoudig het gevolg van vroegere zonden.

En moge bij toepassing van Neo-Malthusiaansche middelen ook al geen slachtoffers vallen in bovengenoemden zin — slachtoffers vallen er, die er veel treuriger aan toe zijn.

De appreciatie hangt weer af van onze godsdienstige overtuiging. Wij hebben onze moraal gebaseerd op ons geloof — ook de godsdienstloozen meenen een moraal te hebben, gebaseerd op.... ja dat weet ik niet recht! Dat verschilt vermoedelijk. Van Houten zegt, dat de sexueele moraal berust op de bevolkingsleer. Nog al een wankel voetstuk dunkt me.

Wat de grondslag is van Prof. Treub's moraal weet ik niet — 't geloof is 't *niet*. Hij zegt:

> »Ik herhaal nog eens, misschien overbodig, dat geloofsredenen en moreele redenen voor mij niet synoniem zijn" [1]).

---

[1]) *De geneesheer tegenover de facultatieve steriliteit*, Prof. H. Treub.

Waarin onze tegenstanders overeenstemmen is wel dit, dat zij geslachtelijke onthouding een groot euvel vinden. We zullen later gelegenheid hebben deze meening te bestrijden.

Wat mij in een zoo radicaal man als Prof. Treub, die zoo de consequenties van zijn beginselen aandurft, bevreemdt, is: dat hij niet voorop stelt, dat voor de rampen, in het citaat hierboven op bl. 128 gegeven, het voorkomen van zulke fatale huwelijken *het* middel is; en dat hij zelfs van zijn standpunt niet erkent, dat de N. M. middelen slechts palliatieven genoemd kunnen worden. Te meer bevreemdt mij dit, omdat hij elders — we zullen het verder zien — toont een open oog te hebben voor 't bevorderen van verstandige huwelijken.

(Slot volgt.) H. J. DAMEN, Arts.

STREKKINGSKUNST.

Waarom schrijft men?

Omdat men iets te zeggen heeft, omdat het hart of de geest tot spreken dringt!

Mocht dit altoos waar zijn! De drukpersen zouden minder zuchten onder hun dagelijkschen arbeid; op de boekenmarkt klaagde men niet over te veel aanbod en te weinig vraag; menigeen kwam niet aan geestelijke indigestie te lijden, en vooral de qualiteit zou de quantiteit overtreffen.

En toch ware dan nog schifting noodig. Velen immers meenen, dat zij iets moeten zeggen, wat beter ongezegd ware gebleven, òf omdat het het zeggen niet waard was, òf omdat het slecht gezegd werd.

Zij, die werkelijk een boodschap van vreugde aan de menschen hebben te brengen, de door God begenadigden, de dichters bij Zijne gratie, gelijken den nachtegaal, die niet laten kan te orgelen, als de lente rondom hem uitslaat in weeldepracht, die niet kan zwijgen als de koesterende zon groen en bloemen in blijde jeugd doet jubelen, en dan medejuicht in een zang van liefde en geluk.

En naast zijn koninklijk lied, klinkt ook de triller van den ten hemel strevenden leeuwerik, en het gekwinkel van de bescheiden lijster, maar ook het getjilp der arme musch. Zij zingen allen uit het diepst hunner orgelkeeltjes, zooals het hun werd ingegeven.

Maar wij menschen, ach! wie onzer is er die zingen, spreken of schrijven mag naar hartedrang? Wie is er, die vrijuit zich geven kan of durft? De dichters in hun sonnetten uiten hun blijdschap of hun smart, zij juichen of weenen; maar hoe weinigen zonder nagedachte, zonder te weten: het publiek

luistert naar mij, het publiek verwacht iets van mij, het loert op mij en op mijn zeggen.

En zij toch vooral geven ons 't innigst, 't diepst van hun zijn, ontsluieren hun persoonlijkheid, laten ons blikken in 't heilige der heiligen hunner zielen.

Maar van den romanschrijver, die toch ook den drang voelt tot uitbeelden, tot uitzeggen van hetgeen hij zag en waarnam van het leven, wat op hem inwerkte van het eeuwige wisselspel der menschelijke daden, gevoelens en gedachten — van hem verlangt men op de eerste plaats objectiviteit, onpartijdigheid, passieloosheid, hooge onverschilligheid. Hij moet staan vrij, boven zijn onderwerp, boven de schepselen zijner fantaisie, boven hun lieven en lijden, hun geluk, hun strijd, hun val, hun overwinning. Hij mag zich niet met hen verheugen of met hen schreien, hij mag den een niet meer liefhebben of haten dan den ander. Men vraagt van hem, dat hij eenvoudig geeft wat hij zag, zijn visie van de dingen wil men, niets meer. Zoo hij zich zelf maar eenigszins vertoont in de keuze van zijn onderwerp, in de behandeling zijner stoffe, dan is hij reeds veroordeeld, dan levert hij tendenzwerk, en tendenz is een schrikbeeld der moderne kunst, evenals een onderwerp kiezen, een geval voorstellen bij schilders de zonde is, waarvoor geen vergeving bestaat.

* * *

De natuur weergeven, zooals men ze ziet, kunst geven om kunst, *l'art pour l'art*, heette sints jaren de plicht van ieder, die pen, penseel, muziekinstrument, beitel of wat dan ook voert, om uiting te geven aan zijn voelen en denken.

Langzamerhand komt men er van terug; hoe meer men er op aandringt, dat de kunstenaar persoonlijke kunst geeft, hoe meer men het onhoudbare, het onmogelijke beseft van den eisch; kunst alleen ter wille van de kunst. Wat toch is kunst anders dan de werkelijkheid, gezien door het prisma van een ziel; alleen in de wijze, waarop zij gezien wordt door den kunstenaar, onderscheidt zij zich van de realiteit.

La réalité vu à travers d'un tempérament. Voor dit temperament kan men zetten; ziel, karakter, geest, al naar men wil. Doch dit is 't juist: want het is de wijze van zien, de visie, die haar eigenaardigen stempel drukt op een kunstwerk en het onderscheidt van een ander, maar ook daarom bewust of onbewust er een strekking aan geeft.

En omdat het zoo moeilijk is elk werk vrij te houden van zekere richting, zekere kleur, is het zoo onvoorzichtig om niet te zeggen onbillijk elken roman — van andere kunstwerken spreken wij hier niet — reeds van te voren te veroordeelen, alleen maar als daaruit blijkt, welke meening zijn schrijver belijdt in de groote vragen, die de menschheid bezig houden, en op welke wijze hij partij kiest.

* * *

Er bestaat een groot verschil tusschen de eigenlijk gezegde tendenz-romans, namelijk de romans of *comedies à thèse*, en de romans, die iets meer behandelen dan 't een of andere alledaagsche geval, omdat de schrijver het handelen, denken en voelen zijner personen onder den invloed stelt der levensbeschouwing, die hij zelf is toegedaan.

Dat dit heel iets anders is dan een boek te schrijven met een bepaald doel, een preciese strekking, zal ieder gemakkelijk begrijpen, wien 't eerst duidelijk voor den geest staat, wàt een eigenlijke tendenz-roman bedoelt te zijn.

Onder hen, die iets te zeggen hebben, behooren vóór allen zij, die meenen, dat op hen de plicht rust het publiek te overtuigen van de juistheid hunner inzichten, van het goede recht hunner meening, opvatting, overtuiging, op welk gebied dan ook, en in ruimer kring van hun denkbeelden aangaande de betrekkingen tusschen God en wereld.

De roman is in onze dagen het groote voertuig geworden der ideeën; niets wordt tegenwoordig ook zooveel gelezen als romans òf — het moeten couranten zijn.

In den strijd der geesten, schier op elk gebied gevoerd in onzen zoo uiterst militanten tijd, is de roman het felste wapen

geworden. Men schrijft romans met de scherp uitgesproken bedoeling om propaganda te maken voor godsdienst, politiek, socialisme, opvoeding; ook voor andere zaken, misschien meer belangrijk in de schatting van den auteur dan van de lezers, als feminisme, theosophie, drankbestrijding, vivisectie en wat al niet meer.

Vooral in tijden van gisting staan zulke boeken in weelderigen bloei. Ieder heeft er behoefte aan de gloeiende vragen van den dag in personen zijner verbeelding te belichamen; zijn eigen denkbeelden daarover, die hij voor oorspronkelijk en gloednieuw houdt, te verspreiden, liefst zoo ver mogelijk. Ieder meent de wereld een grooten dienst te bewijzen door haar zijn wijsheid mee te deelen. En in de meeste gevallen wordt hij alleen door zijn geestverwanten geprezen om het bondige zijner argumenten, de raakheid van zijn betoog, het klemmende van zijn bewijsvoering. De tegenstanders zien den tendenzroman met wantrouwen aan; zij voelen dat het den schrijver te doen is om hen te bekeeren en stellen zich reeds bij voorbaat schrap. Die voldoening willen zij hem niet gunnen en hoogst zelden zal het boek zijn bedoelde werking doen.

Reeds bij voorbaat weet men hoe de zaak zal afloopen. Dragers der idée van den schrijver zijn smetteloos blank, tegenover is alles zwart als git. Tusschenkleuren ontbreken meestal; bevindt zich onder de zwarten bij toeval een witte, wees er zeker van, dat hij voor 't einde van het boek naar het andere kamp zal overloopen. De grootste triomf is echter als een der zwarten door de witten schoon gewasschen of ten minste witgepoeierd wordt.

Zulke tendenzromans raken meer en meer op den achtergrond; hun leven duurt gewoonlijk niet langer dan dat der dagvlinders of de rozen:

»Et rose elle a vecu ce que vivent les roses
L'espace d'un matin".

Maar de geur der rozen is hun steeds vreemd gebleven. Nu zijn er zeker romans, die, hoewel tendenzromans, toch

een blijvende waarde bezitten — al is hun reden van bestaan sinds lang verdwenen, al hebben zij misschien het doel door de schrijvers beóógd getroffen, of al zijn ze overtuigd geworden van zonden tegen de billijkheid en de onpartijdigheid. Maar deze verwierven dit succes niet d o o r doch o n d a n k s hun strekking.

Max Havelaar blijft een klassiek werk, een juweel van onze letterkunde, hoewel de misstanden in Indië, waartegen Multatuli-Havelaar zich aangordde, sinds lang verdwenen zijn en latere studiën bewezen hebben, dat zij nooit zoo erg zijn geweest als hij ze ons verkoos af te schilderen. *Don Quixote* behoort tot de wereld-literatuur ofschoon sinds eeuwen de dweperij is geluwd met de romantische avonturen der dolende ridders. Het algemeen menschelijke in deze boeken en hun vorm maakte hen onsterfelijk, lang nadat iemand zich meer warm of koud kon maken over de bedoeling, waarmede zij waren geschreven.

Eenige strekkingsboeken hebben werkelijk doel getroffen, daar zij op 't juiste oogenblik verschenen, den rechten toon wisten te treffen en lang bestaande misbruiken en verkeerde toestanden hekelden; zij hebben de publieke opinie wakker geschud, en dit is zeker een groote verdienste geweest. *Uncle Tom's cabin* gaf den genadestoot aan de slavernij in Amerika. *Die Waffen nieder* deed wel den oorlog helaas! niet verdwijnen maar bereidde den weg tot vredes-congressen, arbitrage enz. *Hilda van Suylenburg* — men heeft het niet vergeten — wond voor eenige jaren vele vrouwen- en meisjeshoofden op, en gaf de vrouwenbeweging een duw in voorwaartsche richting, waarvan zij nu pas een weinig begint te bekomen.

Wie herinnert zich verder niet de gruwelijke Jezuïtenromans en de niet minder afgrijselijke Vrijmetselaars-historiën; de anti-paapsche verdichtselen en de zoetelijke bekeerings-geschiedenissen, met brave pastoors, poes-lieve nonnen en booze ongeloovigen, even onrëeel als de met dolk of giftbeker gewapende monniken en de Barbara Ubryks en Maria Monks

in haar grafkelders; de vrome geuzen of de lelieblanke Fransche émigrés?

Nu nog hebben deze romans in zekere kringen veel succes. De katholieken verloren sinds lang den smaak in de eenzijdige werken van Bresciani, Ballerini, von Bolanden. Maar in Engeland, waar Marie Corelli, Hocking, Hall Cayne precies weten hoe dom of boos de katholieken zijn en hoe zij in het duister hun strikken spannen om er de onschuldige protestantjes in te vangen — hebben juist deze boeken een verbazenden opgang. Zij worden trouw in 't Hollandsch vertaald en vormen het glanspunt in de portefeuille van leeskransen en brengen winst in de leesbibliotheken.

Merkwaardig is 't vooral, hoe de schrijvers dezer sensatie-tendenzromans precies weten wat de Paus doen en niet doen moet om de wereld gelukkig te maken volgens hun manier.

Ook Zola heeft dit willen vertellen in zijn *Rome*. Hij levert wel het sprekendste bewijs, hoe de roman, die de werkelijkheid wil geven en niets dan de werkelijkheid — voor wie het woord realisme te zwak was en die dus het naturalisme in de mode bracht — met dat soort werkelijkheid ten slotte nog verzeilt op de klip der tendenz. Op zijn laatste werken, die de dood hem belette tot een cyclus af te sluiten, ligt de strekking duimen dik. Hij geeft daar geen waarheid meer maar tastbare leugens; zijn haat tegen God, de Kerk, zijn socialistische en zelfs anarchistische ideeën, tooveren het hem geel, groen en rood voor de oogen. Hij heeft wel degelijk een bedoeling gehad bij het schrijven zijner werken, en deze is heel iets anders dan de werkelijkheid zonder meer te geven, *l'art pour l'art*.

* * *

In Frankrijk bloeit trouwens de roman en nog meer het tooneelspel *à thèses*. Dat is een ander woord voor tendenz of strekking. De schrijver weet, als hij begint, welke thesis hij verdedigen wil; daarom is 't hem bij het schrijven te doen; het zijn er dikwijls theses naar en beginselen, waarvoor men huivert

of waarvan men walgt, maar dikwijls ook zijn het gezonde, frissche ideeën, die de schrijver verdedigt, al is 't dan ook op een andere manier dan wij van den preekstoel gewoon zijn.

François de Curel b.v. tracht aan te toonen, hoe de wetenschap verwildert, waar zij als afgod zetelt en voor experimenten menschenlevens eischt (*La nouvelle idole*). Hervieux toont het hartelooze egoïsme aan van kinderen tegenover ouders (*La course aux flambeaux*). Brieux gaat te keer tegen het rukken van meisjes uit haar stand om het onderwijzeressen-proletariaat te vermeerderen (*Blanchette*); tegen het misbruik der moeders om hun kind aan voedsters toe te vertrouwen (*Les remplaçantes*). Mirbeau toont aan, hoe harteloos de zaken, dat wil zeggen de jacht naar geld, de harten maken (*Les affaires sont les affaires*). Donnay behandelt het semitisme in *Le retour de Jerusalem*. Velen streden voor de vrije liefde, bespotten het huwelijk, pleitten voor volledige losmaking van alle banden; maar ook anderen hebben de heiligheid der echtelijke trouw verheerlijkt, de bittere gevolgen der echtscheiding aangetoond, de plicht van reinheid voor beide geslachten betoogd; allen hadden echter met de oude tendenzroman gemeen zekere groepeering der feiten en personen ter wille van des schrijvers bedoeling.

Uit het Noorden kwamen andere tendenzromans en tooneelspelen. Tolstoï, Björnstern en vooral Ibsen hebben veel van den tegenwoordigen toestand der geesten en de verwarring der zielen op hun geweten. Zij hebben conflicten gesteld en ze opgelost volgens hun meening; de practijk heeft bewezen, hoe moeilijk het ging hun theoriën op het werkelijke leven toe te passen; maar toch spraken zij van hun standpunt menig waar woord, dat in plaatsen drong, waar niet werd geluisterd naar chistelijke zedenmeesters. De meeste goede en ware dingen door deze moderne boetpredikers als iets fonkelnieuws aanbevolen, hadden zij reeds lang in het Evangelie kunnen lezen, waar zij vroeger en beter gezegd werden dan door hen.

Van geschiedkundige tendenzromans kunnen wij gerust zwijgen, daar zij tamelijk wel uit de mode zijn; toch is er

zeker door partijdigheid nergens meer gezondigd dan in 't meer of minder opzettelijk verdraaien der geschiedkundige feiten en het belasteren van historische personen en toestanden.

* * *

Al is echter een boek niet met duidelijk zichtbaar vooropgesteld doel geschreven, zoo ontgaat toch geen kunstwerk den invloed van de ziel des schrijvers. Men zou kunnen zeggen: dit is de *conditio sine qua non* van het kunst-zijn van het werk.

Objectief kan men zich dwingen te zijn, subjectief is men van natuur. Zoodra de natuur boven de leer gaat, verliest de schijver, ten minste als hij werkelijk een persoonlijkheid is, die weet wat hij wil en wil wat hij weet, de zoo duur betaalde lessen van de objectiviteit en toont zijn sympathieën en antipathieën. Een kunstwerk groeit op uit de ziel van den kunstenaar: of hij wil of niet, geeft hij het iets mee van zijn liefde en haat, kiest hij partij.

Vondel koos in zijn *Lucifer* partij voor Michaël, d. w. z. voor God tegen den duivel; daarvoor echter behoefde hij niet Lucifer met Willem van Oranje te vereenzelvigen en den hemel met Holland, wat aan zijn treurspel een beslist tendentieus karakter zou hebben gegeven.

Dante heeft zijn *Divina Commedia* gedicht, omdat zijn ziel hem het dichten ingaf. Maar telkens blijkt uit zijn gedicht, hoe vurig partijganger hij is en hoe hij zijn tegenstanders nergens liever ziet dan in het diepste der hel. Met het grootste genot legt hij hun de wreedste straffen op en geniet van lijden.

De eerste voorwaarden toch van een kunstwerk zijn: waarheid, oprechtheid; zonder dat, kan het werk noch goed, noch schoon zijn; hoe kan de dichter dan zijn intiemste gevoelens verloochenen of verbergen — onwaarheid schrijven?

Al wil hij niets geven dan *l'art pour l'art*, dan moet die kunst toch *zijn* kunst worden en het sterke individualistische karakter dragen, zonder hetwelk er geen kunst kan zijn.

En nu de eisch om kunst te geven steeds dringender wordt, nu men niet meer romans leest om zich aangenaam bezig te houden of om te leeren, maar om kunst te genieten, gaat het niet aan den schrijver tot plicht op te leggen zich zelf geheel te verschuilen achter zijn personages. Hij moet vrij zijn, volstrekt vrij in zijn manier van uitbeelden.

Wil men dit strekking noemen, dan moet men ze eenvoudig aannemen als iets onafscheidelijks van elk kunstwerk. Wij hebben gezien wat men vroeger onder tendenz verstond, en wie dit soort tendenz als minder wenschelijk, als te opdringend veroordeelt heeft zeker gelijk. Doch dit is geen reden om van den schrijver te eischen, dat hij volstrekt niets anders met zijn werk mag bedoelen dan de werkelijkheid af te beelden, zooals zij is, zonder er iets van zich zelf bij te voegen. Hij kan niet ontkomen aan zich zelf, of hij moet iets geven, zonder kleur, zonder geur; doorvoeld, doorleefd werk kan hij niet maken zonder zich zelf er in te storten. Hij kan onzijdige onderwerpen kiezen, waarbij hij geen partij heeft te trekken; maar dan wordt zijn keuze beperkt, zijn geest gekortwiekt; voor een poos kan zulk werk boeien; spoedig verlangt de ontwikkelde naar steviger, krachtiger spijs.

Wie de tentoonstellingen van moderne meesters geregeld bezoekt, verlaat ze dikwijls wee van alle weiden en koeien en trekvaarten en mooie, wilde luchten! Alles is goed gezien, knap gedaan, intens gevoeld maar toch — hij durft het haast niet zeggen — eentonig, vervelend op den duur.

»Elk kunstwerk — zegt Ruskin — spreekt een moreel denkbeeld uit". Zonder dat heeft het geen merg, geen pit, men houdt er niets van over, als men het genoten heeft, het gaat niet in ons bloed over, het blijft niet in onze ziel.

Er kan mooi, lief, zelfs goed werk tot stand komen, als de schrijver zich bepaalt tot het oppervlakkige, tot alles, wat men van het leven *ziet*; maar niets blijvends, zoolang hij niet dieper dringt en zich geen hooger doel stelt.

En dit hoogere doel kan niets anders zijn dan wat de kunstenaar zich als het hoogste en schoonste denkt, het ideaal, dat ieder mensch in zich draagt of behoorde te dragen.

Dan eerst kan hij iets geven, trillend van emotie, levend in elke vezel, schreiend van smart, juichend van vreugd, dat in den lezer dezelfde gevoelens oproept, onverschillig of hij de meeningen van den kunstenaar deelt of niet. Dan ook treft hij het hart van iedereen in plaats van kunst te geven, die alleen kan gewaardeerd en genoten worden door zijn mede-kunstenaars.

Kan men *Quo Vadis* een tendenzboek noemen? Neen, als men het vergelijkt met de zoetelijke martelaars-romans uit onze jeugd — *Fabiola* en *Callista* uitgezonderd — ja, als men de bedoeling van den schrijver rekent, die het Romeinsche rijk in zijn diepe verdorvenheid en perverse schoonheid wilde stellen tegenover den eenvoud en schijnbare nietigheid der eerste christen-gemeente: de wereld van zingenot, teugellooze hartstochten en verfijnde wreedheid overwonnen door de goddelijke macht van het Kruis alleen.

Sienkiewicz ontgaat het verwijt niet, dat hij het heidendom in te schitterende kleuren schilderde, zoodat misschien zijn boek gelezen wordt juist om hetgeen hij veroordeelt, dat de figuren van Petronius en Eunice met meer liefde zijn geschetst en dus aantrekkelijker zijn dan die van Lygia en haar vriend. Dit is zeker het beste bewijs, dat zijn roman niet geschreven werd uitsluitend tot bekeeringsdoeleinden. Maar ondanks dit doel ontwikkelde de waarheid zich van zelf uit de feiten in de geweldige tegenstelling tusschen het zinnenstreelende heidendom en het ascetische christendom.

Wie dan nog den moed heeft den tijd van Nero aantrekkelijk te vinden, mist elk gevoel voor zedelijke schoonheid en reinheid; hij behoort tot hen die den Bijbel lezen om, laat ons zeggen: de geschiedenis van Loth en zijn dochters, of van Uriah en David.

Het contrast tusschen een godsdienstlooze maatschappij en een kleine groep menschen, bezield door het geloof aan een bovennatuurlijke wereldorde, dringt zich als van zelf aan de lezers van *Quo Vadis* op. Datzelfde contrast is misschien sedert die tijden nooit meer zoo scherp geweest als in onze tegenwoordige wereld.

* * *

De scheiding tusschen geloof en ongeloof teekent zich hoe langer hoe duidelijker af; de beide levensbeschouwingen staan pal tegenover elkander, het getal der lauwen en onverschilligen neemt gestadig af. De groote vragen, die de menschheid steeds bezig hielden, zijn gemeengoed geworden van iedereen; zij beinvloeden in meerdere of mindere mate ieders leven, spreken en denken.

De geesten zijn tot zelfbewustzijn gerijpt; langzamerhand kiemt in de groote massa het idée, dat ieder voor zich zelf de oplossing moet zoeken van de groote vraag: vanwaar kom ik, waar ga ik heen, waarvoor leef ik?

De cathechismus geeft op die vragen het eenvoudigste antwoord, eenvoudig als de waarheid; maar hoevelen kennen de cathechismus niet, en die ze kennen, willen nog weten van waar zij het recht ontleent dat antwoord te geven.

Die gelooven, vragen zich af, waarom zij gelooven; die twijfelen, waarom zij twijfelen; die ontkennen, waarom zij ontkennen. En datzelfde vraagt men van eene wereld, zoo innig met onze werkelijkheid verbonden als de wereld der kunst.

Daarom kan de romanschrijver het godsdienstige vraagstuk niet voorbijzien en verwaarloozen, of zijn werk is niet meer waar, niet meer volledig. Ieder heeft partij gekozen, iedere ziel, ieders geest heeft zijn eigen meening over God en godsdienst, geloof of ongeloof. De groote wereldvraag: het »To be or not to be", dat Hamlet geen rust liet en zelfs het eenvoudige Gretchen aan haar Heinrich liet vragen, hoe het met zijn godsdienst stond, houdt nog ieder bezig, maar de tegenwoordige Gretchens laten zich niet meer verbluffen door de zwaar klinkende, innerlijk holle wijsheden van hun Faust.

Menschen, die onverschillig de levensquaestie uit den weg gaan, zijn er genoeg; zij sluiten opzettelijk hun ooren en oogen om niet te hooren en te zien wat rondom hen gebeurt; maar reeds in dezen opzet is het bewijs hoe zij ook dien invloed ondergaan. Er komen eens oogenblikken in hun leven, dat zij willens of onwillens er mee rekenen moeten.

L'Infini me tourmente, riep de Musset uit, en wie de boeken leest, die dag aan dag uitkomen, weet, dat het oneindige

zelfs de steilste ongeloovigen geen rust laat. Hoe verder de grenzen van ons weten zich uitzetten, hoe meer dat oneindige hen beklemt en benauwt.

Wie dus in zijn uitbeelding van het leven zich systematisch onthoudt van het schetsen van karakters waarvoor godsdienstige idealen niet bestaan, of die zich geheel stelt buiten de groote levensquaestie, veronachtzaamt den grootsten factor van het moderne zieleleven, laat een groot deel van 's menschen innerlijk zijn in het duister en verwaarloost daardoor de geheime beweegkracht van veler daden. Zoodra hij het scalpel zijner analyse diep zet in de menschelijke ziel, stuit hij op het godsdienstige element.

In de meeste romans en tooneelstukken van heden ziet men de menschen overgeleverd aan hun passies, of misschien beter gezegd aan hun instincten en zenuwen. In hun geest heerscht de grootste verwarring over de begrippen: God, plicht, reinheid enz. die voor onze meer normale voorouders veel eenvoudiger en duidelijker waren: zij zondigden er tegen, maar wisten ten minste dat zij misdeden — nu meent men er een goed werk mee te doen

Ons modern romanwereldje, dat, zooals meestal, de werkelijkheid vóór is, bevat bijna niets dan gedés-equilibreerden, zonder eenigen steun overgeleverd aan hun temperament, zwakkelingen, ontevredenen, die ontredderde huishoudens vormen, candidaten voor echtbreuk en zelfmoord.

De Uebermensch met zijn hemelbestormende theorieën trapt onbarmhartig alles, wat hem onder den voet komt, in elkaar.

En als men die ten onderste boven gekeerde maatschappij ziet in haar décadentie, met haar vage verlangens naar iets beters, met haar wanhoop en radeloosheid, met haar jammerlijk *terre à terre*, haar pleiten voor het uitsluitend recht van den hartstocht, haar afwezigheid van alle moraal en haar ontkenning van alle zedelijke verantwoordelijkheid, haar toornen op de conventie, haar luid weeklagen over de ellende van het leven, haar inwendige verwildering en bandeloosheid, haar bittere wanhoop, haar zoeken naar genezing in allerlei palliatieven — dan kan het niet anders, of men moet zich afvragen:

zou er in dien chaos geen licht en orde komen, wanneer de groote waarheden van het Christendom met zijn verplichtingen, zijn wetten, zijn verantwoordelijkheid tegenover een rechtvaardigen Rechter weer in eere werden gebracht.

Verschrikkelijke boeken zijn er geschreven, sedert men realisme en materialisme aan den eenen kant, verfijnde psychologie aan den anderen op het programma der kunst stelde; en toch eischt men *l'art pour l'art.*

Afgronden van misdaad en zonde werden gepeild, huiveringwekkende wonden van de maatschappij en van het menschelijke hart blootgelegd: wie kon vermoeden, dat onder de schitterende laag van het weeldeleven of in de groezelige duisternis van het sloppenbestaan zooveel werd geleden, zooveel gezondigd?

Er zijn boeken, wier namen wij niet willen noemen, maar die ieder voor den geest staan, wie zich eenigszins met de literatuur der laatste jaren heeft bezig gehouden, boeken, die zich beurtelings bewegen in de hoogste kringen van geld- en geboorte-aristocratie of in de fabrieksteden of in de mijnen of op het land, maar steeds walging en afschuw opwekken over zooveel menschenwee en verwording, wroetend in het laagste geslachtsleven en in het physieke vuil, zonder eenige hoogere aspiratie, of het moesten de idealen van het socialisme zijn. Heeft in die donkerten dan het licht des geloofs nooit geschenen? Is haar zon geheel uitgedoofd? Spreekt de stem van geen priester tot die paria's ooit woorden van geloof, liefde en hoop?

»*L'ordre naturel est bien plus ravagé, là où l'ordre surnaturel est repoussé que là ou l'ordre surnaturel n'avait pas encore apparu*", zegt Hello; en de waarheid van dezen ziener blijkt nergens duidelijker dan uit de literatuur van 't oogenblik.

Zeker, er zijn boeken met een reiner atmosfeer van zedelijkheid, waarin idealen en deugd en een ernstige moraal tot eer komen; maar zij danken deze alleen nog aan de meerdere of mindere mate van christelijke beginselen, die de schrijver bewust of onbewust bezit.

Toen Bourget, tot andere levensbeschouwing gekomen, zijn

mondaine, frivole romans uit een vroeger tijdvak in volledige uitgave deed verschijnen, trachtte hij deze daad te vergoêlijken, door in zijn voorrede te beweren, dat hij ze onveranderd had laten herdrukken, om daarmede te bewijzen, hoe diep het zedelijk verval wordt van menschen, die zich niet door de wetten van het Christendom laten leiden.

Het geneesmiddel is voor velen zeker wat te kras, maar wie er tegen kan, zal uit de opwaartsche richting, de evolutie van Bourget's talent veel kunnen leeren. Evenals Huijsmans is hij teruggeschrikt voor den afgrond en zocht het middel zich daaruit te redden door den godsdienst. Het is een lange weg tusschen *A Rebours* en *Lá-bas* — tot *En Route* en *La Cathédrale*. Maar niet minder lang van *Un crime d'amour* of *Mensonges* — tot *Une Etape* en *Un divorce*. Bourget steeg daarheen langs *Un Disciple* en *Cosmopolis*.

In zijn laatste werken ontging Bourget het verwijt van tendenz in den ouden zin niet; 't is een klip, die vooral katholieke romanschrijvers moeilijk kunnen ontgaan. Zij staan op stevigen grond, zij weten wat zij willen en waarom zij willen; wat anderen vaag voor den geest zweeft, bezit voor hen vaster vorm; voor hen is 't gevaar, dat zij, door te veel te willen bewijzen, hun doel voorbijstreven. Het godsdienstlooze gezin in *Une Etape* is te donker, het godsdienstige milieu te licht gekleurd, zegt men; de schrijver heeft allerlei akeligheden samengebracht om Jean, zijn held, uit het eene kamp in het andere te doen overgaan.

Maar is de visie van naturalistische schrijvers op de werkelijkheid dan zoo aantrekkelijk? Zijn de boeren van *La Terre* of *Menschenwee* dan niet vreeselijk in hun abject ziels- en lijfsleven? Werden de deftige menschen uit Couperus' *Stille kracht* of *Kleine zielen* niet opzettelijk diep rampzalig in hun geleidelijke verwording, hun langzamen ondergang in den nacht van waanzin en zelfmoord?

Is Bourget minder waar, als hij ons een christelijk huisgezin beschrijft, zooals er nog velen zijn, met beginselvaste menschen, verstandige ouders, reine jonge meisjes, ernstige jonge mannen? Heeft Huijsmans, ondanks veler ergernis, niet

een goed werk gedaan met ons een klooster te teekenen, zooals het werkelijk is, levende monniken — al zijn het ook niet altijd wandelende heiligen — als de Trappisten van N. D. de l'Atre en de Benedictijnen van Solesmes? Waarom moet het slechte *per se* waar, het goede altijd overdreven en tendentieus heeten?

Verleden jaar kwam er een boek uit, dat algemeen geprezen en door de grootmeesters der moderne critiek, Kloos, de Meester, Coenen, van Deijssel zelfs, genadig als *kunst* aangenomen werd. Het schetste de kinderziel van een gedegenereerd jongske, dat stal en loog, zijn ouders diep bedroefde, veroordeeld werd en eindelijk in een door Broeders bestuurd verbeteringsgesticht onder dak gebracht werd. De schrijver was niet katholiek, zelfs toonde hij in de psychologische ontleding van Boefje's karakter — het kind was katholiek — totale onbekendheid met katholiek gemoedsleven; maar de macht der waarheid drong hem hulde te brengen aan het schitterende resultaat door den invloed der goede Broeders verkregen op het van nature schijnbaar bedorven jongske, onder hun leiding geheel veranderd.

Een katholiek, die zulk een verhaal schreef, had natuurlijk tendenzkunst geleverd. De ongeloovige of ten minste onkatholieke realist Brusse gaf »kunst": zoo kan toch in alle waarschijnlijkheid het geval, dat hij ter beschrijving koos, zich hebben toegedragen. Waarom mocht hij het geven en anderen niet?

Een andere roman van het vorige jaar, van heel andere richting, door sommigen critici hoog, door anderen minder geprezen, en dien wij hier niet eens bij name willen noemen, om den hoogst onstichtelijken inhoud, behandelde een echtbreukgeschiedenis, voorgevallen in België en toonde duidelijker dan het scherpste hekeldicht aan, hoe diep het familieleven gezonken is in kringen, waaruit de godsdienst is geweerd. Men trouwt, scheidt, hertrouwt, alsof er naast de burgerlijke wetten geen kerkelijke wetten bestaan. De onverbreekbaarheid van het huwelijk schijnt daar een sinds lang overwonnen standpunt, en toch zijn allen katholiek. En

omdat de geschiedenis in een katholieke maatschappij speelt, is het de groote vraag, of die wanverhoudingen in werkelijkheid in dat milieu zoo konden bestaan. We zwijgen nog over het zieleleven dier menschen, zeker toch katholiek gedoopt, aangenomen en gevormd, zonder dat zelfs in de besten één vonkje godsdienst meer gloort. Is dat mogelijk in een land met overwegende katholieke bevolking, met katholieke traditiën en daden? Telkens zouden in de werkelijkheid die menschen met hun begrippen stuiten op wat zij kerkelijke vooroordeelen of bekrompenheid gelieven te noemen, maar dat hun toch in hun vrijheid van handelen belemmeren moest, als de schrijver alleen de werkelijkheid schilderde en niet opzettelijk een deel daarvan uitsloot buiten zijn gezichtskring en waarnemingen.

Wanneer dus de auteur zich met voorbedachten rade stelt boven of buiten de groote levensvragen der menschheid, dan mist zijn werk diepte en breedte, maar vooral hoogte. En hieruit blijkt ook, dat de katholiek, als hem volle vrijheid wordt toegestaan — natuurlijk binnen de grenzen der terughoudendheid door Paulus omschreven — bij uitstek in staat is een volledig beeld te geven van het moderne menschenleven, met zijn zwakheid en zonde, zijn ontgoochelingen en zijn verwarring, zijn vage verlangens, zijn materieele en moreele ellende, maar daarnaast ook zijn hoop en vertrouwen, zijn strijd en overwinning, zijn verheffing uit diepen val door loutering van berouw. De duistere wereld van *La-bàs*, — opgevoerd tot de lichtenvisioenen van *En-Haut*, waarheen hij alleen den weg kent. Luid is er gejammerd in de laatste jaren over verval en te kort van katholieke literatuur. Maar zou het niet billijk zijn van christelijke kunst meer in 't algemeen te spreken? Waar vindt men buiten de Katholieke Kerk nog standaardwerken, waarin positieve godsdienst bij onze geloovige, protestantsche broeders tot zijn recht komt.

De meer of minder positief christelijke schrijvers als: Dickens, Thackeray, Scott, Elliot, stonden beslist op den vasten grond van christelijk geloof en moraal, maar zij

behooren tot een afgesloten tijdperk even als Bosboom Toussaint, tot zekere hoogte Schimmel, en J. van Lennep, bij ons, Frederika Bremer in Zweden, om maar enkele te noemen. Zij zijn niet meer van onzen tijd wordt er gezegd.

* * *

Wij meenen te hebben aangetoond, hoe in de moderne levensbeschouwing vooral de vraag vóór of tegen God steeds meer en meer op den voorgrond treedt. Niet-katholieken hebben dit ingezien en dikwijls gepoogd door katholieke menschen en zaken zoo objectief mogelijk te schetsen zich in den grooten strijd te mengen, die hen uitlokte, maar zij zijn bijna zonder uitzondering niet geslaagd. Een katholiek zelfs, die niet meer katholiek is, zooals vele Franschen het zijn, zou aan goedmeenende protestantsche of ongeloovige schrijvers hierin lesjes kunnen geven. De buitenstaanders zullen misschien hun juisten kijk roemen, de zonen des huizes weten beter. Wij zagen het in *Boefje*, waar zelfs de Broeder, met zijn kruisen-slaan onder het gesprek, voor den katholiek onbestaanbaar is. En dit geldt niet alleen voor het uiterlijke, maar vooral voor het innerlijke, waarvan niet-katholieken nog minder begrip hebben. Wie het conflict tusschen de twee levensbeschouwingen in hun scherpste vormen wil teekenen, moet katholiek zijn, katholiek denken en voelen.

De protestantsche Mrs. Humphrey Ward poogde de liefde te schilderen tusschen een streng katholiek en een *libre penseuse*. De onkatholieke pers prees haar teekening van een katholiek milieu als zeer juist; maar de katholiek, die kennis maakt met Helbeck of Barnisdale, stoot telkens op blunders, innerlijke en uiterlijke onwaarheden, noemt hem een caricatuur. Zóó heeft een katholiek in die omstandigheden nooit gesproken en gedaan! — De fijne voelhorens ontbraken der hoogst talentvolle en misschien goed bedoelende schrijfster geheel.

Hoe levenswaar is daarentegen de wereldsche actrice Evelyn Innes geteekend door George Moore, die van geboorte en opvoeding katholiek, met het geloof van zijn jeugd

gebroken heeft. Haar bekeering, voorafgegaan door allerlei kleine en groote gewetensprikken, door herinneringen aan haar godsdienstige kinderjaren, de wroeging van in zonde te leven, de vrees van in zonde te sterven, laat aan de geniale vrouw geen rust en drijft haar eindelijk naar de kerk, den biechtstoel en het klooster.

In *One poor scruple* van de katholieke Mrs. Wilfrid Ward, pulseert het echte, katholieke leven, warm en vrij. Voor onkatholieken in Engeland was haar teekening van katholieke menschen een openbaring. Haar Madge, de lichtzinnige, wufte, jonge weduwe aan den rand van den afgrond, weerhouden door de bijna onzichtbare banden, die haar aan de groote katholieke gemeenschap hechten, kennen wij zelf in onze omgeving: wij meenen deze engelsche vrouw meer gezien te hebben. En dan de wonderschoone geschiedenis van Mary's roeping tot het kloosterleven, haar eerst onwillig luisteren naar de stem, die haar riep, toen zij er 't minste aan dacht, haar geen rust liet, tot er eindelijk geen ontkomen en weerstreven mogelijk was. Daar zien we goede, brave bekrompen menschen, onder den invloed van de godsdienst in oogenblikken van strijd zich boven zichzelf verheffend; en naast hen edele, groot-aangelegde figuren, wien die bezieling ontbrak, jammerlijk schipbreuk lijdend, juist door dat gemis.

Een andere veelbesproken roman door een katholiek geschreven en onder katholieken spelend is *Un piccolo mondo moderno* door A. Fogazzaro: daar is het conflict nog scherper, zoo niet brutaler geteekend.

De held Piero, een jong vurig man, is getrouwd met Elise, die kort na haar huwelijk krankzinnig werd; in dezen treurigen, gevaarlijken toestand heeft hij de grootste moeite de huwelijkstrouw te bewaren, vooral na zijn ontmoeting met de mooie, geestige Jeanne Desalles. Hij behoort tot een echt katholieke familie; Jeanne is ongeloovig, maar haar natuurlijke deugd houdt zijn hartstocht lang binnen de grenzen. Eens dat zijn gevoel hem te machtig wordt, vlucht hij naar Don Giuseppe, een eerbiedwaardig priester, en snikt aan zijn hart het bittere leed van zijn jong, gebroken leven uit, en zijn voornemen om

Trappist te worden, teneinde in de strenge regelen der orde steun te vinden tegen zichzelf en tegen de verleiding. Maar Don Guiseppe houdt hem van dit plan af, dat toch onuitvoerbaar is, omdat Piero getrouwd is. De plaats ontbreekt ons het heerlijke antwoord van den priester te geven, waarmede hij den armen jonkman troost, geruststelt en sterkt. Zulk een verheven opvatting van den invloed van godsdienst op leven en moraal vindt men zelfs niet in de werken van pater Coloma den Jezuiet.

Ongelukkig verflauwt Piero door kleingeestige babbelzucht en bekrompen kwezelarij, die zijn ijdelheid kwetsen en zijn goede bedoeling miskennen, in zijn godsdienstige plichten en komt bijna ten val. Evenals Madge wordt hij gered op het laatste oogenblik door het nog flauw glimmende vonkje van zijn uitdoovend geloof. Fogazzaro heeft hier werkelijk een klein modern katholiek wereldje geteekend van menschen, die den kostbaren schat van hun godsdienst in zwaren storm bij zich dragen, soms onder den last gebukt gaan, maar de kunst niet verstaan het goud in pasmunt om te zetten.

Wie katholiek geloofs- en zieleleven in al zijn grootheid wil uitbeelden dient den moed te hebben den kleinen kant, het echt menschelijke, dat ook katholieken aankleeft te zien en af te schilderen. In de prachtige romans van den Ierschen priester Sheehan *Luke Delmage* en *My new Curate* weet de schrijver ook de klein-menschelijke zijde zelfs van priesters en vromen op het leven te betrappen. De typen van Fogazzaro zijn niet minder kostelijk, de schoonmoeder, de vrouw met het groote hart van een heilige, de spraak van een halve idioot en de angstvallige scrupules van een kwezel is een van leven tintelende creatie. Die belachelijkheden doen niets af tot het waarlijk grootsche van haar karakter, maar maken haar alleen meer levenswaar, brengen haar ons meer nabij.

* * *

Het feit alleen, dat men katholiek is, maakt, wij weten het helaas! te goed, iemand niet volmaakt. Godsdienst kan het menschelijke reinigen, opheffen, veredelen; maar ondanks de

genade blijft de natuur; en te schetsen, hoe de zuurdeesem het grove deeg doordringt, ziedaar de dankbare taak van den katholieken romandichter.

Hij heeft zijn stoffe voor het grijpen: de geheele wereld van katholiek voelen, de machtige Jacobsladder die hemel en aarde verbindt staat hem ter beschikking, hij kan de schepselen zijner fantaisie ontleenen aan de werkelijkheid en welk een werkelijkheid!

Voor hem gaat het leven niet zooals voor de ongeloovige modernen berg-af; voor hem bestaan niet alleen sombere kleuren, donkere schaduwen; hij bezit in zijn geloof den hefboom, die de gevallen natuur opricht; hij heeft tot zijne beschikking de geheimzinnige verf van zonnestralen, gloedgevend aan de dikste duisternis; hij kan met Dante uit de diepte van den Inferno stijgen over den berg der Loutering naar de ontoegankelijke lichtsferen van het Paradijs.

Maar daarom moet hij het volle katholieke leven van onzen tijd uitbeelden; hij moet zich niet laten afschrikken door hen die verachtelijk zijn werk als tendenzkunst in den hoek duwen. Zonder tendenz — maar goed begrepen tendenz — geen ernstig werk, geen boek van algemeene waarde. Maar door geen valsche pruderie moet hij zich ook laten weerhouden, als het noodig is, onderwerpen te behandelen, die aan de tegenovergestelde zijde schering en inslag zijn; hij moet ze zien onder het licht van zijn geloof, met het oog van den katholiek; hij moet de brandende quaestien van den dag aandurven, zooals men ze behandelt op congressen en in dagbladen, ze ook in romans leven en ziel durven geven. Zijn katholiek gevoelen en begrip van verantwoordelijkheid zal hem er voor bewaren de grens te overschrijden, die christelijke reserve den geloovigen kunstenaar tot eerste wet voorschrijft.

Een groote dwaling is het trouwens te denken, dat onderwerpen vooral te ontleenen zijn aan zekere chronique. Zooals wij boven aangaven zijn conflicten of thesen van allerlei aard door fransche dramaturgen behandeld; maar voor de meesten vonden zij geen oplossing, daar het juiste antwoord slechts door den christen kan worden gegeven.

Bij de behandeling heeft de schrijver te bedenken dat hij schrijft voor volwassen personen, denkende menschen, niet voor kinderen, jonge meisjes pas het pensionnaat ontwassen. Dit publiek dacht zich ook pater Coloma niet, toen hij zijn geeselroede zwaaide over de hooge Madridsche wereld; en hij als priester wist toch hoever hij gaan kon, en hoe hij zelfs de minst christelijke toestanden behandelen moest zonder tegen de betamelijkheid te zondigen

Zonder dan de opzettelijke strekking om te overtuigen en te bekeeren in zijn boek te leggen, zal de katholieke schrijver toch indirect eerbied en sympathie, zelfs van andersdenkenden, opwekken voor echt katholiek geloofs- en zieleleven: zijn dagelijkschen strijd, zijn zware plichten, bloedige worstelingen, bittere offers; maar ook zijn onzegbaren troost, geheimzinnige kracht, stille vreugden, zoeten zielevrede en hemelsche verrukkingen, waarvan de wereld geen vermoeden heeft.

M. S.

TAAL VAN HOOFT.

Wat was de geest van P. C. Hooft toch 'n wondere macht! Honderd avonden kon hij bladen schiften, waarop geschiedenis stond onzer Nederlanden; dàn zinnen gaan op verwikkelingen voor zijn treurspelen, of wringen z'n gedachten in een vorm van Tacitus of Petrarca, of, onder verliefd-zingen, liggen, tot verdrinkens toe, in de oogen van de »Princesse" zijns harten. En straks vloog hij, in glinsterig spetteren, tusschen de flesschen wijn door, op de tafel in losse potterijen en zotte scherts. Dat was uitleving van heerlijke gezondheid, van mooie kracht, van wondere kleurigheid, gelijk de bloementuin van een rijkaard in zoete zomerdagen.

We hebben gedurende de laatste weken de ruim vijftig groote bladzijden, die van Hoofts *Nederlandsche Historiën* te lezen zijn in de bloemlezing van Dr. J. van Vloten [1]) eens heelemaal doorgewerkt en hetgeen we opmerkten in Hoofts taal gaan we hier afgeven.

Wie de *Nederlandsche Historiën* bestudeert, moet met dubbele zorg wacht houden bij zijn eigen schrijfwijze, opdat daar niet binnensluipen enkele hebbelijkheden van dezen drost van Muiden. Men moet, ten eerste, wel vastzitten in onze spellingstelsels, of men wordt er door Hooft uitgelicht, ten slotte. Zoo gemakkelijk komen er onder 't lezen woorden legeren in ons hoofd, die er weer uit willen, later, net gelijk zij er ingekomen zijn. En dat mogen zij niet. Anders zou de verwarring in een eereboog staan te pronken, midden op de heilige plaats. Immers, Hooft schrijft zijn woorden niet

---

1) *Bloemlezing uit de Nederlandsche prozaschrijvers der zeventiende eeuw* (Arnhem, Is. Nijhoff en Zoon 1870), van bl. 102 tot 157.

neer volgens de spelling van de Vries en Te Winkel, natuurlijk, en evenmin volgens die van Dr. Kollewijn. Tegen deze laatste schijnt Hooft soms recht in te werken, zelfs; al spreekt hij ook van »ampten" en »tussen".

Want, het eerste voorstel van de »Vereeniging tot vereenvoudiging der spelling" luidt aldus:

»De *o* wordt — evenals de *a* en *u* — op 't eind van een lettergreep nooit verdubbeld: lopen, liefkozen, kolen, (groente, brandstof), zo ('t voeg- en bijwoord), enz.

De *e* wordt op 't eind van een lettergreep niet verdubbeld, behalve op 't einde van een woord met de daaruit voortgekomen afleidingen en samenstellingen: *bleken* (in alle beteekenissen), *delen* (planken, gedeelten), *lelik*, *rede* (ligplaats van schepen, verstand, redevoering), *demoed*, enz.;

doch: *dominee*, *zee*, *mee*, *wee*, *twee*; en *zeeschip*, *meegeven*, *weemoed*, *tweede*".

En Hooft zet gerust: veldsl*aa*gen, w*aa*terstrijden, misd*aa*den; omgek*oo*men, *oo*vergeg*ee*ven, *oo*pen; vr*ee*de, st*ee*den, bel*ee*geringen.

Ten tweede. »Hier zet men koffie, over en scheermessen aan". Ieder, die de lagere school heeft doorgezeten en later 'n paar leesboeken heeft doorgedraafd, voelt dat deze zin slecht is, op-end-op slecht en in den grond bedorven. Hetzelfde zindeel *kan*, in één vracht, geen verschillende beteekenissen trekken. En dit gezegde: »zetten" wordt gedwongen zulk overzwaar werk te doen. In »koffie zetten" heeft *zetten* de bepaalde beteekenis van »gereed maken"; in *over*zetten heeft het óók de bepaalde beteekenis van »iemand of iets verplaatsen naar een anderen kant"; door uitwisseling van *over* tegen *aan* wordt z'n beteekenis gewijzigd tot »scherpen". Al deze drie beteekenissen moeten uitgeduid worden door dat ééne *zetten;* met dat ééne *zetten* wordt gesold van de eene beteekenis naar 'n andere, tot driemaal toe: »Hier zet men koffie, over en scheermessen aan". Zulks strijdt tegen de waardigheid, duidelijkheid en woordeigenaardigheid van het werkwoord *zetten* in 't bizonder; het is eveneens dwars-

booming van de neigingen der taal in 't algemeen, die niet wil, dat één rededeel twee heeren dient, tenzij beide heelemaal overeenkomen in gëaardheid en karakter.

Of onze Hooft zich ooit zóózeer beneden zijn stand gedraagt? vraagt ge misschien met tienen. Loopt de deftige kasteelheer dan soms zulke bontjes te venten? Ja, dat doet hij; en niet maar 's bij ongeluk, doch met opzet en meerdere keeren; soms twee- en driemaal op één blad. Komt, ziet en overtuigt u, beminde menschen:

»D'ongeruste nacht **gaat** *in*, en tot meermalen een kreet *op:* Paapen uit, Paapen uit!"... bl. 105.

»Dit **neemen** zij *aan*, en op den vijftienden den oever *in*"... bl. 106.

»Dat zij *dienst* onder den Prinse, en *zich*, bij wel weeten van den huisheer, in de drie snoexkens *onthouden* **hadden**"... bl. 109.

»die noch onlanx *in 't leeven*, en langen tijdt *een lidt van den Brabantsehen Raadt* in den Haaghe **geweest** is"... bl. 110.

»Voorts, men verbeidde den aavondt; **gaf** Neyen toen knechtskleederen *aan*, en een' toorts *te draaghen*"... bl. 111.

»dat'er niets van manluiden was, dan zijn zoon en de neef, die zij daar *in den arbeidt*, en voorts alles *deur*, **zien** moghten"... bl. 111.

En ten derde. In de achttiende eeuw hing er een wàt flauwe, zurige lucht in onze letterkunde! Een gevangenislucht! Je kon er zoo aan ruiken, dat de Muzen er enkel water en brood kregen! Een van de ongelukkige gewoonten dier dompige tijden was het misbruiken van het achtervoegsel *lijk*. Ge zaagt haast even zeker *lijk* geplakt tegen 'n bijwoord, als 'n etiquetje tegen flesschenbuiken, in winkels van geestrijke dranken. Stellwagen [1]) heeft in eenige merkwaardige bladzijden, het verschil aangegeven tusschen onze schrijftaal van vóór honderd jaar en die van nu. Na getoond te hebben, hoe de schrijftaal zich ontdaan heeft van een lastigen drom

---

1) *De Levende Taal*, bl. 224—232 (Groningen, Wolters, 1895).

van voornaamwoorden, die, altijd slepende, meermalen overbodig waren, zegt hij duidelijk:

»De taal heeft zich grootendeels ontdaan van den uitgang *lijk*, waar die overbodig is in adjectieven en adverbia.

»Ontzettend was dat stapelen van *lijk* op *lijk* in de vorige eeuw: eene aanbieding wordt danke*lijk* aangenomen; men antwoordt zedig*lijk;* verstaat volkomen*lijk*; gaat voort flauwe*lijk;* 't blijkt klaar*lijk;* men voegt zich geheel*lijk*. Met dank, zedig, flauw, klaar, geheel of in zijn geheel doen heden dezelfde diensten. Men kon vermoeden, dat het eene poging is geweest, om, in navolging van 't Fransch, 't bijwoord door *lijk* van 't adjectief te onderscheiden, zooals in die taal b.v. »*haut*" van »*hautement*". In allen gevalle was 't doel buiten bereik, omdat hetzelfde *lijk* een noodwendig gedeelte uitmaakt van vele onzer bijvoeglijken, wier hoofdbestanddeel een substantivum is: »goddelijk, menschelijk" enz. en dit, alzoo, nooit eene algemeen geldende onderscheiding kon geven".

Stond het zóó geschapen in de jaren zeventienhonderd en nòg — Hooft was, wat dit betreft, zijn tijd een eeuwlang vóór geweest. En wanneer al zijn werk vòlstond, als de enkele regels, die zullen volgen, dan zou onze aandachtige liefhebberij voor 'm gauw een lijkje wezen.

»Zij twijfelden geenszins, oft men zoude bevinden, dat zij oprechtelijk en getrouwelijk de waarheit hadden aangeweezen. Ende zonder ganschelijk te gelooven, en zich in hun gemoedt verzeekert te houden, en volkoomlijk te gevoelen, dat het booven vertooghde niet faalen konde; zij zouden niet alleen hunne hulp en verlossing zoo graaghlijk omhelzen, als eenigh der andre leeden"... enz. (bl. 153).

Wat hebben wij al veel leelijks uitgepraat over hem die den grooten historiestijl, naar de wijze der ouden, voor Nederland schijnt gevonden te hebben! [1])

We willen dan ook nietske meer zeggen over z'n zinbouw,

---

[1]) Vgl. Dr. W. Everts: *Geschiedenis der Nederl. Letteren* (Vierde druk, 1870) bl. 184.

die zoo moeilijk vast te vatten is, vooral in de onrechtstreeksche rede (oratio obliqua). De verschrikkelijke »men" zal toch reeds met z'n schouders gewerkt hebben bij 'tgeen hij misschien pieterig peuteren noemt aan 't standbeeld van »den Hollandschen Homeer, den Tacitus zijner eeuw, het hoofd der Poëten en historieschrijvers in onze taal, den Vader der Nederduitsche Zanggodinnen, den Fenix van zijne tijdgenooten". Dat schouderwerk is toch wat te vroeg verricht. Want wij onderteekenen het ook, dat de *Nederlandsche Historiën* Hooft's roem als geschied- en prozaschrijver voor goed gevestigd hebben; en dat, al kunnen deze geschriften niet voor het *volmaakte* model van ons proza gelden, er misschien niemand opgestaan is, tot dusverre, die, over het geheel genomen, als geschiedschrijver met hem kan vergeleken worden [1]). Ook voor ons blijft Hooft een taalwerker van oude-tijdsche spieren, een stevigerd, een kloekaard, een struische kèrel, wiens zware werk wij diep eerbiedigen. Wij weten, dat Hooft geen voorbeeld had om vóór het zijne te zetten, dat hij zijn eigen gang moest zoeken, dat hij geen pracht van spraakkunst of woordenboeken had, gelijk wij. En leefden wij in zijne ongunstige omstandigheden misschien baarde de berg onzer eeuw maar grootere of kleinere muisjes in vergelijking met Hooft en zijne beste tijdgenooten. We beschouwen de taal van Hooft niet in zich-zelve; we behandelen die in zooverre ze staan kan als leeraresse, als vormster onzer jongeren, als voedster onze schrijvers. En nog, »doet het zoo zéér in andermans wonde te kijken" vragen ze in Vlaanderen? Maar, we beginnen seffens met het goede van Hooft.

II.

1. Hooft heeft zijn *Nederlandsche Historiën* geschreven in Nederlandsche woorden en, onder dit opzicht, is zijne taal van vreemde smetten vrij. Dat zal hij niet onder de markt gekocht hebben, maar dat moet hem uren van denken en

1) Vgl. Everts, bl. 184.

zoeken hebben gekost. Hem vooral, den bereisden burgemeesterszoon, die de drie jaren zijner vreemdelingschap niet veel anders gehoord had dan Fransch, Duitsch en Italiaansch. De uitgangspunten onzer vaderlandsche woordvorming heeft hij ijverig opgezocht en goed nagekeken, en hij is toen zelf aan 't schepselen gegaan van vormen, die zijn gedachten dood-eerlijk teruggaven. Vooral met de voorvoegsels *be*, *ont* en *ver* en met de achtervoegsels *nis*, *ing* en *schap* heeft hij gewoekerd; hij heeft ze naar zijn pijpen laten dansen vóór of achter de stammen zijner werkwoorden, veelvuldiger en langer aan één stuk dan misschien sierlijk was. We hebben mooie woorden bij hem gelezen, welke menig woordenboek òf niet opgaf òf opgaf als voorkomende bij Hooft maar sinds dien tijd verouderd:

schudde = landlooper, slechte kerel; in verband misschien met »uitschudden"? vraagt Weiland.
achterzorgh = bezorgdheid over 't geen gebeurd is.
iets *beneenen* = (*be* is bedeelen met 't geen het grondwoord beteekent) met *neen* bedeelen = ontkennen.
iemand *bedeunen* = iemand met een deuntje bedeelen (om hem te verschalken).
verzienigheit = hoedanigheid van *ver te kunnen zien*, naast »verziendheid" [1]).

Wat zeggen de namen der maanden van 't jaar weinig of niets aan ons volk. Wat beteekent Juni? Mijn Duikalmanak geeft veel méer: Weidemaand, Zomermaand, Langedagenmaand, Roozenmaand, Cinxenmaand. Dat kunnen we verstaan. Hooft wilde ook niet weten van Maart, April, Juli of Augustus en hij schreef »Lentemaant", »Grasmaant", »Hoymaant" en »Oestmaant".

Door andere buitenlanders verkoos hij evenmin gediend te worden en zette:

---

[1]) Dat de klemtoon inderdaad valt op *ver* (vèrzienigheit) is duidelijk uit den samenhang: »De hooghe wijsheit en verzienigheit des Prinsen, die 't Hof en de wereldt zoo wel doorkeeken had, en de zelf oover alle zaaken gegaan" (bl. 147).

stadsknechten . . . . . in plaats van *soldaten* of *agenten van politie*.
inlaaghe. . . . . » » » *inkwartiering*.
vendel . . . . . » » » *regiment* of *bataljon*.
bevoorhoofden. . . . . » » » *confronteeren*.
Vereeniging van Utrecht » » » *Unie* van Utrecht.

En, zijn niet al zijn vertalingen zuiver goud en verdienen ze dus ook niet gangbaar te wezen als heusche gouden tientjes — zeker is het streven van Hooft om de vreemdelingen uit z'n taal te houden en deze in sneeuwige ongereptheid te bewaren hoog en zeer hoog te prijzen. En een streven was het, een opzettelijke, een beredeneerde doening. Dit schijnt o. a. te blijken uit hetgeen nu volgt. Een gedicht van Hooft begint:

»Soo 'ck heb gemint, en min, en ongetroost moet blijven,
K'en *blasphemeer* daerom, u o Cupido niet;
K'en sal de *delicate* Venus niet bekijven,
Noch oock niet de Godin oorsaeck van mijn verdriet" [1]).

Bij den tweeden regel vind ik aangeteekend: »*Toen Hooft later purist geworden was*, veranderde hij dezen regel in: k' en *laster* u daerom jonge Cupido niet; en *delicate* werd: tedersachte". Dat *purist geworden zijn* wijst op een stelsel. Een stelsel, dat zijn aanhangers kroont met eer. Of is het geen eer voor een Nederlandsch schrijver zooveel mogelijk echt-Nederlandsche woorden te gebruiken?

2. Het zien naar de verskunst van Hooft heeft ons menigen roemer fijn genot geschonken. En we gelooven, dat Hooft's gewoonte om letterrijm te gebruiken — d. i. om verschillende woorden zijner regels te laten beginnen met dezelfde letters — wel groote oorzaak geweest is der weldadige tevredenheid, welke we dan voelden rusten in ons binnenste. Deze rijmsoort heeft tot meiregentjes vermalscht:

---

1) *Klassiek Letterkundig Pantheon: Erotische Gedichten van P. C. Hooft.* Met inleiding en aanteekening van C. C. van Slooten (Zutphen, W. J. Thieme en Co.) bl. 4.

»Als ghij *d*roef oft *d*artel *d*ighie
Onder *s*ang van *s*naeren queelt,
O de *w*ondt, o de *w*ondere *w*eeldt!
Die mijn *h*arssen, mijn *h*artjen steelt!
Die quickjes,
Die hickjes,
Die snickjes
Sijn strickjes
En prickjes
Der *s*ielen, uw ge*s*ighie
Is het schichje,
Van het wighje
Wt Diones bloedt geteelt.
Immers Doris, stort de kasjes [1])
Van uw *t*edre *t*reckjes wt.
Maeckt ge*l*onck, maeckt ge*l*ach, maeckt ge*l*ujt,
Dai de *s*innetjes *s*achjes *s*ujt" [2]).

Hooft is dichter. Hij hoeft niet te zoeken naar zijn rijmen; hij heeft er altijd bij zich, in overvloed. Als hij maar de hand tot schrijven uit den zak trekt, rollen ze rond hem op den grond in menigte, klankrijmen en stafrijmen. Ook als hij zijn *Nederlandsche Historiën* zit te boeken. Deze uitdrukkingen hebben we daar eens opgeraapt: hals en haave; volk en vee; land en leven; land en luiden; schudden en schalken; dreeven en droeghen; huis en hof; lijf en leven; schrik en schennis; stiller stemme; nijpende noodt; drijven en draaghen; stoffen en slappen; eere en eedt; hulp en heusheit; nocht zien nocht zeggen hebben; ruiten en rooven; waaghen en walghen; bevroedende oft vermoedende; goedt en bloedt; roof, doodt; staat- en baatzucht; rust van goedt, bloedt en gemoedt; loopen en stroopen.

3. De IJssel en de Lek komen uit den Duitschen Rijn: zoo het Hoogduitsch en het Nederlandsch uit het Germaansch. En hoe verder men in de geschiedenis onzer taal naar voren gaat, des te meer is die éénzelfde afkomst waarneembaar.

---

[1]) Immers stort = stort toch uit.

[2]) *Sujt* komt van suien = in slaap sussen *Erotische Gedichten*, bl 111.

't Is, bij voorbeeld, opvallend hoe deze twee talen, in de zeventiende eeuw, dichter bij elkaar stonden dan in de onze. Alwie, zelfs met één oog, wat rondgezien heeft in 't werk van Hooft zal deze stelling beknikken. En ter overtuiging schrijven we 'n aantal woorden op, die we daar vonden liggen, en zetten er het Hoogduitsch eens neven:

HOOFT.	HOOGDUITSCH.
aanbegin.	anbeginn.
gebrak.	gebrechen.
verkundighen.	verkündigen.
voorgangen.	gehen, gegangen.
voorneemste.	vornehmste.
verdechtighden.	verdächtig.
*Kaizars*poort.	Kaiser.
voorneemelijk.	vornehmlich.
tzaaghen.	zagen.
tsidderen.	zittern.
verstendight.	verständigen.
gewisse.	das Gewissen.
algemeine.	allgemein.
stadt grijpen.	*statt* finden.
bekraftight.	bekrattigen.
meinde.	meinen.
teiken.	zeichen.
aanranzen.	anranzen.
zelfstendigheit.	selbstständigkeit.
koften.	kauften.

4. Hooft verdient dáárom wel het meest onze dankende aandacht, dat hij gelegenheid gegeven heeft aan de volkstaal om in zijne geschriften al haar goede eigenschappen uit te zeggen. Hij heeft zijn beelden en schilderijen niet betrokken uit de landen van overzee, noch uit de »hoogere sferen" zijner verbeelding; hij heeft ze laten leveren door het volk. Hij had in 't voorbijgaan de straatmenschen hooren klappen en de lui, die hij liet werken in zijn tuinen, bij zijn paarden of in zijn hooge huizinge; en hùn taal heeft hij de voeten laten afvegen en ze dan binnen doen komen in zijn *Nederlandsche Historiën*. De natuurlijkheid, de eenvoud, de raakheid, het leven, waardoor deze boeken, als een Dom, staan

boven het meeste proza dier dagen, zijn er zóó ingebracht. Nu, na driehonderd jaar merken we nog de onverworden kracht, de onverlepte frischheid van guitig spreekwoord, van schalken zet of geestigen draai. We moeten van die volkstaal wat laten zien:

›zommige, draayende de regeeringe op hunnen duim" (103).
»om hen, met zijn tegenwoordigheit, in slaap te wieghen".
»Men smeerde hun nu dien hoonigh om den mondt" (116).
»iemand uit den dut helpen" (106).
»iemand aan zijn koorde krijgen" (108).
»een gat in den hemel slaan" (113).
»Want, wie den mondt teeghens hem opdeede, dien wild' het zulx bekoomen, dat niemandt daarnaa bestaan zou eens te kikken" (117).
»al propte men hun nu de ooren met oovermaat van vergeetenis" (118).
»hoe zij vuur en vlam spraaken" (121).
»dat was hem een goot killend waaters op 't hart geweest" (122).
»En dat zij hem met den zelven toenaam bespooghen" (123).
»het was een klad in den windt werpen, die z'hem te rug in 't aanschijn kaatste" (127).
»Noch hing men 'er aan, dat hij, uit het drabbigh water der Gentsche beroerten, de Landtvooghdy van Vlaandre gevischt had" (128).
»Maar wie doch zouw zich deeze veeder door den bek laaten booren?" (129).
»hier zat de zweer, die hun zoo wee deed" (130).
»een leughen, uit den drek geraapt, en hem in 't aanzight geworpen" (130).
»Zijn goedren, die hij noch bezat, dacht hij hun zoo dier te doen kosten, eer zij daaraan raakten, dat zij der wel elders tot beeter koop moghten gaan zoeken" (132).
»Hoewel nu de stinkgeuten van deezen vuylen ban zoo behendelijk geleidt waaren, dat zy met een ook quaamen uit te storten op de hoofden der Staaten" (133).
»die, eindtlijk, van de stank haarder boosheit, de wijde werelt deed waaghen en walghen" (139).
»Hadden, hier toe, die van Antwerpen hunne wallen zonder weêrgaâ zoo prachtigh gebouwt: en zulke trotse bolwerken, om er geen beter moedt op te draaghen? Zoodaane luiden moghten ander hart in Hollandt koomen haalen" (149).

Is uit een boek, dat vol ligt met zulke uitdrukkingen voor onze eeuw niet machtig veel te leeren? Is 't taaie leven van

Hooft geen veroordeeling van den gevierden handel in overgeleverde beeldjes, en is 't tevens geen wenk om dadelijk naar de natuur, naar het volk te werken? Is in de *Nederlandsche Historiën* niet het geheim af te luisteren, om zijn arbeid modern te doen blijven, nog na zijn dood? Doch, wat praten we van modern en niet-modern! Het afrijden van zulke stokpaardjes aan de liefhebbers gelaten: er staan in onze letteren rossen voor ons, onvermoeibaar, driftig, glanzend, gezadeld en van zessen klaar: daar opgesprongen! en ons laten rijden, altijd rijden door schoon Holland van de zeventiende eeuw.

Diest (België). H. LINNEBANK, O. S. Cr.

STUDIE OVER »L'AIGLON" VAN EDMOND ROSTAND.

Op het borstplaat-kleurige papier van het een-beetje-ordinair titelblad, staat: cent quatre-vingt-quatorzième mille; misschien is er nu wel weer een honderd mille bijgekomen, want mijn editie is nog van 1902. Ofschoon de Fransche uitgevers het over 't algemeen zoo heel conscientieus niet nemen met het opgeven van den hoeveelsten druk, en men er dus gerust een veelbeteekenend: nou ja! achter mag denken, toch is het zeker dat *l'Aiglon* tot die boeken behoort, die bij hun verschijnen een enorme fureur gemaakt hebben.

Verschillende redenen kunnen daarvoor bestaan. Soms is het een mode-gril. Een andere keer is het de actualiteit van een of ander tendentieus werk, die het hem doet, b.v. *Hilda van Suylenburg*, waarin feministische ideeën, die juist erg in trek waren, frisch werden opgestoofd. Het schunnig-pikante van een roman als *Uit een kleine garnizoensplaats* van Luitenant Bilse is ook dikwijls een groote factor, die het tot »je" boek maakt. Heel zelden echter de wezenlijk litteraire waarde, zooals bijv. *Quo vadis* van Sienkiewicz.

En nu vanwaar het succes van *l'Aiglon*? Zeker dankt het niet weinig aan het voorafgegane *Cyrano de Bergerac*; ook zal het spel van Sarah Bernhardt, die in het Théatre naar haar vernoemd de titelrol creëerde, er veel toe bijgedragen hebben [1]); maar

---

[1]) Heeft het niet een beetje den schijn, dat Rostand zich te gereeder juist door dat teringachtig figuurtje uit de geschiedenis heeft laten inspireeren, nu hij wist een Sarah Bernhardt als travesti tot zijn beschikking te hebben? Een actrice, die maanden lang in de groote sanatoria van Londen het wegkwijnen en wegsterven van teringlijders bestudeerd heeft, voor zij in haar onovertroffen *La Dame aux Camélias* debuteerde.

het meeste toch dunkt mij... het specifiek Fransch-zijn van dit drama.

Er zijn oogenblikken, dat wij onze oogen warm voelen van tranen, niet in een weelderige schoonheids-ontroering, maar dol geworden door die amour sacré voor het Frankrijk van Napoleon, die door het geheele werk fonkel-schitterend heenschuimt. Het is zoo warm, zoo heerlijk warm dat drama, dat wij haast niet kunnen denken aan een al of niet bestaande kunstwaarde; dat telkens, als wij ons met moeite voor een oogenblik hebben losgemaakt van het heftig emotioneerende van den inhoud om zuiver te staan tegenover de kunstidee, die zich daarachter moet bewegen en door die uiterlijke oppervlakkigheid als de ziel heenleeft, — dat wij dan telkens weer worden meegesleept in die verrukking van hartstochtelijke liefde voor zijn France la belle; zóó heerlijk warm, dat wij er niet aan willen denken, of de geschiedenis niet hier en daar geforceerd is; wij hebben ons te zeer gehecht aan die prachtig levende figuur van *l'Aiglon*, om hem ooit weer te willen loslaten, al zou ons uit gedocumenteerde geschiedenis overtuigend bewezen worden, dat wij niet de werkelijkheid maar alleen een fantasiebeeld van Rostand omhelzen. Wij willen hem niet anders meer zien dan zooals hij nu uitgebeeld voor ons staat.

Frédéric Masson, de grootste Napoleon-graaf, begint een van zijn laatste werken: *Napoleon et son Fils*, aldus:

»Ce n'est point ici *l'histoire* du fils de Napoléon. Dans l'état présent des connaissances, je crois impossible d'écrire sérieusement une telle histoire. Que serait-elle sinon l'étude d'une âme, le récit des fluctuations de la pensée, des rêves avortés, des espérances détruites? Nul acte qu'on rencontre, même nulle tentative d'action. Le drame se joue tout entier dans un cerveau et, de ce cerveau, qui a le secret? On peut noircir des pages à côté, raconter ce que d'autres ont pensé à propos de cet enfant, ce que des parties auraient prétendu en faire, mais de lui-même que sait-on, et que saura-t-on jamais?"

Masson durfde »l'histoire du fils de Napoléon" niet aan,

Rostand echter schrijft in het sterk bewust-zijn van zijn scheppingskracht deze vier regels breed uit boven zijn werk:

»Grand Dieu! ce n'est pas une cause
Que j'attaque ou que je défends...
Et ceci n'est pas autre chose
Que *l'histoire* d'un pauvre enfant".

En hij gaf die »histoire".

Voor Masson »le fils de Napoléon ne vaut que par son père, il n'attendrit que parce qu'il est le fils de l'Homme. Il n'a joué aucun rôle, il n'a exercé aucune action sur l'humanité; il est une épave que les flots balottent quelque temps avant de l'engloutir, mais qui demeure toujours un lambeau du navire, dont la tempête l'a arraché. C'est Napoléon que l'on cherche dans son fils".

Voor Rostand is »le fils de Napoléon" iets zelfstandigs geworden: hij heeft hem uit de onbeduidendheid, waarin de geschiedenis hem zag, hoog opgeheven. Rostand deed het met de zachte teederheid en de pieuse liefde van een kunstenaar en van een Franschman, hij heeft in de kwijnende bleu-de-faïence-oogen van dat kind ontstoken een goddelijk vuur, hij heeft dat zwakke lichaam verkoninklijkt in een hooge houding, hij heeft die dunne meisjeshand uitgebogen tot een imperieuse geste, hij heeft hem ingeademd een eigen frisch leven, — en zoo is hij geworden z ij n *Aiglon*.

* * *

Rostand geeft Franz, door zijn vader verheven tot Roi de Rome, door Metternich vernederd tot Duc de Reichstadt, in zijn twee laatste levensjaren op het slot Schoenbrunn: hoe hij, de »jonge arend", langzamerhand zijn toestand als gevangene zich bewust wordt, maar tegelijkertijd ook zijn ontwikkelende kracht begint te voelen: *les ailes qui poussent.*

Het tweede bedrijf: *les ailes qui battent* speelt een jaar daarna. Het bloed van zijn vader begint hoe langer hoe

meer in hem te bruischen, wat blijkt uit zijn echt-keizerlijke houding tegenover generaal Marmont, die Napoleon verraden had. Totdat Flambeau, de vertrouwde lakei van Sedlinsky, Directeur de la Police, die zijn gevangene dag en nacht moest bespionneeren, zich ontpopt als een oud grenadier van Napoleon en door zijn driftig enthousiasme zijn laatste weifeling tegenover een aanschemerende toekomst wegneemt.

In het derde bedrijf: *les ailes qui s'ouvrent* maakt Franz zich eindelijk los van het eenige, wat hem nog weerhoudt: de belofte gedaan aan zijn tante l'Archiduchesse om niet te ontvluchten alvorens bij zijn grootvader Keizer Franz een láatste poging te hebben aangewend. Door de valsche berekendheid van Metternich mislukt alles; maar nu ook vast besloten, geeft Franz het teeken, dat alle geheime krachten die zich voor zijn ontvluchting gereed hielden, in werking stelt. Doch dit bedrijf eindigt met een vreeselijke scène, waarin Metternich, na eerst getracht te hebben dat jonge bloeiende leven lichamelijk te breken, nu probeert om zijn geest voor goed te demoraliseeren, en Franz als krankzinnig onder de vernietigende slagen van zijn sarcasme wordt neergeworpen.

Het vierde bedrijf: *les ailes meurtries.* Een bal champêtre, waarop de beraamde ontvluchting moet uitgevoerd worden. Franz helder-wakker gestooten uit zijn keizer-droomen, laat zich slap-passief heenvoeren door de omstandigheden.
Zijn jonge kracht is voor goed gekneusd.

En door zijn moedelooze onbeslistheid mislukt in het vijfde bedrijf: *les ailes brisées*, het breed-opgezette plan.

In het zesde: *les ailes fermées* sterft hij aan tering.

* * *

Rostand is in *l'Aiglon* van den gebruikelijken en klassieken kunstvorm afgeweken. De drama's van Shakespeare bestreefden het hoogst bereikbare »plaisir désintéressé", de »seelische Befreiung" door vrije uitbeelding van menschelijke natuur —

welke slechts als hartstocht werkend kan gedacht worden — binnen een afgesloten handeling [1]).

De »handelnde Leidenschaft" b.v. van Macbeth was zijn eerzucht, die van Hamlet zijn rechtvaardigheidszin [2]). Die hartstocht, die de beweegkracht is van het geheele drama, stuwt alles op, drijft alles vooruit door alle krachten samen te trekken en te laten werken in die ééne richting, waar geen streep van wordt afgeweken, naar het groote bevredigende einddoel. *Cyrano de Bergerac* was nog volgens zuiver lijnende constructie van Shakespeare's werken opgebouwd: de passie die de handeling voortbeweegt door de vijf bedrijven, is de pure liefde van Cyrano voor Roxane. In het eerste bedrijf zagen we de meesterlijke opstelling van zijn figuren; in het tweede de verwikkeling; in het derde de groote strijd; in het vierde de hoogste spanning van dien strijd; in het vijfde de »seelische Befreiung" door de oplossing.

Nu heeft *l'Aiglon* op de eerste plaats niet een »handelnde Leidenschaft", op de tweede plaats niet de klassieke dramabouw in vijf bedrijven. Zullen wij het daarom veroordeelen?

Volstrekt niet.

Want kunstwetten zijn analyse's uit reeds bestaande kunstwerken, en voorzoover zij niet berusten op het wezen der kunst en op de natuur van den mensch, zijn zij niet voor altoos onveranderlijk geldig [3]), maar doen zij als monumenten eener bepaalde kunstperiode, die ons zeggen: tot dusverre

---

1) Deze theorie is van Emil Mauerhof, uitgewerkt in de brochure: *Konrad Ferdinand Meyer oder Die Kunstform des Romans.*

2) Joseph Seeber heeft in zijn *Gedanken über die »moderne" Litteraturströmung* op dat laatste iets af te dingen.

»Nein", zegt hij, »Hamlet liebt die Gerechtigkeit wie jeder sittliche Mensch, aber die Triebfeder seiner Vorgehens ist finsterer Verdacht. Dieser läszt ihm grübeln, und prufen und forschen. Sobald ihm der Zweifel zur Gewiszheit geworden, handelt er". Dus het angstige zoeken van Hamlet naar de moordenaars van zijn vader, het overlegd werken met dat ééne doel scherp voor oogen, zou voortkomen uit een losse verdenking en niet uit dat gebroken rechtvaardigheidsgevoel in hem, het zou niet zijn een noodzakelijke streving om die pijnlijke onevenwichtigheid in zijn zieleleven te herstellen??? Het is hier de plaats niet verder daarop in te gaan. Vgl. Mauerhof: *Uber Hamlet.*

3) Vgl. *De Katholiek,* Dl. CXXIV, bl. 41.

is er in deze richting gewerkt. Ze hebben niets exclusivistisch voor te schrijven voor de toekomst.

Een paar voorbeelden van verwanten aard ter toelichting.

De spelling van De Vries en Te Winkel beteekent: *tot dusverre* is er zoo gespeld en geschreven. Zou er van die regels volstrekt nooit meer afgeweken mogen worden, dan zou dat zijn: alle verdere vrije ontwikkeling van ons mooie Hollandsch tegenhouden, het ontlevendigen, en er een doode taal van maken, zooals het Latijn en het Grieksch is.

Evenals Wagner groot gelijk had om (gewoonlijk noemen de taai-conservatieven het: revolutionnair) op te treden tegenover de tot zijn tijd toe geëerbiedigde harmoniewetten, en hij onafhankelijk van alles zijn eigen groot gevoel is gaan verklanken (zonder zich er iets aan gelegen te laten liggen b.v. of die Gegenchromaschritt of die Doppelterzwechsel die hij op dié plaats gevoeld had, wel behoorlijk gepatenteerd was) — evengoed mag Rostand zijn eigen weg volgen en volgens zijn eigen individuëele voelen kunst maken. Maar wat na Wagner wel geschied is, dat de geheele harmonieleer zich door zorgvuldige analyse van zijn scheppingen gewijzigd heeft, dat zal na *l'Aiglon* wel niet gebeuren met de wetten van het drama.

Ik zou het genre van een werk als *l'Aiglon* niet beter kunnen bepalen dan als een gedramatiseerde roman, en dan roman in de gewone beteekenis van episch proza, niet zoo scherp omschreven als waartoe Mauerhof dien kunstvorm tracht terug te voeren. Dus een stuk leven — geen passie — dat zich voor toeschouwers afspeelt in zes hoofdstukken, niet als verhaalde en beschreven maar als gedramatiseerde actie.

Die indruk wordt o. a. versterkt door een paar tooneelen.

Op de eerste plaats: Acte troisième, Scène VII. Metternich komt onverwachts op de kamer van Franz en vindt daar op tafel »le petit chapeau" van Napoleon. Niets natuurlijker dan dat, gegeven het karakter van Metternich, dit voorwerp op hem reageert, en hem in een ondeelbaar oogenblik een zwerm gedachten door het hoofd jaagt. Nu kan men in een roman,

om het den lezer duidelijk te maken, zonder dat het voortbewegen van de handeling schijnt op te houden, al die gedachten gedetailleerd uitwerken. Maar doet men dit in een drama, dan, behalve dat de handeling hinderlijk stil staat, krijgt men hier nog het onpsychologische, dat die Metternich hardop loopt te denken, terwijl hij weet, dat Franz in de kamer daarnaast is.

Het andere tooneel, dat mijn merk van gedramatiseerde roman bevestigt, is Acte cinquième, Scène V. Franz na het mislukken van zijn vlucht, bevindt zich met het lijk van den gezelfmoorden Flambeau alleen op de vlakte van Wagram, en in zijn koortsig geëxalteerden geestestoestand hoort hij nu over de vlakte het kreunen van stervenden: »Je meurs. Mon front saigne. Ma jambe est morte. De l'eau sur mon entaille. A moi. A boire. Les corbeaux" enz. en daarna het groote beweeg van een veldslag, trommels, cavallerie-charge, commando's: »En avant. Feu! Colonne en demidistance sur la droite!" enz. Allemaal heel mogelijk, en heel goed voor den lezer plastisch-waar te maken in een roman; maar hoe doet Rostand dat in zijn drama? Hij laat heel gewoon die geluiden buiten de fantasie van Franz om, waarneembaar voor het publiek van den grond uit opklinken.

Kijk, dat zijn nu dingen, die, als men ze bij een ander zou aantreffen, ons aanstonds woedend zouden maken, die we voor-de-laphouderij zouden noemen; maar onbegrijpelijk, bij Rostand krijgt dat iets, ik zou bijna durven zeggen, iets naïefs, zoodat wij er rustig over heen glijden, zonder een oogenblik uit de mooie stemming ruw te worden wakker geschrikt.

Ja het is vreemd, maar we worden niet eens boos om de bravouren die Rostand hier en daar aandurft.

Een paar voorbeelden als bewijs.

Thérèse de Lorget, die Franz adoreert, die daarom als lectrice in dienst is getreden bij Marie-Louise, zal wat voorlezen; maar telkens als zij het boek onverschillig openslaat, stuit zij toevallig op een passage die pijnlijk is voor Marie-Louise, en tegelijk een verheerlijking van haar zoon.

Jamais des séraphins les chants mélodieux
De plus divins accords n'avaient ravi les cieux:
Courage, enfant déchu d'une race divine...
(Au moment où elle dit ce vers, le duc paraît dans la porte du fond etc.)

De hertog van Reichstadt komt met Flambeau op de vlakte van Wagram in het alles beslissende uur, en dan....

Ouvrant son manteau pour que le vent s'y engouffre, et le renfermant brusquement.
Tiens! je prends de ton vent, Wagram, dans mon manteau!

Een oogenblik daarna:

FLAMBEAU, *ceuille un géranium, et avec une brusque gaieté*
Recette pour changer un vil géranium
En Légion d'honneur: on ôte trois pétales!
(Il arrache trois pétales; les deux qui restent forment un minuscule papillon rouge, et il le place à la boutonnière de son pardessus en lui disant:)
Hein? sur mon beau revers de velours, tu t'étales?...
(Au duc, lui désignant du menton cette décoration improvisée.)
C'est bien celle que tu me donnas, Monseigneur?
LE DUC, *mélancholiquement.*
Je l'ai donnée en rêve!...
FLAMBEAU.
Et je la porte en fleur.

Sedlinsky, de prefect der politie, heeft alles ontdekt en verdere ontvluchting onmogelijk gemaakt. De saamgezworenen zijn reeds weggevoerd, Sedlinsky blijft alleen tegenover Franz en zijn trouwen Flambeau, wien men zijn decoratie heeft afgenomen.

LE DUC, *courant à Sedlinsky, suppliant:*
Vous n'allez pas livrer cet homme?
SEDLINSKY.
Sans surseoir!
FLAMBEAU.
Séraphin, c'est la fin! Flambé, Flambeau! Bonsoir!
(Sans qu'on s'en aperçoive, il a tiré et ouvert son couteau. Il a l'air de se croiser tranquillement les bras; sa main droite, où brille la lame, disparaît sous son coude gauche, on voit les bras se resserrer sur la poitrine, pour appuyer. Et il reste debout, très pâle, les bras croisés.)

SEDLINSKY.

Marchons!

(on pousse Flambeau pour qu'il marche)

DE DUC.

Mais qu' a-t-il donc? Il chancelle?

UN POLICIER, *grossièrement.*

Il titube!

FLAMBEAU, *envoyant d'un revers de main le chapeau du policier à vingt pas.*

Le Duc vous parle! Otez cette espèce de tube!

(Dans le geste qu'il fait, il découvre la poitrine: elle est tachée de rouge, à gauche.)

LE DUC.

Flambeau! tu t'es tué!

FLAMBEAU.

Pas du tout, Monseigneur!

Mais je me suis refait la Légion d'honneur!

(Il tombe).

Franz is stervende. Thérèse, die verliefd was op zijn persoon, de aartshertogin, die hem beminde als haar bloedverwant, en de comtesse de Camerata, die in hem had gezien Napoleon II, nemen afscheid van hem:

(Les trois femmes s'éloignent du lit).

THÉRÈSE.

Adieu, Francois!

L'ARCHIDUCHESSE.

Adieu, Franz!

LA COMTESSE.

Adieu, Bonaparte!

MARIE-LOUISE, *qui, près du lit, a reçu la tête du duc sur son épaule.*

Sur mon épaule, là, son front s'appesantit!

LA COMTESSE, *s'agenouillant au bout de la chambre.*

Roi de Rome!

L'ARCHIDUCHESSE, *de même.*

Duc de Reichstadt!

THÉRÈSE, *de même.*

Pauvre petit!

En dan ten slotte nog de theater-dood van Franz, even onmogelijk als het con furore afsterven van Cyrano de Bergerac.

Ontzettende bravoures, die nu eens doen als de kanon-

schoten en het bataillon-vuur in het Te Deum van von Neukom, die een andermaal in de stilte van een rustig heendrijvende stemming afknallen als donderpoeiers, die weer ergens anders uitruischen als een pracht-triller waar het steeds hooger stijgend gevoel banaal in uitgegolfd is.

Het is Rostands grootste fout; maar toch, evenals we hielden van den heelen Cyrano plus zijn mismaakten neus en wij het ten slotte heelemaal eens waren met ons zelven, dat die neus er nu eenmaal noodzakelijk bijhoort, zoo houden we ook van *l'Aiglon*, plus zijn niet direct-leelijke, maar toch banale bravoures.

* * *

Wanneer wij voor het overige *l'Aiglon* in zijn geheel of in zijn onderdeelen beschouwen, dan vinden we overal de zekerheid van den kunstenaar, die alles gearrangeerd heeft: overal die rustige harmonie, die evenwichtig-bewaarde verhoudingen. Wat ons vooral treft is de meesterlijkheid, waarmede hij het donker-tragische zoo prachtig tegen een helder-lichtend comisch fond kan leggen. Altijd blijft dit zeer gevaarlijk, omdat zooveel zelfbeheersching noodig is om de lichte kleuren niet zoo sterk te maken, dat zij de hoofdzakelijke donkere belijning doen vervloeien.

Neem het bal masqué in het vierde bedrijf, waar de spannende ontvluchting van Franz voorbereid wordt: de grappen van dien Polichinelle zijn hier geen détails, die om hun frivoliteit door den auteur er tusschen gebracht zijn, détails, die om hun zelfs wil daar staan: het zijn stukjes van den kleurigen ondergrond, die daar niets anders doet, dan het tragische scherper aflijnen en hooger en relief zetten.

In deze zelfde scène en eveneens in het begin van het eerste bedrijf, vinden we een paar aardige voorbeelden, hoe een kunstenaar met suggestie werkt. Bepaalde lichteffecten bijv. een kaarsenvlam tegen een stuk nacht kan een schilder niet natuurgetrouw weergeven, omdat de verhouding van deze twee 500 : 1 slechts benaderd kan worden tot 100 : 1, en dat wel door het zuiverste blanc de chine tegen het beste ivoorzwart aan

te leggen. Nu is het zijn kunst om zonder nog zelfs deze twee uiterste kleuren te gebruiken, toch dat lichteffect in ons oog te suggereeren. Evenzoo Rostand in de twee voornoemde scènes. Hij heeft zijn hoofdfiguren gezet in een onmogelijk precies weer te geven millieu, een zeer groot hofgezelschap. Wat doet hij nu? Hij neemt hier en daar een bijzonderheidje, oogenschijnlijk dikwijls futiele dingen, maar die behalve dat zij het millieu krachtig typeeren, ook nog ongemerkt reeds bestaande situaties voor ons begrijpelijk maken of andere helpen voorbereiden, en zoo voorzichtig doet hij zijn keus uit dien enormen overvloed van détails en arrangeert alles zoo, dat ofschoon wij slechts heel kleine stukjes van dat hofleven te zien krijgen, toch de volle bewegende drukte van zoo'n grand cercle om ons heen gaat.

Het zal ons eenigszins onprettig en koud aandoen, wanneer wij de groote stukken, waarmee dat bal masqué is in elkaar gezet, uit elkaar nemen en allen afzonderlijk met studie bekijken. Het moet iets van zijn charme verliezen, evenals wanneer wij Emma Nevada in de *Traviata* hebben zien optreden en wij haar dan op straat in een heel gewoon pak tegenkwamen. Dat desillusioneert. Maar als techniek-studie is het niet genoeg aan te bevelen om deze schrikkelijk gecompliceerde acte eens als een orkest-partituur te analyseeren, en dan overal ons rekenschap te vragen: waarom dát hier, waarom déze overgang, altijd maar het waarom. Dan zullen wij zien, dat er niets willekeurigs, niets ondoordachts is; dát b.v. het gesprek van Metternich met Bombelles, dat juist door zijn over-koetjes-en-kalfjes-loopen zoo heerlijk-natuurlijk in het cadre schijnt, onmogelijk kan gemist worden, omdat het ons ongemerkt bekend maakt met de inrichting van het terrein. Dat laatste is noodzakelijk om de vlucht van Franz voor ons begrijpelijk te maken. Let ook eens op de woelige bewegelijkheid, waarmee de masqué's elkaar verdringen. Oppervlakkig bekeken, heeft dit niets in het oog loopends: zoo moet het er toe zijn gegaan; maar dit dient hier om de talrijke personen, waarover de handeling verdeeld is, gemakkelijk en scène te brengen. De jargon de société, die

zij uitkletsen, alweer om het publiek bekend te maken met de dragers van verschillende maskers enz. enz.

Ten slotte nog een enkel woord over een tooneel, dat ons vooral in ons katholiek voelen ruw schrijnt.

Franz ontvangt voor zijn sterven het Viaticum. Uitstekend. Maar waarom dat niet achter de coulissen laten geschieden en het dan verder behandeld als b.v. de dood van Ophelia in *Hamlet?* Waarom ons een potsierlijke vertooning gegeven van een *jodin* (Sarah Bernhardt), die in haar *travestirol,* een H. Mis bijwoont van nog *geen tien minuten,* en dan communiceert. Bah! We mogen veronderstellen dat Rostand het klein weinigje piëteit, dat hij heeft overgehouden van den dag zijner eerste heilige communie, geheel heeft verloren, maar het is in ieder geval niet fijn gevoeld om anderen zóó ruw te hinderen, en dat énkel en alléén, om wille van . . . theatereffect. Erg jammer.

LEO BALET.

RADIO-ACTIVITEIT.

(Vervolg van bl. 36 vv.)

III. KATHODE-, KANAAL- EN ROENTGENSTRALEN.

Keeren wij nu terug tot de beschouwing der *kathodestralen.* Deze werden reeds in 1859 ontdekt door Plücker, die in zijne ver leeggepompte buizen op het glas in de nabijheid van de kathode eene heldere fluorescentie van eene groen-geele kleur zag. Deze fluorescentie verplaatste zich onder de werking van een magneet. Hij schreef haar toe aan stroomen van electriciteit, die van de kathode uitgaan en, waar zij het glas treffen, dat groen-geele licht te voorschijn zouden roepen. Een metalen voorwerp, b.v. een aluminiumkruis, op den weg der kathodestralen geplaatst, deed achter zich eene schaduw ontstaan. Lateren meenden de kathodestralen te moeten opvatten als trillingen in den aether, totdat aangetoond werd, dat zij zijn te beschouwen als *van af of uit de onmiddellijke nabijheid van de kathode rechthoekig op het oppervlak van deze met groote snelheid voortgedreven negatief geladen deeltjes.* Dacht men eerst aan metaalmoleculen, door aanstonds te behandelen proeven is gebleken, dat men hier met veel kleinere deeltjes, namelijk met de electronen te doen heeft.

Naarmate de lucht in de ontladingsbuis meer verdund is, neemt de donkere ruimte van Crookes [1]) in uitgebreidheid toe, totdat deze zelfs tot aan den wand van de buis reikt. Hier ontwikkelen zich dan de fluorescentieverschijnselen het mooist.

Behalve glas, worden vele andere lichamen door kathodestralen tot fluorescentie gebracht; deze eigenschap levert dan ook een gemakkelijk middel op om den weg van de kathode-

[1]) Zie vorige aflevering blz. 43.

stralen te leeren kennen; veelal wordt daartoe een scherm, bestreken met baryumplatinocyanide, gebruikt.

Dat in de kathodestralen electriciteit wordt overgedragen, is gebleken, doordat men ze heeft opgevangen in een met een electrometer verbonden metalen cylinder, die overigens geïsoleerd in de ontladingsbuis bevestigd was. Men zag dan, dat deze cylinder eene negatieve electrische lading verkreeg.

Het feit dat kathodestralen, wanneer zij op een of ander voorwerp, b.v. op een gedeelte van den glaswand of op een stukje metaal, geconcentreerd worden, dit zelfs tot gloeihitte kunnen verhitten, duidt er reeds op, dat men te doen heeft met zich snel bewegende massadeeltjes, die bij de botsing tegen het betreffende voorwerp aan de moleculen hiervan grootere snelheden mededeelen, en zoodoende dit verhitten.

Duidelijker echter blijkt dit uit de werking, die, zooals wij reeds zagen, door magnetische krachten op de kathodestralen worden uitgeoefend. Wanneer een electrisch geladen voorwerp zich beweegt door een veld, waarin eene magnetische kracht [1]) werkt, dan ondervindt dat electrisch geladen voorwerp eene kracht, en wel evenredig aan de grootte van de magnetische kracht en aan de lading van het voorwerp, en verder evenredig aan de snelheid van beweging van dit laatste, zoodat wanneer dit in rust is, het ook geen invloed van de magnetische kracht ondervindt. Verder is die kracht steeds gericht loodrecht op het vlak, gaande door de richtingen van de magnetische kracht en van de snelheid van het electrisch geladen voorwerp. Dit laatste zal dus steeds tengevolge van zijne snelheid en van de magnetische kracht eene gekromde baan gaan beschrijven. Ten slotte is de richting van de kracht op een negatief geladen voorwerp juist tegengesteld aan die op een positief geladen lichaam.

Van eene werking als de bovenbeschrevene, die eene magnetische kracht zou uitoefenen op trillingen, welke zich in

---

1) Magnetische kracht noemt men eene kracht, opgewekt bijv. door een paar magneetpolen, die eene positieve magneetpool zich in hare richting doet bewegen, of een magneetje zich met zijne as in hare richting doet stellen.

eene middenstof zooals de aether voortplanten, is daarentegen tot nu toe niets gevonden, gelijk wij bij de beschouwing der Röntgenstralen nog nader zullen zien.

We hebben dus hier een kenmerk om beide soorten van stralen — nl. snel voortbewogen electrische deeltjes en trillingen in den aether — van elkaar te onderscheiden.

Een electrisch geladen voorwerp zal, indien eene electrische kracht werkzaam is, ook hiervan bij zijne beweging een invloed ondervinden; werkt deze kracht niet juist in de richting van de beweging, dan zal ook tengevolge van deze kracht de baan gekromd worden. Door nu metingen omtrent de afwijkingen van de baan der kathodestralen tengevolge van eene bekende magnetische kracht en van eene bekende electrische kracht te combineeren, is het mogelijk volgens beginselen, die wij hier niet nader zullen uiteenzetten, te bepalen de snelheid v van de zich bewegende deeltjes, benevens de verhouding e/m waarin de electrische lading e van een deeltje staat tot de massa m van dat deeltje. Uit de richting van die afwijking kan men opmaken of de lading positief of negatief is. Trouwens er zijn nog proeven volgens andere beginselen genomen, die tot dezelfde grootheden konden doen besluiten, waarbij bleek dat de uitkomsten langs zeer verschillende methoden verkregen alle met elkander en met de boven uiteengezette opvattingen omtrent den aard der kathodestralen in overeenstemming waren.

De uitkomsten van boven aangeduide proeven nu, voor het eerst door J. J. Thomson in 1897 verkregen, zijn van groot belang. In de eerste plaats blijkt, dat de deeltjes der kathodestralen eene negatieve lading bezitten. Dit had trouwens de proef, waarbij de ladingen dier deeltjes in een met een electrometer verbonden cylinder werden opgevangen, reeds kunnen leeren. Voor de snelheid v der deeltjes werd gevonden bijv. de waarde 3×10^9 centimeters per secunde [1]), dat is $^1/_{10}$ van de voortplantingssnelheid van het licht, derhalve eene onverwacht groote snelheid, die te voren

[1]) Zooals bekend zal zijn, beteekent de schrijfwijze 10^9: 10 verheven tot de 9de macht, derhalve 1,000,000,000.

nog nooit bij eenig materieel deeltje was geconstateerd. Voor de verhouding e/m (e gemeten in electromagnetische eenheden, m in grammen) werd gevonden $\pm 10^7$ [1]).

Nu vindt men voor de overeenkomstige verhouding bij een electrolytisch ion, bijv. een waterstof-ion 10^4. Vergelijkt men die twee getallen, dan komt men tot een van de volgende drie onderstellingen:

1e de massa van een deeltje in de kathodestralen is gelijk aan die van een electrolytisch ion, de lading echter is 1000 maal zoo groot;

2e de ladingen van een kathodestraaldeeltje en van een electrolytisch ion zijn gelijk, doch de massa van het eerste is $^1/_{1000}$ van die van het laatste; of

3e lading en massa van een kathodestraaldeeltje zijn verschillend van die van een electrolytisch ion.

De volgende proeven zullen leeren, dat de tweede van deze drie onderstellingen de juiste is.

Denken we eene cylindrische glazen buis, aan de eene zijde gesloten, terwijl zich daarin een zuiger kan bewegen, en in die buis opgesloten eene hoeveelheid lucht, waarin zooveel waterdamp, dat bij zekeren stand van den zuiger, de ruimte juist daarmede verzadigd is. Vergrooten we nu door verplaatsing van den zuiger plotseling het volume van de opgesloten lucht, dan zien wij, dat zich een dichte nevel van waterdruppeltjes vormt. Door die plotselinge uitzetting is de lucht afgekoeld [2]) en

---

[1]) En wel wordt voor deze verhouding, binnen de grenzen van nauwkeurigheid, die alsnog bij deze proeven te bereiken is, steeds dezelfde waarde gevonden, onverschillig welk gas we in de ontladingsbuis hebben, of uit welk metaal de kathode ook bestaat. Ook voor andere stralen, die overigens met de kathodestralen overeen komen, doch op andere wijze gevormd zijn, en die dikwijls ook eene andere snelheid hebben, werd dezelfde waarde voor e/m gevonden. Dit wettigt het vermoeden, dat we in al die verschillende gevallen steeds met dezelfde deeltjes te doen hebben.

[2]) Dat bij plotselinge uitzetting, zoo snel, dat er geen gelegenheid is, in dien tijd genoegzaam warmte van buitenaf op te nemen, de lucht zich afkoelt, herinnert men zich gemakkelijk, als men denkt aan het omgekeerde verschijnsel, de verwarming bij plotselinge samendrukking, b.v. bij de proef met de vuurpomp of bij het warm worden van eene rijwielpomp, als men snel achter elkander een aantal slagen doet.

kan zij al de aanwezige waterdamp niet meer als zoodanig bevatten; het teveel hiervan scheidt zich in den vorm van een nevel af. Coulier vond in 1875, dat, indien zich een aantal zeer fijne stofdeeltjes in de lucht bevindt, de nevelvorming reeds bij eene kleine expansie optreedt; nadat evenwel de lucht door watten gefiltreerd is, is eene veel grootere plotselinge expansie noodig om de waterdamp uit de daarmee verzadigde lucht te doen neerslaan. De stofdeeltjes werken dan als kernen, waarom de waterdeeltjes zich tot druppels verzamelen; zijn die kernen niet aanwezig dan kunnen de watermoleculen zich niet zoo gemakkelijk tot druppels vereenigen. Hoe dit samenhangt met de moleculaire krachten tusschen watermoleculen werkzaam, zullen we hier niet nader uiteenzetten.

Later is gebleken, dat ook ionen als dergelijke kernen kunnen werken. Hiervan maakte J. J. Thomson in 1898 gebruik om het aantal in eene ruimte aanwezige ionen te tellen. Die ionen werden in eene ruimte, die met waterdamp verzadigd was, te weeg gebracht door Röntgenstralen. Deze stralen[1]) hebben het vermogen — we komen hierop nog terug — moleculen te ontleden in positieve ionen en negatieve electronen. Dat daarbij electronen gevormd worden, blijkt daaruit, dat van de aldus ontstane negatieve deeltjes voor de verhouding e/m hetzelfde getal gevonden wordt, als boven voor de kathodestralen is opgegeven, zoodat we mogen aannemen daar met dezelfde deeltjes te doen te hebben. Rondom de positieve ionen zoowel als om de electronen verzamelen zich, nu zij zich bij deze proef niet in eene zeer verdunde gasmassa bewegen, doch integendeel rondom zich een groot aantal gasmoleculen vinden, eenige van deze gasmoleculen (zie ook blz. 183). Die combinaties nu kunnen zich vrij in de met gas gevulde ruimte blijven bewegen; wij zullen haar, hoewel zij niet juist overeenkomen met een electrolytisch ion, toch maar ionen noemen, omdat

---

[1]) In 1901—'02 werden door genoemden natuurkundige tot dit doel radiumstralen gebruikt; hiervoor geldt hetzelfde.

het zijn electrisch geladen deeltjes met eene massa van de orde van grootte van een molecuul (misschien eenige malen zoo groot). Door eene expansie van bepaalde grootte, waarbij, zooals proeven van C. T. R. Wilson hadden geleerd, elk ion, zoowel de positieve als de negatieve, de kern wordt van een waterdruppel, werden nu bij de proef van Thomson alle ionen als het ware gevangen [1]). Nu hangt de snelheid, waarmede een waterdruppel door de lucht valt, af van de grootte van den druppel. Omgekeerd kan uit die snelheid, als verder de inwendige wrijvings-coefficient van de lucht enz. bekend gesteld wordt, de grootte van den druppel afgeleid worden. Die snelheid nu werd gemeten doordat men waarnam, hoe snel de bij de expansie ontstane nevel naar beneden zakte.

Kent men de totale hoeveelheid water, die neergeslagen is, dan kan men nu zeer gemakkelijk het aantal druppels berekenen, en daarmede het totale aantal aanwezige ionen. De totale hoeveelheid electriciteit, waarmede de ionen geladen waren, werd door eene afzonderlijke proef gemeten. Het is duidelijk, dat men uit die beide gegevens gemakkelijk de lading van een ion afleidt. Uit de wijze van ontstaan van deze ionen volgt, dat deze lading dezelfde is als die van het oorspronkelijke positieve ion of van het electron (zonder omringende gasmoleculen).

De uitkomsten op deze wijze verkregen zijn door andere proeven volkomen bevestigd gevonden. Men vond, dat de lading van een bij deze proeven optredend ion steeds gelijk is aan de lading van een electrolytisch waterstof-ion. En wel heeft men bij de ionen in gassen steeds te doen met

---

[1]) Bij die proeven is gebleken, dat voor het condenseeren van waterdruppels om negatieve ionen eene kleinere expansie noodig is dan voor het condenseeren om positieve. Dit kan het ontstaan der atmosferische electriciteit verklaren. Immers bij de langzame afkoeling van eene waterdamp bevattende luchtmassa zullen eerst de negatieve ionen de kernen worden van waterdruppels, deze zullen door hunne zwaarte naar beneden naar de aarde vallen en deze negatief electriseeren, terwijl de positieve ionen in de atmosfeer kunnen blijven zweven.

dezelfde lading en niet ook met veelvouden daarvan, zooals bij de electrolyse, waar b.v. een (tweewaardig) zuurstof-ion eene tweemaal zoo groote lading met zich voert als een waterstof-ion [1]).

We worden dus geleid tot de tweede van de boven opgenoemde onderstellingen: de lading van een kathodestraaldeeltje is dezelfde als van een electrolytisch éénwaardig ion, doch de massa is slechts een duizendste deel van die van een electrolytisch waterstof-ion. Hiermede is gerechtvaardigd wat wij bij de verklaring van de electriciteitsgeleiding door eene Geissler'sche buis betreffende deze kathodestraaldeeltjes of electronen zeiden.

Een nieuw inzicht in het wezen van de electronen, hoogst belangrijk ook met het oog op het inzicht, dat daardoor waarschijnlijk in de structuur van de stof zal worden verkregen, is ons verschaft door de proeven van Kaufmann in 1901. Wanneer wij ons denken een electrisch geladen voorwerp, dat zich b.v. met eenparige snelheid volgens eene rechte lijn beweegt, dan heerscht in het veld rondom dat lichaam in elk punt eene electrische kracht en tegelijkertijd eene magnetische kracht, d. w. z. zoowel een electrische geladen lichaampje als eene magneetpool, in eenig punt van het veld geplaatst, ondervinden eene zekere kracht. Nu zijn deze krachten volgens Maxwell het gevolg van een spanningstoestand in het medium, den aether. Bij de beweging van het electrisch geladen voorwerp verandert op elke plaats voortdurend die spanningstoestand. Willen wij eene verandering te weeg brengen in den bewegingstoestand van het geladen lichaam, dan is daarvoor eene kracht noodig wegens de traagheid van het lichaam zelf, maar bovendien moeten wij nog op het lichaam eene kracht uitoefenen om den spanningstoestand in het medium de noodige verandering te doen ondergaan. Het is alsof de massa van

[1]) Voor de duidelijkheid moge hier eraan herinnerd worden, dat men in de scheikunde een atoom (of atoomgroep) tweewaardig noemt, als het zich met twee eenwaardige atomen (of atoomgroepen) kan vereenigen tot eene verzadigde verbinding. Evenzoo zijn er driewaardige atomen enz.

het lichaam tengevolge van de electrische lading vergroot is: er is bij de *werkelijke massa* eene *schijnbare massa* bijgekomen; het totaal noemt men wel de *effectieve massa*. Voor het geval, dat men te doen heeft met een electrisch geladen bol, waarover de electriciteit gelijkmatig verdeeld is, kan men berekenen, hoeveel die schijnbare massa zal bedragen. Men vindt, dat zij afhangt van de snelheid, waarmee de electrische lading zich beweegt: zoodanig echter, dat, als die snelheid niet te groot is, de schijnbare massa bij benadering eene constante waarde heeft afhankelijk van de lading en den straal van den bol, doch dat, wanneer de snelheid gaat naderen tot de snelheid van het licht, de schijnbare massa ten slotte zeer sterk gaat toenemen, zoo zelfs dat deze oneindig groot zou worden als de snelheid gelijk aan de lichtsnelheid zou zijn geworden. Daaruit volgt o.a. dat eene eindige kracht nooit in staat zal zijn een geladen lichaam eene snelheid gelijk aan de lichtsnelheid mede te deelen.

Met het oog hierop was het dus van belang te onderzoeken, of bij de zich snel bewegende electronen de massa van de snelheid afhankelijk is. We zagen reeds, hoe eene combinatie van metingen (zie boven blz. 177) de waarden van v en van e/m konden leeren kennen. De waarde van m, die hier optreedt, is de effectieve massa. Verder werd bij electronen, voorkomende in kathode-stralen of ook op andere wijzen gevormd, bij verschillende waarden van de snelheid v — doch telkens een nog betrekkelijk klein deel van de lichtsnelheid (b.v. een tiende) — steeds dezelfde waarde voor e/m gevonden (men zie bl. 178).

Aan Kaufmann gelukte het evenwel bij electronen, die door radium, gelijk wij later zullen zien, worden uitgezonden, en waarbij snelheden van b.v. 2.8×10^{10} centimeter per secunde optreden (lichtsnelheid $= 3 \times 10^{10}$ cm./sec.), vast te stellen: dat e/m afhankelijk is van de snelheid, op de wijze als zooeven voor de schijnbare massa werd aangeduid. Uit die proeven blijkt dus, dat de schijnbare massa ten minste bij die groote snelheden een niet te verwaarloozen deel van de totale massa uitmaakt, ja zelfs zijn de metingen van Kaufmann

in overeenstemming te brengen met de hypothese, dat de geheele massa van een electron schijnbare massa, dat is dus van electromagnetischen aard, zoude zijn, We zouden dan een electron hebben op te vatten als een stukje electriciteit, afgescheiden van wat wij gewoon zijn als stof aan te zien. Dat deze proeven ver strekkende gevolgen kunnen hebben wat betreft ons inzicht in het wezen van de stof, is duidelijk. Zoo is de gedachte bij sommige natuurkundigen opgekomen, of niet alle bestaande massa van electromagnetischen oorsprong zou zijn, en dus veroorzaakt zou worden door den spanningstoestand in den aether. Zoo zouden de atomen van de stof kunnen zijn verzamelingen van electronen, zoo noodig gecombineerd op een of andere wijze met eene positieve lading om de gezamenlijke negatieve ladingen dier electronen te neutraliseeren [1]).

Om een mogelijk onjuist denkbeeld te voorkomen zij hier er nog eens op gewezen, dat wij tot nu toe, behoudens eene enkele uitzondering, steeds spraken van electriciteitsgeleiding door zeer verdunde gassen. Slechts in dit geval hebben de negatief geladen deeltjes eene massa gelijk aan een duizendste deel van een waterstofatoom. Bewegen zij zich echter in een niet zoo ver verdund gas, dan verzamelen zij — evenals wij reeds zagen, dat zij in met waterdamp oververzadigde lucht als kernen werken, waarom zich waterdruppels vormen — door electrostatische aantrekking, rondom zich moleculen van het gas, zoodat wij dan zelfs te doen kunnen krijgen met deeltjes, wier massa verscheidene malen grooter is dan die van een waterstofatoom.

Wij zullen nog een paar eigenschappen van de kathodestralen kortelijks vermelden. Haar vermogen om een fluoresceerend scherm aan het lichten te brengen, zagen wij reeds. Zij werken op eene photographische plaat evenals licht, met

---

[1]) Men heeft met behulp van deze voorstelling reeds het een en ander weten te bereiken. Misschien zullen wij gelegenheid hebben, als deze theorie betreffende de constitutie van het atoom wat meer zal zijn uitgewerkt en gegroadvest, hierop wat dieper in te gaan.

dit onderscheid dat in 't algemeen een langere expositietijd vereischt wordt. Meende men oorspronkelijk, dat de kathodestralen reeds door de dunste laag van eene vaste stof worden tegengehouden, aan Lenard gelukte het in 1894 die stralen door een venstertje van aluminium, 0.00 265 mM. dik, in de ontladingsbuis aangebracht, naar buiten te doen treden. Deze zich buiten de ontladingsbuis voortplantende kathodestralen worden dikwijls *Lenard-stralen* genoemd. Lenard deed proeven omtrent de absorptie dier stralen en vond, dat die, wat betreft den aard van de absorbeerende stof, slechts afhangt van de dichtheid van deze, en wel evenredig is met deze. Verder vond hij, dat de absorptie des te kleiner is, naarmate de stralen eene grootere snelheid hebben, van welke eigenschap wij reeds gebruik maakten bij de verklaring van het negatieve glimlicht in eene Geissler'sche buis.

* * *

Behalve een stroom van negatieve deeltjes van de kathode af, is er in eene ontladingsbuis een stroom van positieve deeltjes naar de kathode toe. Deze stroom wordt het best zichtbaar gemaakt door gebruik te maken van eene doorboorde kathode, eene kathode waarin een kanaal is gemaakt. Een aantal dier positieve deeltjes beweegt zich dan door dat kanaal naar achter de kathode; zij veroorzaken daar, bij het ioniseeren van de aldaar aanwezige moleculen, eene lichtpluim. Wanneer zij glas treffen, doen zij dit fluoresceeren. Goldstein, die deze verschijnselen het eerst waarnam, noemde deze stralen *kanaalstralen*. Zij worden ook door eene magnetische kracht van hunne rechtlijnige baan afgebogen, echter in veel mindere mate dan de kathodestralen, en in tegengestelden zin. Dit bewijst dat men te doen heeft met zich voortbewegende geladen deeltjes, en wel met positieve lading. Men heeft evenals bij de kathodestralen de snelheid v en de verhouding e/m kunnen bepalen. Men vond v ongeveer 10^8 cm./sec., dus veel kleiner dan van een

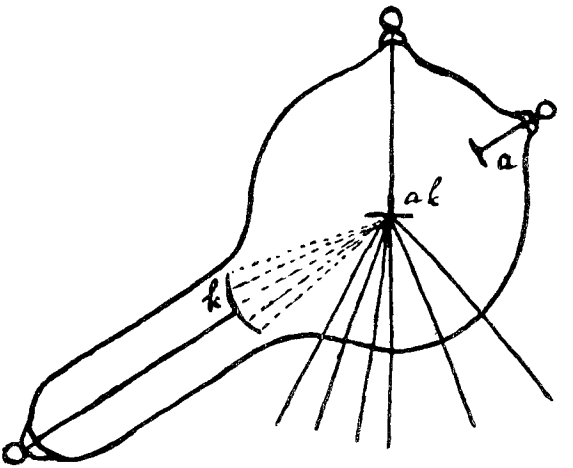
kathodestraaldeeltje, doch nog veel grooter dan men ooit van een molecuul had waargenomen. De waarde voor e/m is van dezelfde orde van grootte als bij een electrolytisch ion, zoodat men besloot, dat de positieve deeltjes de grootte hebben van atomen. Het zullen dus zijn atomen, die van een electron zijn beroofd. Het is nog niet proefondervindelijk kunnen worden vastgesteld, uit welke atomen de kanaalstralen gevormd zijn: uit die van de kathode of wel uit die van het gas in de onmiddellijke nabijheid daarvan

* * *

Röntgen ontdekte in 1895, dat, als de druk in eene ontladingsbuis zoo laag is, dat de wanden, waar zij door kathodestralen getroffen worden, sterk fluoresceeren, stralen zich volgens rechte lijnen van de buis af voortplanten.

Deze Röntgenstralen doen een fluoresceerend scherm lichten en werken op eene photographische plaat, evenals kathode- en kanaalstralen. Röntgen toonde aan, dat een gedeelte van deze stralen doorgelaten wordt ook door stoffen die ondoorschijnend zijn voor gewoon licht, zoo bijv. door het vleesch van de hand. Plaatst men de hand tusschen de Röntgenbuis en het fluoresceerend scherm, dan ziet men, dat de schaduw van het vleesch niet zoo donker is als die van de beenderen, eene eigenschap, waarvan de geneeskundigen reeds een veelvuldig gebruik maken. Het doordringingsvermogen van Röntgenstralen hangt in hooge mate af van den toestand van de ontladingsbuis: naarmate de druk van het gas daarin lager is, verkrijgt men stralen met grooter doordringingsvermogen, zoogenaamde harde stralen. De schaduwen van meer of minder voor Röntgenstralen ondoorschijnende lichamen zijn scherper naarmate deze stralen meer van één punt uitgaan. Men gebruikt daarom tegenwoordig algemeen zoogenaamde *focusbuizen*. In deze is de kathode een gedeelte van een hol bolsegment k: de kathodestralen concentreeren zich dientengevolge naar één punt, het brandpunt of focus. In dit punt is

onder een hoek geplaatst een vlakgeslepen platinaplaatje *ak*, de zoogenaamde *antikathode*. De anode *a* bevindt zich aan het tegenoverliggende deel van de buis.

Over de bijzondere inrichting, die in de praktijk aan de nieuwere Röntgenbuizen wordt aangebracht, om verwarming van de antikathode tegen te gaan, en om de hoeveelheid gas in de buis, welke bij het gebruik voortdurend verandert, steeds weer tot het gewenschte bedrag te kunnen terugbrengen, kunnen wij hier niet uitweiden.

Röntgenstralen hebben het vermogen moleculen te ioniseeren. Zij worden bij overgang van eene middenstof tot eene andere niet gebroken. Evenmin is tot nu toe reflectie of polarisatie [1]) met zekerheid waargenomen. Haga en Wind te Groningen hebben het eerst diffractie door eene zeer nauwe spleet geconstateerd.

Röntgenstralen ontstaan derhalve, waar kathodestralen een vast lichaam treffen, waar dus voortvliegende electronen plotseling tot stilstand worden gebracht of tenminste plotseling

---

1) De polarisatie, die Blondlot bij Rontgenstralen meende gevonden te hebben, heeft hij later aan eene nieuwe soort stralen, door hem N-stralen genoemd, moeten toeschrijven.

van beweging veranderen. We zagen reeds, dat een electron vergezeld gaat door een spanningstoestand in den omringenden aether en hoe, als dat electron zich met gelijkmatige snelheid volgens eene rechte lijn beweegt, zich ook die spanningstoestand gelijkmatig door het medium verplaatst. Komt er eene verandering in de beweging van het electron, dan moet zich ook de verplaatsing van den spanningstoestand in den aether dienovereenkomstig wijzigen. Die wijziging geschiedt echter niet gelijktijdig op alle plaatsen in den omringenden aether, doch eerst in die deelen, welke het naast aan het electron grenzen, dan in de volgende, en zoo verder. De verstoring van den oorspronkelijken bewegingstoestand plant zich in den aether voort van af het electron, en wel met de snelheid, waarmede zich elke verstoring in den aether voortplant, met de lichtsnelheid. Bij elke verandering in de beweging van het electron (of in 't algemeen van eene electrische lading), niet alleen als de grootte der snelheid verandert, maar ook wanneer de snelheid — dezelfde grootte behoudend — van richting verandert, plant zich dus eene verstoring in den aether, een straal voort. Zoo zijn de lichtstralen op te vatten als trillingen in den aether, daardoor ontstaan dat electrisch geladen deeltjes in de lichtbron voortdurend hunne snelheid wijzigen.

Een bijzonderen steun verkreeg deze opvatting toen onze landgenoot Zeeman vond, dat de beweging dier electrisch geladen deeltjes, evenals wij dat reeds zagen bij de kathodestraaldeeltjes, door eene magnetische kracht wordt gewijzigd [1]). Het was Zeeman mogelijk uit zijne proeven af te leiden de waarde e/m voor de zich in de lichtbron bewegende deeltjes. Men besloot daaruit, dat dit zijn dezelfde deeltjes als die wij in de kathodestralen leerden kennen, dus electronen. Het belang van deze ontdekking die, zelve geboren uit de electronen-theorie van Lorentz, voor deze theorie het eerste belangrijke proefondervindelijke argument oplevert, werd nog voor een tweetal jaren gehuldigd, toen

---

[1]) Men zie omtrent het zoogenaamde verschijnsel van Zeeman een artikel van Prof. Van der Waals in *De Gids* van Maart 1903.

aan beide genoemde natuurkundigen de eerste Nobelprijs voor de natuurkundige wetenschappen werd toegekend.

Hebben we bij de gewone liehtstralen te doen met golven in den aether, veroorzaakt door de beweging van meer of minder regelmatig trillende electronen, bij de Röntgenstralen is dit anders. Hier veroorzaakt elk electron, dat in zijne beweging plotseling gestuit wordt door de antikathode, een plotselinge, kortdurende stoot in den aether.

Tengevolge van het voortdurende bombardement van kathodestralen ontstaat eene opeenvolging van korte stooten, die zich achter elkander in den aether voortplanten. Met deze opvatting betreffende den aard der Röntgenstralen — en wel in 't bijzonder daarmede, dat de stooten zóó plotseling zijn, dat de lengte van elke zich voortplantende evenwichtsverstoring te vergelijken is met den diameter van een electron, en dus klein ten opzichte van de afstanden tusschen de moleculen — zijn geheel te rijmen de boven opgenoemde eigenschappen, dat deze stralen zich niet laten reflecteeren of breken, dat zij zich veel gemakkelijker dan lichtstralen tusschen de moleculen van vele stoffen door kunnen voortplanten. Het vermogen om te ioniseeren wordt ons duidelijk, als wij bedenken, dat, als een molecuul door een Röntgenstraal getroffen wordt, een van zijne electronen plotseling een zoo groote electrische kracht kan ondervinden, dat het van dat atoom wordt losgerukt.

De Röntgenstralen worden, in tegenstelling met kathode- en kanaalstralen, door eene magnetische kracht niet van hunne rechtlijnige baan afgeweken. Dit verschil in gedrag wordt — wij duiden dit reeds aan — verklaard, doordat beide laatsgenoemde soorten van stralen zijn voortvliegende electrisch geladen deeltjes, de Röntgenstralen daarentegen golvingen in den aether.

(Wordt vervolgd.) DR. W. H. KEESOM.

WAANZIN OF ERGER?

Op korten afstand van Parijs ligt het plaatsje Asnières. Voor sommige lieden is dat, wat zij »la campagne", wat zij »buiten", Gods vrije natuur, noemen. Wanneer gij te Asnières tientallen van reusachtige fabriekschoorsteenen hebt zien rooken, de zwarte damp, groezelig, het licht der zon ondervangen; wanneer gij een wanhopigen strijd gevoerd hebt met de neervallende roetdeeltjes, welke neus of ander lichaamsdeel, maar den neus vooral, tot rustpunt kiezen, dan zijt gij voor immer genezen van den waan der Parijzenaars: »Asnières ligt buiten de vestingwerken, *dus* behoort het tot »la campagne".

Evengoed konden wij dan een of ander Nederlandsch fabriekstadje een herstellingsoord voor longzuchtigen betitelen!

Hier en ginds treft gij te Asnières een aardige buitenplaats aan. Over het algemeen zijn er de huizen gelijk en gelijkvormig met die der Parijsche straten: dezelfde fabriekmatige gebouwen, met een weinigje, soms geen, zeer goedkoop versiersel: een cementen bandje, een verglaasde, veelkleurige tegel, en wat daar verder op dit gebied moge uitgevonden zijn door den een of anderen aannemer zonder gevoel voor het schoone.

Een plaatsje dus, kunnen wij besluiten, waarvan het in de tale Nurks' heeten mag: »niet veel zaaks". »Wat vordert gij dan onze aandacht voor zulk nest?" denkt misschien deze of gene lezer. Een oogenblik bid ik u. Er is te Asnières iets te zien, dat een wijl uwe aandacht verdient: »la Nécropole des Chiens", het hondenkerkhof, waar ook katten, vogeltjes, apen, eekhorentjes het ontbindingsproces ondergaan, en waar de waanzin of erger van onzen tijd gedenkteekens stichtte en nog sticht voor viervoeters en beestjes op twee pooten,

welke een verstandig man beurtelings doen glimlachen, doen schateren, doen toornen ook.

Het hondenkerkhof ligt links van de trambaan Parijs-Asnières op het zoogenaamde »eiland der verwoesters", 't welk eigenlijk een landtongetje is, ter weerszijden door de geelgroene wateren der Seine bespoeld.

Schier monumentaal is de gevel; een hek van gesmeed ijzer geeft toegang tot de portierswoning, waar eene dienstbare u voor een kwartje een rose toegangsbewijs verstrekt. Op het mijne staat in het midden een hondenkop; bovenaan lees ik: »Cimetière pour chiens et autres animaux domestiques"; links en rechts van den hondenkop: »Société anonyme au capital de 350,000 francs; île des Chiens à Asnières (Seine) ponts de Clichy"; onder den hond: »Telephone 545-98; n. 1525 entrée pour une personne; présenter ce billet à toute réquisition".

Laat ik u nu even vertellen, wat ik er zag, op dat hondenkerkhof, beginnende met de menschen, mijne natuurgenooten.

Er was primo een directeur, uiterst vriendelijk, welvarend van uiterlijk, goed in de kleeren; verschillende »doodgravers" waren aan den arbeid.

»Hij had zoo menig brave,
Zoo menig dierbre vrind,
Veel boozen ook begraven,
En ook zijn vrouw en kind".

De aandoenlijke vertelling, door Tollens overgezet, komt u hier allerminst op de lippen, en gij zult mij toegeven, dat het cynisme van Shakespear's doodgraver (*Hamlet*) ook meer gepast zou zijn.

Op het eigenlijke kerkhof, dat een paar honderd schreden van den ingang ligt — hoe kon anders de nieuwsgierigheid op contributie gesteld? — trof ik een heer en een dame aan, een echtpaar in den bloei der jaren; eene familie van buitenlui, vier personen, roodbruin van gelaatskleur; verder eene moederziel-alleenige dame van twijfelachtigen leeftijd en van twijfelachtige schoonheid ook.

Het jonge echtpaar was zóó druk in de weer, dat het

mijne komst niet eens opmerkte. Met tranen in de oogen en zenuwachtig trillende vingers brachten zij verschillende planten in orde, plantten zij frisch gebloemte rond een grafsteen, waarop een groot bord was aangebracht. Op dit bord las ik... ja, zal ik u die waanzinnige godslastering onder de oogen durven brengen? Ik waag het, en schrijf letterlijk af:

Sonnet — Epitaphe
sur la mort de notre Caniche-Royal
25 Mai 1903
Nous le pleurerons jusque dans l'éternité.

Superbe compagnon, incomparable ami,
O cher et doux Sultan, la constance idéale
Qu' ignorent les humains en leur vie infernale
Disparaît dans la mort de ton coeur endormi.
Qui donc dira jamais cet angoissant secret
De ta métempsycose et de l'ardente flamme
Illuminant tes yeux, clair reflet de ton âme,
Et tremblante lueur exaltant le regret —
Que ne peux-tu savoir en quelle extrême peine
Nous plonge ton départ pour ce sombre domaine,
D'où ne reviennent pas les victimes d'un Dieu
Qui paraît ignorer le pouvoir magnanime,
Qu'on lui décerne en vain, Lui qui commit ce crime
De te sacrifier! Adieu, Sultan! adieu!

S. et J. Clément-Terril.

»Och, mijnheer, dan moet u verder opgaan; daar bij die twee, daar zal u wat lezen".

Dus had me een der vier buitenlui toegefluisterd, toen hij me hoofdschuddend had zien stilstaan voor een zerkje, waarop uitgebeiteld stond:

Musette 5 Février 1897—6 September 1901.

En l'instant da ta mort on eut dit que tu pensais et voyais ma peine cruelle....
Or, tu ne voulus point partir pour jamais sans me donner ta dernière caresse.

S. Wijnands.

En, de lezer kan het nu beoordeelen als ik: er *viel* wat te lezen. Liefde voor het redelooze dier verblindde deze met

rede en verstand begaafde menschen in die mate, dat zij in hun waanzin God lasterden en verklaagden van de »misdaad", hun poedel aan den dood overgeleverd te hebben! »Het helsch bestaan der menschen", die »hondenziel" en het overige fraais, hoe wijzen zij er op, dat we hier staan voor eene ziekelijke, eene krankzinnige dierenliefde.

Maar die ziekelijke, krankzinnige liefde sprak nog niet haar laatste woord, bereikte nog niet het toppunt. Vlak naast den »Caniche-Royal" liggen »Sapho et Djerid, ami de Tola Dorian" onder den grond gestopt.

Deze Sapho kreeg het volgende grafschrift:

Si ton âme, Sapho, n'accompagne la mienne
O chère et noble amie, aux ignorés séjours,
Je ne veux pas du ciel! Je veux quoiqu'il advienne,
M'endormir comme Toi, sans réveil, pour toujours.
7 Octobre 1901.

Daar zijn lieden, welke voor eene handvol goud, voor een oogenblik genot hunne ziel verkoopen zouden — deze Tola Dorian wijst hooghartig haar hemelsch erfdeel van de hand, indien haar viervoeter niet een plaatsje krijgt naast haar in het paradijs; niet voor een schotel linzen verkoopt deze uitzinnige haar eerst-geboorterecht, maar voor een dooden hond; was de oud-friesche koning liever met zijne voorvaderen in de hel dan met de christenen in den hemel, Tola Dorian verkiest het lot van hare Sapho! Misschien had zij bijzonder-dringende redenen, om het Niet boven eeuwigheid en onsterflijkheid te verkiezen. Alsof hier eene keuze ware!

Ziedaar den waanzin, die het niet op een accoordje zoekt te werpen met Onzen Lieven Heer, maar die den Eeuwige-Zelf de wet zou stellen! Kan het dwazer? erger?

Ik sprak nog van eene bezoekster, dame van twijfelachtigen leeftijd. Ook zij beschreide »eene doode". Geen hond, eene kat was het, op wier zerkje, in hartroerende kortheid, gegrift stond:

A ma petite Ninette chérie.
7 Octobre 1890—8 Février 1903. H. L. D.

Ninette was juist een jaar dood en Mevrouw kwam enkele tranen plengen op het terpje harer lievelinge. Toen zij echter die »tolken harer menschlijkheid" had laten spreken, nam zij-zelf nog even het woord en kapittelde den »doodgraver" op dragonderachtige manier, omdat de palmpjes op Ninette's graf er minder verzorgd uitzagen.

»Dat schreit en snikt op den grafkuil eener doode muizenvangster en behandelt zijn evenmensch, of hij een hond ware", dacht ik onwillekeurig.

Een nieuw gezelschap van vier personen: drie dames en een heer, was inmiddels aangekomen, stond nu met betraande oogen bij eene vierkante kist, veel gelijkend op een dameshoedendoos.

»Er is een graf gedolven".

Nog een hond werd met alle eer begraven. Bij 't uitgaan ontmoette ik eene dienstbare, die in zoo'n zelfde kistje een dooden kater bracht.

Laten wij nu nog even, de menschen de menschen latend, tusschen deze graven omwandelen. Reeds dadelijk bij het binnenkomen stuiten wij op een groot monument, een Sint-Bernardshond dragend. Het gedenkteeken biedt zonder meer te lezen:

Barry, du grand Saint Bernard,

onmiddellijk gevolgd door de volgende aanklacht:

Il sauva la vie à 40 personnes;
Il fut tué par le 41ième.

En een menschenhater-dierenvriend zal hier uitroepen de woorden van Chamfort, ook op dit kerkhof te lezen: »Hoe meer men omgaat met de menschen, hoe meer men de dieren liefheeft".

Dien 41sten mensch, vloek hem niet. Immers enkel misverstand deed hem in Barry, die zijn redder wilde zijn, een vijand, een aanvaller vermoeden. Op zelfbehoud bedacht, sloeg hij den hond dood. Te betreuren was dat zeker; en

het dier, 'twelk 40 menschenlevens redde, heeft evenveel aanspraak op een standbeeld, meer misschien, dan menig natuurgenoot, die hier in brons of marmer vereeuwigd werd.

Doch waarom dit monument tot eene aanklacht gemaakt tegen de menschheid?

Dat men den gestorven viervoetigen vriend een traan wijdt, ergeren of verwonderen zullen wij ons daarover niet. Maar grafzerken oprichten voor katten en honden, kanaries, apen en papegaaien, distelvinken en duiven; kunstenaars te hulp roepen, opdat hun beitel de koppen dezer dieren in marmer uithouwe; de machtspreuk van groote en kleine schrijvers aanwenden om het rechte gevoel op een dwaalspoor te leiden — wij noemen het kortweg ellendig, afschuwelijk. Menige hond is beter dan sommige menschen zijn. Al te dikwijls blijft de mensch als vriend verre beneden onze verwachting; deze verraadt, gene verlaat ons; een derden jaagt het eigenbelang op de vlucht. Vermeerder naar believen die gevallen.

Doch de uitspraak van Chamfort blijft de meening van iemand, die vriendschap verwachtte van menschen, welke egoïsme en baatzucht als hoofdnummer op hun program hebben staan. Wat natuurlijker dan dat eene veile deerne haar lichaam verkoopt? Wie door haar verlaten en verraden wordt, mag zich allerminst beklagen. 't Is immers de natuurlijke loop der dingen; 't is de algemeene regel, die het onnoodig maakt, rekening te houden met de voorkomende uitzonderingen.

Passie en vriendschap, geveinsde liefde en de eenige, welke den naam van liefde waardig is: door lieden als de schrijver Chamfort worden zij bewust of onbewust met elkander verward.

Er vallen op dit kerkhof opschriften te lezen, die u doen glimlachen; daar zijn er ook die met walging en afgrijzen vervullen. De echte poëzie van het laagste materialisme, gelijk de door ons bijgebrachte proeven uitwijzen.

Bij aandachtig toezien bemerkt men, dat de kwaal, de ziekelijke dierenliefde, langzaam in hevigheid toenam. De eerste graven, links (bij het binnenkomen) van »Barry du Grand Saint Bernard" ingericht, zijn zeer eenvoudig: meestal een klein houten of steenen hondenhokje met een kussen van

dezelfde stof. Een naam en twee of één enkel jaartal. Verder soms de ketting en de halsband van den gestorvene, zijn etensbakje enz. Met zoo iets zou men nog vrede kunnen hebben.

Ook wij zijn van gevoelen, dat noch de mestvaalt, noch de Seine, wier onwelriekende wateren er nog onwelriekender door zouden worden, doode honden of katten behooren te ontvangen. Men geve hun, wat de wet hun gebiedt te geven: minstens één meter aarde op hun lijk, begraven op honderd meter afstand van de woningen der menschen (Wet van 21 Juni 1898).

Een dier is een trouw vriend dikwijls, een hond vooral. Verschillende vleiende adjectieven zijn op hem toepasselijk. Een hond blijft het echter, al zoudt ge hem kleeden in zijde en fluweel, al zoudt gij hem in eene vergulde mand te slapen gaan leggen.

Zie dit hek, dien hoofdingang, dit kerkhof, die gedenkteekenen, welke, gaandeweg schooner en rijker, overdekt zijn met bespottelijkheden in proza en poëzie, met godslasteringen zelfs — en het beste in u komt in opstand tegen deze hulde aan zulke dooden, deze gansche dierenbegraafplaats lijkt u niets anders dan eene profanatie. Laten we nog even omwandelen.

»Plicht, oprechtheid, toewijding" was het devies van onzen hond. De mensch is niets meer dan een denkend dier (Pascal)",

zoo lezen we op een eenvoudig steentje.

»Ik had slechts een enkelen vriend; hier rust hij",

staat een paar schreden verder.

»Frisette, trouwe hond, uw meester zal u altoos betreuren".
8 Februari 1900. Tom de vriend zijns meesters.
3 September 1899. Bijou. Hij redde mij het leven. Ik was hem een aandenken schuldig.

Oh! viens dernier ami...
Lêche mes yeux mouillés, mets ton coeur près du mien!
Et seuls pour nous aimer et aimons-nous, pauvre chien!

De Lamartine is de rechte man, om hier enkele verzen te leveren.

Een zekere viervoeter, Bob genaamd, heeft een grooten steen met eene gansche verhandeling in proza, ongetwijfeld opgesteld door eene oude vrijster, in onmin met de geheele menschheid en bijzonder met het manlijk gedeelte er van. Luister!

Hulde aan je trouw, minnend hartje, je hartje, dat ophield te kloppen van smart over onze scheiding. Je leven was ééne kwelling; het mijne is met beproevingen bezaaid. We droegen ze samen, hopende ze op die wijze te zullen verzachten. De boosheid der menschen echter wist een einde te maken aan ons vluchtig geluk.

Van welken aard was die »boosheid der menschen"? Hoe kwam je aan je einde, arme Bob? Heeft eene wraakgierige meid, boven wier vloermat jij het pootje lichten dorst, wreedaardig u het leven verkort? Vragen! En de treurende meesteresse van het dier heeft vergeten haar adres te geven. Naar den aard, de grootte harer beproevingen enz. mogen we dus raden.

Vaarwel, Bob!

Leda. — Maart 1892—April 1900. Wij beminden haar te veel; daarom kon zij niet in 't leven blijven.

Mis Boaly. Overreden te Tours den 18 Februari 1900. Zij was gedurende tien jaren eene lieve vriendin.

Verder:

Geen naam? geen datum? Wat doet het er toe? Hieronder rust het stoffelijk overschot (sic!) van wie gedurende veertien jaren een voorbeeldig vriend was.

Boby, Londres 1900 — Paris 5 November 1902. Hij was te lief en te schrander dan dat hij in 't leven kon blijven.

Domak 6½ jaar, 19 April 1901. Wij hebben hem teêr bemind.

Arme Frimousse, ik beschrei u! Parijs, 28 December 1903.

1899, Punah, 15 jaar; 22 December 1903. Al onze vreugde rust hier.

Arme kleine Ketty, nooit zullen wij je vergeten. 8 Januari 1904.

Gyp, trouwe vriend en gezel. Vaarwel! Onze gedachten en onze tranen blijven altoos met je dierbare zieltje [let wel!] vereenigd.

Lala, 'tite fille, 15 Januari 1904.

Aan mijn kleine verafgode Moustache, de beminlijkste en de schranderste der katten. Parijs 14 December 1903.

A notre Jipsy.
Qu'inporte [met eene *n*] la saison?
On pense à toi à la maison
13 Novembre 1903.

Om te besluiten met het kostbaarste gedenkteeken — het draagt tot opschrift:

Diane, 18 Novembre 1901.
Tu nous a charmé pendant ta vie si courte,
Ton souvenir sera toujours avec nous

Het monument is een soort van overhuiving met een kussen in het midden: alles van zandsteen. Afgepaald wordt het door acht kolommetjes met kettingen verbonden. Zoowel het geheele ontwerp als de uitvoering maakt het tot een stuk werk, waarmede een baron of een graaf, een prins zelfs, de eeuwige opstanding verbeiden kon, zonder »beneden zijn stand" te gaan.

Van edellieden gesproken — verschillende steenen, uit den laatsten tijd dragen een kroontje, één zelfs een vorstenkroontje. Geen naam echter, zoodat het mij ondoenlijk is te verklappen wie zijne geblazoeneerde ijdelheid tot op een hondengraf deed spreken.

Welke is de eindindruk, dien men van dit hondenkerkhof meedraagt?

Het wemelt hier van honden en katten, beweend door oude jongejuffrouwen, die na hare lievelingen tijdens hun leven vertroeteld en bedorven te hebben, ons na den dood van deze dieren komen tergen met grafschriften, op en top een braakmiddel.

Loopt naar den drommel, malloten, met je ziekeneurigheden! zouden wij haar willen toeroepen. En 't zou mij niemendal verwonderen, zoo die overgevoelige schepsels vast geloofden, dat die beweende Bob, Loulou of Bijou nog eens uit hunne assche verrijzen zullen.

Waarvan wij ons nog meer overtuigd kunnen houden? Dat bijna al degenen, welke hier aan hondenbegrafenissen doen, het bovennatuurlijke verwerpen.

Een dierenplager, een menschenbeul! Al te dikwijls blijkt de waarheid der spreuk. Is het echter minder waarheid, dat de moderne dierenbescherming menigmaal den mensch met zijne onsterfelijke ziel achterstelt bij hond of kat? Laten wij besluiten met dit geenszins te strenge vonnis: menig gedenkteeken boven honden- of kattenrif op het »eiland der verwoesters" strekt voor en boven alles tot monument van ziekelijke genegenheid en dwaze verheffing van het dier, verheerlijking van het materialisme.

Parijs, Maart 1904. LOUIS B. M. LAMMERS.

INDRUKKEN.

II.

ONWEER.

Zürichsee, Juni '04.

Negentig graden Fahrenheit in de schaduw! De blik witte straatsteenen stralen een gloed uit als van een gloeienden oven. 't Is dood-, doodstil in de lucht en zwaar hangt de zwoele zware wereldadem over bergen en dalen. Blauw en strak spant de hemel zich boven de aarde uit, geheel blauw, alleen in verre verte belijnd door een zwarten smallen band van wolken. Er is een spanning, een trilling in de lucht, die de heele natuur als 't ware angstig en beklemd maakt. En alles is dood- en doodstil....

Op enkele beschaduwde plekjes aan 't meer zitten menschen met roode bezweete gezichten, de mannen zonder boord, een zakdoek om den hals om 't verbranden van de huid te voorkomen, de vrouwen met losse, den hals vrijlatende blouses en de kinderen, de gelukkigen, met bloote borst en armen en beenen, bruingebrand, als bronzen beelden.

O, die kinderen hier, met hun groote, zwarte, flikkerende oogen, hun wild-krullende haren, en hun mooi-gelijnde bronzen ledematen, met hun onschuldige ondeugendheid, hun nog niets weten van 't leven, 't groote verschrikkelijke leven, hun zalige vreugde, als ze tien Rappen verdiend hebben door een roeibootje te helpen vastleggen, hun urenlang liggen mijmeren in 't gras, kijkend naar een grooten berg, hun vriend, aan wien ze alles vertellen, hun vriend tenminste na Barry, hun grooten heerlijken Bernard, met wien ze samen liggen te droomen aan 't meer op een snikheeten dag als deze. Die

heerlijke kinderen, die hier hun wilden-leven, hun leven van Indianen, een verrukkelijke schepping van hun rijke fantazie, in volle mate genieten. Ze staan op den uitkijk, ieder op een vooruitstekend punt van de kust: »Zie je nog niets komen, Schrik der Blanken?" — »Neen nog niets, edele Slangendooder, ja toch, in de verte nadert een kano". — »Zijn 't Bleekgezichten?" — »Ja, twee mannen en een vrouw en ze sturen hierheen, naar Zürichhorn". — »Dan zijn ze ons", jubelt Slangendooder, en ze rennen samen, zoo snel hun gespierde bloote beenen hen dragen kunnen met een dennentak als strijdbijl in de hand naar Zurichhorn: hoera! de buit is hun: elk tien Rappen voor 't vastleggen en 't bewaken van de roeiboot, tien Rappen, waarvoor ze de boot verdedigen tegen alle aanvallen van vreemde stammen, terwijl de Bleekgezichten hun limonade gaan drinken in de restauratie.

Maar van daag is er geen buit. Hier en daar drijft op 't meer een eenzaam bootje, bijna zonder beweging. Om te roeien is 't te gloeiend.

Een oogenblik komt er een trilling in de lucht, als een zucht. Een warme adem doet de blaaren suizelen even, maar ook maar heel even. Dan is 't weer stil en zwaar drukt weer de atmospheer op de moede aarde.

Ik loop wat langs 't meer, en zoek naar lucht. Overal omgloeit je die brandende zonnewarmte, die je een spanning geeft in 't hoofd, als wilde 't springen.

De zwarte lucht-streep in de verte wordt nu breeder en naarmate ze nader komt, begint ze meer vorm te krijgen 't Is niet meer een rechte lijn, maar 't geheel wordt ronder, en de wolk, die 't meest naar voren komt, doet zich voor als een mollige zachte wattenmassa.

En de menschen op de Quai staren allen in één richting en ze wijzen elkaar erheen: Daar, daar, eindelijk....

Menschen, die staren op den bevrijder, 't geweldige onweer, dat nadert....

Ineens doet een sterke windhoos 't stof hoog opwaaien in dikke witte wolken. En in de verte kondigt een zacht geheimzinnig gerommel 't begin van 't geweldige natuurverschijnsel aan.

Men rept zich nu, alles gereed te maken, om den geweldenaar, de Zwitsersche donderbui, te ontvangen. De straatuitstallingen van de winkels worden hals over kop naar binnen gehaald: vooruit, vooruit, hier, Hansli, jij die doeken, gooi maar ergens neer, als ze maar binnen zijn, hier Pepi, hier Lineli, vooruit, haast je dan toch, 't onweer, 't onweer.... Ieder helpt mee.... En de geweldige Schrik der Blanken en Slangendooder maken zich met hun overige krijgsbroeders, een bevrienden stam, verdienstelijk, een briefkaarten-koopman te helpen, z'n kaarten, die door den geweldigen windhoos van zijn wagen worden opgenomen en hoog door de lucht naar alle kanten waaien, weer bij elkaar te zoeken.

Eindelijk is de geweldenaar in 't gebied aangekomen, waar hij woeden wil, woeden om die menschjes daar beneden te doen beven en sidderen, eindelijk is hij gekomen tusschen zijn bergen, waar hij zich tehuis voelt, omdat hij daar zijn volle kracht kan ontvouwen en de bergen hem helpen, als trouwe bondgenooten. Een zee van vuur in de lucht ineens en dan een ratelende knetterende slag en drie, vier knetterslagen weerkaatsen in de bergen. En bij den laatsten galm weer een zee van vlammen.... een seconde tusschen.... en dan weer een overweldigende slag, die zich weer drie, vier maal herhaalt met verschillende geluidsterkte, van verschillende kanten.... 't Begint nu te druppelen en een oogenblik later kletteren de hagelsteenen als knikkers op daken en boomen....

Zoo'n onweersbui tusschen de bergen, uren lang, die donderslagen, die maar voortrollen, onophoudelijk van den eenen berg naar den anderen, die bliksemschichten, als gloeiende speren door de lucht geworpen, die vlammende plekken vuur tusschen dreigende donkere wolkgevaarten, die pik-zwarte inktluchten.... 't doet je alles zoo voelen je kleinheid, je nietigheid.... Niets, niets, niets ben je, niets kan je. Een menschje, dat voor een paar jaar hier op de wereld gezet wordt, en als die paar jaar om zijn, er weer af wordt genomen, een stipje in dat geweldige heelal.... En we beven en sidderen voor die ontzettende natuurmachten, die ook weer maar

een klein, heel klein onderdeeltje zijn van de reusachtige schepping, een heel, heel klein onderdeeltje.... We voelen ons zoo klein en weten nu zoo, dat we niets, niets zijn....

. . . . . .

Maar straks, als de bui voorbij is, zijn we weer 't heertje: We loopen weer met den neus in den wind. Hm. hm. Ja, ja, we voelen ons, omdat we Italiaansch kennen en Fransch, nietwaar, want Italiaansch, dat kennen toch zooveel Hollanders niet, en we weten precies de jaartallen van al de Wagner-opera's, en al de motieven uit de Nibelungen-cyclus kennen we, en we zijn ter dege op de hoogte van de heele moderne Hollandsche litteratuur, denk toch eens aan, de heele moderne Hollandsche litteratuur, en we kunnen met logarithmen werken en de stelling van Pythagoras op twee manieren bewijzen en nog o! zoo'n boel meer.... En we hebben nu weer zoo'n praats over alles en-nog-wat, en maken een drukte met elkaar en doen gewichtig, o zoo gewichtig....

Voor hen, die oog hebben voor 't komische, is de mensch vaak een dankbaar voorwerp van studie....

III.

BOUTADE.

Zurich, Juni '04.

MOTTO: Hier zie je wat je nog nooit gezien hebt!

— Recht voor je uit zie je nou de zich 40 uren lang uitstrekkende, met sneeuw bedekte Alpenketen. Als de dames en heeren nu maar langs mijn stok willen kijken: daar zie je dan de beroemde altijd witte top van den Glärnisch — die hooge daar —. Kan je zien juffrouw? Asjeblief, mijnheer, niet zoo dringen, een klein beetje opzij, die Miss heeft ook d'r vijftig Rappen betaald.... Daarnaast de Tödi, 3623 M....

— Can you see, my dear?

— O yes, very well, indeed....

— Waar je niets ziet, zie je den Finsteraarhorn 4275 M., Lauteraarhorn 4043 M., Schreckhorn 4080 M....

— Can you see indeed, my dear?

— O yes, I see all, o it is splendid, splendid....

— Rechts heb je verder den Säntis in kanton Appenzell, waarboven morgen om 5 uur 10 bij gunstig weer de zon opgaat. Een half uur van te voren zal in 't hotel de klok worden geluid. Er zijn thans voor vannacht nog vijf kamers met twee bedden en negen met één bed vrij. Een half uur na zonsopgang dejeuner à 1.50 fr. In 't Noorden strekken zich verder uit de geweldige Jungfrau 4167 M., Eiger 975 M....

. . . . . .

— Wie van de dames of heeren wil voor tien centimes door dezen reuzenkijker kijken? Hierdoor kan je den heerlijksten aanblik genieten van de Jungfrau, de koningin der Alpen 4167 M. Duidelijk onderscheidt je de sneeuwvelden, de eeuwige maagdelijke sneeuw. Voor 5 centimes extra richt ik den kijker voor u op de plek, waar in 1899 7 toeristen en 2 gidsen en in 1901 4 toeristen en een gids op ellendige wijze door lawine's zijn omgekomen....

. . . . . .

— Willen de dames niet een edelweiss, 10 centimes, 3 voor twintig....

— Sinaasappelen, Blutorangen, niet duur, niet duur....

— Postkarten met 't stempel van 't Rigi-hotel....

— Photografeeren, meneer? Er komt op, dat 't op den Rigi gedaan is, met den Pilatus 2120 M. als achtergrond....

Men denke zich deze onsympathieke symphonie, vermengd met de onaangename dissonanten van: o yes, indeed, o yes indeed, very well....

De, drie maanden durende wereldkermis is dus begonnen. In dichte drommen komen ze nu Zwitserland overstroomen,

de toeristen-karavanen, met hun lawaai van hun-geld-verterende-menschen, met hun poenerig saisoen-menschen-gedoe van mooie toiletten, parasols, parfumerie.... Niet, dat ik al die dingen per se poenerig vind, maar ze hooren nu eenmaal in een balzaal, op een concert, op een tea, en niet op den Rigi, op den Pilatus, in de bergen.... En dáár zijn ze beslist poenerig....

Nu komen ze weer met hun dollars en guldens en louis d'or en met helaas zoo vreeselijk weinig eerbied en piëteit, nu komen ze met veel geraas binnen in den majestueuzen tempel der natuur.... Als een troep Joden, die een katholieke kapel komen bezichtigen en hun tevredenheid uitdrukken over wat uit 't oogpunt van kunst wel waarde heeft, maar over veel dingen achter de hand hun glossen maken en elkaar bij 't zij-altaar, als de rondleidende koster even niet kijkt, een pruim tabak aanbieden....

Want piëteit heeft 't gros der toeristen al bitter weinig in den grooten Zwitserschen tempel....

Nu komen ze weer: de mama met d'r drie dochters, die ze tentoonstelt elken avond op 't terras van Baur au Lac, van de Tonhalle, opgeprutst en opgeschilderd, met veel zorg gedrapeerd, de oudste in een witte mousseline japon met veel kant, vooral veel kant, want dat vult, weet je, en Josephine heeft dat zoo noodig, want ze is o zoo mager, en de tweede en derde, tweelingen, geheel gelijk gekleed, met 't zelfde coquette matrozenmutsje, 't zelfde coquette matrozenblouzetje, 't haar even coquet over de kleine oortjes en 't zelfde stereotiepe lachje van mannen-zoekende, mannen-afwachtende dame-meisjes....

En dan de geeuwende Engelsche Lord, die 't voor Zwitserland en trouwens voor dien heelen bergenrommel eigenlijk een heele eer vindt, dat hij, lid van 't Hoogerhuis, hij Sir John Hamilton of Silverton Hill Esq. zich verwaardigt heelemaal uit Engeland te komen om met een goedkeurend knikje dit alles te bekijken.... En verder de luchtige Françaisetjes, zich tusschen twee rotswanden bewegende, als dansten ze in een balzaal gracieuzelijk van den eenen cavalier naar den

anderen, met haar witte kanten parasolletjes elkaar wijzende die hooge bergen, waarvan ze op kostschool geleerd hebben: »Leuk zeg, die nu echt te zien: weet je nog, Francine, hoe dol, die eene keer, toen Marietta, die kleine zwarte Italiaansche, maar niet op den naam Pilatus kon komen en wij ze net zoo lang Pontius hebben voorgezegd, tot ze 't nazei? 't Was diezelfde dag, dat Soeur Marie gemerkt heeft, dat we achter 't laatste bed in de slaapzaal een voorraad pralines gesmokkeld hadden, dol zeg...."

En dan — o de hemel zij ons genadig, want ze zijn d'r al! ze zijn d'r al! die misses, o die vreeselijke misses met haar reisdekens en d'r zeven koffers per persoon en d'r lorgnons aan een langen ivoren steel en d'r What do you say en d'r O yes en Please en d'r drukte en poehaai en d'r geschreeuw met schorre schelle stemmen tegen elkaar, hoe beautiful, hoe most beautiful ze 't toch alles vinden. En o! één miss is nog niet zoo erg en twee misses ook niet en drie misses ook niet, maar die zwermen, die karavanen, die benden van twaalf, dertien, vèertien schreeuwende lange uitgerekte magere menschen, zoo mager, dat je 't zien moet om 't te kunnen gelooven....

De wereldkermis is begonnen.

En voor hen, die Zwitserland gekend hebben in de maanden, dat de natuur alleen aan 't woord was, is de mooiste tijd thans voorbij....

SIMON BOERS.

ZEISENZANG.

Vlijm gescherpt
snijdt en snerpt,
in zwenkend, zwierend zwaaien,
de stalen zicht,
vast afgericht
van mannen, die staan maaien.

De zeise snelt
door 't groene veld
in halve-maansche kringen,
keer op keer
steeds heen en weer....
De mansche maaiers zingen.

Het zeisblad blinkt
en stervend zinkt
een rij van hooge halmen.
Bij iedre streek
valt nieuwe reek;
de maaier kent geen talmen.

De maaier slaat...
maar onbeschaad
wekt weer de wortel 't leven.
Een frisscher gras
bekleedt alras
de dor-gemaaide dreven.

Gij, sombre Dood,
van alles bloot,
en krom van 't zeisen-dragen,
gij maait maar toe
nooit maaiensmoe
met onweerhoudbre slagen....

Maar nooit gehoord,
dat zeis-doorboord
de zielen stervend vielen!
Als 't leven vlucht,
O! dan verzucht
ik: »Heer, heb Gij mijn ziele".

Purmerend. N. RUIJTER.

LETTERKUNDIGE KRONIEK.

I.

De Rozenkrans. Geïllustreerd Maandschrift voor Maria-Vereering. 26e Jaargang, Nieuwe Reeks.
Christus Mysticus. A. N. J. HUIJBERS.
Uit het Bienboec, door ALBERTINE SMULDERS.
Verzen van ALBERTINE SMULDERS.

Als er voor het eerst in dit tijdschrift een letterkundige kroniek geschreven mag worden, is het, vooral na het ontmoedigend geharrewar der laatste maanden, voor hem, die met heel zijn ziel de heropbloei onzer katholieke letteren hoopt en nastreeft, een zeer aangename gewaarwording, wanneer hij bemerkt, hoe er in onzen eigen roomschen kring stoffe in overvloed voor zulk een overzicht wordt gevonden.

Twee bundels met verzen; een boek met Marialegenden, dichterlijk naverteld; ons wakker tijdschrift *Van Onzen Tijd*, in den laatsten jaargang geregeld voor de helft gevuld met goede verzen van nieuwe dichters; dit tijdschrift, rijker dan voorheen bedeeld met poëzie van allerlei vorm en gehalte; en dan ten slotte, mij dunkt, het meest verblijdende: het maandschrift *De Rozenkrans*, dat toch voornamelijk een godsdienstige propaganda voorstaat, zoo smaakvol en keurig uitgegeven, alsof het een kunstblad ware, en met verzen, die minstens trachten zuivere kunst te wezen: ziedaar teekenen genoeg, die deels bewijzen, dat de pogingen der laatste jaren om ons verflauwd litterair leven op te wekken niet te vergeefs waren, deels hoopvol aankondigen een zegenrijke toekomst voor onze moderne katholieke poëzie.

Een toekomst. Want nog lang niet is die poëzie tot haar rechte en echte ontwikkeling gekomen. De vereeniging van het katholieke en het moderne, in dien zin, als door ons in *Moderne Poëtiek* werd besproken en in *Guido Gezelle* werd aangetoond, is nog volstrekt niet bewerkt. De elementen zijn nog niet volkomen ontwikkeld en dooreengevloeid: troebel en onklaar is vaak het procedé.

Onze jonge dichters meenen te vaak, dat het katholieke bestaat in een vertoon van zoogenaamde mystiek. Mystiek nu is de diepste, innigste essence van ons roomsche leven, en daarom het meest teere, wat in een katholiek dichterhart leven kan: een fijne bloesem, die zich in volle heerlijkheid slechts openbaart bij schuchter morgenlicht, half bedauwd en bewaasd, maar wiens wonder-lieflijke, kinderlijk-eenvoudige schoonheid dadelijk wordt ontluisterd, als behaagzieke handen haar plukken en in weelderige omgeving tentoonstellen. Zonder beeldspraak is het mij moeilijk het duidelijker te zeggen: doch wel zal iedereen begrijpen, dat het mystieke niet moet worden *gezocht*, er geen jacht op moet gemaakt. Geen dichter mag meenen, dat mystiek slechts een genre is, een soort zooals dramatiek of epiek. Geen dichter mag denken, dat met een stel beelden, in mystieken kring gebruikelijk, als: bruiloft, duiven, lammeren en lelièn, de mystiek is gewaarborgd. Integendeel: waar duidelijk het wezen en verband dier dingen met het wondere liefde- en lijdenleven der roomsche zielen niet blijkt doorvoeld, zelfs niet aangeraakt, daar zijn al die beelden niet anders dan rhetorica: ongevoelde nagalm.

Intusschen brengt het gebruik van al die liefelijke dingen in woord en klank een zeker teeren toon, welke, gelijk een aandoenlijke stem ons vaak bedroefd kan maken, als van zelf een teere stemming zal opwekken. Wat weer het gevolg heeft, dat men, kennende de zij-zachte verzen, waarin onze moderne dichters hun vaak al te zinnelijk gevoel hebben verklankt, van die, in hun soort groote, modellen het mooi-klinkende en zoet-vloeiende overneemt ter vertolking der eigen reeds-niet-zuivere en niet-echte gevoelens. En zoo komt het troebele

in onze roomsche poëzie, en krijgen vele verzen onzer jonge dichters een gemengd aanzien: het valsch en niet doorvoeld mystieke en het nagevolgd-moderne smelten in elkaar over en doen zich voor als bij elkaar behoorend, terwijl toch in aard het echt-mystieke en het zinnelijk-moderne vierkant met elkaar in strijd zijn.

* * *

In het maandschrift *De Rozenkrans* lijden de meeste verzen aan dit euvel, dat des te meer betreurd moet worden, wijl enkele der dichters, hoewel ongenoemd, toch waarlijk zijn aangelegd om naam te maken.

Verzen toch als b.v. *Drie-Koningen* en *Aschdag* bewijzen, dat er vooral bij zekeren dichter, die fr. H. M. onderteekent, genoeg talent, smaak en taalkracht aanwezig is. Maar de richting, die meest altoos deze dichters inslaan, is al te zoetelijk en lieftallig. De verschenen afleveringen doorbladerend, zweeft men er immer langs »hemelweiden", waar »lammren weiden, wit en rein"; waar »weenende de teêre blaën der leliebloemen opengaan". Al te voortdurend bloeit er »een lentedag van nuchtre morgengeuren doorwasemd" en lacht er een »lieve, lentsche Mei van blauwe lucht en bloemenwei".

Vooal dat »nuchter" bij »uchtendstond" en »lentsch" bij »Mei" en »wei" heeft er burgerrecht. Zoo zijn er de zielen aanhoudend »in weelden weggedoken", en om het »wezen" der uitverkorenen hangt »zoete reuke", die »trillend" »Gods hemelkelken" is »uitgebroken". De zielen »houden" ook »steeds heur witte kleed tot Jesus' blijde komst gereed" en men raadt van zelf dat er volgen moet:

»om mee te gaan uit duisternis
naar waar het eeuwig Bruiloft is".

Als ik nu zoo verder doorging, zou het den schijn krijgen, of ik wou hekelen, en niets ligt minder in mijne bedoeling. Want daarvoor zijn deze jonge dichters veel te sympathiek

en moet deze uitgave veel te hartelijk geprezen. Integendeel, als vriendelijke waarschuwing zij dit bovenstaande bedoeld, niet allereerst aan de dichters, die, hoe poëtisch aangelegd, hoe devoot gestemd, hoe keurig ook bij taal, nog niet alle behooren kunnen tot het uitverkoren en kleine getal van geestelijke zangers; maar vooral aan den zeer talentvollen redacteur, die zorgen kon voor plaatjes, welke minder aanleiding gaven tot valsch mystiek gedoe! Met zoet-weeke voorstellingen als die van St. Agnes en Maria Boodschap, met lieve portretten als dat van St. Joseph, met fantastische visioenen als die van Jeanne d'Arc maakt men zelfs krachtiger talenten, als waarover hier te beschikken valt, zoetaardig en vroomziekig!

Laat mij hier echter dadelijk achtervoegen: dat menige keuze allergelukkigst is, en dat het tijdschrift als geheel voor ieder, die kunst op elk gebied wil vooruitbrengen en doen doordringen, een allerverblijdendste en gezegende verschijning blijft, die moed geeft en vertrouwen, zelfs op de mogelijkheid van volkslitteratuur.

* * *

In een geheel andere sfeer behoort de bundel verzen thuis, dien op Hollandsch papier en in breed formaat, frisch en keurig tegelijk, de eerw. heer A. N. J. Huijbers deed verschijnen onder den verheven titel: *Christus Mysticus*.

Wie slechts even het prettige boekje doorbladert, met zijn opschriften als *Wijding*, *Offerande*, *Voorbeduiding*, met zijn teksten boven en onder; en daarna de, wel ietwat in Schaepman's bekenden victorieusen lapidair-stijl geschrevene, *Verklaring*, weet dat hier allereerst wil gegeven worden een theologisch gedicht.

Van zelf spreekt, dat het voornamelijk om den zoogenaamden inhoud is te doen, niet om den vorm, en bij deze verzen veeleer de poëzie moet gezocht worden in de treffende overeenstemmingen of tegenstellingen van verschillende gedachten, welke dooreenvloeiende, elkaar grijpende of dekkende, zich

rond de hoofdgedachte ordelijk, lenig en sierlijk bewegen. Waaruit ook volgt, dat de wezenlijke indruk dezer poëzie evengoed had kunnen teweeggebracht worden, als die gedachten in kloek en krachtig proza waren vertolkt. De proef op de som gaf de hier genoemde *Verklaring* zelve: zij deed mij meer het waarlijk groote en verhevene van de idee des dichters begrijpen dan de verzen, die nu bij veel overvloed, ja rijkdom, van woord en beeld, niet alle toch blijken te bezitten het echte, het eigendommelijke van een vers: eigen, persoonlijke rhythme en klank. Want waar men hier en ginds sommige zeer klankvolle rhythmereeksen aanwijzen mag, daar kan men nog niet van oorspronkelijkheid en persoonlijk eigendom spreken, wijl daar telkens de »harpe Vondel's" en Schaepman's het eigen geluid des dichters heeft overstemd.

Twee voorbeelden, losweg gegrepen, mogen hier volgen:

»Zoo juichte Jozef ook,
Die met zijn leliestaf
Vóór dagen heuvelen af
Kwam huplen offervaardig,
Als hij een lam,
In de armen nam,
Het auter overwaardig.
Melchisedech zag opgetogen
Het purperen der oosterbogen,
Als hij ten auter ging
En wierook kring op kring
Liet dwarrelen, liefelijk van roken,
En hield zijn armen opgestoken
Met brood en wijn. — Gelijkenis
Van Christus' spijs en offerdisch".

Wel behoef ik niet te gaan bewijzen, dat dit Vondel's woord, beeld, rhythme en klank is, evenmin als dat het volgende aan Schaepman toebehoort:

»O Jesu, ons gegeven,
Al zijt Gij klein en arm,
Uw strooien kribbe is leven,
Uw goddelijk hart is warm:

De kracht van onze vaderen
Verjongde uw profecie,
En uit uw levende aderen
Ontstroomt mijn poëzie.

Nu weten wij wat wonder
Het dorre stroo bediedt,
Dat korenaren onder
Uw warmen adem schiet,
Nu vreezen wij niet langer:
Wij hebben levensbrood!
Nu wordt de dood een zanger
Met palmen in den schoot.

O Koning van het leven,
Gehuld in de eeuwigheid,
O kindeke ons gegeven,
Ontsluierd in den tijd,
Maar wederom verborgen
In schijn van wijn en brood,
Ons voedsel in den morgen
Ons leven in den dood.

Nu mogen wij u dragen
Aan onzen harteklop,
Nu gaan onze aardsche dagen
In hemelsch leven op,.
Nu zien wij hier al rijzen
Het eeuwigdurend licht,
En 's levens paradijzen
In open vergezicht."

Nu kan ik zeer goed begrijpen, dat sommigen, al te veel gewend aan fijne taal of aan krachtige stemming, zulke dingen niet betreuren, maar veeleer een jong dichter toejuichen, die met zooveel getrouwheid groote modellen navolgt. Ja! eenigermate juich ik gaarne mede toe, vooral waar b.v. een kunststukje wordt aangeboden als dit:

»KOOR VAN KONINGEN.

Vidi sanctam civitatem Jerusalem.

Geen Majesteit is Hem gelijk,
Den Koningszoon van Hemelrijk!

O Koningen, wat roemen we al
Op lustwaranden zonder tal:
Ik zie de wolken opengaan,
Op diamanten rotsen staan
Een stad, in goud en zonnelicht
En parelpoorten opgericht.
'k Zie witte maagden overal
Op spiegelvlakten van kristal.
O bruiloft van het zoete Lam,
Dat binnenkwam! dat binnenkwam!
Bruidsengelen dragen aan en aan,
O ziet ze banketteeren gaan
Op Hemelwijn en Hemelbrood,
Van goddelijk bezielen rood.
Komt honderdduizenden en meer:
Looft den Heer! Looft den Heer!
Maar boven alle koren uit
Bazuingeluid! bazuingeluid!
Hosanna Christus, lof zij Hem,
Den Koning van Jerusalem!
Jerusalem, Jerusalem,
Wij groeten U uit Bethlehem.

Tuos ibi commensales
Coheredes et sodales
Fac sanctorum civium".

Er kan hier aanmerking gemaakt worden op allerlei kleinigheid, vooral op den toon, die te luchtig, en den bouw, die te los en te vluchtig is. Maar toch wij buigen gaarne een oogenblik ons hoofd bewonderend voor zooveel virtuositeit, als hier wordt getoond. Doch tevens zeggen we nog luider daarna: hoe jammer, dat deze dichter, zoo rijk aan taal, zoo diepzinnig en gevoelig, zich niet ontworsteld heeft aan de knellende banden eener navolging, waarbij zijn eigen persoonlijkheid al te veel schade lijdt.

Daarenboven, de eerw. heer Huijbers, waar hij zich zelven poogt te geven, blijkt wel uitwendig gevoelig aangedaan, maar is niet werkelijk van verbeelding, rhythme en klank doordrongen en begeesterd, voelt slechts van verre, in het vage, wat hij zegt gewaar te worden.

Een zeer eenvoudig voorbeeld moge het bewijzen. Het tweede Sacramentsgedicht luidt:

»**Cantabo canticum vineae.**

O Wingerd diep verscholen,
Stil bloeiend Sacrament,
Waarin de bruid komt dolen,
Die Zijne wegen kent;
Wij plukken en wij proeven,
Hoe lieflijk is uw vrucht.
Wij komen weer en toeven,
Hoe goed uw morgenlucht.

Als uw genadetrossen
Waar onze lust in viel,
De liefde- en levensblossen
Reeds jagen naar de ziel,
Hoe moet van weelde beven
Het Hemelsche Festijn,
Waar wij van Jesus leven
En Hij zal schenker zijn.

O zuivere openbaring,
O mateloos genot:
Op bergen van verklaring
De nadering van God!
Ziet, Hij wordt Gloriekoning
De stille Hovenier,
Vol licht is Zijne woning
Vol glans en maagdenzwier".

Op het gehoor klinkt dit vers uitstekend, maar wie het even ontleedt, bemerkt dadelijk, dat hier niet alles echt gevoel is. De dichter, bewogen door de wondere zoetheid van het H. Sacrament, geraakt in geestesontroering, waarin hij zingen wil het lied van den wijngaard. Zoo ziet hij het H. Sacrament als een wingerd. Het eerste couplet nu is heel en al geschreven onder dien verbeeldingsdrang en eveneens de vier regels van het tweede couplet; doch dan volgt er inééns zoo iets vreemds, zòò iets anders, dat men wel noodzakelijk het gevoel des dichters moet wantrouwen, dat zoo snel en zoo resoluut van verbeelding verwisselt. De dichter toch is in

den wingerd, en door de weelde van het zoete druivenmaal vervoerd, denkt hij aan hooger weelde, die des Hemels. Wie hoort nu niet, dat men in zulk een situatie niet zingen mag van »Het Hemelsche Festijn"? Wie begrijpt nu niet, dat, als er op volgt:

»Waar wij van Jesus leven
En Hij zal schenker zijn"

ieder dadelijk gevoelt: de minderwaardigheid van het hemelsche festijn onder de weelde van den aardschen wingerd, waar Jesus niet schenker, maar de druif, de wijn zelf is?

En lees daarna het derde couplet, waar met tooverstaf wingerd en bruid, alles is verdwenen, en het lied eindigt met de nietszeggende regels:

»Vol licht is zijne woning,
Vol glans en maagdenzwier".

Zoodat ik na deze korte beschouwing tot het — dunkt mij — wettig besluit kom, dat de eerw. heer Huijbers wel heeft gegeven misschien — ik waag daarover geen oordeel — een zeer diepzinnig weefsel van mystieke gedachten, maar niet mystieke verzen: geen kleurige en geurige liefde- en lijdensbloesems, eener door rijke genade van mystieke weelde overbloeiende ziel. Want hij gaf òf verzen in den trant van anderen, en die tellen voor hem niet meê; òf verzen van zich zelven, en die zijn inderdaad allerfijnst van vernuft, allergeestigst van combinatie, meest krachtig en keurig van taal, vaak verrassend van wending, maar voor het grootste gedeelte worden zij niet gedragen — veel minder vliegen zij op! — door het gevoel, dat bezielende het vers formeert, machtig en verheffend maakt.

Intusschen wie al de genoemde eigenschappen bezit en daarenboven zeer zeker dichterlijk blijkt aangelegd, behoeft waarlijk zich niet hopeloos te beklagen, als zijn eerste dichtbundel niet heel en al der volmaaktheid beantwoordt. Dat zulks gevolg is van een te hoog willen grijpen, blijft ten slotte nog een verdienste te meer.

* * *

Voor mej. Albertine Smulders is het daarentegen een bijzondere verdienste, dat zij gegrepen heeft niet boven, niet onder haar bereik, maar juist het haar eigene en geschikte. Zij houdt zich niet op met bijzondere verhevenheden of diepzinnige vondsten; zij zoekt zulke dingen niet bij opzet te saam, om ze dan zorgvuldig naast elkaar te plaatsen, alles netjes ordenend en smaakvol rangschikkend. Alb. Smulders maakt zelfs geen plannen vooruit: planloos staan opeens haar verzen op het papier: zóó, als ze ontsprongen zijn en ópgegolfd uit haar vol, dichterlijk hart. Goddank! Alb. Smulders zingt! en haar eigen lied, en op eigen wijs! En zingt het lied, dat zij kent, en de wijze, die zij machtig is.

Wel gaat zij, als een nijvere bij, vaak te gast op de wonderrijke bloemen uit onze middeneeuwsche gaarde en heeft zij daar allerzoetsten honing gepuurd en opgezameld. En mild, gelijk alle dichterzielen, geeft zij van haar overvloed gaarne aan anderen. Zoo verscheen haar *Uit het Biënboec*, waar zij eenvoudig, helder en vriendelijk, heel en al zooals zij zelve inderdaad is, liefelijke legenden, navertelt, die innig vrome zangen en gebeden zijn, waarmee ons heerlijk-geloovig voorgeslacht vooral de zaligste aller vrouwen heeft vereerd en bezongen.

Doch in haar eigen *Verzen*, die zij in stille maar stemmende eenvoudigheid uitgaf, verneemt men nergens een nagalm van die middeneeuwsche mystiek: want die heeft Alb. Smulders niet levende in haar ziel; die ligt buiten haar kring en boven haar kracht [1]). Neen, hier uit deze verzen klinkt, hoewel niet luid noch bijzonder krachtig, de stem, de toon, de klank van modern leven, gedoopt door, en gewijd aan katholiek gelooven en beminnen, maar tevens sterk-bewogen door menschelijke tochten en aardsche heerlijkheden. Hier hebben wij dus een dichteres van onzen tijd, in wie het moderne en het katholieke, beide goed begrepen en toegepast, in elkaar zijn vereenigd en met elkaar werken en voortbrengen.

---

[1]) Men bemerkt dat aan die korte dichtjes, waarmee ze in dezen bundel Catharina, Cecilia en Agnes heeft willen bezingen: en vooral aan het reeds door Jan Kalf »zwak" genoemde sonnet *Kruisdraging*.

Wijl echter de ziel dezer dichteresse niet een geniale, en haar vormkracht geen scheppende is, volgt ook dat haar verzen geen groote, machtige en schitterende verzen zijn. Zij zullen geen krachtige propaganda maken voor een moderne poëtiek, omdat deze klanken en rhythmen niet worden gestooten uit bazuinenlongen als van een Kloos, maar veeleer geluiden en bewegingen zijn, stil-gedempt, zacht-betóond, kalm en vredig, zonder te veel hoogte en te veel laagte, juist middenin. Deze verzen zijn evenmin strijdbare geloofsverzen zooals de tijdzangen van Schaepman waren: gloedvolle apostelen, die met hun roep — vloek of zegen! — voortdurend en aanhoudend heel de wereld uitnoodigen en iedereen aanwenken om roomsch te worden. Maar deze verzen zijn zuiver en eenvoudig, want ze zijn natuurlijk. Ze zijn tegelijk innig-katholiek, waar het passend is en noodig blijkt, en altoos innig-menschelijk: maar van een menschelijkheid, doorflonkerd en overschenen van het vriendelijke licht des geloofs, dat schaduwen verzacht en nevelen doordringt, dat idealen wekt en vergezichten opent.

A. M. J. I. Binnewiertz, Pr.

NIEUWE UITGAVEN.

Augustinus' Belijdenissen, uit het Latijn vertaald door Mr. FRANS ERENS. Amsterdam, C. L. van Langenhuysen, 1904.

Juist een boek voor onze dagen!

Terwijl het materialisme ligt af te sterven, ontwikkelt zich in wetenschap en letterkunde het streven om buiten en boven de stof den geest weer te erkennen, het leven en doen der schepselen afhankelijk te stellen van eene hoogere, een geestelijke macht: een getuigenis, zou men zeggen, van de ziel, christinne van natuur — ware 't niet dat het christelijk Godsbegrip als verouderd werd buitengesloten [1]).

Zoo verhalen de *Belijdenissen*, hoe Augustinus door het Manicheïsme heen gegaan is tot het Christendom.

De grondtrekken van zijn karakter: »beminnen en bemind te worden" (II, 2) en »de liefde tot de wijsheid, die zijn geest ontvonkte" (III, 4), waren verkeerd uitgegroeid: »Nevels der modderige begeerlijkheid stegen op en de bron der manbaarheid, en zij omwolkten en verduisterden mijn hart, zoodat ik niet meer kon onderscheiden de heldere liefde van de donkere begeerte. Beiden stormden in verwarring door elkaar,

---

[1]) Droevig bewijs daarvan is wel dit. Na in *De XXste Eeuw* (1904, April, bl. 83) een vrij objectieve analyse van de *Belijdenissen* gegeven te hebben staat Verweij in eens met ruw geweld heel uw illusie aan stukken, als hij schrijft: »Leven der zielen, leven der levens, gij die u zelve leeft en niet verandert", noemt Augustinus het Wezen, dat hij gevonden heeft. Wie het zóo noemt weet dat hij het gevonden heeft. *Wie het God noemt weet dat die vondst door de overlevering van vroegere vinders voor hem omhangen blijft*". Waarop Augustinus eenvoudig zou antwoorden: »Zóo vlucht een slaaf zijn Heer en vindt een schaduw. O bederf, o monster des levens en diepte des doods!" (*Belijd.* II, 6).

sleurden mijne zwakke jeugd langs de afgronden der zinnelust en stortten ze in den draaikolk van misdaad en zonde" (II, 2).

Hoe ver zijn geest was afgezonken?

»Lijdend en mij plagend door gebrek aan waarheid zocht ik U, niet naar het beter inzicht van het verstand, waardoor Gij wildet, dat ik boven de dieren zou uitmunten, maar naar den zin des vleesches" (III, 6). »Ik wist niet, dat God een geest is, niet een, die ledematen had lang en breed, en die niet uit stof bestaat, omdat de stof kleiner is in zijne deelen dan in zijn geheel.... Hoe zou ik dat hebben kunnen doorschouwen, wiens blik slechts doordrong tot de stof en wiens geest slechts op verzinnen was gericht?" (III, 7).

»Als ik wilde denken over mijnen God, kon ik hem mij niet anders voorstellen dan onder lichamelijke gestalte (mij scheen toen niets anders te bestaan dan zoo iets) en zoo was dit de hoofd- en bijna eenige oorzaak mijner onvermijdelijke dwaling" (V, 10).

Klinkklaar materialisme derhalve!

Diezelfde karaktertrekken werkten zijne bekeering, toen ze geleid werden door de barmhartige hand Gods, waarvoor »van het hartebloed eener moeder, door hare tranen, geofferd was dagen en nachten" (V, 7).

»Uit de verte eerst omzweefde hem Gods getrouwe barmhartigheid" (III, 3), en »sloeg met den stok Zijner tucht zijn gebeente" (VI, 6), en »hield aan in het verborgene, met strenge barmhartigheid verdubbelend de geesels der vrees en der schaamte, opdat hij niet wederom zou terugwijken" (VIII, 11), en »besprenkelde met bittere kastijding al zijne ongeoorloofde genoegens, opdat hij zóo zoeken zou naar genoegen zonder kastijding" (II, 2), en »dreef hem met innerlijken prikkel, om onvoldaan te zijn, totdat God duidelijk zichtbaar werd voor zijn binnenblik" (VII, 8). »En zoo ging neer mijn hoogmoed door de verborgen hand uwer aartsenij, de afgestompte en verduisterde lichtscherpte van mijn verstand genas van dag tot dag door de bittere zalf mijner heilzame smarten" (l. c.) ....

Het leven van Augustinus in zijn groote lijnen is gemeengoed geworden van de kinderen der Katholieke Kerk, even-

zeer misschien als de bekeering van Sint Paulus. In groote lijnen: want meer weten de meesten niet, dan dat Augustinus een groot zondaar was en ruim dertig jaar oud zich pas bekeerde en dat dit de vrucht was van het aanhoudend bidden eener brave moeder; en in dezen simpelen vorm zelfs heeft 't nooit opgehouden indruk te maken als voorbeeld van volhardend gebed en als bewijs voor het alvermogen der barmhartigheid Gods. Maar van zijn eigenlijke leven, zooals de *Belijdenissen* 't ons verhalen [1]) is dit nog niet eens de korte samenvatting: 't is er maar de omtrek van. Want juist de geleidelijke wording van zijne bekeering is hier hoofdzaak en is in dit leven het treffende.

Zijn hartstochten waren niet, op 't hevigst van hun wilde steigering, plotseling achterover gerukt en neergedrukt door de almacht Gods — en dan in eens de ommekeer. Maar zijn geest kon nergens rust vinden in geen enkel der vele stelsels, die hij onderzocht had, totdat de waarheid in wijde strepen vóor hem óplijnde uit de heidensche wijsgeeren, Plato vooral, en in helle klaarheid op hem neerviel uit het Christendom.

Toen *móest* Augustinus zich wel gewonnen geven — daarvoor was zijn verstand veel te logisch — maar bekeerd was hij daarmee nog niet.

Want »getrokken werd hij tot God, door Zijne schoonheid en spoedig werd hij van God afgetrokken door zijne zwaarte en stortte in zijn dwaling terug met geween en die zwaarte was zijn vleeschelijke gewoonte" (VII, 17); »vastgekluisterd was hij door de banden van het geslachtsgenot" (VIII, 6), en »hem weerhielden de nietigheden der nietigheden en de ijdel-

[1]) Ik laat in 't midden, of de *Confessiones* wel een geheel juist levensbeeld van Augustinus weergeven. Aan de karakteristiek van dit boek doet 't niets af, maar mag toch bij een levensbeschrijving van Augustinus niet worden over 't hoofd gezien. Zóo schrijft Joseph Mc Cabe in *Saint Augustine and his age* (London 1902): »There are many biographies of Saint Augustine but all are constructed on the perverse type, which is followed by Augustine, himself in his seductive Confessions". Van hetzelfde gevoelen is ook Georg von Hertling in *Der Untergang der antiken Kultur: Augustin* (Mainz 1902). Op dit laatste werk behoeft Mr. Erens heusch niet met zoo'n souvereine minachting neer te zien!

heden der ijdelheden, zijne oude vriendinnen, en ze schudden zijn vleeschelijk omhulsel en murmelden daaronder: »Zendt gij ons heen, en van dit oogenblik zullen wij niet meer met u zijn in der eeuwigheid?" (VIII, 11).

En eerst toen hij zich in het geloof meer en meer had ingewerkt, toen daardoor nieuwe schoonheden voor hem oprezen — want »de volle schoonheid der koningsdochter is van binnen" [1]), toen allerlei schijnbaar onbeduidende omstandigheden, wonderlijk geschikt door de hand van Gods barmhartigheid, hem den geest en het leven des Christendoms meer hadden bijgebracht, — eerst toen kon hij overwinnen in de geweldige worsteling tusschen den geest en het vleesch En hij, die »zoozeer aan den lijm der wellust hing, dat hij beweerde, volstrekt niet te kunnen leven zonder vrouw" (VI, 12), hij »bekeerde zich zóo, dat hij geene vrouw, noch eenige hoop dezer wereld meer zocht", en de »droefenis zijner moeder verkeerde in vreugde veel overvloediger, dan zij zelf had gewenscht" (VIII, 12).

Augustinus schreef zijn *Belijdenissen* ongeveer in 397, tien jaren na zijn bekeering. Zijn leven was niet langs hem heengegaan, maar hij had 't door en door gevoeld, en tot de fijnste vezels zijner gevoelens weet hij te ontleden; aan zijn oog ontsnapte geen enkel adertje van zijn levensblad en hij heeft dat alles weergegeven en neergeschreven met zoo'n rijkdom van woorden, met zoo'n schakeering van kleuren, zoo'n ver-beelding en zoo'n plastiek, dat ge uwe oogen soms dicht knijpt en uwe hand aan 't hoofd brengt, of dat boek wel uit de vierde eeuw is en niet van het einde der negentiende.

Een enkel voorbeeld slechts: over de kracht van het geheugen:

... »En ik kom in de velden en uitgestrekte paleizen van mijn geheugen, waar de schatten zijn van de ontelbare beelden, binnengevoerd door de zinnen. Daar is gevestigd, wat wij dachten of door bijvoeging, of door vermindering, of door

---

[1]) Psalm XLIV, 14.

te wisselen dat, wat de zinnen bereikte; het is daar, dat is opgeborgen en gelegd, wat het vergeten nog niet heeft verteerd en begraven. Wanneer ik dáar ben, eisch ik, dat te voorschijn worde gebracht, wat ik wil. Eenige dingen komen dadelijk te voorschijn, andere laten zich langer wachten en worden als uit meer verborgene holen getrokken, eenige storten in scharen naar voren, en terwijl iets anders wordt gevraagd en gezocht, springen zij naar het midden alsof zij wilden zeggen: »Zijn wij er ook niet?" En ik verwijder ze met de hand van mijn hart van het aangezicht mijner herinnering, totdat uit de wolken kome, dat wat ik wil, en te voorschijn trede uit het verborgene. Andere worden opgewekt, gemakkelijk en in ongebroken rij, zooals zij worden verlangd, en de vooropgaande wijken voor de volgenden en onder het wijken vestigen zij zich, om wanneer ik het zou willen te voorschijn te treden" (X, 8).

De *Belijdenissen* staan niet als een wild-vreemde in de letterkunde van onzen tijd, daarvoor zijn er te veel punten van overeenkomst. *Realisme:* maar zonder de gewild-brutale woorden-neersmakkerij van velen onzer modernen; *psychologie:* maar met een degelijke philosofische kennis tot grondslag, zonder zijn gevoelens tot in 't onmogelijke uit te rafelen; *subjectiviteit*: maar zonder de pedante »ikkerij", zooals Schaepman 't noemde, zonder de akelige weeïgheid, die zoovcel modern geschrijf uitdampt. Geen zelfbeschuldigingen, die druipen van hoogmoed en schaamteloosheid, maar dáartoe neergeschreven: »opdat zij [die mij hooren] opademen in het goede en zuchten in het kwade van mij. Het goede van mij is uw werk en uwe gave. Het kwade van mij, dat zijn mijn misdrijven en uw oordeel. Dat zij opademen in genen en zuchten over dit, dat lofgezang en geween opstijgen voor uw aangezicht uit de harten der broeders, uwe wierookschalen" (X, 4).

Dat dus Mr. Erens met een vertaling der *Confessiones* te geven, een hoogst verdienstelijk werk gedaan heeft, waarvoor we hem dienen te danken — volgt uit het gezegde van zelf.

Maar die vertaling?

't Komt mij voor, dat bij Mr. Erens vóorgezeten heeft, Augustinus zoo letterlijk mogelijk te vertalen. En dat is, dunkt me, de kracht maar ook de groote fout dezer vertaling.

De kracht — want daardoor krijgen we waarlijk Augustinus te hooren: Augustinus en geen ander, heel de eigenaardigheid van zijn persoonlijkheid en zijn stijl: zijn zinbouw, zijn beelden, zijn woorden, dikwijls in hun oorspronkelijke kracht. Maar juist daardoor — dat is de fout — is de vertaling niet zelden zoo stijf en stroef en stootend en zwaar, zoo gewrongen en on-wel-luidend, ontbreekt vaak geheel datgene, wat, volgens Van Deyssel[1]), de hoogere schoonheidskundige kritiek hoofdzakelijk, zoo niet alléen, vraagt: het klankgehalte van den volzin en de beweging van het rhythme.

De latijnsche taal kan nu eenmaal in drie of vier woorden zeggen, waarvoor wij met het dubbele niet toekomen: en dan toch in drie of vier woorden hetzelfde willen zeggen — dat is 'n beginsel-doordrijverij, die der duidelijkheid een schop geeft en der artistieke schoonheid niet minder. Dan zullen zij, die de latijnsche taal machtig zijn, misschien een latijnsche wending herkennen, en dan meer achter die woorden zoeken, en die zin ontleden zooals ze 't vroeger deden met Cicero en Caesar, en zoo tot een klaar inzicht komen; maar zij, die dat voorrecht missen — en voor hen toch voornamelijk zijn de *Confessiones* vertaald — zij zullen moeilijk kunnen zien door de wolk, waardoor Augustinus' gedachten zijn omdonkerd, noch in haar scherpte en fijnheid de trekken kunnen onderscheiden van het Augustinus-beeld tusschen al het puin en aarde en gruis er om heen.

Nu pleegt men met enkele — vier of vijf — citaten een dergelijke bewering te bewijzen. 't Zij mij vergund dat achterwege te laten: m. i. bewijst dat al zeer weinig. Dan bewijst men alléen, dat in deze vier of vijf citaten verkeerd vertaald is, dat daar de zin onwelluidend schokt. Maar dat wettigt niet de conclusie: »Uit de medegedeelde proeven blijkt

---

[1]) *Verzamelde Opstellen*, IVde Bundel, blz. 182.

zonneklaar, welk gebrekkig werk de Heer Mr. Frans Erens geleverd heeft", zooals Ds. Bronsveld deed in de *Stemmen voor Waarheid en Vrede* [1]). Want tegenover die vier of vijf zinsneden staan er bij dozijnen, die waarlijk meesterlijk vertaald zijn, vooral bij verhalen en beschrijvingen. En wie zal bij een vertaling als deze — waarbij men niet alléen de latijnsche, maar ook de hollandsche taal goed machtig moet zijn, waarbij men Augustinus en zijn tijd helder moet begrijpen — wie zal 't daar wagen, een paar mis-vertaalde zinnetjes als steenen te gooien tegen den vertaler?

Zonder dus met 'n paar citaten aan te komen zeg ik alleen: dat de hagel-witte omlijsting van de koolzwarte druk, in mijn exemplaar, op vele plaatsen deerlijk ontsierd is, door allerlei bemerkingen, het klankgehalte en de duidelijkheid betreffende [2]).

De tekst, naar welken Mr. Erens zijne overzetting bewerkt heeft is die der uitgave van Mequignon (Jouby et Roger) Parijs. Daar er eenige drukfouten in voorkomen en de interpunctie te wenschen overlaat, heeft hij in die gevallen dien van den uitgever Attenkover te Ingolstadt geraadpleegd.

Tot nu toe heb ik deze uitgaven nergens kunnen vinden, nergens vermeld gezien: noch in den Haag aan de Bibliotheca Regia, noch te Warmond in de Bibliotheek van het Seminarie, noch in Leiden aan de Universiteits-bibliotheek. Of 't dus eene critische uitgave is, kan ik niet uitmaken; maar ik betwijfel 't sterk. Daarom ben ik zoo vrij, te wijzen op den tekst, dien P. Knöll uitgegeven heeft in 1896 op kosten van de Universiteit van Weenen en waarvan in 1898 te Leipzig een Teubner-editie verschenen is. Deze geeft behalve de gewone lezing de afwijkingen daarvan uit de twee beroemde codices: den codex Sessorianus en dien van Parijs, en de lezingen van de Benedictijnen van Maure en die van Oxford. Inderdaad eene zeer critische editie. Veel tenminste, wat mij bij de lezing van den loopenden tekst duister bleef, werd opgehelderd door de varianten aan den voet der bladzijde.

---

[1]) Maart-aflevering 1904.

[2]) En meende Mr. Ehrens met enkele opheldérende noten al het artistieke der uitgave te schaden?

Ik denk, dat deze tekst grooten dienst zal kunnen bewijzen bij eene eventueele tweede uitgave, die ik èn Mr. Erens den vertaler èn den uitgever — èn vooral ons Hollandsche volk van harte toewensch.

H. W. J. HOOSEMANS.

H. LINNEBANK, O. S. Cr., *Jongere Letteren*. Leuven, Bomans en Vanbrusselen, 1904.

De schrijver, die deze jonkheid van letteren aanbiedt, is bij onze lezers gunstig bekend, en de hier verzamelde opstellen zijn grootendeels eerst in ons tijdschrift openbaar gemaakt. Beide omstandigheden zullen, vertrouw ik, eene aanbeveling zijn. Onze lezers vinden er welbekenden niet enkel vereenigd, maar in goed gezelschap ook.

H. Linnebank is een der jongeren, die zelf weet wat hij wil en zich in staat gevoelt daarvan rekening te geven aan anderen. Hij is geen afbreker maar een opbouwer. Onze moedertaal bemint hij met de liefde van een kunstenaar, die levendig beseft, dat de kunst des woords geen willekeur is, maar diep inzicht in het wezen der taal vereischt en ruime beschikking over heel de verscheidenheid van haar vormen en klanken. Dien rijkdom te bemachtigen is zijn streven. Voor den aard en eigen bouw onzer taal zoekt hij raad bij taalkundigen als Terwey, en de veelvoudigheid van haar plastisch vermogen poogt hij af te zien en af te luisteren van meesters als Vondel en Gezelle. Een uitstekende manier! Alzoo is hij niet iemand, die elk nieuwtje, dat met jonge dartelheid en overmoed de baan instuift, al dadelijk met handgeklap begroet, maar het moet zich eerst aan een zorgvuldige keuring op alle punten onderwerpen. Van den anderen kant echter wil hij als kamprechter niet lijdelijk aanzien, dat het nieuwe, enkel reeds omdat het nieuw en ongewoon is, door botte onkunde en averechtsche vasthoudendheid aan het gewone en geijkte, wordt uitgefloten en bespot. Daarom acht ik zijne opstellen: *Over beeldspraak*, *Over klank in verzen*, over *Het koppelteeken der modernen* zeer aanbevelings-

waardig voor hen, die tot een juist besef willen komen van hetgeen de jongeren in onze letterkunde wenschen op te ruimen, alsook van de vernieuwing en opfrissching, die zij beoogen.

Natuurlijk moet in 't eind de lezer voor zich zelf beslissen. Van »iurare in verbo magistri: zweren bij den meester" kan hier des te minder spraak zijn, omdat Linnebank, ondanks den soms wat schoolschen vorm, toch geenszins als magister optreedt — er zijn er ook genoeg tegenwoordig, nu elke krant een katheder wil lijken! — maar enkel een goed doordachte en gestaafde meening voordraagt, die meestal instemming zal vinden bij den lezer, maar geen voorbehoud of vervollediging uitsluit. Zoo b.v. verblijd ik mij van harte in de vele snedige opmerkingen, die het artikel *Over beeldspraak* ten beste geeft: hoe natuurlijk de beeldspraak is, van de vroegste kinderjaren af, voor onzen met vijf zintuigen werkenden geest; hoe gemakkelijk — ongemerkt haast! — wij beelden leenen en overnemen van anderen; wat stofnesten zij op den duur worden; hoe zij ten slotte gaan lijken op een veld van doodsbeenderen, ten uiterste verdord en verdroogd — sicca vehementer! — waar zelfs geen oude pruik meer op vast wil zitten. Uitstekend! Als nu maar de afschuw van dit muf-verweerde niet ten gevolge heeft, dat iemand niet meer weten wil van beelden, die zich vanzelf aanbieden, maar heinde en ver alle wereldstreken gaat afzoeken naar hetgeen nooit gezien of gehoord is. Want dan krijgen we in plaats van de oude plunje een carnavalspak.

't Is vooral de geest, die vernieuwd moet worden. De kiem en het wezen des verderfs is: gedachteloos napraten. Dat ontzielt de taal en slaat hare levende beelden dood. Zelfs de grootmeesters kunnen niet eenvoudig nagebauwd worden. Het »door 't vier der liefde gebraden" van Vondel (bl. 62) zal heel spoedig belachelijk worden bij een ander, zoodra het *gebraad* op den voorgrond komt en voornamelijk de aandacht tot zich trekt. Maar laat ieder de beelden, die hij gebruikt, wezenlijk zelf trachten te zien. Dan zal hij ze ook op eigen manier zien en er iets van zijn eigen levensgeest in blazen. Daarentegen leidt opzettelijke afkeer

van het gewone heel licht tot gezochtheid en aanstellerij. En dat is niet minder fataal voor de kunst. Want als een beeld niet uit eigen beweging is gekomen, maar gezocht en van verre gehaald, dan blijft het altoos met zijn eigen houding min of meer verlegen, en soms lacht het den gelukkigen vinder in zijn gezicht uit. Daarom is gezochtheid al even erg als banaliteit, en waar laatstgenoemde in een teekenend staaltje zwart gemaakt wordt, zooals zij verdient (bl. 58), had de andere ook wel een paar veegen mogen hebben, omdat wij zoo gemakkelijk van de eene naar de andere gelokt worden. Menig modern-doend schrijver heeft het tot zijn schade ondervonden.

Erkend moet echter worden, dat de voorbeelden, die de schrijver uit Vondel aanhaalt (bl. 61—67), uitstekende vingerwijzingen zijn om aan beide gebreken te ontkomen.

Het artikel *Woordkunst van Guido Gezelle* heeft zijn eigen geschiedenis al. Nauwelijks was het in twee onzer afleveringen verschenen, of het trok de aandacht van den Vlaamschen taalkenner J. Craeynest, die verlof vroeg en verkreeg om het, van zijne aanteekeningen voorzien, afzonderlijk te mogen uitgeven [1]). En zoo is het thans in dezen bundel, met belangrijke aanwinst, opgenomen als een dubbel gekeurde studie in de geniale dichttaal van meester Guido Gezelle. De stof is zulk een nauwgezette studie overwaard. Menig woord, dat ons in het Noorden uitheemsch voorkomt, krijgt van Craeynest zijn bezegelde poortersceel thuis. Waar schrijver en aanteekenaar in gevoelen verschillen en elkander niet overtuigen — want somtijds, mirabile dictu, overtuigen zij elkaar! — is het altoos de moeite waard te hooren en te wederhooren. En al heeft de stijl van den geleerden aanteekenaar, wien *taalkennis* het hoogste geldt, niet zooveel relief als die van den schrijver met zijn meer ontwikkeld *kunstgevoel*, toch is zijn effen afgestempelde geleerdheid van best allooi en van wezenlijke waardij. Aan alle taalkenners en taalbeminnaars, vooral aan de jongeren, die vooruit willen, maar op betrouwbaren bodem, kan deze studie veel dienst bewijzen.

---

1) *Woordkunst van Guido Gezelle* door J. Craeynest. Brugge, L. Depoortere, 1904. (Met een woordenlijst als bladwijzer).

Bij het laatste opstel *Germanisme?* heeft de schrijver zelf een vraagteeken gezet, en als 't niet onbescheiden of onvriendelijk was, zou ik er nog een tweede bij willen voegen. H. Linnebank woont te Diest in België, en tengevolge van den taalstrijd tusschen Vlaamsch en Fransch zijn onze zuidelijke Nederlanders wel »kreener" op hun taal dan wij. Dat is ongetwijfeld te loven. Onze schrijvers zijn over 't algemeen veel te slordig en te roekeloos in het gebruik van tallooze vreemde woorden, waarvoor wij even goede of betere hebben van onvervalscht Nederlandsche keur. Doch al willen wij naar best vermogen medewerken om dat oude en telkens weer opschietende onkruid van »stadhuiswoorden" [1]) te wieden, wij wenschen niet tegelijk daarmee alle zoogenaamde *bastaardwoorden* uit te rukken, ook die, waarvoor nu eenmaal geen zuiver inheemsch gelijkwaardig woord bestaat. *Redacteur* is bij ons iemand anders dan *opsteller; station* is niet hetzelfde als *statie;* een *museum* kan verscheidene *kunstzalen* bevatten, en zoo voort. Geen van die door 't gebruik geijkte uitdrukkingen willen wij in het Noorden missen. Doch dit mag geen vrijbrief worden om voor de gewoonste dingen den heelen Indo-Germaanschen woordenschat onderste boven te halen enkel uit aanstellerij of uit gewoonte om in vliegende haast alles neer te pennen — het eerste het beste — wat voor den geest komt.

Niet anders is 't met zinswendingen. Wij willen mede waken tegen allen diefstal bij de buren, maar laten ons niet ontnemen wat wij in rechtmatig bezit hebben. Het bevraagteekende germanisme van Linnebank is dit: de inlassching van bepalingen tusschen het lidwoord en het daarbij behoorend zelfstandig naamwoord. Dit kan op zeer onhandige manier geschieden, zooals vooral het laatste voorbeeld op bl. 98 uitwijst. Maar dat voorbeeld is veel erger dan een louter germanisme. Het is de echte Jan-Salie en water-en-melk stijl, dien Jacob Geel in zijn *Karakterverdeeling van den stijl* begraven heeft als »goedhartigen stijl". Daar zijn we gelukkig bovenuit. Zelfs de onverbeterlijkste palstaanders voor het oude willen die schrijfmanier niet meer.

---

[1]) Vgl. Linnebank's artikel in *Het Centrum* van 30 Mei 1904.

Maar de overige staaltjes, die aangehaald worden, geven te denken. Reeds het feit, dat Linnebank de door hem gewraakte zinswending — (ziehier een voorbeeld meteen!) — bij onze beste schrijvers kan aanwijzen, had hem, dunkt me, eene waarschuwing moeten zijn, dat hij ten slotte het kortste eind in zijne handen zou houden. Inderdaad, laat hij eens beproeven om in anderen vorm duidelijker en teekenachtiger te zeggen: »het beurtelings kringrennend en voortschietend dier" (Potgieter); of »de waaiersgewijs omhoog schietende en met weeke golving weder neerzijgende bladen" (Emants); of »het smal voor haar voet uitkrinkelende pad" (Couperus). Hij zal, meen ik, weinig genoegen van zijn moeite beleven. Iets anders is het natuurlijk, wanneer de inschuifsels eenige strekkende meters lang worden, zooals inderdaad sommige Duitsche stijlbedervers pogen te doen, vooral in diepzinnig-geleerde opstellen. Maar daartegen gaan de jonge Germanen zelven te keer. 't Is geen eigenlijk germanisme maar enkel languitgerekte leelijkheid voor alle sprekende en hoorende menschen der aarde.

Het eerste opstel van den bundel is *Voor Hoogleeraar de Ceuleneer*. Deze Gentsche hooggeleerde, werkend lid van de Koninklijke Vlaamsche Akademie, heeft namelijk een verslag uitgebracht omtrent den uitslag van den jongsten wedstrijd voor Nederlandsche letterkunde namens den keurraad, die van overheidswege als kamprechter was aangesteld. Dit verslag, dat werkelijk in slecht Nederlandsch gesteld is, wordt nu door Linnebank met driftig grissende handen beetgepakt en aan flarden gescheurd. Vriendelijk is die bejegening niet, maar nog zachtzinnig vergeleken bij de knuppelslagen, waarmee de Vlaming Aug. Vermeylen in de April-aflevering van het tijdschrift *Vlaanderen* op dat ongelukkige verslag losbeukt als op een »wangedrocht van onverstand, on-smaak, on-talent en onvermoede onbenulligheid". Nu zou ik de grieven van Vermeylen bij lange niet en die van Linnebank niet heelemaal voor mijne rekening willen nemen [1]). Maar de

[1]) Het voorbehoud, dat in een zeer goede beoordeeling van H. v d. V. (*Het Centrum* van 2 Mei 1904) daaromtrent gemaakt wordt, deel ik volkomen.

eerlijkheid eischt te erkennen, dat de hoogleeraar de Ceuleneer geen Nederlandsch schrijft maar koeterwaalsch. En wanneer dat geschiedt van een plechtig gestoelte en nog wel op 't eigen oogenblik, dat namens een keurraad beslissend vonnis wordt geveld in een letterkundigen prijskamp, dan is het te begrijpen en toe te juichen, dat iemand, die zijn Nederlandsch liefheeft, driftig wordt en de behoefte gevoelt om die dingen eens »aan de groote klok te hangen" en met harde schokken »uit te luien, uit te luien naar alle gewesten, die Nederlandsch verstaan". Goed zoo! Jammer voor den hoogleeraar, die een achtenswaardig en kundig man is. Nog meer voor de Koninklijk Vlaamsche Akademie, wier hoog en welverdiend aanzien op zulke wijze aan niet minder verdiende geringschatting blootstaat. Bovenal jammer voor de zedelijke beginselen, die de hoogleeraar blijkbaar wil bevorderen. Want in zoo sjofele kleedij zien zij er uit, als waren zij van geboorte en van rechtswege de minderwaardigen. Deze schade vooral mag niet bepleisterd worden. Daarom verheug ik mij ten zeerste, dat Linnebank niet aan het tijdschrift *Vlaanderen* alleen de taak heeft gelaten om dit verslag te pronk te stellen. Wie een beslissende stem heeft uit te brengen over letterkundige verdienste moet in staat zijn zelf aan hooge eischen van taal en stijl te voldoen. Daar valt niet aan te tornen, om geenerlei reden. Allerminst mogen goede bedoelingen daarvan ontslaan.

Genoeg zal hiermede gezegd zijn, meen ik, om den letterlievenden lezer nieuwsgierig te maken naar de *Jongere letteren* van H. Linnebank. Laten zij die nieuwsgierigheid zonder bedenking bevredigen. Met dezen jongeren behoeft niemand overhoop te raken, als hij zelf geen ruzie zoekt. Linnebank smaalt niet op het oudere als iemand, die nog in zijn vlegeljaren is, maar houdt een paar heldere kijkers open voor zijn eigen tijd en voor het jonge leven, dat daar opschiet en in bloei staat. Geen wonder, dat hij met een armvol bloemen thuis komt, al ziet hij de distels niet voorbij.

Zulk eene gezindheid, aan degelijke studie gepaard, geeft de beste waarborgen voor de toekomst. We gaan merkbaar vooruit,

en het ergste van den broedertwist schijnt al voorbij. Ook in het *Annuarium* van de R. K. Studenten, de jonge mannen, die over eenige jaren den toon zullen aangeven, ziet men het goede zoowel van het oude als van het nieuwe heel vreedzaam naast elkander, niet alleen zonder grimmigheid of schimpscheuten, maar zelfs zonder behoefte meer om elkander nog boos aan te zien. Ziedaar de eenig goede oplossing. Weldra zal de vroegere felheid vergeten zijn, en zullen de schrikbeelden, die den toegang tot de nieuwe wegen moesten versperren, geworden zijn als den ouden, houten Heremiet in het »Roozendaal" onzer kinderjaren [1]).

Toch heeft de bestrijding haar nuttige zijde gehad: zij heeft ertoe bijgedragen, om de jonge beweging onder ons, katholieken, in het rechte spoor te houden en daarin terug te brengen, waar 't noodig bleek. Dit willen wij gaarne erkennen, mits het wachtwoord niet zij: stilstaan en onverbiddelijk vasthouden aan het verouderde [2]).

A. M. C. VAN COOTH.

---

[1]) Aan geloovig protestantsche zijde is er ook werking gekomen. Zie bijv. het *Inleidend woord over de roeping der poëzie van het geloovig bewustzijn onzer dagen*, dat Seerp Annema schreef ter inleiding van zijn bundel *Verzen*. Die inleiding vind ik wel zoo merkwaardig als de nog vrij onbeholpen verzen zelven, al zou ik geen dichterlijke begaafdheid aan Seerp Anema willen ontzeggen. — En wat is onlangs gebeurd met *Ons Tijdschrift*? Sedert een achttal jaren in geloovigen maar steil-ouderwetschen trant geschreven, was het geruimen tijd niet meer verschenen. Maar in April l.l. is weder een eerste aflevering in het licht gezonden. De christelijke beginselen in de letterkunde wil het even beslist als vroeger blijven bevorderen. Maar het uiterlijk is vernieuwd en de redactie werd met jongere krachten versterkt. Vooraan geeft de nieuwe redactie reden van deze verandering: die uiteenzetting van beweegredenen is teekenend.

[2]) Een kleine anecdote moge hier verschooning vinden. In Juni ll. — zoo verhaalt de Romeinsche berichtgever van *The Tablet*, het bekende katholieke weekblad van Londen — kwamen eenige afgevaardigden van den hoogst aanzienlijken letterkundigen kring »Arcadia" hunne opwachting maken bij Paus Pius X, die welwillend het lidmaatschap had aanvaard. Zij werden uiterst minzaam ontvangen. Hun ijver en werkzaamheid ontving allen lof. Maar hun werd ook gezegd — laat ik den verslaggever maar woordelijk aanhalen: »If the »Arcadia" was to regain some of its old influence on Italian literature, it must take account of the literary movements of the day and keep up with them" (*The Tablet*, Sat. 11 June 1904. p. 934). Gelukkig, dat het woord van den Paus is!

Middelnederlandse Marialegenden, vanwege de Mij. der Nederl. letterk. uitgegeven door DR. C. G. N. DE VOOYS. Twede deel. *Inleiding — Verspreide Marialegenden — Aantekeningen.* E J. Brill, Leiden, 1903. Prijs *f* 3 50.

Met het tweede deel der Middelnederlandsche Marialegenden — het eerste deel is besproken in *De Katholiek*, CXXIII (1903), blz. 459—465; vgl. daarbij blz. 559—560 — is de arbeid, dien Dr. de Vooys reeds in 1900 in 't uitzicht had gesteld, voltooid [1]). Het deel, dat thans voor ons ligt, bevat behalve de Inleiding ongeveer 170 Middelnederlandsche Marialegenden, die in 32 verschillende handschriften verspreid waren. Daarna volgt een reeks aanteekeningen op elk der Marialegenden afzonderlijk.

In zijn Inleiding zet de geleerde schrijver met verwijzing naar zijn reeds genoemde dissertatie nog eens in 't kort uiteen, waarom de Middelnederlandsche Marialegenden vroeger zoo weinig de aandacht hebben getrokken. De reden ligt niet alleen daarin, dat het Middelnederlandsche proza, hetwelk voor het grootste gedeelte tot de stichtelijke lectuur behoort, over 't algemeen weinig aantrekkelijks had voor »verlichte" mannen, maar vooral ook in den afkeer, dien men steeds bleef voeden tegen de Mariavereering. »Niets was de rechtzinnige Protestant — aldus Dr. de Vooys — in het Katholicisme meer antipathiek dan het naïeve wondergeloof, en de verering van de Heilige Maagd".

Een paar sprekende voorbeelden daarvan. Toen Clignett en Steenwinkel den *Spiegel Historiael* (Leyden, 1785) uitgaven, meenden zij zich wegens het opnemen van Marialegenden in dezer voege te moeten verontschuldigen: »Gerne hadden wy deze fabelen achter gelaten; doch daar wy het H. S. uitgeven, zoo als het is, kon men hier toe bezwaarlijk besluiten, te meer noch, zoo wy in acht namen, dat wy ons in deze uitgave veel al by het taalkundige bepaalden, en er

[1]) Vgl. *Middelnederlandsche legenden en exempelen* (Den Haag, 1900), blz. 62, noot 2.

in deze verdichtsels, nog wel het een en ander ten dezen opzichte dienstig, gevonden wordt". Heel vermakelijk is ook de reden, die een zekere Pieter Rabus opgeeft, om te verklaren, waarom de monniken lust hadden »de Werreld met een smook van fabelen, en verdichte grollen d'oogen te verblinden. 't Was hun enkel voordeel — zegt hij — het domme graauw, door vermakelyke Geschiedenis verzieringen by d'ooren te vangen" [1]).

Met lof maakt de schrijver vervolgens gewag van Alberdingk Thijm, die de middeleeuwsche prozalitteratuur en ook de Marialegenden naar waarde wist te schatten. Naast hem dient Van Vloten te worden genoemd, die het eerst op eenigszins uitgebreide schaal proeven gaf van Middelnederlandsche prozastukken en daarbij ook de Marialegenden niet vergat. Voegt men hierbij nog de studie van Wijbrands over Caesarius van Heisterbach en het artikel van Honigh in *De Gids* van 1879, dan is ongeveer alles genoemd, wat tot aan het jaar 1900 in ons land over Marialegenden is geschreven.

Nu overal de cultuurhistorische studiën zich in steeds grooter bloei mogen verheugen, en tevens ook de geschiedenis der Mariavereering — zooals uit de onlangs zoowel in het binnen- als in het buitenland aangekondigde publicaties blijkt — meer op den voorgrond treedt, zal men een werk, als dat van Dr. De Vooys, niet licht kunnen overschatten. Slechts door dergelijke bronnen-publicaties is men in staat den omvang en het karakter der middeleeuwsche Mariavereering ten onzent nauwkeurig te leeren kennen. Weliswaar zal men reeds a priori kunnen zeggen, dat die omvang en dat karakter ongeveer dezelfde zullen geweest zijn als in andere beschaafde landen van Europa, daar overal dezelfde werken van Kerkvaders en theologanten, dezelfde sermoenen, officies, legenden, gebeden enz. in omloop waren, maar toch heeft ieder land ook op dit punt zijn bijzonderheden, zijn eigen invloeden en wijzen van beschouwen, zijn eigen heiligdommen, bijzondere devoties, legenden enz.

---

1) Beide teksten bij De Vooys, *Mnl. Marialeg.*, II, blz. VII.

Om dit laatste nauwkeurig na te gaan, heeft de uitgever der Marialegenden in zijn aanteekeningen getracht de bronnen, waaraan de verschillende legenden ontleend zijn, op te sporen. En hiermede is nog een ander belang verbonden. De meeste legenden zijn uit het Latijn vertaald, en daar iedere vertaler, zooals van zelf spreekt, zijn eigen manier van zeggen en begrijpen er op na hield, en deze zijn Latijnschen tekst streng volgde, gene meer vrij vertaalde; daar bovendien bijna elke kopiïst(e) de woorden in zijn of haar eigen dialect op schrift bracht, is de vergelijking met het origineel een der geschiktste middelen om het Middelnederlandsch taaleigen, de synoniemiek en de dialectische afwijkingen na te gaan en te beoordeelen.

Niet minder belangrijk zijn de diensten, welke hier de nauwkeurige beschrijving der handschriften moet bewijzen, iets wat vroeger zeer verwaarloosd werd en ook nu nog wel eens te wenschen overlaat. Tijd en plaats, waarop een hs. geschreven is, moeten zoo nauwkeurig mogelijk worden bepaald en door onderlinge vergelijking moet worden nagegaan, welke hs. vertalingen bevatten, die van elkander onafhankelijk zijn en welke hs. onmiddelijk of door een derde, vierde, vijfde hs. van elkaar afstammen.

Aan beide eischen voldoet Dr. de Vooys door de beschrijving der meer dan dertig hss., die hij heeft gebruikt (blz. XIV—LXVII), en door een oordeelkundige bespreking van de onderlinge verhouding en de samenstelling der voornaamste verzamelingen van Marialegenden (blz. LXVIII—LXXXVII). Bij dit laatste worden tevens in 't kort eenige taaleigenaardigheden aangegeven, die de verschillende hss. kenmerken.

Wij moeten echter nog eens terugkomen op de Latijnsche origineelen, waarnaar de Middelnederlandsche legenden vertaald of bewerkt zijn. Een »moles indigesta" van Latijnsche Marialegenden ligt zoowel in druk als in handschrift verspreid. Niet alleen is het aantal verschillende thema's legio, maar men treft soms 5, 10 verschillende bewerkingen van hetzelfde thema aan. De middeleeuwsche »scrivers" en »scriversen", hetzij ze alleen kopieerden, hetzij ze tegelijkertijd vertaalden, veroorloofden zich allerlei vrijheden in dit genre van stichtelijke

lectuur. Was een legende niet sprekend genoeg naar hun zin, dan maakten ze er wat »treffends" bij; wat daarentegen een beetje stootend was – men kon toen anders nog al tegen een stootje — werd eenvoudig weggelaten. Met eigennamen, die niet goed te lezen waren of die wat onbekend voorkwamen, maakte men gewoonlijk korte metten. Ze werden ofwel door andere vervangen, die wat meer bekend waren, of maar stilletjes weggelaten. Vooral aardrijkskundige namen moesten het dikwijls ontgelden. Landen, steden, rivieren enz. die wat ver uit de buurt lagen, werden eenvoudig vervangen door andere, die men wat meer bekend vond, al liet men de hoofdpersoon van de legende dan ook reizen maken, die nauwelijks met een bestuurbare luchtballon te volbrengen zouden zijn. Van twee of drie legenden maakte men er één, terwijl men omgekeerd van één verhaal er twee of drie maakte, waarbij dan kop of staart, of ook wel beide òfwel door de kopiïsten zelf erbij werden gefabriceerd òfwel elders werden geleend en op een of andere manier aan het middenmootje werden vastgeknoopt. Een nonnetje, dat een exempel kopieerde, waarin monniken de hoofdrol speelden, liet de monniken er uit en zette er »ioncfrouwen" voor in de plaats. Van een bisschop maakte men een abdis, van een misdadiger een Jood. Wie een verzameling van Marialegenden aanlegde en een mooi verhaaltje tegenkwam, waarin Maria niet optrad, werkte net zoo lang, totdat hij de tusschenkomst van Maria erbij had gesleept.

Met dergelijke manipulaties was natuurlijk niet iedereen even handig en het verband tusschen de verhaalde feiten is dan ook soms wel wat onlogisch. Wie niet sterk maar toch slim was schreef, wanneer hij van een gewone legende een Marialegende wilde maken, in het begin van zijn verhaal, dat de persoon in kwestie »altoes ynnich hadde gheweest totter glorioser ioncfrouwen" of op het eind, na de redding: »Ende diende onze lieve vrouwe alle sijn leven lanc" en dit was reeds genoeg om weer een nieuwe Marialegende bij de reeds bestaande collectie te kunnen voegen.

Dit is evenwel nog niet alles. Het meest werd de oor-

spronkelijke legende vervormd — meestal verknoeid, maar soms ook verfraaid — als ze van mond tot mond werd overgeleverd en dan eindelijk op het papier werd gebracht met of zonder de stereotype uitdrukking: »Audivi a quodam viro fide digno" of zoo iets. Iedereen weet uit eigen ondervinding, dat vijf of tien monden volop voldoende zijn om een verhaal zóó te vervormen, dat het totaal onherkenbaar is, vooral als er visioenen, wonderen of duivels bij te pas komen, waarin men in de middeleeuwen verbazend sterk was. De een maakte er dit bij, de andere dat, juist zooals dat de kopiïsten deden, of liever nog erger. Wie een verhaal maar half gehoord had, wist er bij het oververtellen toch weer een geheel van te maken, hetzij met behulp van zijn eigen fantasie, hetzij door verbinding met een andere helft, die hij vroeger eens had opgevangen. Wie meende, dat zijn verhaal geloofwaardiger zou zijn, als het wat anders in elkaar zat, zag er ook niets in, de gewenschte veranderingen aan te brengen. De gevolgtrekkingen, die iemand bij zich zelven uit een verhaal of de daarin voorkomende omstandigheden maakte, vertelde hij er later zonder aarzelen bij als tot het verhaal noodzakelijk behoorende. Wie zijn vertelling of liever zich zelven interessant wilde maken, dikte een en ander een beetje aan, kortom, het ging in de middeleeuwen juist als in de twintigste eeuw. Alleen het oordeel over dergelijke zaken wordt door sommigen met verschillende schaaltjes gewogen. Wanneer immers de geschiedkundige critiek zoo'n verhaal uit den ouden tijd eens gaat ontleden, als zij de geleidelijke ontwikkeling daarvan aantoont en alles tot zijn juiste verhoudingen terugbrengt, dan wordt er soms ach en wee geroepen over zulk een twijfelzucht en beeldstormerij; en tegelijkertijd vindt men het de natuurlijkste zaak ter wereld, dat de volksmond en zelfs de couranten vertellen van 3 dooden en 7 zwaar gewonden bij een spoorwegongeluk, terwijl er feitelijk een goederentrein is ontspoord en de machinist zijn voet heeft verstuikt.

Maar laat ik niet van mijn onderwerp afdwalen, al is het hier aangeroerde thema praktisch genoeg om er nog ettelijke bladzijden aan te wijden. Ik wil alleen maar zeggen, dat die

tallooze varianten van een en dezelfde legende het onderzoek naar de Latijnsche origineelen ten zeerste bemoeilijken en dat het dus volstrekt niet te verwonderen is, dat Dr. de Vooys bij verschillende legenden heeft aangeteekend, dat de Latijnsche bron hem onbekend is. Zooveel ik kon heb ik getracht een en ander aan te vullen, maar ook mij is het niet mogelijk geweest omtrent alle legenden de gewenschte inlichtingen te geven.

Door het aanleggen van registers en het opteekenen van de meest markante bijzonderheden kan men het ten koste van veel geduld en nog meer tijd wel zoover brengen, dat men een aantal Latijnsche parallel-teksten opspoort, maar al die omslag is in staat iemand op den duur tureluursch te maken. Ik heb daarom ook van mijn plan om bij alle thans uitgegeven Marialegenden zooveel mogelijk te verwijzen naar den *Index miraculorum B. M. V.*, die in de *Analecta Bollandiana* (XXI, 1902, p. 241—360) verschenen is, moeten afzien, zoowel om de reeds genoemde redenen, alsook wegens gebrek aan boeken en tijd. Ik hoop evenwel, dat anderen het onderzoek verder zullen voortzetten.

Wat de andere aanteekeningen betreft, die meer den inhoud der legenden raken, daarvan heb ik slechts zooveel gegeven als het materiaal, dat ik op het oogenblik bij de hand had, toeliet, en in zoover als mij voorloopig dienstig scheen. Meer uitvoerige beschouwingen, zoowel over de genesis der legenden als over den inhoud, in verband met het ontstaan en de ontwikkeling van het middeleeuwsche volksgeloof, zullen later misschien stof leveren voor een afzonderlijk artikel.

Nog één ding moet ik hier opmerken. Met onderstaande verwijzingen wordt niet bedoeld, dat de Middelnederlandsche tekst in alles met den Latijnschen overeenkomt. Meestal verschillen beide redacties in grootere of kleinere bijzonderheden. Zoolang echter de hoofdgedachten dezelfde blijven, maak ik verder geen gewag van onderlinge afwijkingen, indien zij niet om een of andere reden van belang zijn. Met behulp van de talrijke verwijzingen, die in den *Index miraculorum* voorkomen, welken ik zooveel mogelijk heb geciteerd, zal men

zonder veel moeite op het spoor komen van dien Latijnschen tekst, die het dichtst bij de Middelnederlandsche redactie staat.

Daar voor de legenden uit het *Passionael* bij De Vooys meermalen slechts verwezen wordt naar den Middelnederlandschen incunabel (Campbell, n. 1756), geef ik hier, om anderen het omslachtig gezoek te besparen, de Latijnsche parallelteksten op, waarnaar bij De Vooys niet verwezen wordt. Ik citeer volgens de bekende uitgave van Th. Graesse: *Legenda aurea (Passionale, Historia Lombardica)*, ed. 3a, Wratislaviae, 1890)

2 = c. 119, § 3; **7** = c. 51, § 3; **29** = c. 119, § 6; **38** = c. 131, § 8; **39** = c. 131, § 6; **44** = c. 37, § 2; **53** = c. 51, § 2; **123** en **309** = c. 119, § 4.

Thans volgen de verwijzingen naar de verschillende Latijnsche bronnen in zoover ik die tot mijn beschikking had.

5, 35, 185, 199, 213, 234, 237, 298, 322. Al deze legenden hebben wel dit motief gemeen, dat de duivel door de aanroeping van Maria wordt verdreven, maar toch is er wezenlijk verschil in de samenstellende elementen. Daarom zou ik de verwijzigingen zoo willen splitsen:

5 is ontleend aan de *Legenda aurea*, Cap. 119, § 8. Waar het Latijn zegt: »Malus dyabolus intret in buccam illius, qui te istud docuit" vertaalt het Mnl.: »Een quaet duvel moet hem in sijn buuc gaan die di dit leerde".

35, 213 en 298 worden gevonden bij Joan. Herolt, *Sermo* 162, litt. M, waar als bron wordt aangegeven het *Liber de miraculis B. M. Virginis*. Ook komt het voor in het *Speculum exemplorum*, IX, 107, dat hier uit de tweede hand put, nl. uit de werken van Jacobus de Paradiso, Ord. Carth., die in de tweede helft der 15e eeuw leefde. — De aangehaalde Sermo van Herolt bevindt zich onder de *Sermones communes omni tempore praedicabiles*, welke in de uitgave, die ik gebruik, onmiddellijk achter de *Sermones de tempore* volgen onder doorloopende nummers [1]). De exempelen uit de Sermones 162 en 163

[1]) Joan. Herolt, O. P., *Sermones de tempore et de sanctis cum promptuario exemplorum* etc., Rothomagi, s. a. Deze uitgave krioelt van drukfouten. — De Vooys merkte in zijn *Mnl. leg. en exempelen*, blz. 54, noot 1, op gezag van een Nürnbergsch hs. terecht op, dat de werkzaamheid van Herolt vroeger moest gesteld worden dan 1435. Volgens de nieuwste onderzoekingen van Dr. N. Paulus en G. A. Weber (*Zeitschr. fur Kath. Theol.*, resp. XXVI, 1902, S. 417 ff. en XXVII, 1903, S. 362 ff.), stamt Herolt — ook zonder meer

en de acht Marialegenden, die na Sermo 164 staan, zijn niet opgenomen in den *Index miraculorum* der Bollandisten. [1])

185 is wellicht een omwerking van 322.

199 zie beneden. — 234 zie bij 49. — 237 bron onbekend.

322 = Caesarius, *Dialog. miraculorum* (Antwerp., 1605), VII. 26 = *Index mir.* 1580 [2]).

Het vluchten van den duivel bij de woorden »Mater Dei adiuva me" en bij het »Ave Maria" komt ook voor bij Gerardus de Fracheto, *Vitae Fratrum Ord. Praed.*, l. IV, c. 22, § 3 en l. IV, c. 24, § 2 (ed. Reichert in *Monumenta Ord. Fratr. Praed. historica*, I (Lovanii, 1896), p. 211 en 214) [3]).

6 Bron van dit verhaal is Ger. de Frach., l. IV, c. 23, § 2 (ed. cit., p. 212 s). Opmerkelijk is het, dat de Latijnsche tekst hier op 't

---

»Discipulus" genoemd — niet uit Bazel en heeft hij daar ook niet geleefd, doch te Nurnberg, waar hij Prior van het Dominikanerklooster was. Hij schreef zijn verschillende werken, twaalf in getal, tusschen 1416 en 1463. Het *Promptuarium exemplorum* verschijnt daaronder als een zelfstandig werk. Dat in alle werken van Herolt exempelen voorkomen, ligt voor de hand, daar hij ze alle schreef ten dienste van de predikanten van zijn tijd. Herolt stierf den 31en Augustus 1468 bij zijn medebroeders te Regensburg, waar hij tijdelijk vertoefde. Zijn leer over de voornaamste punten van het geloof wordt door Dr. Paulus in het aangehaald artikel uiteengezet, maar de exempelen worden daarbij niet besproken.

1) De bemerking bij De Vooys in zijn aanteekening op 213 zal denkelijk wel bij 115 moeten staan. Wel komt de duivel als hond voor bij Herolt, *Promptuarium de miraculis B. Mariae Virginis* n. 76 = *Index mir.*, 1248, waar de hoofdstrekking — de duivel wil een meisje grijpen, doch vlucht voor het Ave Maria — dezelfde is als in de groep bij 5. De verwijzing naar Herolt *Exempla*, G. 16, in den *Index miraculorum* l. c. berust op een verwarring met *Index mir*, 1245.

2) Bij de aanhalingen uit het 7e hoofdstuk van Caesarius dient men er op te letten, dat de nummers der exempelen in de gedrukte uitgaven soms één verschillen. Hetzelfde geldt ook bij het *Prompt. de mir. B. M. V.* van Herolt.

3) Gerardus de Fracheto († 1271) schreef zijn *Vitae Fratrum* tusschen 1256 en 1260 en leverde daarvan een vermeerderde uitgave na het jaar 1265 (Reichert, l. c., p. XIII—XV en XIX). Evenals de »Vitas Patrum" van den H. Hieronymus c. s. werd ook het werk van Ger. de Fracheto in de middeleeuwen aangehaald met den stereotypen accusativus »Vitas". (Cf. Rosweydius, *Vitae Patrum*, Antverp., 1628. Proleg. I, p. VI ss. en Reichert, l. c., p. XI, nota 1. Vgl. ook Acquoy, *Het klooster te Windesheim*, III. 273, noot 2 en 278, noot 1). Met de citaten van Herolt moet men voorzichtig zijn, Wanneer hij zegt: »Haec in vitas patrum" of zoo iets, dan bedoelt hij nu eens het *Vaderboec* van Hieronymus, dan weer het werk van Ger. de Fracheto. — Het gebruik van de aangehaalde uitgave der *Vitae Fratrum* dank ik aan de welwillendheid der EE. PP. Dominicanen te Nijmegen.

eind den duivel laat zeggen: »Maledictus tu et qui te docuit ista," welke verwensching in de Mnl. redactie niet in 6 maar in 35, 213 en 298 (zie bij 5) voorkomt.

19 = Herolt, *Promptuarium exemplorum sec. ordinem alphabeti* (afgekort: *Promptuarium*), H, 3 = *Index mir.*, 1018. De oorsprong van deze legende is te zoeken bij Petrus Venerabilis († 1158), *De miraculis*, l. II, c. 29 (Migne, *Patrolog. lat.*, t. 189, col. 947), waar Maria aan een jongen convers dezelfde drie dingen leert als in de Mnl. legende worden opgenoemd. Cf. *Index mir.*, 566 en zie onder, bij 199.

20 = ? — Over de vijf Smarten van Maria handelt ook Herolt in zijn *Prompt. de miraculis B. Mariae Virginis* (verkort: *M B V.*), 12 = *Index mir.*, 1506.

22 = Ger. de Frach., l. IV, c. 7, § 1 (ed. cit., p. 165 s).

25 en **283** = *Promptuarium*, A. 14; zeer verkort. Ontbreekt in den *Index mir.*

26 en **336** = Ger. de Frach., l. IV, c. 6, § 1 (ed. cit., p. 164 s).

27 = Ger. de Frach., l. c., § 2 (ed. cit., p. 165).

28, **47** en **251** staan wellicht in verband met *Spec. exempl.*, III. 57, ontleend aan het *Liber de illustribus viris Ord. Cisterciensis*. In een verhaal bij Ger. de Frach. (l. I, c. 6, § 22; ed. cit., p. 56) is, evenals in 47 spraak van een verschijning van Maria met den H. Nicolaas en de H. Catharina. Inhoud en strekking zijn daar evenwel geheel anders.

35 zie bij 5.

35* = Caesarius, VII. 54 = *Index mir.*, 1658.

45 = Ger. de Frach., l. III, c. 26 (ed. cit., p. 121; cf. ibid., not. 10).

47 zie bij 28.

49, **234** en **345**. De hoofdtrekken, die deze drie legenden gemeen hebben, vond ik terug in drie verschillende Latijnsche redacties, namelijk een bij Herolt, *M B V.* 60 = *Index mir.*, 315 en de twee andere bij Ger. de Frach., l. I, c. 6, § 18 (ed. cit., p. 52 s) en l. V, c. 5, § 4 (p. 277 s), in welke laatste als hoofdpersoon genoemd wordt frater Alanus, prior te York. De Latijnsche redactie van Herolt is m. i. ontstaan uit een combinatie van de twee legenden, die bij Ger. de Frach. voorkomen. De betrekking tusschen de drie Latijnsche en de drie Mnl. redacties is deze: 49 en vooral 345 sluiten zich zeer nauw aan bij den tekst van Herolt. (De zinsnede over den ziekenoppasser ontbreekt in 49 waarschijnlijk wel ten gevolge van een vergissing bij de homoioteleuta »ende seide(n)"). Daarentegen is 234 vertaald naar Ger. de Frach., l. I., c. 6, § 18 behoudens eenige wijzigingen van minder belang. De uitroep: »O wee het is al verloren dat ic ye ghedede" staat letterlijk in de Latijnsche uitgaven, door Reichert (p. 52, not. 20) aangeduid met A en C. De andere redactie van Ger. de Frach. is niet afzonderlijk in het Mnl. overgezet. Vgl. ook *Spec. exempl.* IX. 84.

Over het gebedje »Maria mater gratiae, Mater misericordiae" enz. (zooals in 234) zie Moll, *Geert Groote's Dietsche vertalingen* (*Verhandd. der Kon. Akad. van Wetensch.*, afd. Letterkunde, dl. XIII, Amsterdam, 1880), blz. 104 en Acquoy, *Het klooster te Windesheim*, II, blz. 260 vlg. Ter aanvulling en ter verduidelijking van hetgeen daar gezegd wordt diene het volgende. Het genoemde gebedje is een stroof uit de hymne »Rex Christe clementissime" (Mnl. *Criste coninc alre goedertierenste*), die in de getijden van Onze Lieve Vrouw (Cursus B. M. V.) gebeden werd bij de zgn. horae minores (d. i. Te prijm tijt; te tercie tijt; te sexte tijt en te noen tijt). De Cursus B. M. V. werd in de latere middeleeuwen in bijna alle kloosters en zelfs ook door zeer vele leeken dagelijks gebeden, en ontbreekt in geen enkel middeleeuwsch getijdenboek. Vandaar dan ook dat het gebedje »Maria mater gratiae" overal bekend was en, met 't oog op den inhoud, zeer in eere werd gehouden. In verbinding met de stroof »Gloria tibi, Domine" — de slotstroof van bijna alle middeleeuwsche hymnen op de H. Maagd — hechtte men het aan de hymne »Fit porta Christi pervia" (Mnl. *Doerschinich open wart die poert*), die in denzelfden Cursus B. M. V, »Te compleet tijt" werd gebeden. Zelfs vindt men vermeld, dat Paus Alexander VI bij mondelinge concessie een aflaat van 10 jaren verleend heeft aan hen die in de hymnen »Quem terra, pontus, aethera" en »O gloriosa Domina", welke eveneens in het officie van de H. Maagd voorkomen, de stroof »Maria, mater gratiae" zouden voegen [1]). De variant, die Acquoy (t. a. p., blz. 261) vond in een Diurnale van 1744 is slechts een gevolg van de fameuze »verbetering" der liturgische hymnen, welke op bevel van Urbanus VIII in 1629 werd tot stand gebracht. Ook de stroof »Gloria tibi, Domine" (bij Acquoy, t. a. p.) kon toen geen genade vinden en werd veranderd in »Jesu, tibi sit gloria" enz. De Cursus B. M. V., tegenwoordig meer algemeen het »Officium parvum B. M. V." genoemd, wordt ook thans nog gebeden en staat in elk Brevier en Diurnale gedrukt. Dat Acquoy het »Maria mater gratiae" in een Diurnale van 1744 terugvond, zal dus niemand verwonderen,

55 zie bij 74.

60 en **235** zijn ongetwijfeld ontleend aan Ger. de Frach., l. IV, c. 5, § 2 (ed. cit., p. 160 s). In de Mnl. redactie is het getal Ave Maria's en de reden waarom zij worden gebeden meer gepreciseerd dan bij Ger. de Frach., wiens uitdrukkingen in dit opzicht tamelijk vaag zijn.

---

[1]) »Item idem Alexander concessit omnibus dicentibus in officio beatae Virginis in hymnis *Quem terra*, *ponthus*, *ethera* et *O gloriosa Domina* versum *Maria mater gratiae* decem annos indulgentiarum pro qualibet vice". Aldus in *Speculum Minorum*, Rothomagi, 1509, tract. I, fol. 43*b*.

61 (Vgl. **297**). Bij de literatuur, die De Vooys in zijn aanteekening op 61 geeft, kan nog verwezen worden naar Ger, de Frach„ l. III, c. 23 (ed. cit., p. 118), waar verhaald wordt, hoe de Z. Jordanus van Saksen, de vijf psalmen, welker beginletters den naam M. A. R. I. A. vormen, aan een zijner medebroeders, Bertholdus, leerde. Op grond van dit verhaal hebben sommigen gemeend, dat de Z. Jordanus († 1236) deze devotie het eerst had ingevoerd. Maar een tijdgenoot van Jordanus, de Dominikaan Bartholomaeus van Trente, getuigt in zijn nog niet gedrukt *Sanctorale* (Cap. 213) alleen, dat Jordanus die devotie dikwijls beoefende. Vgl. Th. Esser, O. P., in het *Historisches Jahrbuch des Görres-Gesellschaft*, V (1884), S, 98 f. en Reichert, l. c., p. 119 nota a. — De legende van Wolbertus (= 61), elders ook Joscio of Josbertus genoemd, is ook opgenomen in het *Speculum exemplorum*, IX. 119, en in de uitgave van 1603 wordt daarbij de volgende bemerking gemaakt: »Hoc accidit in Monasterio S. Bertini in civitate S. Audomari, sita in Arthesia Belgii provincia, et monumentum huius rei extat in tabella affixa basi ex adverso Sacelli B. Mariae virginis; haec autem Joscionis devotio insigni isto miraculo confirmata fuit, tempore Leonis Abbatis supradicti coenobii et Theodorici Flandriae Comitis".

De uitgave van 1603 kiest hier partij voor de localiseering in Saint Omer, tegen den oorspronkelijken tekst van het *Spec. exemplorum*, (ed. Deventer, 1481), die het wonder plaatst »in monasterio quodam quod dicebatur Dolo." Met de uitgave van 1481, die het exempel heeft geput »(ex) libro exemplorum beatae Virginis" stemt ook overeen de redactie van Thomas van Chantimpré (Vgl. Van der Vet, *Bienboec*, blz. 81—82). Beiden localiseeren het voorval te Dolo of Dolum (Dol in Bretagne), en beiden geven ook het jaartal 1186 aan, als het jaar waarin het wonder is geschied. Alleen is dit verschil op te merken, dat Thomas van Chant. den monnik »Josbertus" noemt, terwijl deze in de aangehaalde uitgave van het *Spec. exemplorum* (1481) »Jawertus" heet en in Marialegende n. 61 »Wolbertus". Daarentegen wordt hetzelfde wonder door Vincentius van Beauvais gelocaliseerd „in abbatia sancti Bertini, quae est apud Sanctum Audomarum" en hierbij sluit zich de editie van het *Spec. exempl.* van 1603 aan, niet alleen wat de plaats aangaat, maar ook in het jaartal, dat bij beiden 1163 is. De bewerker van de uitgave van 1603 heeft dan ook de woorden »quod dicebatur Dolo", die hij in het *Spec. exempl.* van 1481 vond, eenvoudig weggelaten en het jaartal 1186 veranderd in 1163. Welke van beide autoriteiten, Thomas van Chant. of Vincentius van Beauvais, hier het grootste gezag heeft, zal wel moeielijk uit te maken zijn. Vgl. verder voor de Latijnsche en Mnl. teksten de plaatsen bij De Vooys op het einde van zijn aanteekening op 53 aangegeven [1]).

---

[1]) Over de uitgaven van het *Speculum exemplorum*, die van 1603 tot 1747 het licht zagen, zie *Bibliothèque de la Comp. de Jésus* ... par Carlos Sommer-

67 = Caesarius, VII. 53 = *Index mir.*, 240.

68 en **293** = *Index mir.*, 1713. Deze legende, die men ook in het *Spec. excempl.* VIII. 68 kan vinden, is genomen uit het apocriefe tractaat van den H. Anselmus van Cantorbury, afgedrukt bij Migne, *P. L.*; t. 159, col. 319 ss. (Cf. t. 158, col. 41—45), en in de *Summa aurea de B. M. V.* van Bourassé (ed. Migne, Parisiis, 1862 ss.), t. VI, col. 547—552. In de aangehaalde uitgaven luidt de titel van het tractaat: *Sermo de Conceptione B. M. V.*; elders vindt men het in den vorm van een brief van Anselmus aan zijn medebisschoppen van Engeland, bijv. bij De Vooys, aant. op 68; *Leg. aurea* (ed. Graesse), Appendix, Cap. 189 en hs. 73 H. 35 (vroeger K. 54) der Koninkl. bibliotheek, fol. 96a. Vgl. onder, bij 334.

74, **216**, **218** en **55**. De twee eerstgenoemde legenden zijn uit Caesarius VII. 14 zooals reeds in *Mnl. leg. en exempelen*, blz. 182, noot 3 is aangegeven. De korte redactie in 218 is slechts een accomodatie van 74 en 216 op de »ioncfrouwen". Het is hier voornamelijk te doen om de moraal: »Dair om so sullen alle meechden als sij slapen gaen hem eerbaerlijc legghen". De oorsprong van 55 moet elders gezocht worden, nl. in twee verschillende legenden, die bij Ger. de Frach., l. I, c. 6, § 7 (ed. cit. p. 43) en l. III, c. 24 (p. 119) voorkomen. De eerste dezer beide legenden komt veel overeen met het verhaal van Caesarius en ook de moraal, die ermee bedoeld is, is dezelfde. De tweede legende uit Ger. de Frach. heeft daarentegen een andere

---

vogel, S. I., t. V (Bruxelles, 1894), col. 379—381, i. v. Major. Op 't oogenblik ken ik nog drie uitgaven die door Sommervogel niet worden vermeld, nl. *Duaci, ex officina Baltazaris Belleri... an 1605*, *Antverpiae apud Joannem Keerbergium*, *Anno 1608* en *Coloniae Agrippinae, Typis et Sumptibus Withelmi Friessem,.. M.DC LXXII*, en ik vermoed, dat er minstens nog één andere editie moet bestaan, die te Antwerpen in 1607 verschenen is. Het *Speculum exemplorum* is het eerst gedrukt te Deventer bij Rich. Pafroed in 1481 (Campbell, n. 1568), en daarna nog te Keulen (1485), Straatsburg (1487, 1490, 1495, 1497) en Hagenau (1507, 1512, 1515. 1519). Eerst ongeveer een eeuw later trok het opnieuw de aandacht, toen Joannes Major S. I. in 1603 een nieuwe uitgave bewerkte, welke tot aan het jaar 1747 door ongeveer 20 andere werd gevolgd. Bij al deze latere uitgaven is te bemerken, dat alleen in de edities van Douay 1603 en 1605, Venetie 1608 en Keulen 1610 de oorspronkelijke dispositie van het werk (10 omvangrijke Distinctiones, afgedeeld volgens de bronnen, waaruit de oorspronkelijke verzamelaar heeft geput) behouden is gebleven; in de andere uitgaven der 17e en 18e eeuw zijn de exempelen gerangschikt volgens alphabetische titels. Ik citeer steeds de uitgaven van 1481 en 1603. Over den Nederlandschen incunabel van 1481, de latere edities van het *Spec. excempl.* en den oorspronkelijken verzamelaar, die omstreeks 1480 in Nederland heeft geleefd (Aegidius Aurifaber?) hoop ik binnenkort het een en ander mede te deelen in het *Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen*.

strekking; de inhoud komt hierop neer, dat Maria een zekeren broeder niet met wijwater besprenkelt, omdat hij in staat van doodzonde is. In 55 is de hoofdstrekking van Ger. de Frach., l. I, c. 6, § 7 behouden, maar allerlei bijzonderheden zijn daarbij gevoegd, die afkomstig zijn uit de pas vermelde tweede legende van Ger. de Frach. Het origineel van Caesarius is niet geheel vreemd aan het ontstaan van 55. Reichert, wien de gelijkenis van Caesarius VII. 14 met Ger. de Frach. l. I, c. 6, § 7 ook niet ontgaan was, teekent (l. c., pag. 43, not. b) erbij aan: »Eandem visionem, mutatis mutandis legimus apud Caesareum.... VII. 14; ex quo transferri videtur ad Ordinem nostrum, mediantibus probabiliter fratribus Ord. Cisterciensis, tunc temporis ad ordinem nostrum transgressis. Similem visionem vide infra l. III, cap. XXVII" (lees XXIV). Wellicht heeft men nog een derde omwerking van dezelfde legende bij Ger. de Frach., l. I, c. 5, § 11 (ed. cit p. 35), doch daar verschijnen drie monniken op de slaapzaal in plaats van Maria.

90 = *Legenda aurea,* c. 113 (ed. Graesse, p. 472 s).

102. De zeven Vreugden van Maria, op het eind van deze legende genoemd, komen ook voor in *M B V.* 13 = *Index mir.*, 1644.

115 = *M B V.* 4 = *Index mir.*, 1042.

122 = *Promptuarium*, P. 27. Ontbreekt in den *Index mir.*

128, 129, 130, 144, 226, 227, 228, 248, 275 handelen alle over het »Salve Regina" en kunnen aldus gegroepeerd worden:

128 en 226 = Ger de Frach., l. I, c. 7, § 2 (ed. cit., p. 59 s). Ook in *Spec. Exempl.* VII. 42. Zie bij 248.

129 en 227 = Caesarius, VII. 30 = *Index mir.*, 834.

130 en 228 = Ger. de Frach., l. I, c. 7, § 7 (ed. cit., p. 63). Ook in *Spec. exempl.*, VII. 44.

144 is uit het *Liber apum.* Vgl. Van der Vet, Biënboec, blz. 84 vlg.

248 bevat dezelfde legende als 128 en 226 doch sluit zich meer bij den Latijnschen tekst aan. Het laatste gedeelte van 248 vanaf »Ende doe die brueders songen" staat in de variant bij Reichert, l. c., p. 60, not. 13, en is ontleend aan codex G. (13e eeuw), die bewaard wordt op de Universiteitsbibliotheek te Gent, sign. n. 534 (Reichert, l. c., p. XIX).

275 = Ger. de Frach., l. I, c. 7, § 3 (ed, cit., p. 60).

Het „Salve Regina (Mater) misericordiae" — het woord »Mater" werd eerst in 1568 officieel erbij gevoegd — is van den beginne af steeds in hooge eer gehouden bij de Dominicanen. Reeds in 1224 beval de Z. Jordanus, opvolger van den H. Dominicus, dat na de Completen dagelijks een plechtige processie zou worden gehouden, waarbij deze antifoon moest worden gezongen. Welke de aanleiding daartoe was, zie Ger. de Frach., l. I, c. 7, § 1 (ed. cit., p. 58 s; ook afgedrukt in *M B V.* 86 = *Index mir.*, 148) en verder de literatuur bij Reichert, l. c., p. 58, not. a. Vgl. ook

den tekst uit Stephanus, van Bourbon, O. P., bij Van der Vet, *Bïenboec*, blz. 203 [1]).

145 is samengesteld uit twee geheel verschillende legenden, beide ontleend aan het Biënboec van Thomas van Chantimpré (Vgl. Van der Vet, *Bïenboec*, blz. 83 en 85). De woorden : »Ende hi seide voort" (De Vooys, t. a. p., blz. 297, regel 22) zijn dus overgenomen door een kopiist, die niet begreep dat het volgende »mi" op Thomas van Chant. betrekking had.

155 is zeer waarschijnlijk een andere redactie van *Promptuarium*, V. 43, waar de »guede man" niemand anders is dan de H. Furseus. Werkelijk wordt met veel omhaal iets dergelijks van dezen Heilige verhaald in de *Legenda aurea*, c. 144 (ed. Graesse, p. 640), maar van Maria is er geen spraak evenmin als in het *Promptuarium*. De terugkeer van de ziel in 't lichaam geschiedt alleen op de voorspraak der engelen. Herolt of zijn zegsman tracht het feit, waarvoor Furseus zou gestraft zijn — hij had een nieuw kleed aangenomen van een woekeraar, terwijl hem door een eerlijk man een oud werd aangeboden — eenigszins goed te praten door erbij te voegen : »nec tamen creditur sanctum virum scivisse illam cappam fuisse foenore acquisitam. Sed inquirere debuit. Haec Arnoldus". — Wie deze Arnoldus is, heb ik niet kunnen achterhalen. Herolt citeert hem meermalen nl. bij A. 18, C. 10, 23, E. 2, 13, G. 12, J. 40, L. 31, M. 6, 20, 31, 43, P. 122. V. 43. Bij C. 10 zegt hij: »Haec Arnoldus in narratorio suo".

162 = *M B V.* 67 = *Index mir.* 614. — In de Latijnsche redactie, die in eenige bijzonderheden van den Mnl. tekst afwijkt, ontbreken ook de woorden: »Want si en woude dat nyement openbaren" (blz. 359, reg. 27), waardoor de indruk, die het verhaal in het Latijn maakt, minder vreemd is.

165 = Caesarius, I. 20.

168 = » IV. 99.

174. Een legende van dergelijken inhoud vindt men in het *Liber discipuli* (= Jo. Herolt) *de eruditione Christifidelium*, c. 26, geciteerd bij A. Franz, *Die Messe im deutschen Mittelalter* (Freiburg, 1902), S. 66, Anm. 1. — Over het aangehaalde werk van Herolt zie N. Paulus in het *Zeitschr. für Kath. Theol.*, XXVI (1902), S. 419.

175 = Caesarius, XII. 37.

179 = » V. 44. — Caesarius is van deze legende ook de oorspronkelijke verhaler, daar hij op 't eind van V. 43 verklaart, dat Eufemia hem het geval persoonlijk heeft verteld op bevel van

[1]) Voor hen die in den cyclus der Salve-Regina-legenden belang stellen, verwijs ik hierbij naar een zeer zeldzaam incunabeltje dat, ofschoon onvolledig, beschreven wordt door Brunet in de *Dictionnaire de bibliographie et de bibliologie* (ed. Migne), t. VI. (Paris, 1866), col. 650—651. Het werkje bevat 16 legenden over het »Salve Regina," alle vergezeld van een houtsnede. De titel van het boekje wordt niet opgegeven, daar het beschreven exemplaar defect was.

haar overste. In de Mnl. redactie is aan 179 nog het begin van Caesarius, V. 45 vastgeknoopt, ofschoon daar in het Latijn spraak is van een andere non, Elisabeth geheeten.

180 = *Promptuarium*, G. 10 = *Index mir.*, 1275.

185 zie bij 5.

190 = *Legenda aurea*, ed. Graesse, c. 131, § 3.

194 is een omgewerkte en verkorte redactie van *Spec, exempl.*, III. 43, ontleend aan het *Liber de ill. viris Ord. Cist.*

199 is evenals 19 genomen uit Petrus Venerabilis, l. c., lib. II, cap. 29. — Wat daar slechts één verhaal is, is in het Mnl. tot twee legenden versneden. De tekst van Petrus Ven. is ook te vinden in *Spec. exempl.*, IX. 133. De woorden »Tot lonnen in enghelant", die in 199 voorkomen, staan niet in het Latijn, en zullen wel van een der middeleeuwsche legenden-verzamelaars (Vincentius van Beauvais?) afkomstig zijn. Vgl. *Mnl. leg. en ex.*, blz. 186, noot 2.

200. In dit vermakelijk exempel wordt verhaald, hoe een »clerc" die zich tijdens de H. Mis onder de geloovigen bevond, bemerkte, dat »die duvel sat in een veynster vander kerken ende hi hadde een inthoorn an sinen hals". Op een reep perkament schreef hij alle ijdele woorden, die er in de kerk werden gesproken. Juist was hij druk bezig met het aanteekenen van het gebabbel van twee vrouwen, toen het stuk perkament hem te klein werd. Nu wilde hij het »mit sinen tanden recken", maar ongelukkigerwijze »ontghinc (het) hem wtten tanden ende hi sloech sijn hoeft teghen die muur dattet seer lude clapte". Dat de clerc bij dit koddig voorval hardop in den lach schoot, is nogal te verontschuldigen; maar daar hij alleen, en buiten hem niemand van de aanwezige geloovigen, den duivel had gezien, was het volk ten zeerste ontsticht. Na de Mis »soe sprac hem die bisscop al hardelic toe ende... so sette hi den clerc van sinen dienst" (af). Bedroefd ging de clerc heen en wierp zich al schreiende voor het beeld der H. Maagd. Hij viel daar in slaap en ontving van Maria het perkament, dat de duivel had volgeschreven. Daarmede ging nu de clerc naar den bisschop »ende seide hem alte malen die sake Waer om hi lachte ende toende hem den brief". De vrouwen die in de kerk hadden gepraat, werden nu ontboden en ondervraagd omtrent hetgeen zij hadden besproken, »Ende si gheliden dattet inder waerheit also ghesciet was". De clerc werd in zijn officie hersteld en hij dankte Maria.

Ik heb deze legende eenigszins uitvoerig medegedeeld, omdat zij een bewijs is, hoe men in de middeleeuwen Marialegenden »maakte". De Vooys vond een veel vereenvoudigden vorm van dit verhaal bij Jacques de Vitry, ed. Crane, n. CCXXXIX [1]). Een andere redactie,

[1]) Vgl. *Mnl. leg. en ex.*, blz. 168, noot 2 (= 1). Een andere afwijkende redactie is uit de *Scala coeli* afgedrukt in het *Spec. exempl*, IX. 104.

die dichter bij den Mnl. tekst staat en wellicht den oorspronkelijken vorm van het verhaal geeft, trof ik aan in het *Promptuarium*, E. I6. Daar is de dienstdoende bisschop de H. Martinus van Tours (+ 397), terwijl de clerc diens leerling en opvolger, de H. Bricius is. Van Maria's tusschenkomst is echter nòch bij Herolt, nòch bij Jac. van Vitry sprake. Het verhaal loopt volgens de redactie van het *Promptuarium* heel natuurlijk. Toen Bricius de geloovigen door zijn lachen had ontsticht, moest hij zich bij den H. Martinus komen verantwoorden. Hij vertelde nu wat hij gezien had, waarop de duivel werd bezworen en moest bekennen wat hij daarboven had zitten schrijven. Daarna hield de H. Martinus een preek voor het volk, wekte allen tot een rouwmoedige biecht op en dwong den duivel het geschrevene uit te wisschen [1]).

Degene die later de tusschenkomst van Maria in de legende heeft gebracht, zat met zijn verhaal wel wat verlegen. Zoo goed en zoo kwaad als het ging heeft hij de feiten gerangschikt, maar dat neemt niet weg, dat de loop van het verhaal vrij onnatuurlijk is geworden. Afgezien van het feit, dat de clerc zoo precies kon weten wat de duivel daarboven zat te schrijven — de verhaler wilde hier blijkbaar een Seitenhieb aan de vrouwen geven wegens hare babbelzucht — is het toch zeker geen bewijs van slimheid, dat de clerc zich zoo maar door den bisschop liet afzetten, zonder te vertellen waarom hij gelachen had. En dit was toch een feit, dat hij niet alleen gerust kon, maar ook moest mededeelen. Maar het was nu eenmaal noodig dat de clerc zweeg, anders was er geen motief om Maria tusschenbeide te laten komen.

202 = Caesarius, VII. 8 = *Index mir.* 158.

204 komt grootendeels overeen met *M B V.* 99 = *Index mir.* 544 en is zeker uit dezelfde bron geput. Ik vermoed, dat men hier te doen heeft met een uittreksel uit de *Libri experientiarum* van Dominicus de Prussia, Karthuizer. + 1461 te Trier. Dit werk is nog niet gedrukt. Interessante bijzonderheden worden daaruit medegedeeld door Th. Esser, O. P. in *Der Katholik*, Mainz, 1897, II, passim.

213 zie bij 5.

216 zie bij 74.

---

[1]) In het *Vita S. Martini* en de *Dialogi* van Sulpitius Severus († c. 425), leerling en biograaf van den H. Martinus, heb ik tevergeefs naar dit verhaal gezocht. De uitgave, die ik heb gebruikt is het *Vita S. Martini ... cum tribus opusculis dyalogorum perscripta ab . . Severo Sulpitio*, s. l. et a. (= Daventriae, A. Pafraet, c. 1510; vgl. W. Nijhoff, *Bibliographie de la Typographie néerlandaise des années* 1500—1540, Feuilles provisoires, s. v. Sulpitius Severus [III. 133]). — Het kan echter ook zijn, dat het verhaal te vinden is in het leven van den H. Bricius, waarvan men de bronnen kan vinden in de *Bibliotheca hagiographica latina* der Bollandisten, Tom. I, s. v. Bricius.

222 = Ger. de Frach., l. I, c. 6, § 4 (ed. cit., p. 40 s).

223 = Ger. de Frach., l. I, c. 5, § 14 (ed. cit., p. 37 s).

224 = Ger. de Frach., l. IV, c. 24, § 3 (ed. cit., p. 214). — Terwijl in het Mnl. het slot der legende luidt: »Dat hi binnen VIII daghen eten noch drincken en mochten", staat er in het Latijn: »Stetit fere per VIII dies in iubilo mentis". Misschien is de variant in de Mnl. legende ontleend aan Ger. de Frach., l. IV, c. 3, § 3, waar een broeder »prae amore languescebat iacens tribus diebus nec comedens neque bibens" (ed. cit., p. 158).

226, **227** en **228** zie bij 128.

234 zie bij 49.

235 zie bij 60.

237 zie bij 5.

238, **317**, **353** en **354** = *Promptuarium*, G. 5 = *Index mir.* 1724, waar echter de verwijzing naar Herolt ontbreekt. Ook in het *Spec. exempl.*, IX, 29.

239 is ontleend aan het *Liber apum*, l. II, c. 5, p. 2. = *Spec. exembl.*, VIII. 29. Vgl. Van der Vet, *Bïënboec*, blz. 293.

240. De naam Titivillus als duivelsnaam komt ook voor in een preek van den beroemden Godschalk Hollen, O. S. Aug., die in de eerste helft der 15e eeuw in Westfalen preekte. In zijn *Praeceptorium divinae legis* (Nürnberg, 1497) bestrijdt hij o. a. (fol. 211) de speelwoede en al haar gevolgen. Hij verklaart een en ander aan het volk door het voordragen van het formulier van een geparodieerde »Missa lusorum". Het Epistel luidt: »Titivillus apostolus, princeps tenebrarum, ad ebrios. Fratres, ebrii estote" etc [1]).

241 = *Promptuarium*, G. 8. Ontbreekt in den *Index mir.*

243. Met »sente anthoniis" is hier niet de H. Antonius Abt — zooals men op het eerste gezicht zou meenen, — maar de H. Antonius van Padua (+ 1231) bedoeld. Het voorval wordt reeds door

---

[1]) Vgl. A. Franz, *Die Messe im deutschen Mittelalter* (Freiburg, 1902), S. 29. Zooals bekend kwamen dergelijke producten van wansmaak in de latere middeleeuwen meermalen voor Bij Franz (a. a. O., S. 754 ff.) vindt men twee Misparodieen uit de 15e eeuw, een op Bacchus en de andere op Wiclef, volledig afgedrukt. Een der voornaamste bestrijders van het Lutheranisme in Duitschland, de Franciskaan Joannes Nas of Nasius, vervaardigde een Requiem op Luther. Elders vindt men een Te Deum op Calvijn, parodieen op het Onze Vader, Wees gegroet, de tien Geboden enz. Vermakelijk is de vergissing van Chevalier, die in het *Supplementum* van zijn *Repertorium hymnologicum* onder n. 28314 den hymnus »Invicti Martini laudes, intonant christiani" registreert als betrekking hebbende op den H. Martinus van Tours, terwijl het feitelijk een parodie der Sequentie »Victimae paschali laudes" is, toepasselijk gemaakt op Martinus Luther. (C. Blume, *Sequentiae ineditae*, Leipzig, 1903 [Analecta hymnica, XLII], S. 15 f.). Er bestonden zelfs geparodiëerde Heiligenlevens

zijn eerste levensbeschrijvers eenigszins breedvoeriger verhaald. Cf. *Acta Sanctorum*, ad 13 Junii, Vita auctore anonymo valde antiquo, n. 26 (3ª ed., t. III Junii, p. 198 ss.) en *La vie de S. Antoine de Padoue par Jean Rigauld*, éd. F. M. d'Araules (Bordeaux, 1899), p. 70.

245 is een verkorte redactie van Caesarius, VII. 47 = *Index mir.* 804.

247 is, zooals de Mnl. tekst aangeeft, genomen uit Joannes Beleth. In de uitgave van diens *Rationale* (eigenlijk: Explicatio) *divinorum officiorum*, geschreven tusschen 1182 en 1190, dat te Antwerpen in 1570 het licht zag als aanhangsel van het gelijknamige werk van Wilh. Durandus, is het te vinden in 't begin van Cap. 149 (fol. 561a). Vgl. *Index mir.* 1553 en zie onder, bij 334.

248 zie bij 128.

251 zie bij 28.

261 = Caesarius, VII. 27 = *Index mir.* 892.

262 = *Spec. exempl.*, IX. 114, waar als bron wordt aangegeven: »Chronica priorum domus maioris Carthusiae". Zie De Vooys, aanteekening op 266.

263 is een fragment uit 104. Vgl. De Vooys, I. 217, regel 19 vlgg.

264 = *Promptuarium*, L. 2 = *Index mir.* 1026. Ook afgedrukt in *Spec. exempl.*, IX. 102. — De Mnl. redactie resumeert alleen de hoofdidee.

267 = *Spec. exempl.*, IX. 6. Als bron wordt daar genoemd het *Liber de ortu Carthusiensi* en in de uitgave van 1603 teekent J. Major erbij aan: »Ex sexto libro Chronicorum Petri Dorlandi Carthusiani". Vgl. De Vooys, aanteekening op 266.

269, dat over een broeder »inder predicaeren orden" handelt is eigenlijk afkomstig van de Cisterciënsers. De oorspronkelijke legende is te vinden in het *Liber de ill. viris Ord. Cist.*, en is daaruit overgenomen in het *Spec. exempl* III. 28. De uitgave van 1603 verwijst ook naar het *Speculum historiale* van Vincentius van Beauvais (l. VII, c. 108), en aan dezen is het wellicht te danken, dat de Mnl. tekst

---

zooals het *Vita Sanctissimi et gloriosissimi Neminis*, de *Sermo de sanctissimo fratre Invicem* en het *Tractatus ... de reliquiis pretiosorum martyrum Albini et Rufini*. Zie daarover *Bibliotheca hagiographica latina*, t. I (Bruxelles, 1898), p. VI s. — Zoo zal het ook duidelijk zijn dat de woorden »de sancto nemīe." die Dr. Meinsma (*Middeleeuwsche bibliotheken*, blz. 260) in een hs. der openbare bibliotheek te Gouda vond, niet van den H. Hieronymus maar van den H. Nemo moeten verstaan worden. (Tusschen haakjes, de bij Meinsma onmiddellijk voorafgaande afkorting »pm̄a" moet gelezen worden »pn̄a" = poenitentia). In hoever de benaming »kerk van den H. Niemand", die het volk van Sint Agatha Gothorum in Italië nog op het eind der 18e eeuw aan een verlaten kerkgebouw gaf, scheits of ernst is geweest, zal wel niet gemakkelijk te achterhalen zijn. Vgl. J. A. F. Kronenburg, *De H. Alfonsus de Liguori*, II (Leiden, 1901), blz. 205.

niet van een Cisterciënser- maar van een Dominicanerbroeder spreekt. Bij Ger. de Fracheto komt deze legende niet voor.

275 zie bij 128.

283 zie bij 25.

288 = *M B V.* 75 = *Index mir.*, 1073.

293 zie 68.

297 zie 61.

298 zie 5.

299 = *Promptuarium*, B. 6 = *Index mir.*, 815.

300. Het vermoeden van De Vooys, dat deze legende in verband staat met 72 »Hoe maria die broeders dat sweet af droghede" (vgl. de aant. op 72), vind ik bevestigd in de Latijnsche legende *M B V.* 6 = *Index mir.*, 1057. Daarin komen niet alleen de hoofdmotieven van 300 voor, maar ook verschillende bijzonderheden, die in 72 worden vermeld. Twee Latijnsche redacties van dit verhaal, de eene uit het *Exordium*, de andere uit *Vincentius van Beauvais* kan men vinden in het *Spec. exempl.*, III. 24.

311. De onmiddellijke bron van deze legende is mij niet bekend. De hoofdgedachte komt elders meermalen voor. In het leven van den Minderbroeder Andreas van Bourgondië wordt verhaald, hoe hem eens het kindje Jesus verscheen, toen hij in zijn cel lag te bidden. Terwijl hij de zoetste vertroostingen smaakte, luidde het voor de Vespers. Zonder aarzelen liet Andreas het kindje alleen, zeggende dat de gehoorzaamheid hem gebood naar de kerk te gaan. Toen hij na de Vespers in zijn cel terugkeerde, vond hij daar het kindje Jesus, dat hem toevoegde: Als gij niet aanstonds naar de Vespers waart gegaan, zou ik onmiddellijk zijn verdwenen [1]).

312 = *M B V.* 3 (a) = *Index mir.* 1131, waar verwezen wordt naar *M B V.* 68. In de uitgave, die ik gebruik, staat het echter onder n. 3. Bij vergissing heeft men daar twee exempelen met het getal 3 voorzien.

317 zie 238.

322 zie 5.

334 is, zooals De Vooys reeds aangeeft, ontleend aan de Epistola van pseudo-Anselmus, boven bij 68 vermeld. De Latijnsche tekst staat afgedrukt bij Migne, *P. L.*, t. 159, col. 319—320, en een andere redactie, l. c. col. 323—326. (Vgl. ook *Summa aurea*, t. VI. 547 ss. en 551 ss. en *Index mir.* 405). De Mnl. tekst wijkt van beide Latijnsche redacties zeer sterk af en is ook veel beknopter. Van de tusschenkomst van den Paus wordt evenwel in het Latijn met geen enkel woord melding gemaakt. Wellicht is deze bijzonderheid ontleend aan

[1]) Vgl. *Chronica XXIV Generalium* in de *Analecta Franciscana*, III (Quaracchi, 1897), p. 100 s. — Hetzelfde wordt ook verhaald van den Z. Andreas van Hyspello (+ 1254), een tijdgenoot en medebroeder van den hierboven genoemden Andreas.

247, waar niet over het feest der Ontvangenis, doch over het feest van Maria's Geboorte sprake is [1]).

336 zie 26.

345 zie 49.

353 en **354** zie 238.

Tot zoover over de bronnen, die ik kon ontdekken. De opgaven kunnen echter nog op verschillende plaatsen worden aangevuld. Uit eenige legenden blijkt ten minste, hetzij met een enkel woord, hetzij door geheel hun karakter, dat zij in den vreemde zijn ontstaan en dus uit het Latijn vertaald zijn. Zoo bijv. 16, 148, 158, 164, 266, 302 enz. Vooral zou het interessant zijn na te vorschen of 182 *(Van enen iongheline die een ioncfrouwe minde dat een iodinne was ende kersten wert tot marfolgien)*, breedvoeriger omgewerkt in 329, van een Latijnsch origineel afstamt of uit Nederland of de Rijnstreken afkomstig is. Het is een der mooist bewerkte Marialegenden, die er in het Mnl. bestaan, vooral in de redactie van 329, waar de legende is omgewerkt in een novelle van 14 hoofdstukken.

Met betrekking tot 158 en 305 (en 306) van welke het eerste te Atrecht en het tweede in Henegouwen is gelocali-

[1]) Is de tusschenkomst van den Paus wellicht met een bijzondere Tendenz in de legende gebracht? Het is algemeen bekend, dat de H. Bernardus in zijn 174e brief (geschreven in 1140), gericht aan de kanunniken van Lyon, zijn afkeuring er over te kennen gaf, dat zij het feest der Ontvangenis hadden ingevoerd. Zijn bezwaar gold evenwel niet de invoering-zelf, uit kerkrechtelijk oogpunt beschouwd, maar op de eerste plaats den dogmatischen grondslag van het feest, want deze scheen hem niet voldoende zeker te zijn. Aan het slot van zijn brief voegt hij er echter bij: »Quae autem dixi, absque praeiudicio sane dicta sint sanius sapientis. Romanae praesertim ecclesiae auctoritati atque examini totum hoc ... reservo." (S. Bern. *Opp. omn.*, Lugd. 1845, t. I, p. 145 ss.). — Over den ouderdom van de legenden van pseudo-Anselmus kan misschien het volgende eenig licht verspreiden. Bernardus maakt zich in zijn brief deze opwerping: »Sed profertur scriptum supernae (ut aiunt) revelationis," en antwoordt daarop: »quasi et quivis non queat scriptum aeque producere, in quo Virgo videatur idipsum mandare et de parentibus suis [de H.H. Joachim en Anna] iuxta Domini mandatum: Honora patrem tuum et matrem tuam!" Wanneer met dit »scriptum supernae revelationis' bedoeld is de Epistola van pseudo-Anselmus, en dit lijkt mij met het oog op Bernardus' antwoord wel waarschijnlijk, dan was het orgineel van 68, 293 en 334 reeds vóór het jaar 1140 in omloop.

seerd, zou ik nog eenige beschouwingen willen leveren over twee Latijnsche legenden, waarvan de eene (Ger. de Frach., l. III, c. 27; ed. cit., p. 121s) eenigszins op 158 en de andere (*Promptuarium*, B. 7 = *Index mir.*, 1077) op 305 gelijkt. Beide Latijnsche redacties wijken weliswaar in bijna alle bijzonderheden van de Mnl. teksten af, doch de overeenkomst in eenige détails doet mij toch vermoeden, dat er eenig verband kan bestaan. Daar ik echter bij een uiteenzetting daarvan wat al te breedvoerig zou moeten worden, bepaal ik mij tot deze aanwijzingen.

Bij de aanteekening op 254, waar sprake is van brieven, die uit den hemel kwamen vallen, vestig ik de aandacht op de gegevens, die de Bollandist P. Hipp. Delehaye voor eenige jaren heeft verzameld en uitgegeven in de *Bulletins de l'Académie royale de Belgique* (Classe des Lettres etc.), 1899, p. 171—213 [1]). Het gaat daar echter niet over brieven van de H. Maagd, maar over brieven van Christus. Ik vermeld dit dan ook slechts voor het geval, dat iemand eens lust mocht hebben om die curiositeiten te bespreken. Dergelijke brieven hadden over het algemeen ten doel het gebod der Zondagsviering in te scherpen en waren soms bestreken met ... muskus, opdat er toch maar geen twijfel zou kunnen bestaan of ze wel uit den hemel kwamen!

Naar aloude zede dient bij een bespreking van een werk ook een of andere aanmerking te worden gemaakt. Gaarne zou ik dan zien, dat Dr. de Vooys niet meer die onhebbelijke Romeinsche cijfers als volgnummers der legenden gebruikte. Aanhoudend vergist men zich hetzij bij het lezen hetzij bij het schrijven, en ook de zetter heeft blijkbaar ondervonden dat men die cijfers, vooral als ze wat lang zijn, eerst eens moet bestudeeren voordat men weet welk getal eigenlijk bedoeld is. Daarom heb ik ook in deze bespreking steeds Arabische cijfers gebruikt. Ik hoop dat Dr. de Vooys blijk zal geven, dat hij zich in deze gebeterd heeft, als hij ons,

[1]) Een kleine aanvulling op Delehaye levert Dom. G. Morin in de *Revue Bénédictine*, XVI (1899), p. 217. Vgl. tevens P. Sabatier, *Opuscules de critique historique*, I (Paris, 1903), p. 380.

liefst spoedig, een nieuwe verzameling van Mnl. legenden schenkt.

Op het oogenblik heb ik geen andere aanmerkingen. Het traditioneele »draadje" is zoo sterk, dat de beide deelen der Marialegenden zelfs na veelvuldig gebruik nog stevig in elkaar zitten, en er rest mij thans geen andere wensch, dan dat de stevigheid van dat »draadje" volgens de aangegeven gebruiksaanwijzing ook door anderen worde beproefd.

Woerden. fr. BONAVENTURA KRUITWAGEN, O. F. M.

AANVULLINGEN.

Na de bewerking van bovenstaand artikel, kwamen mij nog eenige boeken in handen, waardoor ik in staat gesteld werd sommige gegevens aan te vullen of nieuwe aanteekeningen bij de reeds medegedeelde te voegen. Om het den zetter niet te lastig te maken, laat ik ze alle achter elkaar volgen.

Bij 28, 47 en 251. De legende uit het *Spec. exempl.*, III. 57 vindt men in andere redactie terug in *Index mir.* 8. — Vgl. *Anal. Boll.*, XXIII (1904), p. 132 sub 20°.

Bij 49, 234 en 345 (blz. 242). Ik schreef hierboven, dat het gebedje »Maria mater gratiae" in eere werd gehouden »met 't oog op den inhoud". Een nadere preciseering daarvan vond ik in het in 1389 voleindigde *Liber de conformitate vitae b. Francisci ad vitam domini Jesu Christi*, geschreven door Bartholomaeus van Pisa, O. F. M. Als krachtig middel om de bekoringen van den duivel te overwinnen beveelt hij bovengenoemd gebedje aan »qua expertum est diabolum abscedere statim" (Ed. Mediolani, 1510, fol. XLI*a*). — Ik moet hierbij ook nog vermelden, dat de Paters Dominicanen nog heden ten dage bij het Officium B. Mariae Virginis, dat zij dagelijks bidden, de stroof »Maria mater gratiae" verbonden met de stroof »Gloria tibi Domine" reciteeren aan het eind der hymnen »O gloriosa Domina" en »Quem terra, pontus, aethera". Daar de Dominicanen in hun liturgie niet de Romeinsche ritus volgen, hebben zij ook na 1629 de oude redactie der hymnen behouden".

Bij blz. 249, noot 1. De geschiedenis van »Sinte Niemand" vindt men in haar hoofdtrekken medegedeeld en besproken door Aem. Wybrands in *Studiën en bijdragen op 't gebied der historische theologie*, verz. door Moll en De Hoop Scheffer, dl. IV (Amst. 1880), blz. 137—140.

Bij 247. Als ik mij niet vergis, is de onmiddellijke bron van deze legende de *Legenda aurea*, c. 131 (ed. Graesse, p. † 590). In den

Index mir. is deze redactie niet aangegeven. Vgl. *Anal. Boll.*, XXIII (1904), p. 130 n. 3.

Bij blz. 252. Den Latijnschen tekst van **158** vond ik toevallig in den *Catalogus codicum hagiographicorum Bibliothecae regiae Bruxellensis*, ediderunt Hagiographi Bollandiani, Pars I, Tom. I (Bruxellis, 1886), p. 525—529. Het exempel is daar afgedrukt uit cod. Brux. 5519—26 »exaratus diversis manibus seculi XII..... Ex tota codicis facie colligitur eum fuisse monasterii Gemblacensis" (Gembloux bij Luik). Cf l.c., p. 518 s. De Latijnsche tekst bevindt zich aan het eind van een *Libellus miraculorum Dei genetricis Mariae*, dat veel overeenkomst heeft met een dergelijke collectie, beschreven in de *Anal. Boll.*, III, p. 180. (Een ander Latijnsch *Marialc* vindt men beschreven in de pas verschenen aflevering 2 en 3 der *Anal. Boll.*, XXIII (1904), p. 144). De Latijnsche tekst van 158 begint met een voorrede, die als jaar waarin het mirakel is geschied 1142 opgeeft (*Catalogus* etc., p. 525, n. 2), en de schrijver getuigt, dat hij het heeft opgeteekend uit den mond van den bisschop Alvisius. Dit jaartal komt dus zeer goed overeen met de opgave bij De Vooys, aant. 158, uit De Castillion, volgens welken Alvisius van 1131 tot 1148 bisschop van Atrecht zou geweest zijn. De vermelde Latijnsche voorrede ontbreekt in den Mnl. tekst en ook het slot der legende is daar gewijzigd. In het Latijn (l c., p. 529, n. 9) getuigt de schrijver nl. voor een tweeden keer, dat hij het verhaal vernomen heeft van Alvisius, terwijl de Mnl. tekst (De Vooys, t. a. p , blz. 351, reg. 24—26) het laat voorkomen alsof Alvisius zelf de beschrijver van het wonder was. Dat dit evenwel niet waar is, blijkt reeds uit andere plaatsen van den Mnl. tekst (blz. 347, reg. 26 vlgg.), waar van Alvisius wordt gesproken als van een derde persoon.

Nadat bovenstaande aanvullingen reeds waren afgedrukt, gelukte het mij het volgende werkje in handen te krijgen: *D. Petri Dorlandi Diestensis .... Chronicon Cartusiense .... Studio F. Theodori Petraei .... Coloniae Agripp. 1608*, waarbij tegelijk zijn uitgegeven *Notae seu elucidationes* [in Chronicon Dorlandi] van Th. Petraeus, eveneens te Keulen in 1608 verschenen. Door dit werkje ben ik in de gelegenheid nog het een en ander aan te vullen, wat ik hier zoo beknopt mogelijk laat volgen.

19 en **199** in andere redactie bij Dorlandus, l.c., lib. IV, c. 3 (ed. cit., p. 148—150). — **204** komt in hoofdzaak voor l.c., lib. VII, c. 2 (p. 385 ss.). Over Dominicus de Prussia, boven bij 204 vermeld, zie ook de *Notae* van Petraeus, p. 145. Is de Karthuizer over wien 204 spreekt wellicht de bekende Hendrik van Kalkar, de vriend van Geert Groote? Later kom ik daarop terug. — **262** in gewijzigde redactie bij Dorlandus, l.c., lib. IV. c. 19 (p. 219—223.) — **266** = lib IV, c. 22 (p. 235 s). — **267** = lib. VI, c. 5 (p. 334 s.).

Ik neem tegelijk de gelegenheid waar om te wijzen op een Karthuizer,

Joannes Rode geheeten († 1439), over wien het een en ander wordt medegedeeld door Petraeus, *Notae* etc., p. 146 s. Wellicht kan dit eenig licht ontsteken omtrent den vertaler van *Des Coninx Summe*. Zie Dr. D. C. Tinbergen, *Des Con. Sum.*, Inleiding, blz. 90—97. (*Bibliotheek der Middelnederlandsche Letterkunde*, aflev. 64 en 65, Groningen, 1900).

De Katholieke Kerk het werk Gods, door A. C. BERTENS, Rector te Moergestel. Helmond, J. de Reijd, 1903. Prijs: 70 ct.

Bij de groote verscheidenheid van apologetische boeken en boekjes, die den laatsten tijd zijn verschenen, was voor schrijver en uitgever moed en vertrouwen noodig, om bovenaangeduid werkje ter perse te leggen. Vooral nadat het alom bekende boekje van Pater van der Hagen: *Waar is de Kerk van Christus?* bij talrijke duizendtallen ten onzent is verspreid.

Evenwel ook dit werkje van Rector Bertens is verre van onverdienstelijk. Het is zeer duidelijk, helder en bevattelijk geschreven, daarbij zeer degelijk en leerzaam. Mijns inziens is het echter meer geschikt om de katholieken in hun geloof en hunne gehechtheid aan de Roomsche Kerk te bevestigen, dan wel om onze dwalende broeders weer op den weg naar Rome te brengen. Voor dit laatste is, dunkt mij, het boekje van Pater van der Hagen én om den toon én om de wijze van behandeling meer geëigend.

Moge dan de schrijver van dit werkje zich in zijne verwachtingen niet bedrogen zien. Het vinde ruime verspreiding, om het vele goede, dat erdoor kan worden gesticht, om de geldelijke bate ook voor het Missiehuis *Sparrendaal* te Vucht. En moge de schrijver gelegenheid hebben bij een tweede druk den titel van zijn werkje meer met den inhoud in overeenstemming te brengen en het b.v. te noemen: God, Christus en de Kerk.

A. J. R.

KEIZER JULIAAN EN ZIJN CULTUURKAMP.

I.

Pastoor Heinrich Hansjacob, de bekende letterkundige, zegt van keizer Juliaan: „Er begann den ersten Kulturkampf" [1]). De pastoor dacht daarbij zonder twijfel aan de booze dagen, die hij doorleefd had.

Het zou moeilijk zijn tusschen Juliaan en Bismarck, als cultuurkampers, de parallel door te trekken. De vergelijking ware overigens voor ons doel geheel overtollig. Het zij genoeg te verklaren, dat het woord *cultuurkamp* in deze studie beduidt een strijd, door het staatsgezag, als belichaming van het denken en van de beschaving, gevoerd tegen het Christendom.

De anti-christelijke keizer was geen onverschillige. Integendeel, hij had groote plannen van godsdienstige wedergeboorte. Zijn vriend Libanius, in zijn *Epitaphios*, zegt rhetorisch van hem: „Wanneer Juliaan alle menschen rijker had kunnen maken dan Midas, elke stad grooter dan het oude Babylon, en wanneer hij de wallen van iedere stad had kunnen beleggen met goud, maar zonder eenige verbetering van dwalingen op godsdienstig gebied, dan zou hij zich hebben beschouwd als een arts, wien een geheel met ziekten overdekt lijder werd toevertrouwd en die daarop zorg zou dragen voor alles, behalve voor de oogen".

De godsdienst nu steunt, volgens Juliaan, op de ware wijsgeeren. Daarom bleef de keizer, die de godsdienstige waarheid

1) H. Hansjacob, *Jesus von Nazareth* (3te Auflage, 1901), S. 40.

als de oogen der beschaving beschouwde, zich zelven gelijk, toen hij aan Themistius, den bekenden Aristoteles-commentator, schreef: „Wanneer gij vele, ja, zelfs maar drie of vier wijsgeeren vormt, zult gij de menschheid een grooteren dienst bewijzen dan vele keizers samen" [1]).

Het tegenovergestelde gold van het Christendom. Het was, naar de vorstelijke schatting, de *ἀλογία*, de onredelijkheid zelve. De wijsgeerige keizer behandelt den christelijken godsdienst meermalen als *dwaasheid.*

Niet minder dan het denken en de wijsbegeerte is volgens hem de ware beschaving verbonden aan het grieksch-romeinsche veelgodendom en aan den christelijken godsdienst vreemd. Juliaan stelt de schitterende helleensche ontwikkeling op elk beschavingsgebied tegenover de achterlijkheid der joodsch-christelijke wereld, en komt tot het besluit: „Ons gaat het naar ziel en lichaam en in ieder opzicht beter" [2]).

Zoodra de man, die sedert zijn twintigste jaar heimelijk deze denkbeelden was toegedaan, als keizer geheel het staatsgezag alleen in handen hield, begon hij den strijd voor de hellenistische rede en beschaving, tegen zijne christelijke onderdanen. Hij voerde dien strijd niet als Decius of Diocletiaan; doch evenmin was hij de verdraagzame wijze, waarvoor Voltaire's *Dictionnaire philosophique* hem eenigen tijd deed doorgaan. Dit had de rationalist Gibbon al spoedig bewezen in zijn *History of the decline and fall of the Roman Empire.* Eenige verdraagzame gezegden bewijzen niets, vergeleken met iemands woorden en daden in hun geheel.

Op zijne tijdgenooten had Juliaan een diepen indruk gemaakt; doch weldra was hij voor de herinnering vergaan. Daar bleef weinig van hem over behalve het feit, dat hij *de Apostaat* was.

De man, die nauwelijks een halve eeuw na het milaneesch vrijheids-edict de wereld weder onder het veelgodendom zocht te brengen, had den slag verloren; het Christendom ging menigen nieuwen strijd en ook menige nieuwe zegepraal te gemoet.

---

[1]) Julianus, *Ad Themistium*, p. 266. Wij citeeren naar de Spanheim-uitgave.
[2]) Julianus, *Contra Christianos*, p. 207.

De nieuwere tijden begonnen zich den ouden keizer opnieuw te herinneren.

Juliaan herleefde in de kritiek en de geschiedenis; in den roman en op het tooneel. De literatuur over den wijsgeerigen vorst is zeer omvangrijk geworden, en niet licht te verwerken, vooral niet, omdat de hartstochtelijkheid, die den ouden geloofsbestrijder, onder de schijnbare kalmte aan de oppervlakte zijner ziel, zoo machtig bewoog, thans schrijvers van velerlei richting tot hartstochtelijkheid heeft geprikkeld. Menigeen, die zich en zijnen lezers vast beloofde Juliaan en diens strijd onpartijdig te beoordeelen, maakte zijn geschrift tot eene doorloopende satire op de onpartijdigheid.

Zal het ons beter gaan?

Wagen wij eene poging. Want de raadselachtige psychische toestand des keizers en het wisselend oordeel der nieuweren over den man en zijn werk prikkelen ons tot onderzoek en ontleding. Verder boeit ons nog het tijdvak, waarin de strijd valt van den wereldbeheerscher, wiens macht en wet den christelijken godsdienst benauwden. In die dagen hief het Panhellenisme het hoofd op. Vele geesten, hakend naar de wedergeboorte der oudheidensche, hoewel gelouterde, levensbeschouwing, dachten aan niets anders dan aan het wegdringen van de christelijke wijsheid, die door het geloof in tallooze harten leefde en in de groote kerkvaderen een nieuwen luister van wetenschap en welsprekendheid verwierf.

Wij bieden daarom met zeker vertrouwen onzen lezers deze proeve aan eener historisch-wijsgeerige studie over keizer Juliaan, hoofdzakelijk beschouwd in zijnen cultuurkamp.

Aan goede bronnen ontbreekt het tegenwoordig bij eene soortgelijke studie niet.

Allereerst hebben wij in goede uitgaven de werken van Juliaan zelven: zijn acht *Oraties;* — *Caesares;* — *Misopogon;* — een *Boek tegen de Christenen;* — *Brieven* enz. [1]).

---

[1]) Uitgaven van Juliaan's werken zijn de volgende: 1°. *Juliani Imp. Opera omnia*, grieksch-latijnsche uitgave van Spanheim, 1696. — 2°. *Juliani Imperatoris Opera omnia*, vollediger grieksche uitgave van Hertlein (Teubner, 1875). — Voor het bij den H. Cyrillus van Alexandrië gedeeltelijk bewaarde geschrift

In de tweede plaats komen vertrouwbare tijdgenooten. Bij voorkeur zullen wij geestverwanten van den keizer hooren, Ammianus Marcellinus, Libanius enz. Bovenal zal de eerstgenoemde, die zich in zijn *Rerum gestarum libri* een vriend van Juliaan, doch tevens een naar rustige beoordeeling strevend geschiedschrijver toont, onze zegsman wezen [1]).

Vervolgens ontbreekt het niet aan tijdgenooten, die het historisch materiaal, ieder op zijne wijze, verwerkten. Want toen Claudius Henricus van Herwerden, onder het rectoraat van Gerard Uuttewaall, te Leiden promoveerde op het proefschrift *De Juliano Imperatore, religionis Christianae hoste, eodemque vindice* (1827), hadden reeds verschillende nieuwere geleerden, als Gibbon en Neander, hunne meening uitgesproken; en na dien tijd, voornamelijk in de laatste veertig jaren, heeft de litteratuur over Juliaan, gelijk wij boven zeiden, zich buitengewoon uitgebreid. Onder de laatst verschenen werken noemen wij Alice Gardner, *Julian Philosopher and Emperor* (1901); Gaetano Negri, *L'Imperatore Giuliano l'Apostata* (2 edit. 1902); Carl Jentsch, *Hellenentum und Christentum* (1903); en van katholieke zijde het standaardwerk van den

---

tegen de Christenen: Neumann, *Juliani imperatoris librorum contra Christianos quae supersunt* (Teubner, 1880); hetzelfde in een duitsche vertaling: *Kaiser Julians Bücher gegen die Christen* (Teubner, 1880). Gollwitzer gaf bij Neumann eene tekstkritiek in de *Acta Semin. Erlang.* IV, 347—394. Talbot, *Oeuvres complètes de l'empereur Julien* (Paris, 1863). Vrij waardeloos is de *Défense du paganisme par l'empereur Julien, en Grec et en Français avec des dissertations et des notes* (Berlin, 1764, 2e édit. 1767; nouvelle édit. 1768), zeer scherp beoordeeld door twee professoren van Halle, namelijk door G. F. Meyer in 1764 en door W. Crichton in 1765.

1) Een nieuwe, vertrouwbare vertaling van Ammianus Marcellinus is C. D. Yonge, *The roman history of Ammianus Marcellinus* (London, 1902). — Een kritisch overzicht der voornaamste heidensche en christelijkc geschiedbronnen voor Juliaan gaven J. F. H. Mücke, *Flavius Claudius Julianus* (1869); H. Hecker, *Zur Geschichte des Kaisers Julianus* (1886); W. Koch, *Specimen litterarium inaugurale de Juliano Imperatore* (1890) en *Kaiser Julian der Abtrünnige*, 331—361 (1899); G. Reinhardt, *Der Tot des Kaisers Julian* (1891); P. Allard, *Julien l'Apostat,* t. III (1903), p. 339—399. — Verder: Bidez et Cumont, *Recherches sur la tradition manuscrite des lettres de l'empereur Julien*, Hofmann, *Julianos der Abtrünnige;* Harnack, artikel over Juliaan in de *Realencyklopädie für prot. Theologie und Kirche.*

bekenden geschiedvorscher Paul Allard, *Julien l'Apostat* (1900—1903), drie octavo's, die De Broglie's *L'Église et l'Empire au IVe siècle* met de uitkomsten eener halve eeuw kritiek en bronnenstudie hebben verbeterd en aangevuld.

Eindelijk hebben wij modernen het voordeel, dat de geestesstroomingen van Juliaan's tijd nauwkeuriger beschreven zijn. Wij hebben een veel beter inzicht van het zieleleven des keizers, wanneer wij de denkbeelden der Neoplatonisten bij de hedendaagsche geschiedschrijvers der wijsbegeerte bestudeeren; wij begrijpen den strijd der Kerk in de IVe eeuw volkomener, wanneer wij het stille voortdringen zien van den Mithrasdienst bij F. Cumont, *Les mystères de Mithra* (1900), of in de duitsche bewerking van dit geschrift door Georg Gehrich, *Die Mysterien des Mithra* (1903).

Deze bronnen hebben wij niet uitgeput. Mogen zij althans hebben toegebracht om den lezers keizer Juliaan en zijn cultuurkamp naar waarheid te schetsen.

* * *

Juliaan, de zoon van Julius Constantius, een broeder van Konstantijn den Grooten en van Basilina, werd geboren tegen het einde van 331 en stierf den 26sten Juni 363. Zijne levensjaren waren dus weinige. Doch hoe vol lotsverwisselingen!

Zijne moeder verloor hij zeer vroeg. Daarna, in 337, werd zijn vader met andere bloedverwanten bij een soldatenoproer vermoord. Hulpeloos stond de zesjarige wees met zijn zes jaar ouderen broeder Gallus alleen. De studietijd tot 355 verliep te Konstantinopel, in het afgelegen kasteel Macellum, te Nicomedië, Pergamum, Ephese, Athene. Den 6 November 355 bekleedde keizer Constantius zijnen neef met het purper; den 30sten November daarop schonk hij hem zijne zuster Helena ten huwelijk. Vijf jaren bestuurde Juliaan, als Cesar, Gallië. Franken en Allemannen vloden weldra voor zijn krijgmanskracht; de slag bij Straatsburg deed zijn roem daveren langs Rijn, Maas en Moezel. Geheel Gallië herleefde door zijn rijke heerschersgaven.

Maar zijn huiselijke haard stond weldra verlaten. Want toen hij dertig jaar oud was, stierf Helena. En kinderen liet zij hem niet na. Doch zijn macht nam steeds toe. Zijne legioenen riepen hem tot keizer uit, en na een krijgsmarsch schier zonder weerstand hield hij den 11den December 361 zijn intocht te Konstantinopel, nu door den dood van keizer Constantius alleenheerscher over het romeinsche Rijk. Eén mededinger bleef over, Sapor, de gebieder der Perzen. Den 3den Maart 363 verlaat Juliaan Antiochië, om dien tegenstander te gaan nederbuigen. Vijfenzestig duizend uitgelezen strijders volgen hem, en op den Euphraat wacht zijn vloot van elfhonderd schepen en rijke levensmiddelen. Hij rukt op tegen Ctesiphon. Zijn vloot is reeds op den Tiger, doch hij laat haar verbranden. Nu moeten zijne legioenen overwinnen of sterven. Onderwijl dringen ontelbare perzische drommen aan en stekelen het romeinsche leger. Daar treft een vijandelijke pijl den onoverwinnelijke en omtrent middernacht bezwijkt de keizer in een weinig bekend plaatsje van het Tigergebied.

Vergaan was de machtige. Vóór de helft zijner dagen was de sterke gevallen, wiens geest zoo schitterend, wiens daden dikwerf groot waren geweest.

De heidenen waren vol van zijnen naam. Hooren wij ook eenige christenmannen over den keizer.

De H. Augustinus gewaagt van Juliaan's »schoonen aanleg, *egregiam indolem*". De H. Ambrosius vindt in hem edele bestuursdaden te prijzen. Prudentius, Christus' Godheid huldigend in zijn gedicht *Apotheosis*, brengt daar niettemin hulde aan Juliaan, als krijgsman, wetgever en verdediger des vaderlands [1]). Gregorius van Nazianze zelfs, wiens twee zoogenaamde *Strafredenen* een zeer geweldige weerklank zijn der christelijke verontwaardiging over den afvalligen kerkvervolger, brengt

---

1) S. Aug. *De civit Dei*, 21; — S. Ambrosius, *De obitu Valentiniani*, — Prudentius, *Apotheosis*, v. 540 et seqq.:

»Ductor fortissimus armis,
Conditor et legum celeberrimus, ore manuque
Consultor patriae, sed non consultor habendae
Relligionis".

hem toch voor zijn billijker cijnsregeling, bestuurshervorming en rechtspleging een eeregroet [1]).

Deze waardeering was waarheid. Juliaan had hoedanigheden, die den krijgsman en den staatsman sieren. Sober en werkzaam, versmaadde hij wijn, tooneel, reukwerken, zachte rustbedden, en gaf niemand grond om hem zinnelijke uitspattingen te verwijten. »Immer had hij het zwaard of een boek in de hand" — zegt zijn lofredenaar, de rhetor Libanius [2]). Vóor het daagde, was hij aan den arbeid; nooit was hem in het vervullen zijner ambtsplichten iets te veel. Zijn oude romeinsche kracht, die meest in Gallië uitblonk (355—360), zocht degelijkheid. Toen hij dan, na Constantius' dood, als keizer het paleis te Konstantinopel betrok, was het buitensporig aantal beambten spoedig beperkt, en zoodra hij zich te Antiochië vestigde, moesten dansers, kluchtspelers, fluitisten en citerspelers elders hun fortuin zoeken dan aan het hof. Somtijds was hij ook edelmoedig, altijd een vriend van die wijsgeerig-letterkundige beschaving, waardoor tijdgenooten, als Himerius, zich onder den naam van *sophisten* grooten roem van wetenschappelijkheid verwierven, en waarom ten slotte de keizer zelf werd toegejuicht als een meester van oudhelleensche wijsheid en van griekschen stijl. Alexander, Marcus Aurelius, Hercules en Bacchus waren hem toonbeelden van kloeke daadkracht [3]); bij Plato en Aristoteles, bij Pythagoriërs en Stoicijnen zocht hij modellen van vorstenmoraal.

Allen bewonderen wij deze schoone gedaante van Juliaan's leven. Zij toont ons echter niet zijn diepste wezen, den grond en innerlijke beweegkracht van zijn bestaan.

Daar is een woord, dat wij allen hebben vernomen. Aan den Tiger door den doodelijken pijl getroffen, zou de vorst hebben uitgeroepen: *Galileër, gij hebt overwonnen.* Van de echtheid der woorden denkt de kritiek het hare [4]). Toch

1) S. Greg. Nazianz. *Orat.* IV, 75.

2) Libanius, *Orat.* X, p. 278 (edit. Morelli); *Orat.* XXVI, p. 594.

3) Julianus, *Ad Themistium* en *Caesares.*

4) Theodoretus, *Eccl. Hist.* lib. III, 26 geeft het bericht, niet beslist, maar met bijvoeging van Φασὶ. Intrinsiek is zijn νενίκηκας Γαλιλαῖε aannemelijker dan het κορέσθητι Ναζωραῖε bij Zonaras, *Annal.* lib. III; immers bij Juliaan heet Christus, niet de *Nazareer*, maar de *Galileër.*

blijven zij teekenend voor het feit, »dass der Sterbende die weltgeschichtliche Bedeutung seines Todes mit dem klaren Blick, der im Tode so manchmal einem grossen Geiste eigen ist, erkannte", — meent Vollert [1]). En Allard zegt: »Certes, ces paroles sont bien en situation: à beaucoup de contemporains elles parurent résumer, en se complétant l'une l'autre, le drame dont le dernier acte venait de se jouer" [2]).

De triomf van het Hellenisme over het Christendom, dit was de allesbeheerschende gedachte bij den keizer. Naar het Hellenisme, gelijk hij het verstond, trokken al zijne zielskrachten zich samen. Men heeft het zijne *idée fixe* [3]) genoemd.

Het Christendom stond zijne goede hoedanigheden niet in den weg; maar eene dwaling en eene ontstemming in het diepst van zijn wezen werden zijn eigen ondergang en de oorzaak van onrecht tegenover den christelijken godsdienst.

Deze diepere grond zijns wezens openbaarde zich eerst, toen Juliaan (361) met zijn leger keizer Constantius de oppermacht kwam betwisten.

Herinneren wij ons de feiten, die weleer alle geloovige Christenen verontwaardigden of bedroefden.

Ammianus Marcellinus verhaalt: »Ten einde, zonder eenige hindernis, alle lieden voor zich te winnen, gedroeg hij [Juliaan] zich, als hing hij den christelijken godsdienst aan, dien hij heimelijk reeds lang had verlaten; enkelen maar kenden zijne innerlijke gevoelens, terwijl hij zich geheel aan waarzeggerij en wichelarij overgaf, en aan de overige praktijken, gebruikelijk bij de vereerders der goden. Om dit nu nog een wijl geheim te houden, ging hij in 't begin van Januari [361] op den feestdag, dien de Christenen *Epiphanie* noemen, naar

---

1) Aldus Vollert, *Kaiser Julians religiose und philosophische Ueberzeugung*, S. 95. — Ook de groote bewonderaar van Juliaan Gaetano Negri, *L'imperatore Giuliano* (2e édiz. 1902), p. 116, erkent: «Ma, si quel grido non à stato pronunciato, deve essere stato pensato dal ferito imperatore".

2) P. Allard, *Julien l'Apostat*, t. III, p. 277.

3) Albert Réville, in de *Revue de l'histoire des religions* (1886), t. XIII, p. 287. De studie van Réville, *L'empereur Julien*, beslaat *l. c.* t. XIII, p. 265—293; t. XIV, p. 1—26 en 145—168.

hunne kerk en droeg plechtig openbaar gebed op aan hun God" [1]).

Dit geschiedde te Vienne, waarheen Juliaan in den herfst 360 zijn verblijf uit Parijs had overgebracht. Het was reeds tien jaren, dat de toekomstige hersteller van den veelgodendienst het christengeloof te Ephese (351) had verzaakt [2]). Openlijk leefde hij al dien tijd zijnen vroegeren godsdienst mede; heimelijk groeiden in hem de hartstocht voor Zeus, de Zon, Mars, Minerva, en de haat tegen het Christendom [3]). Waar de Seine tusschen eilandjes en langs hooge, boschrijke heuvelen vloeit, en Lutetia met amphitheater en waterleiding bij haar woud en witte krijtbergen nog van geen wereldstad droomt, verheft zich het paleis van Constantius Chlorus. Daar kweekt de gevierde Cesar met een of twee vertrouwden de hoop van het neo-platonisch veelgodendom en de vurigbeminde wichelaarskunst. Ingewijden weten wel, wat zij van den zorgzaam bewaarden christelijken schijn moeten denken. Libanius vindt er een beeld voor: het is niet, als in Aesopus' fabel, de ezel in een leeuwenhuid, maar de leeuw in een ezelshuid [4]).

Na het bovengenoemde Driekoningenfeest komt de verborgen geest te voorschijn.

Door de gallische troepen tot *Augustus* uitgeroepen, trok de heerscher naar het Oosten, om Constantius te verslaan. In Juli had hij Bazel achter den rug. Toen begon hij op zijnen weg openbaar den goden te offeren. Enkele weken later schreef hij uit Naissum aan den hoofdleider der nieuwheidensche richting Maximus: »Thans eeren wij de goden voor aller oogen; in het openbaar offeren wij stieren" [5]).

Keizer Constantius stierf den 3 November te Mopsukrene in Cilicië. Juliaan had de handen geheel vrij. Van dien tijd dagteekenen de verordeningen, dat de tempels moeten worden

---

1) Amm. Marcell. *Rerum gestarum* XXI, (edit. Vales, p. 180—181): »progressus in eorum ecclesiam solemniter numine orato discessit".

2) Julianus, *Ep.* 51.

3) Julianus, *Ad. S. P. A. Atheniensem*, p. 275—278; 284; — *Ep.* 51.

4) Libanius, *Epitaph.* p. 528.

5) Julianus, *Ep.* 38.

heropend; dat slachtoffers naar de altaren moeten gebracht worden tot vereering der goden [1]).

Den 11 December 361 hield de nieuwe keizer zijne plechtige intrede te Konstantinopel. Alle blikken begroetten hem; om hem heen ruischte een zee van jubelende stemmen. Hij kwam, de onweerstaanbare. Hij kon verheffen en vernederen; levend maken of voor zijn fronsen doen bezwijken. Hij was de sterke naar lichaam en geest; de jeugdige alleenheerscher, opgaande als een zon over den Bosphorus, en de Gouden Horen was voor hem uitgestort. Maar weinige Christenen vermoedden toen, dat die blijde inkomst voor hen vernedering aanbracht en dagen van lijden.

Kloeke daadkracht was een ideaal van Juliaan. Alexander de Groote, Marcus Aurelius, Hercules en Bacchus bleven zijne toonbeelden [2]). Zij zweefden hem voor den geest, bij zijn gallischen oorlog; zij zouden hem voorgaan straks bij den krijg tegen de Perzen. Hij streefde nog verder. Hun heldenwil zou hij toonen op zijn uitverkoren terrein, op het geestelijk gebied der helleensche herschepping. *Augustus* zou hij zijn, maar tevens *Summus Pontifex* der herleefde goden.

Hij ging voorop met de religieuse daad. De keizer kon zich aan het offeren niet verzadigen. Jupiter, Tyche, Hermes, Isis, alle goden ontvingen hun hulde. Iederen morgen en iederen avond bracht hij zijn offer aan de Zon. Voor plechtige offers liet hij voor veel geld uit verre landen zeldzame vogels komen, en volgens aangeleerde wetten der kunst raadpleegde hij de ingewanden der dieren omtrent de toekomst. Zelf slachtte hij de offerdieren, blies de offervlammen aan, en was — gelijk Ammianus verder getuigt — zonder maat en nimmer moede bij het geheimzinnig schouwen van ingewanden en vogelvlucht [3]). Deze overgroote ijver gaf wel menigen geestverwant aanstoot, maar het vernieuwde schouwspel der oude gebruiken deed toch mannen als Libanius in

---

1) Amm. Marcell. *Rerum gestarum* XXII, p. 208.

2) Julianus, *Ad Themistium en Cæsares.*

3) Amm. Marcell. *Rerum gest.* XXII, 12, 14; XXV, 4 — Julianus, *Ep.* 27.

hun hart goed [1]), en bracht onverschilligen uiterlijk tot den eeredienst des keizers.

Juliaan regeerde op godsdienstig gebied onder verdraagzame leuzen. Alleen door de rede (λόγῳ) behoorde men Christenen tot den godendienst te bewegen [2]). Een zijner eerste verordeningen was het afkondigen eener algemeene godsdienstvrijheid [3]). Zijne verdraagzame leuzen strookten echter niet met zijne onverdraagzame stemming. Nooit noemt hij Christus' volgelingen anders dan *Galileërs*. Hij, de helleensche, de beschavende, vond voldoening in dien naam: de griekschromeinsche beschavingsgrootheid scheen zoo verpletterend tegenover de galileesche geringheid [4]). Telkens kiest de vorst tegenover zijne christelijke onderdanen woorden van smaad. Hij veracht de *dwaasheid* (*τὴν μωρίαν*) *der Galileërs* met dezelfde gevoelens als de heidenen, voor wie de H. Paulus, driehonderd jaren vroeger, den Christus had beleden, zeggende: *Wij echter prediken Christus den Gekruisigde, den Joden ergernis, en den Heidenen dwaasheid* (*μωρίαν*). Gaston Boissier schetst deze handelwijze des keizers aldus: »Ces gens envers lesquels il promet de se montrer juste et modéré; il les appelle des insensés, des impies, des athées, des fous furieux, la lèpre de la société humaine" [5]).

Het kookte van binnen bij den keizer.

In de rechtzaal vroeg hij, zich niet kunnende bedwingen, geheel te onpas, van welken godsdienst de procedeerenden waren [6]). Het dienen der goden werd een voorwaarde van bevorderingen. Voor trouwe Christenen werden eereambten en staatsbetrekkingen afgesloten, als voor dieven een schat.

---

1) Libanius, *Orat. parent.* 60.

2) Julianus, *Ep.* 52.

3) Amm. Marcell. *Rerum gest.* XXII, 5.

4) Mücke, *Flavius Claudius Julianus* (1867—1869) II, S. 76 meent, dat de naam *Galileër* niet werd gekozen met boos opzet. Het taalgebruik der *vierde* eeuw en Juliaan's gezamenlijke werken pleiten tegen Mücke.

5) Julianus, *Ep.* 7; 52. — Cyrillus, *Contra Julianum*, II, 39. — I *Cor.* I, 23. — Boissier, *Revue des deux Mondes*, 1880, 1 Juillet, p. 98.

6) Amm. Marcell. *Rerum gestarum* XXII, 10: »quid quisque jurgantium coleret, tempore alieno interrogans".

Zware geldsommen te betalen voor den bouw van heidensche tempels en altaren werd als het verdiende loon der geloovigen beschouwd. Op allerhande wijzen werd de stemming openbaar, die Libanius niet beter kon teekenen dan toen hij van zijn grooten leerling zeide: »In Zeus' vriend zag hij zijn eigen vriend; in een vijand van Zeus zijn eigen vijand".

Juliaan, door dien vijandigen geest bezield, bracht in zijn gaven gevaren, en voegde bij zijn onrecht sarcasmen. Die geest verliet hem niet bij de groote amnestie. Constantius had over Donatisten, Novatianen, Eunomeën en Katholieken het banvonnis uitgesproken. Juliaan riep de bisschoppen der strijdende christelijke richtingen in zijn paleis: zij zouden nu — zeide hij — niet langer aan hun oneenigheden denken en vrijmoedig ieder voor zijn godsdienst leven. Ammianus Marcellinus beoordeelt deze daad aldus: »Hij — Juliaan — handelde op deze wijze met beslistheid, omdat hij nooit de eenstemmigheid des volks zou te duchten hebben, wanneer door de vrijheid de oneenigheid toenam; want bij ondervinding was het hem bekend, dat wilde dieren niet zoo vijandig zijn tegen de menschen, als veeltijds de Christenen tegenover elkander" [1]).

Ammianus beoordeelt hier de Christenen naar zijn indruk van dien tijd der ariaansche troebelen; zijn schatting van de gezindheid des keizers verliest daarmee niets.

* * *

Elken cultuurkamper is het eigen bij zijne levensbeschouwing allen te willen inlijven, tot wie zijne macht zich uitstrekt.

Deze familietrek zien wij bij Juliaan zeer scherp geteekend. Hem was niet alleen het Christendom als eene macht tegenover het Hellenisme een ergernis, het griefde hem ook maar eene eenvoudige vrouw te ontmoeten, die, liever dan om de altaren van Zeus of de Zon, aan den voet des Gekruisten haar troost zocht.

---

1) Amm. Marcell. *Rerum gestarum* XXII, 5. — Vgl, Sozomenus, *Hist. eccl.* V, 5.

Hij wenschte de geestelijke leidsman zijner onderdanen te zijn.

Dikwerf sprak hij de Christenen aldus toe: »Luistert naar mij, naar wien Alemannen en Franken hebben geluisterd" [1]). De Christenen van Alexandrië wakkert hij aan om niet meer Christus, maar de Zon te aanbidden. »Gij zult niet dwalen — zegt hij — wanneer gij hem gelooft, die zelf tot zijn twintigste jaar dien weg [den dienst van Christus] volgde, en nu reeds twaalf jaren het andere pad bewandelt" [2]). Daar de Christenheid echter niet zoo volgzaam was, greep de machtige naar de wet.

Réville zegt ergens van Juliaan: »La dissimulation dont il avait contracté l'habitude avait dégénéré en une sournoiserie qu'il prenait pour une habilité suprême". Zoo had hij in Gallië Vadomair aan een feestmaal genoodigd, daar doen gevangen nemen, hem verbannen en zich aldus van dezen machtigen tegenstander bevrijd [3]). Naar dit beginsel van sluwe vervolging richtte zich de cultuurwet van 17 Juni 362.

Ik heb de *juliaansche onderwijswet* genoemd.

De scholen voor *grammatica* en *rhetorica*, die bijna geheel het onderwijs in de letterkunde en de welsprekendheid omvatten, waren in het romeinsche rijk der vierde eeuw feitelijk stadsscholen, wier leeraren door de stedelijke overheid werden benoemd, maar *rechtelijk* staatsscholen, waarvan de leeraren, door de plaatselijke overheid gekozen, keizerlijke bekrachtiging behoefden. Het keizerlijk decreet van 362 behelst, in zijn eerste deel, niets anders dan eene door de degelijkheid en waardigheid van het onderwijs aanbevolen handhaving van het keizerlijk oppertoezicht bij de keuze der leeraren. Geheel anders was de kern der wet. Zij kwam hierop neder, dat alle Christenen van het leerambt in de bij uitstek als beschavend beschouwde vakken werden uitgesloten. *Rechtstreeks* trof deze Juniwet de leeraren; *zijdelings* geheel de christelijke

---

[1]) Amm. Marcell. *Rerum gestarum* XXII, 4.

[2]) Julianus, *Ep.* 51

[3]) Réville, *Revue de l'histoire des religions*, t. XIV, p. 7. Amm. Marcell. *Rerum gestarum* XXI, 4.

jeugd, wie voor studie en hoogere vorming alleen de naar 's keizers geest ingerichte, dat is, eene voor Christenen onbruikbare school overbleef. Geen godenvereering geen leerstoel. Weldra zien wij te Rome Victorinus, te Athene Prohaeresius hun ambt nederleggen [1]). Een machtig beschavingsmiddel, en dienvolgens ook een ondergeschikt progagandamiddel, werd den Christenen uit de hand gerukt. Ja, het harde der wet werd door Ammianus Marcellinus wel gevoeld, en in zijn natuurlijk rechtvaardigheidsbesef aarzelt hij niet den voorzichtigen vervolgingsmaatregel van zijn keizerlijken vriend te noemen »een hardvochtige daad, die verdiende in eeuwig stilzwijgen te worden begraven" [2]). Juliaan heeft zijne wet pogen te verdedigen, als gegrond op twee schoone beginselen: rechtschapenheid bij den leeraar en vrijheid bij den leerling. Maar deze verdediging verraadt door haar sophismen en door haar sarcasmen den verblinden en fellen partijgeest. Het eerste beginsel luidt: het is tegen de wetenschap en tegen de rechtschapenheid iets anders te gelooven, en iets anders te onderwijzen. Doch wie beweerde, dat christenleeraars met de edele klassieke vormen, waaraan zij wel geloofden, ook den polytheïstischen inhoud moesten aanbevelen, waaraan zij niet geloofden? Het was een sophisme, op deze wijze alle christelijke leeraars der klassieken als huichelaars te beschrijven. Het andere beginsel, dat de jongelieden toch de heidensche leeraars konden gaan hooren, wanneer zij dit wenschten, viel geheel ineen, nu volgens keizerlijk voorschrift de klassieke onderwijzing, rechtschapenheidshalve, tegelijkertijd en wezenlijk polytheïstische geloofsleer moest wezen. Onwaardig was daarenboven de wenk, dat zij, die de homerische goden niet

---

1) Julianus, *Ep.* 42. De *Codex Theodosianus* heeft van het onderwijsdecreet alleen de *inleiding* behouden, niet de kern. Over Victorinus zie S. Aug. *Conf.* VIII, 5, 10; over Prohaeresius Eunapius, *Vitae sophistarum* (edit. Dübner), p. 493.

2) Amm. Marcell, *Rerum gestarum* XXII, 10: »Illud autem inclemens, obruendo perrenni silentio, quod arcebat docere magistros rhetoricos et grammaticos, ritus Christiani cultores". Nogmaals XXV, 4: »Inter quae erat inclemens, quod docere vetuit magistros rhetoricos et grammaticos Christianos, ni transissent ad numinum cultum".

wilden eeren, behoorden te gaan naar »de kerken der Galileërs, om er Mattheus te verklaren en Lucas"; kwetsend zijn besluit, dat »allen de vrijheid wordt gelaten om behebt te blijven met die *ziekte* [het Christendom], daar men de *dwazen* onderrichten, niet straffen moet" [1]).

De schoolwet heeft Juliaan geheel van zijne christelijke onderdanen vervreemd. Zij teekende hem met een vervolgersmerk [2]).

Verbitterd door hunnen vorst, wekten vele Christenen dezen door hunnen afkeer tot nieuwe bitterheid. Het zonderlinge leven des keizers te Antiochië, waar hij schier alleen met zich zelven leefde en met enkele vertrouwelingen, die hem zijn eigen denkbeelden terugkaatsten, maakte hem nog eenzijdiger en vaster in zijn *idée fixe* [3]). Hoever zou het nog komen? Deze man kon geweldig zijn. Zijn oorlog tegen Franken en Alemannen geleek vaak veel op een verdelgingsoorlog; mannen, die hij, als Cesar in Gallië, had gespaard, verpletterde hij, toen hij alleenheerscher was geworden [4]). Bloedige vervolging der Christenen zocht hij nochtans niet. Zijn geheele aard bracht mede, dat hij bij den dagelijkschen gang van zaken als een man bekend stond, verschrikkelijker in het bedreigen dan in het toepassen van straffen; heidensche vrienden als Themistius, Libanius en Ammianus Marcellinus waren van vernieuwing der oude marteltijden afkeerig; en de keizer zelf verachtte de Christenen zoo diep, dat hij hun ongaarne martelaarskronen had geschonken [5]). Niettegenstaande dit alles geraakte Juliaan steeds dieper onder den boozen daemon, haat.

Hij toornde tegen bisschop Athanasius, den genialen en ongebogen verdediger van Christus' Godheid. Tweemaal werd tegen den edelen bisschop het banvonnis uitgevaardigd, in hartstochtelijke vormen. Aan het katholieke volk, dat zijn

---

1) Julianus, *Ep.* 42.

2) Zoo schreef de H. Augustinus, *De civit. Dei* XVIII, 52: »An ipse non est Ecclesiam persecutus, qui Christianos liberales artes docere ac discere vetuit?"

3) P. Allard, III, 31.

4) Amm. Marcell. *Rerum gest.* XXII, 3; P. Allard, I, 407—499.

5) Julianus, *Ep.* 52; Amm. Marcell. *Rerum gestarum* XXV, 4; Ephrem, *Carm* III.

geloofsheld terugvroeg, antwoordde Juliaan, dat Athanasius' school een goddelooze snoodheid was en de bisschop zelf niet een man, maar een verachtelijk wezen [1]). Elders werd de keizer, althans door zijn kweeken van haat, door onverschilligheid, toelating of zijdelingsche goedkeuring, medeplichtig aan gewelddaden, hier en daar gepleegd, nu kwalijk bedwongen bloeddorstige neigingen der voor-konstantijnsche lijdensjaren den kop weder omhoog staken. Het recht kreeg schade, nu de overheid twee maten had; wetsovertredingen van Christenen, betrekkelijk gering als te Cesarea in Cappadocië, waar de tempel van Tyche gesloopt werd, of geheel onbewezen als het verbranden van den antiocheenschen Apollotempel, werden zwaar gekastijd, terwijl onlusten van heidenen als te Alexandrië en te Gaza, waar gruwelen tegen Christenen gepleegd waren, oogluikend werden geduld.

Het is geen recht, wanneer Alexandrië, na den bisschopsmoord van 24 December 361, als »de Stad van Serapis", met eenige vaderlijke vermaningen vrijkomt. Het recht verliest zijne waardigheid, wanneer de keizer zijnen christelijken onderdanen, wier goederen, hij heeft verbeurd verklaard, spottend beduidt, deze straf te hebben toegepast uit verlangen, dat die Christenen »volgens hun bewonderenswaardige wet des te gemakkelijker het rijk der hemelen mochten binnengaan" [2]). Het schandvlekte den wijsgeerigen gebieder, dat hij het bestuur van Syrië, om het hem vijandige Antiochië te treffen, aan Alexander toevertrouwde, den man, van wiens onwaardigheid hij overtuigd was, en tegenover wien zelfs Libanius zich verplicht achtte, het op te nemen voor de Christenen [3]). De hartstocht sprak, niet het recht, toen deze keizer zijn goedkeuring betuigde aan heidenen, die op zijn wenk grafkapellen der goddeloozen (Christenen) hadden verwoest »met zoo groote opgewektheid, dat zij de misdaden van hen, die de goden

---

1) Julianus, *Ep.* 6 aan Ecdicius, prefekt van Egypte; *Ep.* 26, een edict aan de Alexandrynen; *Ep.* 51, waarin Athanasius heet *μηδὲ ἀνὴρ ἀλλ' ἀνθρωπίσκος εὐτελής.*

2) Julianus, *Ep.* 43 aan Hecebolus.

3) Amm. Marcell. *Rerum gestarum* XXIII, 2; Libanius, *Ep.* 1059, 1448, 1450.

hadden onteerd, nog strenger dan hij wenschte, hadden gewroken" [1]).

In den grond minachtte de hellenistische ijveraar ook den godsdienst van Israël. Wij hebben het bewijs in hetgeen hij, nog gedurende zijn laatste levensmaanden, in zijn *Boek tegen de Christenen*, over dien godsdienst geschreven heeft. Jegens de Israëlieten zelven echter gedroeg hij zich, bij het naderen van den perzischen veldtocht, met buitengewone welwillendheid. In een brief waarborgde hij het joodsche volk zijne bescherming: De Israëlieten moesten met vernieuwden ijver gebeden om de rijkswelvaart opzenden tot God (τῷ πάντων κρειττόνι καὶ δημιουργῷ Θεῷ), wiens zuivere hand hem had gekroond; hij, de keizer, wenschte den jeruzalemschen tempel herbouwd te zien, en daar hoopte hij met de Joden God na den gelukkigen afloop van den perzischen krijg te bedanken [2]). Maar bij het uitgraven voor de grondslagen sloegen vlammen uit den bodem en werd het terrein onderstboven geworpen [3]). De tempel herrees niet en de ongelukkige keizer kwam niet naar Jeruzalem.

Zou het lot der Christengemeenten veiliger zijn geworden, wanneer Juliaan als overwinnaar uit Azië was wedergekeerd? Was zijne vriendelijkheid jegens het Jodendom het begin van een gematigder bestuur of een voorspel van meer bittere tijden?

Het verleden beloofde weinig heil voor de toekomst.

Dit valt niet meer te loochenen. Adolf Harnack poogde, nog wel met een beroep op de kerkvaders Hieronymus en Ephraem, te bewijzen, »dass vom einer wirklichen Verfolgung der Kirche unter J. nicht die Rede sein kann", maar bijna

---

[1]) Julianus, *Misopogon*, p. 361.

[2]) Julianus, *Ep.* 25; Naber, *Ep. critica de Juliano* (1883); Allard, *Julien l'Apostat*, t. III, p. 137-148; Gardner, *Julian*, p. 264-268.

[3]) Dit feit, hoewel verschillend uitgelegd, wordt door allen bevestigd. Amm. Marcell. *Rerum gest.* XXIII, 1 beschrijft het aldus: »Metuendi globi flammarum prope fundamenta crebris assultibus erumpentes, fecere locum exustis aliquoties operantibus inaccessum: hocque modo elemento destinatius repellente, cessavit inceptum".

onmiddellijk daarna begint hij een opsomming van maatregelen en daden des keizers tegen de Kerk, waaruit iedereen moet besluiten, dat de vorst op velerhande wijze vervolgd heeft. Inzonderheid wordt van de schoolwet — zij heet bij Harnack »das berühmte Schulgesetz" — erkend: »Zugleich schädigte er [de keizer door zijn schoolwet] freilich die Kirche auf das empfindlichste" [1]).

De heiden Eutropius zegt het onbewimpeld, dat zijn meester, schoon zonder bloedvergieten, den christelijken godsdienst te zeer vervolgd heeft [2]).

Geheel naar waarheid derhalve wordt keizer Juliaan door den H. Augustinus genoemd: *Desertor Christi et inimicus* [3]).

Juliaan had den Christus verlaten en werd de vijand van Christus.

* * *

Vele feiten uit het leven van keizer Juliaan worden algemeen en door geleerden van allerlei richting aangenomen.

Wij hebben vaste gegevens omtrent zijn bijzonder leven; overvloediger echte bescheiden aangaande zijne openbare daden; een niet onbelangrijke verzameling zijner geschriften.

Wanneer wij echter *een oordeel* vragen *omtrent den man en zijne daden*, hoever gaan dan de meeningen uit elkander!

Eene *eerste oorzaak* dezer verscheidenheid is het omsluierde van Juliaan's karakter. Zijn eerste twintig levensjaren liggen in een door den keizer zelven gewild halfdonker, waardoor nu en dan wat schel valsch licht breekt uit zijn wrevele herinnering. Het volgende tiental jaren is vervuld met de dubbelzinnigheid van een nieuw heidensch wezen onder christelijken schijn, bewaard om zelfbehoud en met politieke bedoelingen.

---

1) Harnack, artikel *Julian* in *Realencyklopædie für prot. Theologie und Kirche*, S. 616—618.

2) Eutropius, *Breviarium rom. hist.* X, 16: »Nimius religionis christianae insectator, perinde tamen, ut cruore abstineret".

3) S. Aug. *Ep.* 105, 9; vgl. *Contra litteras Petiliani*, lib. II, 203. — Newman, *Idea of a University*, p. 194 zegt met eene wijziging: »Julian, the apostate from Christian Truth, the foe of Christian education".

De drie laatste levensjaren zijn een raadselachtige vereeniging van uiterst bijgeloof met scherp vernuft, van wijdstrekkende hervormings- en veroveringsplannen met kibbelende kleindoenerij en geheel uit het evenwicht slaande daden.

Eene *tweede oorzaak* der groote verscheidenheid van oordeel ligt in het gezichtspunt, waaruit het leven van den keizerlijken wijsgeer beschouwd werd. Bewogen door zijne rampen, hebben sommigen zijne groote hoedanigheden met ingenomenheid geteekend, terwijl anderen, verontwaardigd over de verwoestende strekking zijner neoplatonische beginselen, de feilen van den vorst aan het licht hebben gebracht. Men kon nu eens de volmaaktheden van den wijsgeer alleen verheffen, dan weder zich afvragen, wat hem naar evangelische grondstellingen toekwam. Een teekenachtig voorbeeld, hoe al deze beschouwingen kunnen samenloopen, vonden wij bij kardinaal Newman.

De beroemde schrijver zegt van Juliaan: »He, in whom every Catholic sees the shadow of the future Anti-Christ, was all but the pattern-man of philosophical virtue. Weak points in his character he had, it is true, even in a merely poetical standard; but, take him all in all, and I cannot but recognize in him a specious beauty and nobleness of moral deportment, which combines in it the rude greatness of Fabricius or Regulus with the accomphishments of Pliny or Antoninus. His simplicity of manners, his frugality, his autority of life, his singular disdain of sensual pleasure, his military heroism, his application to business, his literary diligence, his modesty, his clemency, his accomplishments, as I view them, go to make him one of the most eminent specimens of pagan virtue which the world has ever seen".

Alle geestverwanten des keizers zullen dit toejuichen. Newman wil echter de waarheid geven, gelijk hij haar meende te zien, in haar geheel en hij zegt: »I do not consider I have said above any thing inconsistent with the following passage from Cardinal Gerdil, though I have enlarged on the favourable side of Julian's character: »Du génie, des connaissances, de l'habilité dans le métier de la guerre, du courage

et du désintéressement dans le commandement des armées, des actions plutôt que des qualités estimables, mais le plus souvent gâtées par la vanité qui en était le principe, la superstition jointe à l'hypocrisie; un esprit fécond en ressources, éclairé mais susceptible de petitesse; des fautes essentielles dans le gouvernement; des innocents sacrifiés à la vengeance; une haîne envenimée contre le Christianisme, qu'il avait abandonné; un attachement passionné aux folies de la Théurgie; tels étaient les traits sous lesquels on nous peignait Julien" [1]).

Eindelijk vernemen wij den eindindruk, dien de wijsgeer, naar diens innerlijkste wezen, gemaakt heeft op Newman's diep godsdienstig gemoed. »Yet how shallow — zegt hij — how meagre, nay, how unamiable is that virtue after all, when brought upon its critical trial by his sudden summons into the presence of his Judge!" Newman luistert naar den keizer, die gewond nederliggend in zijne tent de bekende, voldane sterfrede houdt [2]). Daarna besluit hij: »Such, Gentlemen, is the final exhibition of the Religion of Reason: in the insensibility of conscience, in the ignorance of the very idea of sin, in the contemplation of his own moral consistency, in the simple absence of fear, in the cloudless self-confidence, in the serene self-possession, in the cold self-satisfaction, we recognize the mere Philosopher" [3]).

Een *derde oorzaak* der zoo tegenstrijdige beschouwingen over Juliaan, treffen wij hierin, dat schrijvers onder lof of blaam van Juliaan's denkbeelden en daden niet zelden een pleidooi voor hun eigen streven verbergen, in het bijzonder tegen bepaalde tijdgenooten. Uit deze laatste omstandigheid poogt David Friedrich Strauss, in zijne verhandeling over Juliaan: *Der Romantiker auf dem Throne der Caesaren*, het vreemde verschijnsel te verklaren, dat wij lofredenaars van den keizer vinden, waar zij scherpe veroordeeling zouden verwachten, en omgekeerd.

---

1) Gerdil, *Op.* t. X, p. 54.
2) Amm. Marcell *Rerum gest.* XXV, 3. — Gibbon, *Hist.* ch. XXIV.
3) Newman, *Idea of a University*, p. 194—196.

Inderdaad, wanneer een zoo vurig Christen als Gregorius van Nazianze, den Apostaat, die toen nog *actueel* was, met ontvlamden ijver aanvalt, of wanneer Libanius, de heidensche rhetor, den *leerling en genoot der goden* tot de sterren verheft, dan achten wij deze handelwijze, hoe wij ze overigens ook beoordeelen, spoedig verklaarbaar. Doch hoe kon Gottfried Arnold, de vurige piëtist, zoo groote ingenomenheid gevoelen voor den antichristelijken wijsgeer? Wat stemde Gibbon, den ongeloovigen geschiedschrijver, of den rationalistischen Schlosser zoo vijandig tegen den wijsgeerigen heerscher? Welke verlossende woorden had de sfinx der polytheïstische restauratie gesproken, dat mannen eener strengere theologische richting, als Ullmann en voornamelijk Neander, zoo vriendelijk jegens den vijand van Christus gezind zijn?

Ziehier een antwoord. De piëtist Arnold koos partij voor den keizer, juist als bestrijder der Kerk met hare bisschoppen en kerkvergaderingen, omdat het piëtistisch hart warm klopte voor de minderheden, die toen te lijden hadden van de luthersche orthodoxie. Gibbon daarentegen hekelde, als vriend der vrije rede, den bijgeloovigen godendienaar, die geheel buiten de perken trad van het »vrije, redelijke denken en handelen". Schlosser was tegen de »Romantik", en daarom tegen den man, die in de vierde eeuw romantisch, dat is, naar Schlosser's begrip, achteruit werkte. Maar Neander en de zijnen vielen den keizer om zijne onchristelijkheid niet te hard, dewijl zij in hem een »Romantiker", dus vleesch van hun vleesch en gebeente van hun gebeente, waanden te erkennen.

De waarheid dezer beschouwingen werd door het voorbeeld van Strauss zelven opnieuw toegelicht.

Met zijn voornaam *wir* en *uns* komt de schrijver van *Der Romantiker auf den Throne der Cesaren* tot deze verklaring: »Uns Söhnen der Gegenwart, die wir vorwärts streben, und den neuen Tag, dessen Morgengrauen wir spüren, heraufführen helfen möchten, ist Julian als Romantiker, dessen Ideale rückwärts liegen, der das Rad der Geschichte zurückzudrehen unternimmt, zuwider". Onder dit opzicht kiest de schrijver partij voor de Christenen. Zij waren destijds de

»Fortschritt". Doch naar den inhoud van zijn streven heeft Juliaan de sympathie; immers hij vertegenwoordigt de vrije, harmonische menschelijkheid der Grieken, die op zich zelf steunende manhaftigheid der Romeinen, waartoe wij uit de lange, christelijke middeleeuwen, en met dezer geestelijke en zedelijke schatten verrijkt, ons weder trachten op te werken. Afgestooten gevoelen wij ons van Juliaan's tegenstanders, »aus welchen das Princip des unfreien Glaubens, des gebrochenen Lebens, zu uns spricht, das in seinen letzten Nachwirkungen zu überwinden, unsere Aufgabe und unser Pathos ist" [1]).

Hier hooren wij het radicaal naturalisme, dat weleer uit *Das Leben Jesu* en *Der alte und neue Glaube* sprak. Voltaire in zijn *Dictionnaire philosophique* en de wijsgeer, die den *Romantiker auf dem Throne der Caesaren* etste, toonen keurverwantschap door hunne gemeenschappelijke ingenomenheid. Strauss had bij den piëtist, den rationalist en den romantiek, die Juliaan beoordeelden, *Tendenz* gezien; doch bij later onderzoek moest Albert Réville den duitschen criticus critiseeren wegens »l'intention continue de tourner la dissertation en attaques mordantes contre les partis religieux et politiques dont l'auteur avait personnellement à se plaindre" [2]).

Een *vierde oorzaak* van het sterk afwijken der uitspraken over Juliaan en zijn cultuurkamp komt ons nu vanzelf voor den geest.

Wanneer men een goed niet kent of niet op prijs stelt, begrijpt men gewoonlijk zeer moeilijk, hoe smartelijk het anderen kan zijn van zulk een goed te worden beroofd.

Tot den huidigen dag blijft een voornaam deel der literatuur over Juliaan dit bevestigen.

— De keizer randde het Christendom van zijnen tijd aan. Dit was eene onverstandige daad. Men moet nimmer vervolgen. Maar, hoedanig was toen het Christendom? — Hierop volgen

---

1) Dr. Fr. Strauss, *Kleine Schriften*, (3te Auflage, 1898), S. 146.

2) Albert Réville, *L'empereur Julien*, in de *Revue de l'histoire des religions* 1886, t. XIII, p. 269.

dan de verschillende bederfshypothesen: bederf van den oorspronkelijken geest van vrijheid door dogmen; bederf der zeden; bederf van den inhoud der christelijke leering. Waarom toornden dan de kerkvaders en katholieke tijdgenooten? Wat beteekende Christus' Godheid anders dan een waan? Stond de man, dien zij als *Apostaat*, zoo fel aanvielen, zedelijk niet zeer hoog? Een weinig meer nadenken had Juliaan's vijanden allen kunnen leeren, dat de Kerk zelve hem aanleiding gaf tot zijn strijd. — Intusschen is het vele goede en het diepere leven der Kerk, hun, die zoo spreken, geheel onbekend.

Naar zulk eene *idée générale* richt zich dan het overigens zeer geleerde en door onderzoek verlichte oordeel. Wat is het toch eene donkere zijde onzer menschelijke wijsheid, dat de wording van zulk eene *idée* nooit te achterhalen is, wanneer de wetenschappelijke kritiek niet wordt aangevuld door veel zelfkennis en een dagelijksch onderzoek naar eigen opvoeding en tegenwoordig *milieu*.

Bijzonderheden zijn er op dit gebied in grooten overvloed.

Lees eens Negri's *Giuliano Apostata* (1902). Juliaan's onderwijswet en belemmering der christelijke vrijheid worden in dit werk goedgemaakt met beschouwingen, die terstond herinneren aan moderne gevoelens van anticlericale Italianen en Franschen. Réville, Boissier en Harnack beoordeelen den keizer eveneens naar eene innerlijke onkerkelijke verwantschap.

Anderen toonen ons den zedelijken ernst van den heidenschen vorst en als achtergrond het lichtzinnig leven zooveler Christenen. Wij zien dan b. v. den keizer te Antiochië. Hier is de dartelende stad, waar karavanen en schepen de bonte menigte en koopwaren uit allerlei landen aanbrengen. Hier aan den Orontes ontvingen Christus' volgelingen het eerst den naam van Christenen; maar doet zij dien naam eere aan deze syrische stad, gelijk zij van den eenen dag in den anderen leeft, verzot op loszinnig tooneelvermaak, weelderig, onstuimig, luidruchtig? Welk een verschil tusschen de oostersche hartstochtelijkheid dezer lieden, die zich voor »Chi en

Kappa" [1]), dat is voor Christus en Constantius verklaarden, en den nieuwen gebieder, dien zij verfoeiden, den polytheïstischen puritein! Ziedaar de ergernissen, die Juliaan sedert zijne jeugd onder de oogen had.

En de jonge prins kreeg evenmin de onvervalschte christelijke leer als een volk van zuivere zeden te aanschouwen.

Aangaande dit punt zijn de meeningnuances talrijk en sterk.

Schrijvers als Rode in zijne *Geschichte der Reaction Kaiser Julians* zien alree bederf in het leerstuk, dat Christus waarlijk God en mensch is, en in de kerkvergadering van Nicea (325), die deze oude geloofswaarheid plechtig afgekondigd heeft. Anderen blijft de belijdenis van Christus den Godmensch waarachtig heilig; het bederf stak, naar hunne meening, in meer specifiek katholieke leeringen en gebruiken der Kerk. Leergezag, hiërarchie, heiligendienst, relikwiëenvereering, kloosterleven of »monnikenwezen", een zich van de wereld en de daad afwendend ascetisme: — deze dingen vormden het onkruid op Gods akker. Betrekkelijk gematigd beschreef Van Herwerden dien als verbastering beschouwden toestand der Kerk in de vierde eeuw. »Bijgeloovige gebruiken — zeide hij — begonnen reeds de overhand te krijgen in de Kerk. Het kruisteeken werd door de Christenen aangebeden; bijzonder vereerden zij de martelgraven. De christelijke godsdienst verloor op deze wijze den waren eenvoud, zoo geschikt om de ziel op te voeren tot erkentenis der uitmuntendheid van Jezus' leer" [2]). — Iemand, die buiten staat, kan licht dien indruk ontvangen. Zij, die binnen de Kerk staan, zien de gebrandschilderde ramen anders, en begrijpen de kleuren

---

[1]) Julianus, *Misopogon*. Dit geheele geschrift is een hekeling van Antiochië. De naam *baardhater* toont een minder vorstelijk spel van wederzijdsch tarten en sarren. Uit Ernest Babelon, *L'Iconographie monétaire de Julien l'Apostat*, blijkt uit 16 te Konstantinopel en te Antiochië geslagen munten, dat tusschen 361—363 Juliaan zijn baard steeds langer en dichter liet groeien. Dit verlokte den spot der Antiochiers, bizonder omdat de keizer den baard droeg: »Comme un symbole de son adhésion à l'ancien culte et à la philosophie païenne". Zie P. Allard in de *Rev. des quest. hist.* 1904, p. 580—586.

[2]) Van Herwerden, *Specimen academicum inaugurale de Juliano Imperatore*, p. 13—14.

en lijnen, en de diepere harmonieën. Wat ons altijd een raadsel blijft, is de meermalen verkondigde meening, dat de strijd tusschen Katholieken en Arianen een strijd om een *woord* was, de strijd om een *iota* [1]). Zulk een letterzifterij moest toch een man als Juliaan wel van de Kerk vervreemden! Alsof de beteekenis van een strijd om eene waarheid moest worden geraamd naar den omvang der formule, waarin die waarheid is uitgedrukt. Wel zal een oordeel over Juliaan's bestrijding van het Christendom een verdachte signatuur dragen, wanneer het geveld wordt door geesten, die zoo speelsch omgaan met een ons boven alles dierbaar dogma.

De christelijke schrijvers, die den strijd der vierde eeuw medestreden, hebben, wat den toon betreft, niet altijd door het klassieke-maat-houden, uitgemunt; door de ongunstige berichten aangaande Juliaan zonder genoegzame kritiek te gelooven en te verspreiden hebben zij zelfs objectief tegen de rechtvaardigheid gezondigd; maar zij, die met Harnack, onzen kerkvaders deze feiten zoo fier verwijten, mogen niet vergeten, dat een groot stuk nieuwere geschiedbeschouwing met moderne philosophie werd opgebouwd.

* * *

Vele tijdgenooten vormen zich omtrent historische personen en leeringen een denkbeeld, niet door historie of wijsbegeerte te raadplegen, maar door aandachtig te luisteren naar de kunst, die door roman of tooneel tot hun geest en gemoed spreekt.

Dit is ook geschied met Juliaan's tragischen kamp.

Drie letterkundige werken kunnen ons veraanschouwelijken, in hoeverre de openbare meening over deze groote gebeurtenis werd voorgelicht. Zij zijn: *Julian der Abtrünnige* (1877—1893) van Felix Dahn; — *Julian Apostata, der letzte*

---

1) Dit woord was het ὁμοούσιος, waardoor de Kerkvergadering van Nicea de *eenheid van zelfstandigheid* van God den Zoon met God den Vader uitdrukte. Een der formulen der tegenstanders van Nicea was ὁμοιούσιος, dat is: *gelijkend van zelfstandigheid.* Ziedaar een *iota (i).*

Hellene auf dem Throne der Caesaren van Dmitry Sergewitsch Mereschkowski, een »biographische roman", in het duitsch vertaald door Gütschow (1903); — Ibsen's in 1873 voltooid dubbeldrama: *Keizer en Galileër*, waarvan het eerste tot titel voert: *Cesar's afval*, het tweede *Keizer Juliaan.*

Horatius heeft dichters en kunstenaars eene grootere vrijheid toegestaan. Zou dit ooit den kunstenaar rechtvaardigen, die een geliefkoosd modern levensideaal, het *germaansche* bijv. of het *helleensche*, verheerlijkt ten koste van de waarheid en van een onrechtvaardig bestreden godsdienst?

Felix Dahn schildert zijn lezers een triomf van het *germaansch* ideaal [1]). Hij schetst ons de worstelingen van den keizer. Uit ondoorvorschte germaansche levensdiepten verrijst inmiddels het nieuw ideaal, heerlijker dan alle Hellas' heerlijkheden en sterker dan alle romeinsche kracht. Onder de geloovigen, die Christus' Godheid belijden, zien wij verder Athanasius uitschitteren. Geen grooter kampioen dan deze door list noch banvonnissen te buigen bisschop. Daar verschijnt eensklaps tegenover hem een zekere Serapio, aan wien de beroemde kerkleeraar meldt, dat Christus ook den Germanen zal worden gepredikt, in de verwachting, dat het één herder worde en één schaapstal. Doch Serapio stelt nu eenige (door Dahn als scherpzinnig beschouwde) vragen, en doet hiermee Athanasius' leer van 's Heeren kruisdood dusdanig te niet, dat hij, als zegepralend, uitroept: »Ich, o Athanasius, werde nicht mitgeweidet werden in jener grossen Herde". En dit woord van Serapio is het woord van den germaanschen geest. De »luitjes", dat is: de Christenen der vierde eeuw, worden door dien geest in hun zedelijk en redelijk bestaan tamelijk uit de hoogte beoordeeld. Naar dit gronddenkbeeld wordt dan de oude cultuurkamp volgens Dahn's

---

[1]) Van Dahn's veelgelezen driedeeligen roman gaf Kreiten eene beoordeeling in de *Stimmen aus Maria Laach*, 1894, Maart-April. — In den *Spectator* 1894, 3 Maart stelde Dr. D. C. Nijhoff zijne beschouwingen over genoemden roman tegenover die van Wolfgang, in hetzelfde tijdschrift, 3 Febr. — De *Dietsche Warande* zeide hare meening in de Nieuwe Reeks Jaargang VII, bl. 256—257.

modern-wijsgeerige begrippen vergoelijkt, terwijl tallooze lezers hun roman neerleggen, zeer voldaan, omdat zij de christelijke wereld dier lang voorbijgesnelde tijden in het heldere daglicht van geschiedkundige gegevens en in de ware werkelijkheid hebben aanschouwd.

Mereschkowski heeft meer geestdrift voor het *helleensch* ideaal. Deze schrijver heeft — zegt men — voor zijn *Julian Apostata* in Klein-Azië, Griekenland, Frankrijk, Duitschland alle plaatsen, waar hij den hoofdpersoon van zijn roman laat verblijven, met een wetenschappelijken geest onderzocht, gelijk deze russische schrijver het zich ten plicht schijnt te stellen, voor al zijne boeken, die het vorderen, groote reizen te ondernemen. Hoeveel moeilijker was het, tevens te begrijpen, wat in de dagen van Juliaan het leven en het streven van den christelijken geest en van het gemoed is geweest!

Mereschkowski heeft het heilig gebeente van Hellas lief; de splinters van het vereerde marmer wil hij weder opgraven. Hoe somber was de dood der goden, na Juliaan, *den laatsten Helleen op den troon der Cesars!* Doch de wedergeboorte zou komen, de *Renaissance*. Deze tijd wordt aangekondigd op de laatste bladzijden van den roman. Zacht wierp de avondzon haar licht over de effen wateren, en de galei gleed kalm tusschen de bloeiende eilanden der Egeïsche zee. Juliaan's hellenistische geestverwanten, Anatolius, Ammianus en de schoone Arsinoë zien bij een cypressenbosch langs de rotsige kust een jongeling en een meisje honig en geitenmelk offeren in een houten schaal, het avondoffer voor Pan. Over de stille zee hoorden zij de herdersfluit en de avondhymne voor den god, terwijl eenige medereizende monniken: »Uw wil geschiede op aarde als in den hemel", zongen. Omhoogstijgend smolten de tonen der herdersfluit met het *Onze Vader* samen. Toen verbleekte de laatste zonnestraal op de rotsen van het gelukkige eiland. Woest werden de elementen; een onweder brak los. Diepe nacht omhulde het schip en huilend woedde rondom de storm. Maar in het hart der drie vrienden heerschte de nooit ondergaande zon, de groote blijdschap der hoop op

eene wedergeboorte [1]). — Dichterlijk, zeker. Waarom echter liet de schrijver zoo weinig recht wedervaren aan het Christendom? Begoocheld door Hellas, zag hij den dieperen grond niet van den juliaanschen cultuurstrijd. Dogma en sacrament; geloof en liefde, ook in armen van geest; deemoedig schuldbesef en godsdienstig verlangen naar vrede en verzoening met God komen niet tot hun waarde in een roman, waar vormgodsdienstigen, onredelijken of halfwaanzinnigen van beiderlei geslacht bestemd schijnen het Christendom te veraanschouwelijken. Onder de begoocheling van zulk een hellenisme blijft het den lezer verholen, welke hooge waarde van geestelijk leven bedreigd werd door den juliaanschen cultuurkamp.

Henrik Ibsen houdt zich in zijn *Kaiser und Galiläer* van zulk eene vooringenomenheid jegens de oude beschaving vrij. Beslist kiest hij hier, gelijk overal, partij voor het nieuwe. Het noodlot der wereldontwikkelingswet eischt, dat het oude verga: dit beginsel van den noorschen dichter had Juliaan niet begrepen.

Ibsen op zijne beurt beschouwde den strijd tusschen den keizer en den christelijken godsdienst uit een valsch gezichtspunt.

Toen de dramaschrijver in den zomer 1874, na eene tienjarige afwezigheid, voor eenige maanden zijn vaderland bezocht, en hij den 10 September eene toespraak tot de studenten richtte, zeide hij van Juliaan, naar den authentieken tekst bij Jaeger: »Als Kaiser Julian am Ende seiner Laufbahn stand und Alles um ihn her zusammenstürzte, da vermochte nichts seinen Sinn so niederzuschlagen als der Gedanke, dass Alles, was er gewonnen, die achtungsvolle Erinnerung war, die ihm von klaren und klugen Köpfen zu teil wurde, während seine Gegner reich an Liebe in warmen, lebendigen Menschenherzen sassen" [2]). Dit is een stuk zelfteekening, voortkomend »aus etwas erlebtem", gelijk Ibsen zelf verklaarde. Het is niet

---

1) Mereschkowski teekent deze wedergeboorte in zijn *Leonardo da Vinci* (1903), een romanbeeld van den renaissance-tijd.

2) H. Jaeger, *Henrik Ibsen* (2te Auflage, 1899), S. 193.

minder eene hulde aan het hooger gemoedsleven der door Juliaan verdrukte Christenheid.

In het Christendom klopte een hart; Christus ontstak liefde.

Juliaan zegt tot Maximus, den grootmeester des Heidendoms: »Du konnst es nicht fassen, du, der du niemals unter der Gewalt dieses Gottmenschen gewesen bist. Es ist mehr als eine Lehre, was er über die Welt ausgebreitet hat, es ist ein Zauber, der die Sinne gefangen nimmt. Wer sich einmal unter ihm befunden hat, glaube ich, kommt niemals mehr ganz von ihm los". — Later tot Eutherius: »Diese Galiläer, sollt ihr wissen, haben etwas in ihren Herzen, von dem ich höchlichst wünschte, auch ihr möchtet euch dessen befleissigen". En tegen het einde nogmaals tot Maximus eene herhaling der boven meegedeelde gedachte: »Was gewinnt der Siegende? Ist es der Mühe wert zu siegen? Was hat der macedonische Alexander, was hat Julius Cäsar gewonnen? Die Griechen und Römer sprechen von ihren Ruhm mit kalter Bewunderung, während der andere, der Galiläer, der Zimmermannssohn als König der Liebe, in den warmen gläubigen Herzen der Menschen sitzt" [1]).

Waardeerende woorden als deze zijn intusschen onvoldoende, wanneer het schouwburgpubliek zijn oordeel over den christelijken strijd naar een drama wil vormen. Ibsen's wijsbegeerte en stemming hebben zijne eigen geschiedbeschouwing en daardoor menigen lezer of hoorder van zijn groot tooneelwerk buiten het spoor der waarheid gebracht.

Vooreerst speelde den dichter zijne half-mystieke leer door het hoofd van het »derde Rijk". Terwijl Juliaan zich misleidt, wanneer hij, met zijn leger tegenover de Perzen staande, tot Maximus zegt: »Das dritte Reich ist gekommen, Maximus!", beweert de schrijver, dat dit *Rijk*, als een nieuw evangelie, eerst met de moderne wereld als een morgenrood is aangebroken. Keizer en Galileër, beiden zullen ondergaan, doch niet vergaan; want door de cultuurnoodzakelijkheid ontwikkelen zich alle *menschelijke* idealen, en streven nieuwe

---

[1]) Ibsen, *Kaiser und Galiläer* (vertaling Brausewetter): I, Akt V; en II, Akt V.

levenswordingen der wereldziel en van den wereldgeest tegemoet.

Deze wijsbegeerte, met *Der neue Glaube* van Strauss vermaagschapt, glipte met licht begrijpelijke vlugheid over de edele wijsheid der katholieke leeraren heen, en zocht even weinig inzicht te verkrijgen als te geven aangaande den strijd, door zooveel christelijke denkers gestreden voor Christus, als het menschgeworden Woord. Veel meer open zin had de dichter voor het hart, dat om Christus offers bracht, voor de geestdrift om te lijden; doch de stemming des schrijvers voor geweldige krachtuiting bewoog hem om bij voorkeur die openbaringen van christelijken moed te schilderen, waaruit niet zoozeer de innerlijke sterkte van het geloofsleven als onstuimigheid spreekt. Tusschen zulk een enthousiasme en fanatisme ligt nauwelijks één enkele schrede. Tegelijkertijd worden vele Christenen, zonder dat de geschiedenis het genoegzaam wettigt, van schanddaden beticht. Ibsen laat Helena, Juliaan's gade, door Constantius vergiftigen [1]); Juliaan sterft, niet door een pijl der Perzen, maar door een christelijken sluipmoordenaar gewond. En die arme Helena! Bij het lezen van het drama vertrouwt men zijn eigen oogen niet. Wörner, een van Ibsen's meest bevoegde beoordeelaars, zal ons zeggen, wat er voor een zoo gemengde menigte als die der tooneelbezoekers geschreven staat.

»Wie Konstantius in zwei Szenen des ersten Aufzugs, ist seine Schwester Helena, ein üppiges Weib von berückender Schönheit, in zwei Szenen des vierten neben Julian am meisten herausgearbeitet, auch sie ein Typus der Verderbnis und des entarteten Christentums an dem sittlich von der Heilslehre ganz unberührten Hofe. »Christus ist gut, sei fromm, und er verzeiht viel", so stachelt sie zum Aufstande gegen den von Gott eingesetzten Oberherrn. Die Alemannen, die sich dem Kreuz nicht beugen, sollen sterben; wie ein süsser Rauch wird ihr Blut zum Himmel emporsteigen und in dem Blute

---

1) Allard, *Julien l'Apostat*, t. II, p. 87—91; Gardner, *Julian*, p. 92 en 93, tegen Amm. Marc. XVI, 10. Vgl. ook Amm. Marc. XXI, 6.

der alemannischen Jungfrauen — es ist doch kein Mord und das Mittel soll untrüglich sein — will sie badend Verjüngung suchen. Eine krankhafte Mischung von Fanatismus, Grausamkeit und Gefallsucht, in der bald auch eine Schattierung von Wollust sich zeigt. Warum er den gefangenen Barbarenfürsten nicht habe martern lassen, fragt sie Julian und stellt sich voll Begierde den hingesunkenen vor, mit des Entsetzens Schauern in seinen Kräftigen Gliedern. Aber erst im Delirium, nach genossenem Gifte, offenbart sich das Geheimste ihres Wesens, ihre messalinische, stets nach neuer Erregung lüsterne Sinnlichkeit. Es genügt für den Zweck des Dramas nicht, dass Julian erfahre, wie sehr sie ihn und seine »Tugend der Ohnmacht" verabscheut, wie sie an den einstens heiss begehrten Gallos zurückdenkt, er muss auch ihre überschwängliche Verehrung des Gebenedeiten am Kreuzesstamm als heimliches Laster erkennen: im Dunkel des Betzimmers, in des Weihrauchs verschleienden Wolken hat sie die Sehnsucht ihrer Tage, das Entzücken ihrer Nächte in Gestalt eines Priesters umarmt [1])."

Na het ontdekken dezer schandalen heft Juliaan de gebalde vuist omhoog, en roept: *Galileër!*

Helena zet het zegel op den doodelijken haat, die haar echtgenoot, kort na deze ontmaskering als Keizer gehuldigd, het Christenvolk zal doen gevoelen. De vrouw, wier invloed Ibsen zoo hoog stelt, moet wellicht meer dan wie ook de uitkomst verklaren van het eerste drama, dat *Cesar's afval* heet, en waarvan een kunstrechter de ontknooping aldus samenvat: »Wenn er [Julian] sich zuletzt vom Galiläer losreisst, so geschieht es nur, weil er genug hat von all der Heuchelei, Unehrenhaftigkeit und Gemeinheit, die er bei den Christen wahrnimmt [2])."

Arme Helena! Toen zij in den winter 360—361 kinderloos gestorven was, liet Juliaan haar stoffelijk overblijfsel te Rome begraven, in het familiegraf van Constantijn. Daar werd zij

---

1) R. Wörner, *Henrik Ibsen* (1900), B. I, S. 288—289.

2) H. Jäger, *Henrik Ibsen*, S. 200—201.

ter ruste gelegd aan den nomentaanschen weg, nabij de basiliek der H. Agnes. Was haar leven gelukkig geweest?

De stille vorstin leefde nog, toen de nachtelijke legerrevolutie losbrak, waarbij Juliaan tot Augustus werd uitgeroepen: eene verheffing, die een oorlog en een strijd op leven en dood beteekende tusschen haar echtgenoot en Constantius, haar broeder. Overigens zwijgt de geschiedenis, bijna even stil als haar graf. Geen lof hier, maar ook geen smet op den naam dezer vrouw. Noch in christelijke noch in heidensche oorkonden een schaduw van beschuldiging [1]). Waarom moest zij uit hare eenzaamheid te voorschijn treden op het moderne tooneel, zij, eene draagster der christelijke belijdenis, beladen worden met dat schelmachtig gebruik van: »Christus ist gut", met dien schandelijken raad tot heidenenmoord, met die woede van wellust, waarin allergemeenst de godsdienst betrokken wordt?

Het »wereldhistorisch tooneelspel", zooals Ibsen zijn *Kaiser und Galiläer* noemt, levert ons derhalve een nieuw bewijs, dat vele moderne, hetzij wijsgeerige, hetzij letterkundige, voorstellingen van den strijd, tusschen het juliaansch Hellenisme en onze christelijke voorvaderen gestreden, onjuiste en onwezenlijke verklaringen suggereeren.

Helaas! het groote publiek zien wij bij deze mannen met te onvoorwaardelijk vertrouwen te rade gaan.

* * *

Coventry Patmore zegt in zijn *Religio Poetae:* »To discern intellectually, or to know, is a part, and a very great part of honesty". Wij zouden willen zeggen: begrip en rechtvaardigheidszin zijn elkanders wederkeerige steun. Om aan Juliaan's christelijke tijdgenooten, om aan de Kerk in haar

---

[1]) Amm. Marcell. *Rerum gest.* XV, 8; XXI, 1; Julianus, *Ad S. P. Q. Atheniensem,* p. 284—285; Libanius, *Ad Polycletem*; Allard, *Julien l'Apostat,* t. I, p. 359—360; t. II, p. 29—32, waar ook, naar de *Revista di filologia,* 1889, uit een in den nieuwen tijd ontdekten brief van Juliaan een paar regels worden overgenomen, slaande op 's keizers huwelijk.

wezen en hulpmiddelen tot hooger leven recht te doen wedervaren, moet men trachten het godsdienstig streven der vierde eeuw naar zijn dieperen aard te begrijpen, moet men, en dit gewetenshalve, zich de algemeene verwerpingsmanieren ontwennen, die als een treurig gevolg van verouderde onwetendheid en minachting eene tweede natuur veler nieuwere schrijversgebleven zijn.

Wij kennen ze die oude manieren. Juliaan gaf het Christendom niet wat het Christendom toekomt. Dit was een misstap. Doch hij vond ook tegenover zich »einen Köhlerglauben, welcher alles Selbstdenken als Sünde und als abtrünnige Gottlosigkeit verbot", en wijders »die zänkische, abergläubische und spitzfindige christliche Geistlichkeit". Zulke generalisaties, waarmee de oude Schlosser bijv. het christelijk leven der vierde eeuw kenschetste [1]), maken het dan begrijpelijk, dat de keizer tot een cultuurkamp is overgegaan!

Op deze wijze kan men om het schuim harer golven de zee leeren verachten.

Niemand ontkent het, ongerijmdheden, zonden, hartstochtelijkheid, vele ergernissen heeft keizer Juliaan aanschouwd. Daar was nochtans een bron van rein en edel leven in de Kerk, wier zuivere essentie niemand met de toevalligheden veler menschelijke ellenden vereenzelvigen mag. Daar was nog altijd die ziel van machtig leven, door de martelingen en den driehonderdjarigen strijd met al het bederf der wereld niet bezweken; het leven, dat duizend aanvallen en gevaren der volgende eeuwen, altijd overwonnen en toch overwinnend, zou doorstaan; het leven der van Christus uitgegane waarheid en genade, dat nog onder onze oogen lijdend en strijdend de volkeren overstraalt als de zich altijd vernieuwende godsdienstige en zedelijke kracht.

Dit zegt ons *a priori*, dat de cultuurkamp van Juliaan andere oorzaken en een anderen aard hebben moest dan sommigen beweren.

Wij zullen trachten hieromtrent de feiten te ondervragen.

Amsterdam, 1904. p. J. V. De Groot, Ord. Pr.

(Wordt vervolgd.)

[1]) Schlosser, *Weltgeschichte*, Th. IV, S. 478, 483.

KINDERSTERFTE, NEO-MALTHUSIANISME, HUWELIJK.

(Vervolg en slot van bl. 93 vv.)

III.

> Bedenken wir, auch die Heiligen haben über das eheliche Leben geschrieben, um notwendige Anweisungen zu geben. Unwissenheit kann Sunde sein, wenn dadurch das eheliche Glück geschadigt wird . . . . . .
> Nicht derjenige ist rein zu nennen, der nichts von diesen Dingen weisz, sondern der, welcher sich von dem Bösen hütet . . . . . .
> Wir durfen nicht alles verdammen, was uns ungewohnt erscheint. Weil wir nichts von diesen Dingen wissen, brauchen wir noch lange nicht zu denken, es sei Sünde, sich darin zu unterrichten. Da wird durch ubertriebene Scham viel gesundigt. Man nennt das Prüderie [1]).

Al veroorloofde ik mij een uitweiding over Neo-Malthusianisme, welke moest doen vreezen, dat ons oorspronkelijk onderwerp — de kindersterfte — geheel op den achtergrond zou raken; al was 't noodig, dat een tuchthoudende redactie

---

[1]) Aldus op blz. 13 in *Die Ehe*, Aufklärungen und Ratschlage für Erwachsene, besonders fur Braut- und Eheleute. Vierte Auflage. Donauworth, 1904, Ludwig Auer.

Dit kerkelijk goedgekeurde boekje van een niet genoemden auteur kan ik in alle opzichten aanbevelen. Onderhoudend, uiterst kiesch geschreven, ademt het een gezonden geest. Het Christelijk huwelijk wordt daar in al zijn frischheid voorgesteld. Men voelt zich inderdaad tot dit ideaal opgewekt, put er krachten en lust uit om dit ideaal zooveel mogelijk te bereiken. Er zijn prachtige hoofdstukken in, zooals die, welke handelen over wat aan de jeugd behoort mede-

't wassen in omvang van het vorige hoofdstuk binnen grenzen hield, toch meen ik, dat 't onderwerp alleen als uitweiding voldoende behandeld werd; een zelfstandige behandeling zou meer plaats eischen en ook hoogere kwaliteiten.

Beperking van 't aantal kinderen per gezin was een der middelen door Jonkers, zij 't niet aanbevolen, dan toch genoemd, om de groote kindersterfte te bestrijden. We kunnen nu nagaan, wat hij verder opsomt:

> »Naar mijne meening kan er alleen dan gegronde hoop op verbetering bestaan, wanneer het gelukt aan de lagere volksklassen, in plaats van armoede en onwetendheid, meerdere welvaart en beschaving deelachtig te doen worden. Zorg voor uitstekend lager onderwijs; kweek een geest van voorzorg aan; bevorder, dat een ieder prijs stelt op een zekere mate van welvaart en het daaraan verbonden intellectueele en materieele genot, en de vruchten daarvan zullen niet uitblijven" [1]).

Excusez du peu! Ieder burger hebbe zijn hoentje in de pot: geen mensch, die 't hem meer gunt dan ik.

De onwetendheid verdwijne! Uitmuntend! Mits... de kennis, welke daarvoor in de plaats gesteld wordt, eene goede, gezonde zij. We leven nu eenmaal in een tijd van vereering voor kennis en wetenschap, maar toch zou nog een debat te voeren zijn over de vraag of alle kennis den mensch beter en gelukkiger maakt.

---

gedeeld te worden, over zelfbevlekking enz. Andere voldoen mij minder, zoo b.v. dat over gezinsbeperking, hetwelk veel te onduidelijk is. Ook komen er hier en daar dingen voor, waarbij de medicus eens 't hoofd schudt of vraagt: hoe heb ik 't nu? Maar dat alles schaadt niet aan den indruk van 't geheel. Bij geruchte vernam ik, dat een Hollandsche vertaling in bewerking is. Moge deze goed zijn en dan een ruime, zeer ruime verspreiding vinden. Wel zou ik den uitgever in overweging willen geven voor een beter gewaad te zorgen. De Duitsche uitgave heeft een afschuwelijk kinderachtig bandje en is afschuwelijk gedrukt. — Deze meening wordt niet veranderd door hetgeen Dr. A. C. M. Schaepman in *De Nederl. Kath. Stemmen* schreef, althans voor zoover het medisch gedeelte betreft, het theologische laat ik voor zijn rekening. — Vgl. ook bl. 303 van dit opstel.

[1]) T. a. p. blz. 103.

Zouden niet velen, als zij tot zich zelf inkeerden, de aanhef van Goethe's Faust beamen en daarin een belichaming hunner gedachten en twijfel zien?

»Habe nun, ach! Philosophie,
Juristerei und Medicin,
Und, leider! auch Theologie
Durchaus studirt, mit heiszem Bemüh'n.
Da steh' ich nun, ich armer Thor!
Und bin so klug, als wie zuvor".

En beschaving?

Ook over de beteekenis van dit woord mocht wel eens van meening gewisseld, eer we bovenstaand citaat van Jonkers onverdeelden bijval schenken.

Dat een collega, en zeker een zoo ernstig werkend collega, onder beschaving zou verstaan: 't bezit van gepolijste manieren, 't dragen van up to date kleeding, 't meespreken over moderne literatuur, 't hebben van een zekeren chic, die juist in de mode is, — 't komt niet bij mij op, ofschoon voor velen hierin alle beschaafdheid gelegen is. Eenige aangename uiterlijkheden in kleeding en doen, ziedaar 't wezen der beschaving in veler oogen.

We kunnen een heele reeks van beschavingen opnoemen: een Egyptische, Indische, Assyrische, Grieksche, Romeinsche, een middeleeuwsche, en die allen hebben hun invloed op West-Europa uitgeoefend, dat daarna zijn beschaving is gaan brengen aan Hottentotten, Kaffers, Roodhuiden enz. met resultaten . . .?: drankzucht, epidemieën, uitroeiing. . . .

Welke is *de* beschaving? Voor ons de Christelijke. Zonder verder hierop in te gaan, kunnen we wel zeggen, dat afgezien van godsdienst, maar niet daarmede in tegenspraak, een ideaal van beschaving [1]) boven 't menschdom zweeft, en dat deze en

---

1) »Wat beteekent het een »gentleman" te zijn? Het beteekent vriendelijk te zijn, beleefd, edelmoedig, onbekrompen, dapper, wijs, en wanneer men al die hoedanigheden in zich vereenigt, ze op de beminnelijkste, innemendste wijze te laten blijken. Is het niet de plicht van een gentleman een gehoorzaam zoon te zijn, een trouw echtgenoot, een zorgvolle, brave vader? Behoort zijn levenswijze niet betamelijk te zijn, zijne rekeningen betaald te worden, zijne neigingen

gene 't misschien bij een slip van 't kleed heeft, maar dat de mensch in 't algemeen zich nog niet ervan meester maakte. En wat 't ergste is, niet ieder ziet 'tzelfde beeld van beschaving in zijn geest.

Wat collega Jonkers onder »beschaving" verstaat, wil ik op losse hypothesen niet nader van commentaren voorzien. Wat mij betreft: ik meen, dat voor beschaving in de eerste plaats noodig is 't opvolgen van het gebod: bemin uw naaste gelijk uzelve. Wie dát doet, is hoffelijk en dienstvaardig tegen zwakkeren, verdrukt hen niet, maar biedt hun veeleer de helpende hand. Wie dat doet, eerbiedigt wetten, heeft plichtgevoel, leeft voor zijn gezin. Zoo iemand moge niet chic zijn, hij is toch geen lomperd. Zoo iemand moge niet met kennis spreken over kunst en letteren, hij is toch ontvankelijk voor wat schoon en edel is. Zoo iemand is beschaafd. In zoo iemand is 't dier gedood of althans bedwongen. Hij stelt ethische eischen boven materieele. Hij moge geen belijdend Christen zijn, hij is 't naar de daad.

Dat zulk een beschaving tot verbetering der kindersterfte zal leiden, wie twijfelt er aan?

Hoe zullen we deze — als we ze bezitten — verbreiden?

»Zorg voor uitstekend lager onderwijs".

Een revolutie! Want ons huidig lager onderwijs heeft ons geen beschaving gebracht.... Vermeerderde criminaliteit ook onder kinderen, en vooral meer nijd, door bezitters en proletariërs onderling en wederkeerig betoond, pleiten niet voor onverdeeld succes, ook al is het aantal analphabeten afnemend.

Behalve zulke groote middelen, noemt Jonkers nog vele kleinere. 't Bevorderen van natuurlijke voeding, zorg voor voedingsmiddelen van overheidswege, speciaal toezicht op melk, crèches, onderzoek naar 't vaderschap, voldoende ver-

---

en lusten edel en fijn, het doel van zijn leven grootsch en verheven te zijn? Kortom, zou niet de levensbeschrijving van den eersten gentleman in Europa van dien aard behooren te zijn, dat zij tot stichting op eene jongemeisjesschool gelezen en met nog meer nut door jongens bestudeerd kon worden?" Aldus W. M. Thackeray in *Het Ploertenboek*, vertaling van Dr. J. C. van Deventer.

loskundige hulp, ook op het platteland [1]), wettelijke regeling van het stelsel der zoogenaamde begrafenisfondsen, afzonderlijke leerstoelen voor kinderziekten, cursussen voor bakers, volksbakers:

> »*Alleen door de vrouw uit het volk »ad oculos" te demonstreeren, hoe de voeding en verzorging behooren te zijn, en ze de goede uitkomsten daarvan aan haar eigen kind te doen ondervinden, kan aan de tallooze misbruiken bij beide paal en perk gesteld worden*" [2]).

Uitnemend: praten en schrijven werken niet half zooveel uit als goede voorbeelden.

Ten slotte zegt Jonkers:

> »door een meer actieve bescherming van het *huwelijk*, o. a. door daaraan bepaalde eischen van gezondheid der aanstaande echtgenooten te verbinden" [3]).

Last not least. In verbetering van 't huwelijk zie ik voor mij, wel een van de voornaamste hulpmiddelen tot het verkrijgen van een kleinere kindersterfte. Als de ouders in alle opzichten voor hun taak berekend zijn, marcheert het kinderenvoortbrengen en goed opbrengen — om zoo te zeggen — vanzelf.

Maar dan vat ik verbetering van 't huwelijk ook zeer breed op. Spoedige resultaten verwacht ik niet van dit middel, dus niet b.v. na een paar jaar. Dat is ook niet noodig. De groote kindersterfte is een *volksziekte*, niet een van het individu, en volken leven nu eenmaal niet bij jaren, maar bij generaties.

Er behoort een geslacht op te groeien, met andere en betere begrippen omtrent het huwelijk, dan welke tegenwoordig bij de meesten gelden.

> »De eenige, met 's menschen natuur en het maatschappelijk belang strookende levenswijze is toch, dat ieder lid zij van een gezin; de drieëenheid van man, vrouw

---

[1]) Dat dit geen weelde is, blijkt wel uit mijn tabellen op blz. 104.

[2]) T. a. p. blz. 106.

[3]) T. a. p. blz. 106.

> en kind, op onderlinge liefde gebouwd, is de grondvorm der samenleving, de cel waaruit het geheele weefsel is samengesteld. Daarin zijn de helften, in welke de mensch is gescheiden, vereenigd. Alleen in het gezin worden de deugden gekweekt, welke voor het voortdurend bestaan der maatschappij onmisbaar zijn. Het vormt den band tusschen het verleden en het heden, tusschen het heden en de toekomst; slechts daardoor heeft het tegenwoordige geslacht steeds het oog op eene verre toekomst gevestigd, wordt de goede opvoeding van het volgend geslacht gewaarborgd en wordt het op stoffelijk, zedelijk en geestelijk gebied door het voorgeslacht verworvene bewaard en vermeerderd ten behoeve van het nageslacht."

Ziedaar een idyllisch en ideaal huisgezin geschilderd. Een citaat van een Kerkvader? Mis — 't is van Mr. S. van Houten [1]).

Alleen: over de gezondheid van de drieëenheid of van de helften, waarin de mensch gescheiden is, spreekt hij hier niet, daarvoor moeten we elders zijn. Voorzoover ik 't kan overzien en beoordeelen naar de resultaten, heerscht in dit opzicht een grenzelooze lichtzinnigheid.

Allerminst zal ik ontkennen een zekere mate van éénzijdigheid bij het beoordeelen der verschillende levensomstandigheden — natuurlijk: »Navita de navibus, de tauris narrat arator". Maar zelfs als men de gezondheidstoestand der aanstaande echtelingen niet van zóó overwegend gewicht acht, als de medicus door den aard van zijn ondervinding [2]), men

---

[1]) *Beschouwingen over de bevolkingsleer in verband met de sexueele moraal*, blz. 24.

Ook elders vindt men deze vergelijking van een cel: »Wenn wir die gesellschaftlichen Beziehungen der Menschen zueinander mit einem Organismus vergleichen wollen, so ist die Familie nicht nur die Urzelle, von welcher der organische Aufbau den Anfang und Ausgang nimmt, sondern auch das Vorbild, nach dem er sich gestaltet, und die Pflanzschule aus der er sich fortwährend ergänzt". Aldus V. Cathrein, S. J. *Moralphilosophie*, 4te Aufl. Freiburg 1904, S. 382. »Les beaux esprits se rencontrent!"

[2]) »Als redelijke en zedelijke wezens meten de menschen het peil hunner samenlevingen aan geestelijke maatstaven. Dit brengt mede, dat de physieke gesteldheid slechts indirect mee spreekt, in zoover, dat wel altijd voor indi-

zal niet kunnen ontkennen, dat hij van 't allerhoogste belang is en evenmin, dat hij, als regel, nauwelijks of niet overwogen wordt bij 't aangaan van een huwelijk.

»Proponeer eens aan mevrouw X, om haar angorakat 's avonds los te laten, om haar gelegenheid te geven liefdesbetrekkingen met een vulgairen dakhaas aan te knoopen, of aan een veefokker om zijn lakenveldsche koe te laten bespringen door een roodbonten stier of door een te jongen of te ouden stier, of aan een duivenfokker om zijn postduif te laten paren met een kropduif. De woorden van het antwoord zullen verschillend zijn, maar de zin overal gelijk.

Voor alle dieren geldt hetzelfde. Het doel der geslachtelijke vereeniging is daar overal het teweegbrengen van zoo goed mogelijk aangelegde nakomelingen en er dient dus op gelet te worden, dat zooveel mogelijk slechts zulke individuen paren, die groote kans opleveren op goede progenituur.

Ja, dat geldt voor alle dieren, met uitzondering van het eenige dier, dat deze regels goed kent, het dier, dat zich bescheidenlijk als het hoofd der schepping aanduidt. Bij den mensch wordt met de te verwachten kwaliteiten van het produkt der paring geen rekening gehouden. Daaraan te denken, daarover te spreken is onfatsoenlijk, is schuin, ja het is, om een superlatief te gebruiken, die ik laatst van eene dame hoorde, meer dan schuin, het is, horizontaal!" [1])

---

viduen en samenleving het gelukkigst zijn zal, als *mens sana in corpore sano* is besloten". *Bevolking en bevolkings-theorieën*, Prof. Mr. M. W. F. Treub, in *Vragen des Tijds*, Mei 1904.

[1]) Prof. H. Treub, t. a. p., blz. 101.

Men kan dezelfde ideeën eenigszins anders uitgedrukt in *Die Ehe* terugvinden: »Es ist sonderbar, für die Pflege der Obstbäume, der Wiesen, der Felder tut man alles, was man kann. Der Viehzucht treibende Bauer schaut auf sein Vieh wie auf seinen Augapfel, das beste Futter, der gesündeste Stall, die sorgsamste Pflege ist gerade gut genug, um schones Vieh heranzuzüchten ... Glaubt ihr vielleicht, ein solcher Mann, liesze seiner Frau auch solche Sorgfalt angedeihen? Weit gefehlt. Da ist alles gut genug, da gibt's keine Sorgfalt und Warte; was liegt dem Bauer daran, wie seine Kinder werden, wenn nur das Zuchtvieh gerät" (S. 18). En verder: »Und in diesem Sinne sollen die Leser unser Buchlein zur Hand nehmen: sie sollen verstehen lernen, wie Gott bei der

Aldus prof. Treub. Men zal moeten toegeven, dat een en ander »raak" gezegd wordt, ook degene, die zijn voorhoofd fronst, als hij den mensch een dier hoort noemen.

In alle bescheidenheid: over deze zaken te spreken is niet onkiesch, het af te keuren is pruderie.

Het hoofddoel van het huwelijk is goede kinderen voort te brengen en op te voeden [1]). Laten we nu het geestelijk en godsdienstig goede hier buiten bespreking, als vallende minder onder mijn competentie, dan moet, dunkt mij, ieder redelijk denkend mensch toegeven, dat de eerste en voornaamste voorwaarde om lichamelijk-goede progenituur te verkrijgen, zal zijn: lichamelijk-goede ouders.

De ouders zijn verplicht voor de gezondheid hunner kinderen zorg te dragen. Hoe kunnen zij dat beter bereiken dan door te zorgen voor een goeden aanleg?

En hierover te denken, hierover te spreken, zou min kiesch zijn?

Maar als we over de beste wijze om het hoofddoel van het huwelijk te bereiken niet mogen handelen, waarover dan wel?

Alleen over het geestelijk heil der kinderen?

Zeker, dat is van nog hooger belang dan het lichamelijke, maar dit laatste is toch een hoogst belangrijke zaak, en 't schijnt mij gepast ook daaraan behoorlijk de aandacht te wijden.

Schopfung eines Menschen zu Werke geht, damit, wenn es ihr Beruf sein sollte, als Eheleute auch an dieser Schopfung neuer Wesen teil zunehmen, sie nicht blindlings mitmachen, sondern, durch ihre Kenntnisse bereichert, im Stande seien, der Welt tuchtigere Menschen und dem Himmel reinere Seele zu schaffen".

1) »Heute verstehen wir unter Ehe die rechtmäszige dauernde Lebensgemeinschaft von Mann und Frau zum Zwecke der Erzeugung und Erziehung der Kinder". *Moralphilosophie*, Cathrein, S. 384.

»Die Notwendigkeit der Ehe beruht aber, wie gezeigt, an erster Stelle auf der Notwendigkeit der menschenwürdigen Erzeugung und Erziehung der Kinder; hierin liegt also ihr Hauptzweck. Das eheliche Verhältnis zielt auch seiner innersten Natur nach auf diesen Zweck.... Die Ehe ist also ihrer Natur nach eine Institution, deren Hauptzweck nicht das personliche Wohl der Ehegatten, sondern das Wohl der menschlichen Art (Gattung), die würdige Erhaltung und Fortpflanzung des Menschengeschlechtes ist". T. a. p. 394.

Slechts een enkele maal werd mij de vraag gedaan: »Zijn er van mijn kant geneeskundige bezwaren tegen een huwelijk?"

Ik moest wel eens ontradend antwoorden — maar — ik heb nog nooit beleefd, dat iemand zich aan dat advies stoorde. Zooals 't mij ging, ging 't meerderen collega's.

Bij uitzondering wordt den geneesheer in deze materie raad gevraagd, bij nog grooter uitzondering wordt zijn raad opgevolgd.

Nu schijnt mij dat verkeerd toe, en ik meen, dat wij hierin verbetering moeten brengen; want een consequentie van het veroordeelen der middelen tot beperking van het kindertal lijkt mij te zijn de eisch: dat wie huwen ook inderdaad geschikt moeten zijn om aan het hoofddoel van het huwelijk te beantwoorden.

Er is iets stuitends in de gedachte, dat we goedkeuren het onbeperkt voortbrengen van kinderen, waar we van den anderen kant, door ondervinding geleid, moeten verwachten, dat deze kinderen zwakke stumperds zullen zijn, òf bestemd voor een vroegen dood, òf bestemd voor een leven, dat van 't eene ziek zijn in 't andere sukkelt.

Van 't eenige, geoorloofde middel — onthouding — om aan dit bezwaar tegemoet te komen, moeten we niet te veel verwachten. Het wordt soms toegepast, dat weet ik zeker, maar 't is zeldzaam, dat een echtpaar daartoe voldoende kracht vindt. Juist deze moeilijkheid maakt, dat zich een groep gevormd heeft van relatieve tegenstanders van Neo-Malthusiaansche middelen. Zoo prof. Kouwer:

> »Ik begin met de verklaring, dat ik mij niet schaar onder de absolute tegenstanders daarvan [n.l. van het N.-M.]. Immers, hoezeer ik den wensch onderschrijf, dat, waar bepaalde aangeboren of verkregen ziekten bestaan, het huwelijk vermeden mocht worden, evenzeer houd ik rekening met het feit, dat er nu eenmaal onnoemlijk veel van dergelijke huwelijken worden gesloten. Hier is het eenvoudig een eisch van humaniteit, dat de geboorte van een ongelukkig kind worde voorkomen, of het leven der moeder worde beschermd. *Hier geslachte-*

lijke onthouding te eischen, gelijk o. a. de Katholieke Kerk dat doet, is kortweg onmenschelijk. Toch is het van het standpunt eener nauwkeurig omschreven kerkleer te verdedigen, dat zij den mensch steunt in zijn strijd tegen hartstochten, die tot zekere hoogte gebreideld kunnen worden — liever dan door het openen van een achterdeur een stroom van ongerechtigheid toegang te verleenen, die den zwakken broeder eenvoudig aan dien strijd zou onttrekken. Laat de Kerk dan als hooger plicht den mensch wijzen op zelfbeheersching in al hare consequenties — en genade voor recht laten gelden, waar de geest gewillig, maar het vleesch zwak bleek" [1]).

Ik vrees dat prof. Kouwer's humaniteitsbegrippen een niet zeer sterke dam zullen blijken. Ook zou ik vreezen, dat als de Kerk eens op zijn voorstel — zoo welwillend gedaan! — inging, er heel wat »zwak vleesch" zou komen, voor 'twelk genade boven recht moest gelden. Maar vooral moeten we betreuren, dat de Kerk zoo onmenschelijk is! Prof. Kouwer vergeet geheel, dat de Kerk is — hij zal zeggen: voorgeeft te zijn — niet alleen van deze aarde, maar dat ze ook rekening houdt met een leven hiernamaals, en wanneer nu voor 't opvolgen der geboden een Hemel beloofd wordt, dan *kunnen* die geboden *niet* onmenschelijk zijn. Ofschoon we dus ver van elkaar staan, de relatieve bestrijder en de absolute, daarin is geen verschil, dat ieder tegenstander van het Nieuw-Malthusianisme — en wij meer dan iemand — noodzakelijk een voorstander moet zijn van uit gezondheids-oogpunt goed beredeneerde huwelijken.

Deze gedachte zal — ik ben ervan overtuigd — bij velen de vrees doen ontstaan voor beperking der persoonlijke vrijheid. Ik wil hier onmiddellijk bijvoegen, dat ik van dwangmaatregelen niets verwacht — zelfs een afschuw daarvan heb, en dat ik deze meer dan ooit afkeur, waar het geldt het huwelijk. Dat zij en blijve een zaak van persoonlijke beslissing. En 't minst van al heeft de Staat recht tusschenbeiden te

---

[1]) *Prof. Hector Treub en het Nieuw-Malthusianisme,* Prof. B. J. Kouwer (Kampen 1904) blz. 6. De cursiveering in den tekst is van mij.

treden. Wetten, zooals hier en daar zijn afgekondigd, die het huwelijk van tuberculeusen verbieden, zijn zedeloos en tyranniek.

Doch er is verschil tusschen verbieden van wat men verkeerd acht en bevorderen van wat men als goed erkent.

Zóó denk ik mij de zaak. Er moet een publieke opinie ontstaan, zoodat, evenals nu iemand huiverig is beneden zijn stand te trouwen, in de toekomst iemand huiverig zij te huwen met iemand van slechte gezondheid of wil men: met iemand, die geen waarborgen biedt voor een gezond huwelijk.

> »Von grösster Bedeutung is die körperliche Beschaffenheit der Eltern für die Nachkommenschaft. Das ist den Laien und selbst den Aerzten noch lange nicht genügend zum Bewusstsein gekommen. Es muss der beherrschende Gesichtspunkt beim Abschlusse der Ehe und beim Zeugungsgeschäfte innerhalb der Ehe werden, dass es eine Pflichtvergessenheit ist, Kinder zu erzeugen, die voraussichtlich mit ererbten Bildungsfehlern, Krankheiten oder Krankheitsanlagen behaftet, lebensschwach und ohne Widerstandsfähigkeit gegen äussere Schädlichkeiten sein werden" [1]).

In *alle* deelen onderschrijf ik dit citaat niet, in hoofdzaak evenwel wordt uitdrukking gegeven aan de meening boven reeds neergeschreven. Er kan een overtuiging geboren worden, dat een huwelijkscandidaat voldoen moet aan zekere gezondheidseischen. Er zal heel wat water naar de zee vloeien, eer deze algemeen ingang gevonden heeft, en nog meer, eer men algemeen er naar handelt. Maar wat hindert dàt? We leven niet alleen voor ons zelf, we leven voor onze familie, we leven voor de geschiedenis.

Trouwens er zijn teekenen, welke erop wijzen, dat wij ons in de aangegeven richting bewegen. Ik heb hier 't oog op de vrouwenemancipatie. In deze is veel, zeer veel, wat ik afkeur, maar laten we oppassen, dat we niet, verbitterd door

---

[1]) Gruber, *Die hygienische Bedeutung der Ehe*, S. 19, in *Krankheiten und Ehe* (München 1904).

beschouwing van den verkeerden zelfkant, 't goede van de kern over 't hoofd zien.

Dit goede ligt voor mij hierin, dat de vrouw ruimer gelegenheid vindt dan vroeger zelfstandig haar bestaan te verzekeren. Hiermee keur ik niet goed, dat meerdere vrouwen laag gaan néérzien op 't huwelijk, zich daarvan afkeeren als van iets van te lage orde, noch keur ik hiermee goed 't streven naar volkomen gelijkstelling van vrouw en man. Integendeel: ik acht 't een bewijs van verdwaaldheid des geestes, dat vrouwen het moederschap geringschatten, ja, dát acht ik een der treurigste teekenen van onzen tijd. En wat de gelijkstelling met den man betreft, — ìk geloof, dat wanneer deze eens *waarlijk* volkomen werd, de vrouwen de eersten zouden zijn, om naar haar oud privilegie terug te verlangen.

Edoch, er zijn vrouwen, die om welke reden dan ook niet kunnen trouwen of daartoe geen roeping gevoelen; dat zij tegenwoordig een eervolle positie kunnen innemen in de maatschappij, een werkkring kunnen vinden, welke haar het bewustzijn geeft van iets schoons en nuttigs te verrichten, dat is goed en loffelijk: misschien niet bedoeld, maar dan toch bereikt mede door de ultra's der vrouwenbeweging.

Want nu is er vrijheid van beweging. 't Huwelijk is niet meer de eenige uitredding, afgezien van het klooster, dat toch ook een bijzondere roeping vraagt. Nu kan een vrouw weigeren zonder gevaar broodsgebrek, of hoogstens brood in een min gewenschte positie, tot toekomst te hebben.

Zoo de vrouw al niet den man van haar keus kan vinden, ze loopt minder gevaar een man uit nood te nemen. Dat hierdoor het peil der huwelijken kan stijgen, schijnt mij logisch.

Er is nog een voordeel. Wakker geschud door 't gedruisch van den strijd, is men gaan inzien, hoe nuttig het is, dat de vrouw zich zelf leere redden. Vooral aan onze bourgeoisie kan dit ten goede komen. Wanneer in een gezin eenige dochters zijn, van tusschen 14 en ruim 20 jaren, is er, wanneer zij zich tot de huiselijke werkzaamheden beperken, geen werk genoeg voor haar, zij vervelen zich in haar lediggang. Tegenwoordig komt het er eerder toe dan vroeger, dat zulke meisjes,

ook al bestaat er weinig vooruitzicht dat zij 't later als kostwinning noodig zullen hebben, zich in een of andere richting bekwamen. Dit behoeft geen beletsel te zijn tot het ontwikkelen van huiselijke deugden, maar zal zeer zeker, evenals iedere studie, ertoe bijdragen, den blik te verruimen, breeder opvatting van het leven te geven, de oefening van werkzaamheid te onderhouden, hetgeen alles geen schade is voor onze toekomstige huismoeders.

Dat meerdere zelfstandigheid der vrouw een gunstigen invloed zal uitoefenen op 't gedrag der jonge mannen, staat bij mij vast [1]).

Ook op niet religieus gebied begint zich een streven te openbaren naar reiner leven. Dat is te prijzen en aan te moedigen. En 't is niet overbodig. Want ook dat reine leven der jonge mannen is een waarborg tot gezonde huwelijken. Niet alleen, dat het onreine leven gevaar meebrengt tot besmetting met venerische ziekten, die later soms onverwacht, de gezondheid van vrouw en kinderen bedreigen, niet alleen dat in zulk een leven gewoonten worden aangenomen, die niet de beste waarborgen aanbieden tot toekomstige huwelijkstrouw en geschiktheid tot 't opvoeden van kinderen, maar ik vind 't bovendien niet gewenscht, dat, zooals zoo vaak gebeurt, jonge mannen, voor wie men vreest, dat ze bij Venus hun heil zullen zoeken, tot een huwelijk gedreven worden. 't Is waar:

> »Der andere Nebenzweck der Ehe ist, die Befriedigung der stärksten sinnlichen Triebes zu ermöglichen, ohne die Wurde des Menschen zu gefährden . . .'' [2])

maar toch vind ik zulke huwelijken, die als veiligheidsklep dienst moeten doen voor een overprikkelde geslachtsdrift, allerminst ideaal. Mij komt 't voor dat daarbij »Nebenzweck'' tot

---

[1]) »Konnten da nicht unsere Mädchen selbst zur Hebung der allgemeinen Sittlichkeit beitragen, indem sie diejenigen jungen Männer verachten und zurückweisen, deren Vorleben nicht ganz sauber ist? Könnten sie dadurch nicht manches Unrecht suhnen, das an andern ihres Geschlechtes verübt worden ist?'' *Die Ehe*, S. 92.

Wordt dit alles niet gemakkelijker naarmate de vrouw in de boven aangegeven wijze en mate zelfstandiger is?

[2]) *Moralphilosophie*, Cathrein, S. 395.

»Hauptzweck" is gemaakt. De jonge mannen moeten zich veel verbeteren. In de eerste plaats moeten zij van goedmoreele beginselen doordrongen zijn. Dit punt laat ik buiten beschouwing, omdat er beteren zijn, meer geschikt en bestemd om hierover hun meening te zeggen. Eenige medische zaken wil ik echter nader behandelen.

Onlangs is een boekje verschenen, een vertaling van een werkje door den beroemden syphilidoloog Fournier geschreven: *Wat volwassen jongens wel eens mogen weten.* 't Boekje maakte furore, en ouders van volwassen jongens vroegen mij raad, of ik 't hun zou in handen geven. Mijn antwoord luidde: 't is geschikt meer voor de ouders dan voor de jongens. De inhoud bevat dingen, die de jongens inderdaad wel eens moeten weten, maar 't gaat er mee als met een apothekerswinkel: wat er in staat is goed om te gebruiken, maar 't moet bij keuze en maat door kundige hand toegediend, en wie er naar willekeur zou grasduinen en van alle potten snoepen, zou van een kwade reis thuiskomen. De ouders behooren hun zonen te bestudeeren, en deze laatsten dienen hen te vertrouwen en hun mededeeling te doen van hun twijfelingen en strijden. Dan kunnen de ouders, als goede geneesheeren, hun diagnose maken en uit hun kennis de middelen putten, om ook door materieele overwegingen hun zonen in 't goede spoor te houden.

Van medische zijde moet één zaak terdege duidelijk gemaakt: n.l. dat geslachtelijke onthouding geen gevaren meebrengt. Want juist de tegengestelde meening wordt veelal onder jongelui als verontschuldiging aangevoerd en als middel gebruikt om wankelenden tot het kwaad over te halen. Ik sta er te meer op deze meening door onwraakbare getuigen te bevestigen, omdat ook van Neo-Malthusiaansche zijde 't gevaar van geslachtelijke onthouding als argument wordt gebezigd.

> »Sie [n.l. Geschlechtliche Nichtbefriedigung] wird häufig als Ursache von Neurosen und Psychosen angesehen, wird aber sicher nur wirksam auf dem Boden einer neuropathischen Belastung und eines abnorm starken Sexualtriebs" [1])

[1]) Krafft-Ebing, *Lehrbuch der Psychiatrie*, S. 201.

» . . . en met nadruk moet den toekomstigen man worden ingeprent, dat sexueele onthouding niet schadelijk is voor de gezondheid" [1]).

„Seit einer Reihe von Jahren haben wir, nicht zum wenigsten gestützt auf eigene nachgerade nicht mehr spärliche Erfahrungen, auf die Gefahr hin als Moralprediger zu gelten, gegen den am meisten durch die Lehren Lallemands in angezierten, leider noch immer bei Aerzten wie Laien verbreiteten Glauben an die bedenklichen Folgen der sexuellen Abstinenz gekämpft und befinden uns heutzutage in keiner schlechten Gesellschaft . . . Wir selbst . . . können uns kaum je erinnern, von Haus aus gesunde Naturen, aus Anlass ihrer Abstinenz, belangvollen Störungen anheimfallen gesehen zu haben" [2]).

»Es ist als sicher gestellt zu betrachten, dass die meisten normalen Männer nicht weniger als Frauen auf den Beischlaf, ja auf jede Art der Befriedigung des Geslechtstriebes dauernd verzichten könnten, ohne Schaden zu leiden" [3]).

Geheel in de lijn van bevordering van rein leven ligt ook de beoefening van sport, d. w. z. niet het zoogenaamd bevorderen door deelnemen aan wedrennen en wedden, maar 't daadwerkelijk uitoefenen. Wandelen, roeien, zwemmen, fietsen en zoo vele andere takken, behoeden de lichamen voor vadsigheid, de eerste aanleiding tot sexueele prikkelbaarheid — we mogen gerust zeggen overprikkelbaarheid, die bij vele jongelui wordt gevonden. Hoe 't elders is, kan ik moeilijk beoordeelen, maar dat ze in de groote steden zeer hoog gestegen is, weet ik uit ervaring.

Jonge mannen behooren in hun vrijen tijd andere afleiding te vinden dan scabreuse lectuur, tooneelvoorstellingen, die van echtbreuk aan elkaar hangen, en voorstellingen, die hun wellust opwekken.

---

[1]) Dr. Bouman, geneesh. a. h. Krankzinn. Gest »Bloemendaal" te Loosduinen, *Ned. Tijdsch. voor Geneesk.* 1904, I, blz. 926.

[2]) Fürbringer, *Sexuelle Hygiene in der Ehe*, in *Krankh. und Ehe*, S. 158.

[3]) Gruber, t. a. p. blz. 16.

Hoe verdwijnt al dat gore, wanneer men te voet of per fiets in Gods vrije natuur is, waar een frissche wind over 't land waait en de bedwelmende stadsgeuren doet vergeten. 't Lichaam richt zich met nieuwe veerkracht op. En als 't geen tijd is om buiten te zijn, hoeveel beter is de jonge man eraan toe, die gymnastiek beoefent, die schermt, dan hij, die in elkaar gedoken zijn romannetje verslindt of met zijn vrienden in een kroeg »schuine moppen tapt".

Hierboven meen ik nu aangetoond te hebben de wenschelijkheid om gezonde huwelijken te sluiten. Na de uitweiding over enkele zaken, die in de goede richting leiden, zullen we den draad weer opnemen. We kunnen eens nagaan, hoe als regel de huwelijken gesloten worden.

»Wanneer twee menschen zullen gaan trouwen, dan zijn er twee mogelijkheden. N.l. of dat het huwelijk na eenig overleg gesloten wordt, of dat het overleg geheel en al ontbreekt. De laatste mogelijkheid bespreek ik niet; die keurt iedereen af. In het andere geval, waar wél overleg gepleegd wordt, is dit lang niet altijd van dezelfde beteekenis. Voorop staat en moet ook staan, het overleg of het inkomen der nieuwe combinatie voldoende zal zijn voor de behoeften van man en vrouw en de te verwachten kinderen. Dat dit zoo noodige overleg veeltijds ontaardt in een pathologisch overwegen van de finantieele zijde van een huwelijk, behoef ik hier niet verder te bespreken. Dit is ook niet van vandaag of gisteren, want al sinds lang zegt de volksmond, dat nu en dan de bruid »niet om haar velletje, maar om haar gelletje" genomen wordt.

Dan komt het overleg omtrent de gelijkheid van »stand". Op zichzelf een prijzenswaardig principe, wanneer men aan het woord »stand" een niet te eng begrip vasthecht. Dat toch in het algemeen de kans op gelukkig samenleven grooter is, wanneer man en vrouw door opvoeding, ontwikkeling en beschaving ongeveer van gelijke beweging geworden zijn, dan wanneer zij te dien opzichte hemelsbreed verschillen, is duidelijk. Dit is des te meer waar, omdat voor een gelukkig huwelijksleven meestal niet alleen man en vrouw zelf, maar ook de wederzijdsche familie beteekenis hebben.

Men trouwt niet meneer X of juffrouw Y, maar ten deele althans, ook de geheele familie.

Doch daar tegenover is het niet minder duidelijk, dat ook weer als pathologisch product onzer sociale toestanden moet worden aangezien het nauwkeurig vasthouden aan de gewone opvatting van »stand", waardoor de adellijke op den niet-adellijke, de bocht van de Heerengracht op de Prinsengracht, de dokter op den winkelier neerziet, en de juffrouw van één hoog vóór, haar zoon veel »fàner" vindt dan het »maessie" van drie hoog achter.

En eindelijk komt er voor sommigen nog bij, dat men informaties neemt naar de a.s. schoondochter of den a.s. schoonzoon. Dat wil zeggen, men informeert van beiden of zij van »fatsoenlijke" familie zijn. Valt dit goed uit, blijkt het dat de moeder *eene van zus en zoo* is en dat een broer met eene *van der Hummes* en dat een zuster zelfs met een baron getrouwd is, dan is de informatie naar het meisje uit. Van den jongen man komt er nog bij een uiterst oppervlakkige informatie naar wat bekend is omtrent zijn moraliteit. Men vraagt dezen en genen of hen bekend is, dat de jonge man sexueele uitspattingen doet, of drinkt of speelt. Is die informatie niet al te slecht, dan is alles in orde" [1]).

Een lang citaat, maar ik zie geen kans mijn gedachten beter, geestiger, kernachtiger uit te drukken. We zien hier »vanity fair" in een paar woorden geschetst. En als Treub, dat gedaan heeft, vraagt hij zich af, hoeveel overleg gepleegd wordt aangaande de vraag, of uit 't aanstaande huwelijk een gezonde progenituur te wachten is. Meestal is dit overleg nihil.

Zooals 't boven beschreven staat en in werkelijkheid als regel geschiedt, is de informatie naar 't levensgedrag een karikatuur van wat het moest zijn. Hoe vaak hoort men de verwachting uitspreken: »dat die wilde haren wel verdwijnen zullen, als hij een goed vrouwtje heeft". Dat goede vrouwtje — vaak een onnoozel kostschoolmeisje — wordt er maar

---

[1]) H. Treub, t. a. p. blz. 99.

aan gewaagd, moet maar met haar gemis aan levenservaring optreden als leidsvrouw van iemand, die eigenlijk op een tuchtschool thuis behoorde. Nu spreek ik nog niet eens van 't humeur en 't karakter. Ook dat zal volgens de spraakmakende gemeente wel beteren.

Welk een lichtzinnigheid!

Wie trouwen wil, behoorde eigenlijk ook een soort noviciaat doorloopen te hebben.

Nu past de vraag: zoo derhalve als regel de informaties naar gezondheid der aanstaande echtgenooten ontbreken, wijs ons dan den weg, in welke richting zich deze behooren uit te strekken?

Wat ik hierop te zeggen heb, zal niet meer dan een wegwijzer zijn. Dit opstel is voor leeken geschreven en eischt daarom eenige beperking.

In 't algemeen raadplege men een medicus. Hij is de aangewezen man, door zijn speciale kennis, om te wikken en te wegen met oordeel des onderscheid. Hij kan beoordeelen wat nog juist kan toegelaten en wat buiten de grens ligt. Men vergete niet, dat deze grens geen scherp getrokken lijn is, maar een zaakkundig oog ter herkenning eischt.

Maar men kome niet informeeren als bloote formaliteit, wanneer alles reeds vaststaat. Wordt dan een afwijzend advies gegeven, dan is men zoo licht geneigd het er toch maar op te wagen, te spreken van al te zwaar tillende medici.

Om de zaak te vereenvoudigen is wel eens voorgesteld te eischen, dat beide partijen in 't bezit zijn van een kort te voren bij een solide levensverzekeringmaatschappij gesloten verzekering. Behalve andere bezwaren hiertegen is, mijns inziens, een groot bezwaar dit: dat goedkeuring voor een levensverzekering en goedkeuring voor het huwelijk twee begrippen zijn, welke elkaar niet volkomen dekken.

Trouwens deze vormenkwestie is voor mij bijzaak: variis modis bene fit. Hoofdzaak voor mij is 't beginsel; als dat

doordringt, zal de vorm van uitvoering wel van zelf geboren worden.

Dalen we in details af en vragen wij, waarop gelet zal moeten worden, dan noem ik in de eerste plaats: *erfelijkheid* [1]).

Terwijl men dagelijks opmerkt de gelijkenis in uiterlijk, karakter en geesteseigenschappen van ouders en kinderen, terwijl men dus waarneemt, dat een som van eigenschappen erfelijk zijn, ziet men dit over het hoofd, waar het betreft ziekten der ouders.

Krankzinnigheid is een voorbeeld van erfelijkheid. Nu onderscheide men wel.

Ik herinner mij een Fransch tooneelstukje, waarin het huwelijksaanzoek van een jongmensch wordt afgewezen op grond van krankzinnigheid zijns vaders, terwijl deze n.b. verkregen was nà de geboorte van den zoon, door den val van een paard. Dat zulk een opvatting van erfelijkheid ridicuul is, spreekt van zelf. Maar waar in een familie krankzinnigheid inheemsch is, verscheiden leden in meerdere of mindere mate zijn aangetast, daar is voorzichtigheid geraden, te meer waar beide huwelijkscandidaten uit zulk een familie stammen.

Zoo vind ik bij Krafft-Ebing een tabel van de afstammelingen uit het huwelijk van een krankzinnigen vader met een gezonde moeder, waarvan de samenvatting aldus luidt:

> »Von diesen 37 vom geisteskranken Ahnen abstammenden Individuen sind somit 13 irre und 24 gesund(?), jedoch fehlen von einigen Nachrichten und sind andere noch sehr jung" [2]).

De volgende statistiek spreekt mede zeer duidelijk, te meer wanneer men weet, dat deze loopt over 156,000 krankzinnigen:

---

1) De nu volgende gegevens zijn in hoofdzaak ontleend aan H. Treub's *Huwelijk en Ziekte: Geneesk. Bladen* 1900, 7e Reeks, n. 11.

2) *Lehrbuch der Psychiatrie*, S. 171.

FÄLLE MIT NACHGEWIESENER ERBLICHKEIT [1]).

	ERBLICH BELASTET SIND BEI		
	den Mannern.	den Frauen.	beiden zusammen.
1. Einfache Seelenstörung.			
Von den Kranken überhaupt	30.61 %	32.56 %	31.7 %
» » » deren Eltern blutsverwandt	71.30 »	66.87 »	69.0 »
2. Paralytische Seelenstörung.			
Von den Kranken überhaupt	18.06 »	15.86 »	17.6 »
» » « deren Eltern blutsverwandt	48.24 »	40.— »	45.3 »
3. Seelenstörung mit Epilepsie.			
Von den Kranken überhaupt	25.18 »	26.23 »	25.6 »
» » » deren Eltern blutsverwandt	44.44 »	64.71 »	53.2 »
4. Imbecillität und Idiotie.			
Von den Kranken überhaupt	29.02 »	28.25 »	28.7 »
» » » deren Eltern blutsverwandt	47.06 »	37.62 »	43.0 »

Ik zal niet telkens op nieuw met statistieken komen aandragen, maar meen toch enkele noodig te hebben om te bewijzen, dat de medische meening omtrent erfelijkheid van ziekte-aanleg niet maar op losse praatjes berust. Bovendien is deze tabel zoo geschikt om het nadeel aan te toonen van huwelijken tusschen bloedverwanten, waarop wij later terugkomen.

't Zou niet moeilijk vallen ook met statistieken te bewijzen, hoe ongunstig alkoholisme der ouders werkt op de progenituur; vooral dronkenschap gedurende den tot conceptie leidenden coitus, schijnt gevaarlijk. Maar wat niet ieder zoo aanstonds zou vermoeden is het volgende feit, dat drankzucht van den vader een ongunstigen invloed uitoefent op het vermogen tot zoogen van de dochter.

»In de 111 gevallen, waar de moeder wel, de dochter niet tot zoogen in staat was, bekwam men inlichtingen omtrent

[1]) Kraus, *Blutverwandtschaft in der Ehe*, in: *Krankh. u. Ehe*, S. 81.

het alcoholgebruik bij de dochter in 99, moeder in 86, vader in 79 gevallen, en nu bleek:

		Dochter	Moeder	Vader
Alcoholgebruik	zeldzaam	36.4 pCt.	34.9 pCt.	16.5 pCt.
„ „	matig maar geregeld	58.6 „	60.5 „	16.5 „
„ „	onmatig	3.— „	3.5 „	20.2 „
„ „	hoogst onmatig ...	2.— „	1.1 „	**46.8** „ [1].

We leggen dit feit vast, omdat we gezien hebben, dat het niet zoogen een der voornaamste redenen was der groote kindersterfte.

Epilepsie komt erfelijk voor en in afwisseling met krankzinnigheid en onnoozelheid. De mate waarin, kan afgelezen uit de tabel hierboven op blz. 309.

Syphilis kan een erfelijke ziekte zijn en voert in dat geval tot veel ellende, maar ze behoeft 't niet te zijn. Veel hangt af van 't stadium der ziekte en van de behandeling. Behalve dat is syphilis onder sommige omstandigheden besmettelijk, zoodat hier niet alleen gevaar is voor 't nageslacht, maar ook voor de(n) echtgenoot. Juist dit is een geval, waarin de raad van een medicus haast onontbeerlijk is.

Doofstomheid behoort tot de erfelijke degeneraties. D. w. z. de degeneratie erft over, maar behoeft niet bepaald in dezen vorm zich te uiten.

Omtrent de erfelijkheid van kanker bestaat een gevestigde volksmeening, dat ze inderdaad bestaat. Toch is 't eigenlijk de praedispositie en niet zoozeer de ziekte zelf, welke erfelijk is, volgens de wetenschap. Er bestaan vermoedens omtrent besmettelijkheid, maar meer dan vermoedens mag men 't niet noemen.

---

[1]) Referaat in *Ned. Tijdschrift voor Geneeskunde*, naar Prof. G. von Bunge, 1900, II, blz. 838.

Vooral de tuberculose neemt een belangrijke plaats in bij het beoordeelen der geschiktheid van een huwelijkscandidaat. Niet alleen de erfelijkheid, ook besmettelijkheid legt gewicht in de schaal. Naarmate zij meer bestudeerd wordt — en deze studie is up to date — komt er meer materiaal ter rangschikking en schifting. Nieuwe feiten schijnen soms oude waarheden omver te werpen; dan weer blijkt het, dat alleen verdere studie schijnbaar tegenstrijdige feiten in overeenstemming kan brengen. Alles te overzien op dit gebied is nauwelijks meer mogelijk; maar enkele vaste punten zijn toch wel in deze feitenzee te herkennen. Zoo staat wel vast, dat er een zekere voorbeschiktheid bestaat. Wij zien bepaalde families, die door tuberculose letterlijk uitgeroeid worden. Of de kinderen uit tuberculeuse ouders alleen praedispositie erven, of zij in kiem geïnfecteerd worden, dan wel in hun eersten levenstijd, ziedaar verschillende mogelijkheden, die ieder hun voorvechters vinden. Misschien is 't verstandig alle drie de mogelijkheden aan te nemen. Zeker staat vast, dat de kinderen uit tuberculeuse ouders meer kans hebben zelf aan tuberculose te gaan lijden dan anderen. Men moet ook hier onderscheiden. 't Kan voorkomen, dat iemand in een familie tuberculeus is, en ook dat tuberculose in een familie inheemsch is: dat maakt een groot verschil. Of besmetting van de echtgenooten onderling plaats heeft is nog een open vraag. Daaromtrent is een enquête in ons vaderland ingesteld, waarvan het resultaat nog niet bekend is. Vooralsnog heeft ieder zijn opinie naar wat zijn ondervinding schijnt te leeren. Als 't evenwel waar is, dat tuberculose een infectieziekte is — en er is geen reden daaraan te twijfelen — dan moet ook, 't zij meer 't zij minder frequent, besmetting kunnen voorkomen.

Of mijne ervaring ten opzichte van tuberculose objectief is, durf ik niet uitmaken: een groot gasthuis in een wereldstad brengt als vanzelf mede een opeenhooping van teringlijders; misschien dat ik dus wat pessimistischer ben dan noodig is.

Mijns inziens nu is juist tuberculose, zelfs in zeer geringe mate, een der grootste bezwaren tegen het huwelijk, bovenal

in de volksklassen, waar lichamelijke arbeid 't meest voorkomt. Een maat aan te geven voor de daaruit voortvloeiende ellende is eenvoudig ondoenlijk. Ons medici drukt ze als een nachtmerrie; de naam van volksgeesel is niet te erg.

Statistiek is in deze materie moeilijk te verkrijgen, immers het komt er op aan niet alleen te weten, in hoeveel gevallen tuberculose voorkwam bij de voorouders, maar ook in hoeveel gevallen ze bij de afstammelingen voorkomt; enkele gegevens bestaan daaromtrent. Zoo b.v. een statistiek van Leudet over een praktijk van 45 jaar, waarbij in 143 families met 1485 personen 50 pCt. herediteit werd waargenomen [1]). Ook in ons land zijn dergelijke waarnemingen gedaan. Dr. T. Folmer Reddingius spreekt als ervaring over een praktijk sinds 1856 zijn meening uit, dat vooral erfelijkheid het gevaar van tuberculose uitmaakt [2]). Dr. Th. Haaksma Tresling gaat de gevallen na van zijn praktijk sinds 1860 [3]) en komt tot de volgende conclusies:

> »Van de staat Ao (d. z. onbelasten) sterven van 15 families en 113 personen 19 = 16.81 pCt. erfelijk onbelast.
>
> Van de staat B† (d. z. belasten) sterven van 31 families en 241 personen 128 = 58.09 pCt. erfelijk belast.
>
> Aan die staten ontleen ik nu het volgende:
>
> *a.* Waar ik de longtuberculose zie optreden bij erfelijk onbelaste families, bepalen de gevallen zich tot enkele personen.
>
> *b.* De vatbaarheid openbaart zich het sterkst bij erfelijkheid.
>
> *c.* De erfelijkheid vertoont zich bij belaste families niet slechts als longtuberculose, maar ook als tuberculose van andere organen hersenvliesen, beenderen, nieren, ingewanden".

In de laatste jaren is ook gebleken, dat nierziekte (Morbus Brightii) erfelijk voorkomt, maar dit is toch niet van zoo

---

[1]) Kaminer, *Krankheiten der Atmungsorgane und Ehe*, in: *Krankh. u. Ehe* II, S. 267.

[2]) *Ned. Tijdschr. voor Geneesk.* 1902, I, blz. 801.

[3]) *Ned. Tijdschr. voor Geneesk.* 1902, I, blz. 1492.

overwegend belang. Nog meerdere: jicht, rheumatisme, suikerziekte, haemophilie zijn erfelijk. We zullen daarop voor heden evenwel niet ingaan. Uit wetenschappelijk oogpunt is tot het bestudeeren der erfelijkheid, geen ziekte zoo belangrijk als kleurenblindheid; uit practisch oogpunt heeft ze geen beteekenis, tenzij men vast voornemens is, zijn nog ongeboren kroost op te leiden voor een betrekking, in welke een goed kleurenonderscheidingsvermogen geëischt wordt.

Deze korte vermelding beteekent geenszins, dat we deze diathesen en bagatelle mogen behandelen.

Overigens moeten wij deze ziekten nog uit een ander oogpunt beschouwen. Een nierziekte, suikerziekte enz. zijn niet alleen van belang voor 't nageslacht, maar ook door 't direct gevaar voor 't lijdend individu. Als vader ziek is, bestaat er gevaar, dat hij na korter of langer tijd sukkelen, zijn gezin ontvalt en dit in desolaten toestand achterlaat. Voor de moeder bestaat gevaar, dat een betrekkelijk geringe aandoening door zwangerschap en baring verergert, en dientengevolge ook haar sukkelen 't gezin benadeelt.

Zoovele ziekten verloopen latent of veroorzaken geringe, nauwelijks opgemerkte stoornissen in 't welbevinden. Maar zoodra meerdere inspanning gevorderd wordt door 't groeien van 't gezin, zoodra 't baren meer eischt van de vrouwelijke krachten, barsten zij los en brengen ellende.

De zorgenvrije jonggezel, het in betrekkelijke weelde levende jonge meisje, waanden zich gezond en bespeurden eerst hun kwaal, toen 't huwelijk meer inspanning van hen vergde.

Zulke menschen leven soms redelijk wel, zoolang hun reservekrachten niet aangesproken worden, maar gebeurt dit, dan blijkt de reserve gauw uitgeput, ja soms niet eens te bestaan.

Onder de ziekten, welke voor het huwelijk zeer gevaarlijk zijn, verdient afzonderlijke vermelding de gonorrhoe. Terwijl zij soms geheel genezen schijnt, kan zij aanleiding worden tot slepende ziekten van de vrouw, tot blindheid der kinderen, tot steriliteit.

Bloedverwantschap der ouders is van oudsher beschouwd als verderfelijk voor het kroost. Inderdaad zien we de nadee-

lige gevolgen in overvloed. Toch moeten we opmerken, dat deze niet zoo in 't oog zouden springen, wanneer er meer volkomen gezonde geslachten waren. Waarom ook zou een huwelijk tusschen bloedverwanten van volkomen gezondheid een reden zijn tot 't plotseling optreden van ziekte bij de kinderen? Dat laat zich niet beredeneeren. En 't is ook niet waar. Doch praktisch komt die volkomen gezondheid niet voor.

't Zij in zeer geringe mate — aan ieder geslacht zal in den loop der tijden wel iets zijn gaan ontbreken. Dat nu een geringe — en a fortiori een grootere afwijking — wanneer zij èn van vaders èn van moeders kant voorkomt, bij 't kroost tot gevaarlijke verhoudingen kan aangroeien, ligt voor de hand.

Deze korte opgave van de ziekten en ziektekiemen op welker aanwezigheid moet gelet worden bij 't aangaan van het huwelijk zal menigen leek de schrik om 't hart doen slaan. Ik ben overtuigd, dat menigeen mij een pessimist zal achten.

Niets is minder in overeenstemming met de waarheid!

Ik vlei mij in 't gelukkig bezit te zijn van een groote dosis optimisme, maar — 'k heb een afschuw van struisvogelpolitiek.

Wanneer zij, die meenen, dat ik overdreef, eens een tiende gezien hadden van de ellende, veroorzaakt door uit hygiënisch oogpunt onverstandige huwelijken, zooals wij medici deze dagelijks zien en, zoo goed en zoo kwaad als 't gaat, te herstellen krijgen, zij zouden er vermoedelijk diep onder gebukt gaan. Die levenslast ware ieder van harte gegund, als 't tijdelijk dragen hem wijzer kon maken, als daaruit de diepe overtuiging geboren werd, dat er verbetering moét komen.

De eischen, welke wij bespraken, waren van negatieven aard, 't was een reeks van omstandigheden, waaronder het huwelijk ongewenscht is. Er bestaat natuurlijk ook een lijstje van positieve desiderata. We noemden reeds een en ander op blz. 50 vv.

Men kan zich een ideaal menschenpaar voorstellen, maar zal zich wel tevreden moeten stellen met iets meer bereikbaars.

Op 't onlangs gehouden congres voor kinderbescherming werd 't woord »stamboekouders" gelanceerd. Ofschoon ik deze uitdrukking niet zou willen overnemen, omdat zij wat te eenzijdig materialistisch is, kan ik toch niet ontkennen, dat zij schilderachtig is, dat »er iets in zit".

Man en vrouw, beide van een familie, in welke geen erfelijke ziekte voorkomt, beide vrij van ziekte, krachtig, van opgewekt humeur, verstandig, van geschikten leeftijd, man drankvrij, vrouw een goede zoogster . . . ziehier onze pia vota.

Er is toch wel wat te doen om een en ander meer bereikbaar te maken. Alles, wat gedaan wordt of behoorde te geschieden — want de lichamelijke verzorging der jeugd laat in *alle* standen veel te wenschen over — om de hygiëne, de eubiose te bevorderen, werkt indirect gunstig op 't huwelijk, indirect gunstig op de toekomstige kindersterfte.

Wanneer men aan den eenen kant ziet wat de hygiëne reeds bereikt heeft — vermindering van sterfte — anderdeels nagaat wat nog te bereiken valt — een meer aan de vermindering der algemeene sterfte evenredige daling in 't aantal der zuigelingsterfte — dan moet men toch inzien, dat 't volgen van ouden sleur, het lachen en spotten met al die nieuwerwetsche dingen, met bakteriën enz. groot kwaad is, omdat daardoor tegengehouden wordt het eerlijke en ijverige streven van verstandige mannen, om het lichamelijk welzijn der menschen te bevorderen. Zonder een »slaaf der eubiotiek" te worden kan men een apostel der hygiëne zijn.

Een enkel speciaal punt nog: tot beperking der kindersterfte zagen wij, dat een voorname eisch was, het zelfzoogen der moeders. Al moge nu allerlei zaken, die we bespraken, indirekt daartoe leiden, er is ook nog wel iets direkts te doen.

't Gaat natuurlijk niet aan jonge meisjes reeds in deze geheimnissen in te wijden, maar er zou reeds veel bereikt zijn, als de natuur niet tegengewerkt werd. Vraag eens hoeveel meisjes haar lichaam ontwikkelen, sport beoefenen, gymnastiek, zwemmen? En zie nu eens aan den anderen kant, hoe de jeugdige lichamen reeds in belachelijke keurslijven gewrongen worden. Deze fout is misschien wel een voorname oorzaak,

dat er zulk een specifieke meisjesziekte, als bloedarmoede bestaat. Zie dan eens het stelselmatig doen ten gronde gaan, door slecht passende keurslijven, van de borstklieren ten deele als plaatselijke adat, ten deele uit misplaatst kuischheidsgevoel. Hiermee richt ik mij tot sommige opvoedingsinrichtingen, waar men soms meent, op de aangegeven wijze, weelderige lichaamsvormen te moeten onderdrukken; maar men vergeet, dat onder de jonge meisjes een zeker procentgetal aanstaande moeders schuilen, die later hare moederplichten, en daaronder is 't zoogen, zooals we zagen niet de minste, te vervullen hebben. Wie zou als de zaak zoo bekeken wordt, de verantwoordelijkheid willen dragen van den dood van ettelijke zuigelingen?

Laat toch geen misplaatst kuischheidsgevoel de oorzaak worden van ellende....

Moge dit opstel iets bijdragen om in wijde kringen denkbeelden ingang te doen vinden, die ruim vruchten zullen dragen. Moge daardoor een eind komen aan een feit, hetwelk niet tot onze eer strekt: dat de zuigelingensterfte niet evenredig gedaald is met de algemeene sterfte.

H. J. DAMEN, Arts.

RADIO-ACTIVITEIT.

(Vervolg van bl. 175 vv.)

IV. Radio-actieve stoffen.

Reeds spoedig na de eerste proeven van Röntgen zag men, dat de Röntgenstralen werden uitgezonden door dat gedeelte van den wand der ontladingsbuis, hetwelk onder den invloed van het bombardement der kathodestralen sterk fluoresceert. Eene gedachte, die zich daardoor bijna vanzelf opdrong, was deze: of er niet een innig verband bestaat tusschen het fluoresceeren en het uitzenden van Röntgenstralen. Geleid door deze gedachte, onderzocht Becquerel, of stoffen, die onder den invloed van zonlicht fluoresceeren, alsdan tevens stralen uitzenden, welke evenals Röntgenstralen door zwart papier kunnen heendringen en werken op eene photographische plaat. Na vergeefsche proeven in die richting met andere stoffen, vond hij dat uraniumzouten aldus werken. Hij deed deze proeven bijvoorbeeld aldus: twee plaatjes van zeker uraniumzout werden vastgemaakt op eene photographische plaat, die van te voren geheel was omwikkeld met eene dubbele laag zwart papier. Tusschen een der plaatjes van het uraniumzout en de photographische plaat plaatste hij een zilverstuk. Het geheel werd dan aan de zon blootgesteld. Na eene pose van eenige uren, zag men bij ontwikkeling van de photographische plaat te voorschijn komen een zwakken indruk, die de omtrekken van de kristalplaatjes aangaf, en waarop de schaduw teweeggebracht door het zilverstuk te zien was.

Weldra bleek, dat het blootstellen aan het zonlicht overbodig was. Eene als boven toegeruste photographische plaat (met zwart papier en uraniumzout) was gedurende een tweetal

dagen, toen de zon zich weinig vertoond had, slechts gedurende korten tijd aan het directe zonlicht blootgesteld kunnen worden. Daarna was de plaat gedurende eenige dagen in eene donkere kast bewaard geworden, en toen de zon in dien tijd, volgens de meening van Becquerel, voor zijne proeven niet gunstig werd, had hij de plaat maar ontwikkeld.

In plaats van eene zwakke inwerking, zag hij evenwel een onverwacht grooten indruk op de plaat: de inwerking van het uranium op de photographische plaat geschiedde zonder den invloed van het zonlicht, en had, nu de tijd van inwerking zooveel langer was dan bij de vorige proeven, eene evenredig grootere intensiteit verkregen.

Zoo werd dus Becquerel, uitgaande van eene hypothese, die later onjuist bleek, ten slotte beloond met de ontdekking van een nieuw feit, dat zou blijken verstrekkende gevolgen te hebben: namelijk dat uraniumzouten in staat zijn zonder uitwendige aanleiding stralen uit te zenden, die verscheidene voor zonlicht ondoordringbare stoffen kunnen doordringen, en die inwerken op eene photographische plaat. Hij stelde vast, dat uraanverbindingen, ook wanneer men ze in volkomen duister bewaart, gedurende jaren voortgaan zoodanige stralen, door hem *uraanstralen,* later ook wel *Becquerelstralen* genoemd, uit te zenden.

Korten tijd later vonden onafhankelijk van elkander Schmidt en Mevrouw Curie, dat ook het metaal thorium en zijne verbindingen Becquerelstralen uitzenden. Mevrouw Curie noemde de stoffen, die Becquerelstralen uitzenden, *radio-actieve* stoffen. Zij constateerde, dat radio-activiteit is eene eigenschap van de atomen: het atoom uranium is radio-actief en behoudt zijne radio-activiteit, in welke verbindingen met andere elementen het ook moge optreden. Zoo zijn alle uraanverbindingen radio-actief, en de mate, waarin zij radio-actief zijn, wordt beheerscht door het gehalte aan uranium, hetwelk in de verbinding aanwezig is. Hetzelfde geldt voor de thorium-verbindingen. Mevrouw Curie onderzocht een groot aantal andere scheikundige stoffen, doch vond bij geen daarvan eene radio-activiteit, die het honderdste ge-

deelte bedroeg van de radio-activiteit der uraan- of thorium-verbindingen.

We spraken zooeven reeds een paar maal over de mate van radio-activiteit eener stof. Mevrouw Curie slaagde er in, die mate van radio-activiteit in getallen uit te drukken. Zonder hierop al te diep in te gaan, vermelden wij slechts, dat zij gebruik maakte van de eigenschap, die Becquerelstralen hebben om, wanneer zij gassen treffen, deze te ioniseeren en aldus geleidend te maken evenals wij dat vroeger zagen van kathode-, kanaal- of Röntgenstralen [1]). De geleidbaarheid van een door Becquerelstralen getroffen gas, lucht bijvoorbeeld, kan met electrische hulpmiddelen gemeten worden en vormt onder zekere omstandigheden eene maat voor het aantal opvallende Becquerelstralen, en derhalve, als men met verschillende stoffen op overeenkomstige wijze handelt, voor de radio-activiteit dier stoffen. Op deze wijze metend, onderzocht Mevrouw Curie een aantal uraniumzouten en vond de bovenvermelde regel bevestigd, dat de radio-activiteit slechts afhangt van het gehalte aan uranium. Weldra vond zij echter uitzonderingen op dien regel. Volgens dezen zou geene uranium-verbinding sterker radio-actief kunnen zijn dan het element uranium zelf. Zij vond echter stukken pikblende (een uranium-oxyd bevattend mineraal), die viermaal zoo sterk radio-actief waren als uranium. Zij besloot, dat zeer waarschijnlijk pikblende — en zoo ook een paar andere mineralen, die zich evenzoo gedroegen — eene zeer kleine hoeveelheid van eene sterk radio-actieve stof moest bevatten, welke stof verschillend moest zijn van de tot nu toe bekende stoffen.

Als gevolg van die overweging ging zij, nu in vereeniging met den heer Curie, aan den arbeid, om te trachten uit pikblende de nieuwe radio-actieve stof af te zonderen. Inderdaad werd die arbeid rijkelijk beloond. Tot heden zijn met eenige zekerheid drie sterk radio-actieve stoffen ontdekt: *polonium* (door den heer en mevrouw Curie), *radium* (door genoemde natuurkundigen samen met Bémont) en *actinium*

---

[1]) Zie de Augustus-aflevering bl. 175 vv.

(door Debierne). Van deze drie is het radium het meest bekend. Het is van genoemde drie stoffen de eenige, waarvan met zekerheid is kunnen aangetoond worden, dat het een nieuw element is. Om een denkbeeld te geven van de moeilijkheden, die de Curie's bij hun onderzoek hadden te overwinnen, zij vermeld dat een ton (1000 Kg.) van het oorspronkelijke materiaal (pikblende) slechts 2 à 3 decigram radium bevat. Men bedenke verder, dat van de stof, waarnaar zij zochten, niets bekend was dan alleen de radio-activiteit. Deze eigenschap diende hun dan ook tot gids bij dat onderzoek. Het bleek later dat de bovengenoemde stoffen 1,000,000 maal sterker radio-actief zijn dan uranium en thorium.

Radium is een metaal, in zijn scheikundige eigenschappen, veel gelijkend op baryum. Het vormt, evenals dit element, zouten, als radium-chloride, radium-bromide enz. die ook radium-actief zijn, naar gelang van het gehalte aan radium, hetwelk zij bevatten.

We moeten eindelijk nog vermelden, dat door latere onderzoekers gevonden is, dat nog vele andere stoffen de eigenschap van radio-activiteit vertoonen, echter in zeer geringe mate vergeleken zelfs met het weinig actieve uranium of thorium.

V. De door radio-actieve stoffen uitgezonden stralen.

De stralen, die door het radium worden uitgezonden, zijn tot heden het volledigst onderzocht. Het is gebleken, dat dit element stralen van verschillende natuur uitzendt, die in drie groepen kunnen worden saamgevat. Deze drie groepen worden meestal aangeduid met de benamingen: α-, β- en γ-stralen.

Het gemakkelijkst zijn deze drie groepen van stralen te onderscheiden door de verschillende werking, die eene magnetische kracht op hen uitoefent.

De α-stralen worden door een sterk magnetisch veld een weinig van hunne baan afgeleid, en wel in denzelfden zin als de kanaalstralen [1]). De β-stralen worden gemakkelijker afgeleid, en wel in tegengestelden zin als de α-stralen; zij

[1]) Zie de Augustus-aflevering bl. 184.

gedragen zich dus als kathodestralen [1]). De γ-stralen ten slotte worden in 't geheel niet afgeleid, en komen in dit opzicht overeen met Röntgenstralen [2]). Volgens het vroeger behandelde zijn derhalve de α-stralen op te vatten als zich snel voortbewegende positieve deeltjes, de β-stralen als zich eveneens snel voortbewegende electronen, de γ-stralen eindelijk als eene in den aether zich voortplantende reeks van electro-magnetische stooten [3]).

In hare uitwerking komen de radium-stralen ook overeen met de vroeger behandelde kathode-, kanaal- en Röntgenstralen: zij zijn in staat gassen te ioniseeren, doen verscheidene stoffen fluoresceeren en werken op eene photographische plaat.

Polonium zendt, voor zoover wij tot heden weten, slechts α-stralen uit; thorium, uranium en actinium α- en β-stralen [4]).

De verschillende stralen bezitten een zeer verschillend doordringend vermogen. De door radium uitgezonden α-stralen worden door een aluminiumblaadje ter dikte van eenige honderdsten van een millimeter bijna volkomen geabsorbeerd. Ook door lucht worden zij geabsorbeerd: bij den druk van ééne atmosfeer kunnen zij de lucht over een afstand grooter dan 10 centimeter niet doordringen. De β-stralen hebben over het algemeen veel grooter doordringend vermogen. Verschillende β-stralen gedragen zich echter niet op dezelfde wijze: terwijl zekere β-stralen door een aluminiumblaadje ter dikte van eenige honderdsten van een millimeter geabsorbeerd worden, gaan andere door verscheidene millimeters van het veel minder doordringbare lood heen. In lucht van ééne atmosfeer zijn zij nog op een afstand van een paar meters van de stralingsbron bemerkbaar. Het groote verschil tusschen de α- en de

---

[1]) Zie bl. 175.

[2]) Zie bl. 188.

[3]) Opgemerkt moet worden, dat omtrent den aard der γ-stralen nog geene eenstemmigheid bestaat. We zullen echter voorloopig aan de bovenvermelde opvatting vasthouden.

[4]) Intusschen meent Becquerel ook reeds γ-stralen onder de uitstraling van polonium gevonden te hebben, terwijl volgens hem ook thorium alle 3 soorten van stralen uitzendt, volgens Rutherford uranium eveneens.

β-stralen in dit opzicht wordt verklaard door het verschil in grootte van de positieve deeltjes der eerste en de negatieve deeltjes der laatste — de verhouding der massa's is ongeveer als van 1000 : 1 — benevens het verschil in snelheid — de voortplantingssnelheid der α-stralen is ongeveer 2×10^9 cM., die der β-stralen van 1.5×10^{10} tot 2.8×10^{10} cM. per secunde, derhalve ongeveer 10 maal zoo groot. Dat verschillende β-stralen verschillend doordringend vermogen bezitten wordt verklaard door het verschil in voortplantingssnelheid [1]). De γ-stralen bezitten een zeer groot doordringend vermogen. Zoo laat lood ter dikte van 7 cM. 99 pCt. van de opvallende γ-stralen door.

De α-stralen geven aanleiding tot eene zeer schoone proef, die met een toestelletje van Crookes, *spinthariscoop* genaamd, kan uitgevoerd worden. Dat toestelletje bestaat uit een metalen cylindertje met bodem. In dat cylindertje bevindt zich een scherm van zwavelzink. Op een afstand van $^1/_2$ mM. hiervan verwijderd is aangebracht een zeer klein stukje van een radium-zout (een onderdeel van een milligram). Het cylindertje wordt afgesloten door eene loupe, zoo gesteld, dat men het scherm van zwavelzink daarmede kan bezien. Men ziet dan in het duister op de naar het radium toegekeerde zijde van het scherm verspreide, lichtende punten, die aan een flikkerenden sterrenhemel herinneren. Die lichtende punten verschijnen en verdwijnen voortdurend. Men stelt zich voor, dat ieder lichtend punt ontstaat daar, waar een positief deeltje van de door het radium uitgezonden α-stralen het scherm treft.

De radiumstralen brengen bij een groot aantal lichamen fluorescentie teweeg, zoo bv. bij alkalische en aardalkalische zouten, bij uranium- en kalium-sulfaat, bij organische stoffen als katoen, papier, verder glas, kwarts enz. De gevoeligste stoffen zijn baryumplatina-cyanuur, zinksilicaat, zinksulfide, diamant. De fluoresceerende stoffen worden onder de voortdurende inwerking der radiumstralen veranderd; zij worden dan minder gevoelig en zenden minder licht uit onder de

---

[1]) Zie de aflevering van Juli, bl. 49.

inwerking der stralen. Gelijkertijd verkleuren of kleuren zich deze stoffen. Glas wordt violet en ten slotte zwart of bruin. Verhit men het door radium gekleurde glas tot 500°, dan ziet men het licht uitzenden; tegelijkertijd wordt het dan ontkleurd en keert het tot zijn oorspronkelijken toestand terug. Het kan dan weder door radiumstralen opnieuw gekleurd worden.

De radiumzouten zenden spontaan licht uit. Onder spontaan is hier bedoeld: niet tengevolge van bekende uitwendige oorzaken. Dit laatste is b.v. het geval bij fluoresceerende lichamen, die licht uitzenden tengevolge van eene daarop vallende straling, of wel bij phosphoresceerende stoffen, die alleen licht uitzenden, wanneer zij vroeger door licht zijn getroffen geweest. Men kan aannemen, dat het uitzenden van licht door een radiumzout een gevolg is van de fluorescentie van het radiumzout zelf onder den invloed van de radiumstralen, die ook in het inwendige van de stof door een deeltje worden uitgezonden en dan een naburig deeltje treffen en doen fluoresceeren. In een duister vertrek kan men een radiumzout op een afstand van eenige meters zien lichten. Het sterkst werken in dit opzicht radiumchloride en radium-bromide. Men kan deze stoffen van zoodanige lichtkracht verkrijgen, dat men haar licht bij het volle daglicht kan zien. De lichtkracht der radiumzouten neemt met den tijd af, zonder echter ooit geheel te verdwijnen; tegelijkertijd worden dan de aanvankelijk kleurlooze zouten grijs, geel of violet gekleurd.

De radiumstralen oefenen verschillende physiologische werkingen uit.

Een radiumzout, hetwelk zich in eene lichtdichte kast van bordpapier of metaal bevindt, oefent in weerwil daarvan eene werking op het oog uit, en veroorzaakt daarin een lichtindruk. Men kan daartoe de kast, die het radium bevat, voor het gesloten oog of tegen de slapen houden. Bij deze proef worden de middenstoffen in het oog onder den invloed der radiumstralen fluoresceerend; het licht, hetwelk men bemerkt, heeft dus zijn oorsprong in het oog zelf.

De radiumstralen werken op de huid. Houdt men een fleschje met radium eenige minuten lang tegen de huid, dan

bespeurt men geen bijzondere aandoening. Na 15 of 20 dagen wordt de huid echter daar ter plaatse rood. Heeft de inwerking der stralen lang genoeg geduurd, dan ontstaat later eene wond, waarvan de genezing maanden lang duren kan. Men heeft getracht de doodende werking, die de radiumstralen op het weefsel uitoefenen, toe te passen ter genezing van lupus of kanker.

De radiumstralen werken ook op zenuwcentra, en veroorzaken alsdan verlamming of den dood.

VI. Door radiumzouten ontwikkelde warmte.

De radiumzouten ontwikkelen voortdurend warmte. Deze warmte-ontwikkeling heeft tot gevolg, dat de radiumzouten zich voortdurend op eene hoogere temperatuur bevinden dan de omgeving. Hoe groot dat temperatuurverschil met de omgeving is, hangt natuurlijk daarvan af, hoe snel de warmte van de radiumzouten weggevoerd wordt. De temperatuur der radiumzouten doet, wat betreft de warmte-ontwikkeling, niets ter zake: zelfs in vloeibare waterstof (— 252° C.) ontwikkelen zij evenveel warmte als bij gewone temperatuur. De hoeveelheid warmte, die ontwikkeld wordt, is met daartoe geschikte hulpmiddelen gemeten kunnen worden. Eén gram radium ontwikkelt per uur 100 kleine caloriën, d. w. z. eene hoeveelheid warmte, die voldoende is om 100 gram water 1° C. in temperatuur te doen stijgen. Een gewicht aan radium gelijk aan zijn atoomgewicht (225 gram) zou in een uur ontwikkelen 22500 caloriën, d. i. eene hoeveelheid warmte, die vergelijkbaar is met de warmte, welke vrij wordt bij de verbranding van een gewicht aan waterstof, dat gelijk is aan haar atoomgewicht (1 gram). Daarbij ondergaat het radium schijnbaar in het geheel geene verandering. Dertig kilogram radium ontwikkelt evenveel warmte als een gaskachel, die per uur 0.65 M^3. gas verstookt, en zou derhalve voldoende zijn om een vertrek van gemiddelde afmetingen des winters te verwarmen. Dat voorloopig radiumkachels nog niet in gebruik zullen komen, is evenwel geen al te gewaagde voorspelling, als wij letten niet alleen op de

kostbaarheid van het artikel [1]), maar ook op de physiologische werkingen daarvan.

Eene voortdurende warmte-ontwikkeling van zoodanige intensiteit, en waarbij de warmtebron gedurende verscheidene jaren geene met de gewone middelen aan te toonen verandering ondergaat, kan niet aan eene scheikundige werking toegeschreven worden. Men kan aannemen, dat het radium-atoom eene langzame verandering ondergaat. Men moet dan veronderstellen, dat de bij de vorming en verandering van atomen optredende hoeveelheden warmte buitengewoon groot zijn in vergelijking van bij scheikundige processen in het spel tredende warmtehoeveelheden.

VII. Geïnduceerde radio-activiteit en radio-actieve emanaties.

Radium, thorium en actinium hebben de eigenschap, naar buiten op nog andere wijze te werken, dan door de uitzending van Becquerelstralen. Zij deelen namelijk aan nabijzijnde lichamen hunne radio-actieve eigenschappen mede, zoodat deze dan op hunne beurt Becquerelstralen gaan uitzenden. Men noemt de aldus op andere lichamen overgedragen radio-activiteit: *geïnduceerde radio-activiteit.*

Verwijdert men het aldus geactiveerde lichaam van het oorspronkelijke radio-actieve, en onderzoekt het eerste afzonderlijk, dan blijkt, dat de daarop geïnduceerde radio-activiteit eenigen tijd blijft bestaan; zij neemt intusschen voortdurend af en verdwijnt ten slotte geheel.

Het ontstaan van de geïnduceerde radio-activiteit is niet gebonden aan de inwerking van de directe straling van uit het oorspronkelijke radio-actieve lichaam. Men kan aannemen, dat dit laatste voortdurend een materieel gas afgeeft, hetwelk *emanatie* genoemd wordt. Deze emanatie verspreidt zich in de ruimte, die het radio-actieve lichaam omringt. Zij is zelf

---

[1]) Radium-bromide, met eene radio-activiteit 800.000 ten opzichte van uranium, is verkrijgbaar tegen *f* 36 per milligram.

radio-actief, d. w. z. zendt Becquerelstralen uit, en brengt daarbij andere radio-actieve stoffen voort, die niet vluchtig zijn, zich op de naburige lichamen afzetten, en aldaar de verschijnselen van geïnduceerde radio-activiteit te voorschijn brengen.

Brengt men een vast radiumzout in eene gesloten ruimte, dan worden de binnenwanden dier ruimte en alle zich daarin bevindende vaste lichamen radio-actief. Men kan bijvoorbeeld in deze ruimte eene plaat van een of ander vast lichaam brengen, deze gedurende zekeren tijd daarin laten, haar dan er uitnemen en op hare radio-activiteit onderzoeken.

Men vindt dan, dat de mate van geïnduceerde radio-activiteit, gemeten onmiddelijk nadat de plaat uit de ruimte is weggenomen, afhangt van den tijd, gedurende welken zij in die ruimte geweest is: zij neemt aanvankelijk toe, naarmate zij langer in die ruimte verblijft, doch bereikt ten slotte eene grenswaarde: een langer verblijf doet dan de radio-activiteit noch toe-, noch afnemen. Nadat de geactiveerde plaat uit de ruimte verwijderd is, verliest zij — als wij afzien van enkele bijzonderheden aan het begin — hare radio-activiteit volgens eene zekere wet: de straling vermindert telkens in eene zekere tijdruimte, welke ongeveer een half uur bedraagt, tot op de helft van de waarde, die zij aan het begin van die tijdruimte had: na 2 van die tijdruimten bedraagt zij dus nog slechts $^1/_4$ van hare oorspronkelijke waarde, na 3 tijdruimten $^1/_8$ enz. De grootte van die tijdruimte hangt niet af van den aard van het geactiveerde lichaam: alle vaste lichamen verkrijgen of verliezen de geïnduceerde radio-activiteit, indien zij in gelijke omstandigheden zijn geplaatst, op dezelfde wijze.

De verschijnselen van geïnduceerde radio-activiteit zijn veel intensiever, wanneer men in plaats van het vaste radiumzout eene oplossing van hetzelfde zout in een open vat in dezelfde ruimte brengt. De aard en de spanning van het gas, dat zich in de ruimte bevindt, hebben op de verschijnselen, die men waarneemt, geen invloed.

Staat de ruimte, waarin zich het radium bevindt, door middel van eene buis met eene tweede ruimte in verbinding, dan worden de vaste lichamen, die zich in deze tweede ruimte

bevinden, na verloop van een genoegzaam langen tijd eveneens radio-actief. De overdraging van de radio-activiteit van de eerste tot de tweede buis geschiedt zelfs al is de verbindingsbuis zeer nauw.

Wordt het gas, hetwelk door het verblijf in eene ruimte, waarin zich radium bevindt, radio-actief geworden is, in eene andere ruimte gebracht, dan behoudt het gedurende een tamelijk langen tijd de eigenschap, vaste lichamen, die ermede in aanraking gebracht worden, radio-actief te maken. Het gas, hetwelk aldus aan de directe inwerking van radium onttrokken is, verliest intusschen langzamerhand zijne activeerende werking. Het verdwijnen hiervan geschiedt volgens eene wet, die analoog is aan die, welke boven voor de geïnduceerde radio-activiteit werd aangegeven, echter met dit onderscheid, dat de periode, gedurende welke zij tot op de helft vermindert, hier ongeveer vier dagen bedraagt. Dit laatste wijst er op, dat het gas niet op dezelfde wijze radio-actief geworden is als de vaste lichamen van straks.

Is het gas waterstof, en leidt men dit door eene buis, die tot onder — 150° C. is afgekoeld, dan is de waterstof daarna niet meer radio-actief. Rutherford besluit dan ook, dat het gas niet zelf radio-actief wordt, maar dat het gemengd is met een door het radium afgegeven radio-actief gas, de emanatie, waarvan wij reeds boven spraken. Deze emanatie zou dan bij afkoeling tot — 150° verdicht worden; wordt zij daarna weer verwarmd tot boven — 150°, dan ontwijkt zij weer als gas.

De radium-emanatie brengt in een groot aantal lichamen levendige fluorescentie teweeg. Glazen vaten, waarin zich emanatiehoudende lucht bevindt, zenden licht uit; het gevoeligst is in dit opzicht Thüringer glas. Zwavelzink is bijzonder gevoelig voor de inwerking der radium-emanatie en zendt alsdan een intensief licht uit.

Er is nog geene scheikundige werking van de emanatie gevonden. Rutherford rangschikt haar daarom in de groep der zoogenaamde inerte (trage) gassen, tot welke groep argon, helium enz. behooren.

Verschillende vaste lichamen hebben de eigenschap, de emanatie tusschen hunne deeltjes op te sluiten, te occludeeren. Hiertoe behooren celluloid, caoutchouc, paraffine. Ook de vaste radium-zouten zelve hebben deze eigenschap. Tengevolge hiervan geeft een vast radiumzout slechts een gedeelte van de emanatie, die ontstaat, af. Het andere gedeelte blijft tusschen de zoutdeeltjes opgesloten, en veroorzaakt aldaar geïnduceerde radio-activiteit. Verhit men het radiumzout tot roodgloeihitte, dan ontwijkt opeens de geheele emanatie, die in het zout opgesloten was. Hetzelfde geschiedt, als men het radiumzout oplost. De oplossing namelijk heeft niet het vermogen de emanatie te occludeeren. Vandaar het verschijnsel, dat eene oplossing van een radiumzout meer emanatie uitzendt, en dus ook meer geïnduceerde radio-activiteit opwekt, dan het vaste zout.

Men heeft de snelheid kunnen meten, waarmede de emanatie zich in de lucht verspreidt. Uit de snelheid, waarmede een gas zich in een ander verspreidt — men noemt dit verschijnsel diffusie — kan men een oordeel verkrijgen omtrent het moleculairgewicht van het eerste. Rutherford besluit aldus dat de radium-emanatie een moleculairgewicht heeft liggende tusschen 40 en 100, derhalve soortelijk zwaarder is dan lucht in dezelfde omstandigheden van temperatuur en druk.

Evenals radium brengen ook thorium en actinium emanatie en deze weer geïnduceerde radio-activiteit voort. De emanatie en de geïnduceerde radio-activiteit zijn echter specifiek verschillend van die van radium: zij kenmerken zich doordat zij met eene andere snelheid verdwijnen. De thorium-emanatie vermindert tot op de helft in eene tijdruimte van ongeveer 70 seconden, de actinium-emanatie in eene tijdruimte van ongeveer ééne seconde. De door thorium teweeggebrachte geïnduceerde radio-activiteit vermindert tot de helft in ongeveer 11 uur, die door actinium teweeggebracht in ongeveer 36 minuten.

(Slot volgt.) Dr. W. H. KEESOM.

AAN ZEE.

De hemel welfde weelde-weemlend blauw
Wijd-klarend boven 't blinkend vlak der waatren,
Gelijk een reus'ge zeeschelp, vol van 't klaatren
En 't klagen van den vloed, die vlieden wou.

De golven steigren, staatge, schuimbehaarde;
En donker-rijzend rent de trotsche jacht
Felwild en fier vooruit . . . Maar trotscher kracht
Ontkracht de dolle vaart dier volbloedpaarden. . . .

En nimmer staakt de zee dat zinloos streven!
Zij klimt en klaagt en keert weer waar zij ging,
Als menschen-zielen, die nooit rust beving,
Nooit vragensmoede, van verlangen leven.

O, dat mijn hart toch eindlijk rusten wou
En dat mijn oogen boven 't woên der baren
Heel stil en rustig enkel konden staren
Naar 't wijde weelde-weemlend hemelblauw!

DE WIND.

Hoor, hoor het verre komen van den wind,
Schoorvoetend, schuchter-schuiflend door de wacht
Van boomen, bevend in den stillen nacht,
Het roerloos zwijgen storend, — als een kind,

Dat speelsch op een verrassing heimlijk zint
En schrikken doen wil — hoor, zoo sluipt hij zacht
Zacht nader, tot opeens hij luidop lacht,
Zich niet weerhoudend kunnend, en begint

Van pret te schaatren, springend met gezwaai
Van armen, schreeuwend plots vooruit: een gil,
Dat 'k schrik; mijn ooren tuiten van 't lawaai! . . .

Zoo, nu is 't goed: nu heeft de knaap zijn wil,
En keert weer met victoriënd gekraai,
De speelsche — . . . en lang nog lig ik luistrend stil.

INVOCATIE.

I.

Tot wie zal 'k weenend nu mijn handen beuren,
  En wie zal antwoord geven op mijn klacht,
  Gij lichte sterren van den blauwen nacht,
Gestrooid als bloemen voor de hemeldeuren,

  Die voor den drempel der oneindigheid
Als stille wachters staat met gouden lansen,
En immer onvermoeid de azuren transen
  Met 't stralen van uw lichtblik overspreidt? . . .

Gij kwaamt, gelijk een duive, zachte, reine,
  De nacht vlood, als een droom bij 't morgenlicht,
  Een nieuwe wereld rees voor mijn gezicht,
O Muze! . . . en alles zag 'k met u verdwijnen!

Gij, lichte sterren van den blauwen nacht,
Gestrooid als bloemen voor de hemeldeuren,
Tot wie zal 'k weenend dan mijn handen beuren
En wie geeft antwoord op mijn bange klacht?

II.

Gij lichte troost der donkere avondluchten,
Gij blanke liefde van den duistren nacht, —
Waar is de liefde waar mijn ziel naar smacht;
Waar toeft het licht waarnaar mijn oogen zuchten?

Gesluierd in uw sneeuwen stralenwâ,
Bewandelt gij de blauwe hemelpaden
— Waarlangs der sterren lichtpracht bloeit gestade —
En ziet mij, die droevig door 't duister ga.

O Muze, toen uw blanke hand mij vleide
En gij uw starrenkrans vlocht door mijn haar,
Toen was mijn leven van uw glorie klaar
En licht van 't licht dat uwen gang geleidde.

En alles vlood als 't droomheil van één nacht,
Als 't koeltje een bloemekelk ontrooft zijn geuren...
Tot wie zal 'k weenend dan mijn handen beuren?...
Stilzwijgend ziet de maan mij aan en lacht.

III.

O blonde koning van de blauwe dagen,
O zon, die daagt in vonkling van robijn
Gelijk een morgenlandsch monarch, — den wijn
Des blijden levens plengend wie versagen,

Waar vind ik 't gouden heil, dat mij ontvlood?
Houdt gij 't, o zonne, in 't vlammend hart verborgen?
Zal 't keeren door de poorten van den morgen
Of door den rozentuin van 't avondrood?

De Muze had mij meer dan goud geschonken
  En meer dan koningspronk of zonnepracht.
  Hem is de hemel, wien de Muze lacht:
'k Heb uit haar hand des levens drank gedronken!

  En 'k hoor den klank dier stemme nog aldus:
»Kom in de vreugde mijner lustwaranden
En pluk mijn bloemen blij met volle handen!"
  En 'k voel' nog 't gloeien van haar heilgen kus.

IV.

O wijsheid, waanzin, liefde, lust of leven,
  O weelde, zaligheid en zielsfestijn.
  Of wat gij zijn moogt, Muze, word weer mijn!
Met u, mijn al, heeft alles mij begeven.

  O, zegt mij, bergen; zegt mij, dalen diep;
En bloemen, die haar blanke voet beroerde;
Woudstilte, zeg mij, wie de milde ontvoerde
  Of welke macht haar van mijn zijde riep.

Splijt open, aarde; scheur, o vlak der zeeën,
  Dat 'k vinde in diepte van uw donkren schoot
  Mijn lichtschoon leven, — of den donkren dood:
Dat 'k in zijn armen leg mijn zieleweeën!

  Welk offer wilt gij van uw Psyche méer
Nadat 'k mij zelf u heel ten offer wijdde
En wat mijn ongelouterd hart verblijdde....
  O paradijsgeneugt, vind 'k u nooit weer?...

V.

  »Dwaas kindje-klein, dat bang in 't donker schreit,
En — wijl 't maar éven moeder mist — vol weemoed...
Leer zwijgend buigen 't trotsche hoofd in deemoed,
  Wanneer de krans u van de lokken glijdt.

Zie 't blauwe meer. Wanneer zijn baren klaatren,
Die woede in trots schuimspattend steigren doet,
Spiegelt geen ster zich in dien wilden vloed:
De hemel bloeit alleen in stille waatren.

Gelukkig hij, die 't heil op aarde vond
Dat rust zijn rustloos streven vredig kuste;
Wiens hart in vredes arm tevreden rustte
Gelijk de paarl diep-stil op zeeëgrond.

De wil der Wijsheid, die mij heeft geboren,
Zond mij tot u, die klaagde in weegeschrei.
Gij noemt me uw troost — Welnu, bemint gij mij?
En wilt ge mij voor immer toebehooren?"

VI.

Mijn liefde, o Muze, bruid en koningin,
De lichte leidstar van mijn rustloos streven,
De parel mijner zee, mijns levens leven,
Liefde voor immer, — of ik U bemin?

Toen 'k langs mijn hoofd uw vleuglen voelde strijken
En mij de gouden sleutel uwer gunst
Het wonderland ontsloot der hooge kunst,
Zag 'k ál, tot nu toe schoon, in schaduw wijken . . .

O laat me toch voor immer mijne tente
Opslaan in 't licht, dat van uw wieken straalt,
In uwen tuin, waar roze en lelie praalt
In zeegning van uw rijke liefdelente.

Niet als de zwaluw, die naar 't zuiden toog,
Wanneer de zeis ging door de gouden halmen —
'k Wil leven in den ruischzang uwer palmen
Tot 'k stervend in uw armen vaar omhoog.

VII.

»Meiweelde bloeit niet altijd in mijn gaarde;
In 't leven rust men onder palmen niet:
De schoonste ster vaak voor den nacht verschiet;
In neevlen zwicht wat blij de nacht verklaarde.

De Muze kan haar kindren niet geleiden
Gelijk een licht gestaag door 't leven heen.
Zij zullen wachten, dágen vol geween,
Voor waatren, die haar machtwoord niet kon scheiden.

Slechts passiebloemen vlammen langs hun pad;
Er zal geen manna reegnen vele nachten;
Verbloedend zal hun hongrend hart versmachten;
Hun stervend oog zoekt vruchtloos Sions Stad.

Voor hun bazuin zal Jericho niet vallen....
Doch 'k zal mijn kindren dán met harpenklang
Heendragen op de vleuglen van mijn gang.
In de eeuwge glorie mijner gouden hallen!"

VIII.

Wie eenmaal in uw stralende oogen schouwde
Genoot genoeg — en viel een eeuwge nacht
Ook op hem neer, o Muze, uw zonnepracht
Blijft stralen in zijn ziel, schoon 't al vergrauwde.

En smaden zal 'k de doornen niet, waaraan
Uw blanke en roode rozen mij ontloken.
Werd mij de koorde eens van de harp gebroken:
'k Zal weenend — maar stilzwijgend verder gaan.

Als tegen d' avond aan de blauwe transen
— Wen 't purperrood nog gloeit — de volmaan praalt
En als een zilvren spiegel blank weerstraalt
Der zonne glorie en haar gouden glansen:

Zoo riep me uw licht, o Zon, ten schoonen leven.
Ja, leven zal mijn ziel door u verreind,
Zoolang uw glansgenade mij beschijnt —
En dan den dood zich zwijgend overgeven....

IX.

Een nieuwe kracht vaart bruisend door mijn bloed;
Een nieuwe moed omgordt mijn zwakke leden;
Nieuw leven doet mij vast en rustig treden
Om 't mij beloofde land den strijd te moet.

Nu hebt gij stemmen voor mij, sterrennachten,
Bloemen, als liefdewoorden neergespreid
In 't groen dat spreekt van hope voor wie schreit, —
Nu hebt gij zangen, nu de Muze lachte....

En 'k voel mijn ziel verruimd oneindig-breed
Gelijk een zomerveld in 't zonnestralen
In geurenweelde omruischt van nachtegalen, —
Nu 'k mij, o Muze in uw hoede weet...

Voer Psyche in 't licht der eeuwge lentedagen,
Waar bloeit onsterflijkheid aan 's Levens Boom!
'k Verlang niet méér... De vleuglen vouwt mijn droom:
Mijn paradijs zal 'k in mijn ziele dragen!

F. R.

NIEUWE UITGAVEN.

Tractatus de Legibus quem praecipue ad usum alumnorum suorum edidit HENRICUS VAN DEN BERGHE, *ss. Canonum Doct., Universit. cath. Lovanien. Prof. hon., Eccl. Cathed. Brugensis Canonicus theologalis, Semin. Brugensis Praeses.* Editio secunda recognita et adaucta. Brugis, Typis Ludovici de Plancke, 1904.

Wie, op de titels van den schrijver afgaande, praenumerando zijn oordeel over dit werk samenvat in de woorden: uitvoerig, degelijk en praktisch, zal zich, na lezing of studie, gelukwenschen met zijn doorzicht. Het boek geeft wat men van den schrijver verwacht.

De seminarie-prof. zal voor zijne leerlingen wellicht hier en daar iets als »nuttig maar niet noodzakelijk" tusschen haakjes laten zetten, om aan dit tractaat niet te veel tijd te besteden in vergelijking met andere tractaten — zoo b.v. de nos 63—65, bl. 55—59, waar de ter praxis weinig dienende vraag uitvoerig wordt behandeld: of de Kerk al dan niet de macht heeft zuiver innerlijke daden voor te schrijven — maar wij zijn hoegenaamd niet afkeerig van handboeken, waaruit men later nog iets nieuws kan leeren; en de boeken van 't seminarie worden, meer dan andere, boeken voor het leven.

Zelfs zouden wij minstens op een punt gaarne iets meer gevonden hebben, dan de schrijver geeft.

Het hoofdstuk »De legis humanae promulgatione" zal den lezer aan de promulgatio legis positivae divinae doen denken, en kan de vraag doen stellen: sedert wanneer de afkondiging daarvan op zoo voldoende wijze geschied is, dat deze wet voor allen verplichtend is. En het zal hem spijten in een vrij uitvoerig

tractaat de legibus hierover niets te vernemen, te meer wijl de handboeken over leerstellige godgeleerdheid — bij de behandeling van de noodzakelijkheid des doopsels — slechts ter loops van deze moeilijkheid melding maken.

Te beknopt — althans met het oog op den opzet van dit werk — komt ons de bespreking van de wetgevende macht des bisschops (bl. 49) voor. Wanneer en onder welke voorwaarden eene verordening, door den bisschop extra synodum gegeven, het karakter eener werkelijke wet heeft, had wel mogen gezegd worden.

In de kwestie, of zij, die habitualiter het gebruik der rede missen, aan de natuurwet onderworpen zijn, deelt de H. E. Schrijver de twee op dit stuk bestaande meeningen mede — zij die ontkennen zijn slechts weinig in aantal — en meent, dat voor de praktische conclusie, beide meeningen eenzelfde lijn trekken. Dit moge zoo zijn, maar de schrijver verzuimt o. i. aan te duiden, dat de argumenten, waarmee zij, die aannemen, dat de natuurwet diegenen niet bindt, welke het gebruik der rede habitualiter missen, de schuld bewijzen van dengene, die tot eene overtreding der natuurwet aanzet, niet erg steekhoudend zijn en vooral de hoegrootheid der schuld niet duidelijk maken.

Dat de kinderen, wanneer ze het gebruik der rede reeds hebben, niet door de positieve wetten gebonden zijn, wanneer ze nog niet de *jaren* van verstand bereikt hebben, is eene door zeer velen aangenomen meening, die ook de schrijver deelt (bl. 95—95). Voor de »alumni", voor wie het boek bestemd is, hadden wij 't praktischer gevonden, indien deze meening kordaat vooropgesteld en bewezen ware; ter loops zou dan de tegenovergestelde meening met de refutatie er bijgevoegd kunnen worden. De manier van den H. E. Schrijver hier, en op nog een paar plaatsen elders, dunkt ons voor een handboek minder geschikt. Het »alii affirmant, alii negant . . . Reponnunt patroni primae sententiae . . . Nihilominus sententia negans . . ." kan ons maar half bevallen.

Intusschen, wat wij gezegd hebben komt hoofdzakelijk hierop neer, dat de recensent niet precies in alles dezelfde richting

van denken heeft als de schrijver en doet aan de waarde van het boek volstrekt geen afbreuk. En het boek van den geleerden schrijver heeft de hoedanigheden, die wij gaarne hier herhalen, 't is degelijk, betrouwbaar en praktisch. Wij hebben het gelezen om er iets uit te leeren en wij hebben er iets uit geleerd. Een veelvuldiger gebruik van spatieering, cursiveering en vette letters, zoodat het oog en ook de geest meer rustpunten hebben, en later een overzicht door een oogopslag mogelijk wordt, is dunkt ons voor een handboek, dat eene uit den aard der zaak droge leerstof behandelt, zeer aan te bevelen. De student vindt op den breeden rand plaats genoeg om wegwijzers te zetten, de lezer vindt ze liever reeds klaar staan.

Maar met dat al wenschen wij den H. E. Heer van den Berghe vele lezers, wijl wij overtuigd zijn, dat zijn werk ze verdient.

R. J. M. L. K.

An English Reader by J. H. WISMANS, *teacher at the Gymnasium and H. B. S. Rolduc.* Part I and II. — Kerkrade-Heerlen, N. Alberts, 1904. Prijs: Part. I: *f* 1; Part. II: *f* 1.50.

Er zal wel niemand wezen, die te klagen heeft, dat er in de laatste jaren te weinig boeken en boekjes verschenen, welke voor het aanleeren der nieuwe talen noodzakelijk, nuttig, of althans onschadelijk zijn. Wat het Engelsch betreft: nu eens worden ons aangeboden grammaires zonder meer, dan weer spraakkunsten, die aanstonds de proef op de som laten maken door de thema's, welke er tusschen gevoegd zijn; dan weer handleidingen over de correcte uitspraak der taal; dan weer boekjes volgens de Berlitz-methode, die den leerling aanstonds doen spreken en denken in het Engelsch; dan weer uittreksels en bloemlezingen uit de voornaamste dichters en proza-schrijvers. De laatstgenoemde zijn wellicht de meeste in aantal. Zulk een boek in twee deelen ligt voor ons: *An English Reader* by J. H. Wismans, leeraar te Rolduc.

Wie deze twee deelen aandachtig heeft doorgelezen, zal ongetwijfeld met ons instemmen, dat dit werk alles bevat, wat de leerling bij het beginnen en bij het voortzetten zijner studie verlangen kan: aangename, onderhoudende, degelijke lectuur, welke niet weinig bijdraagt om hem de Engelsche taal con amore te doen bestudeeren.

Het eerste deel is vooral voor eerstbeginnenden bestemd. En de leerling (en de leeraar ook) zal door de echt geestige — bijna altijd geheel nieuwe — anecdoten, waarmee het boek begint, reeds de eerste lessen aangenaam en prettig vinden, terwijl anders deze allereerste lessen wegens de korte en nietszeggende zinnetjes, die ter vertaling gegeven worden, dikwijls wat saai en onplezierig zijn, zoodat bij den leerling de ijver vermindert, die juist in den beginne zoo noodzakelijk is. Daarna volgen verschillende stukken, die voor den student het juiste midden houden: niet te gemakkelijk en niet te moeilijk. Men vindt er o. a. een fragment uit *Fabiola* van Kard. Wiseman en uit *Oliver Twist* van Dickens.

Ieder leerling, die Wismans' *Reader* in de klas vertaald heeft, zal op het einde van het jaar zeker getuigen: De Engelsche les was — vooral om de schoone vertaal-stukken — een der aangenaamste van de week.

Zouden we hier een kleine opmerking mogen maken? de Engelsche spreekwoorden zijn bijzonder aardig en eigenaardig; daarom, dunkt ons, had professor Wismans er goed aan gedaan, als hij niet slechts in het begin er eenige had gegeven, maar ook b.v. om de twintig of dertig bladzijden telkens een tiental tusschen de vertalingen had ingevoegd.

Nu het tweede deel, bestemd voor meer gevorderden:

»Hier worden onixsteen en bdellion gevonden".

Van de oudste tijden af tot de nieuwste toe treden alle Engelsche en Amerikaansche schrijvers van naam voor onze oogen op. Afwisseling dus, zooveel men verlangen kan, keus en keur. En wat het boek gunstig onderscheidt van vele andere: het geeft meestal uitvoerige uittreksels, zoodat men

den schrijver werkelijk leert kennen en leert waardeeren. Zoo b.v. geeft het verscheidene bladzijden uit Shakspeare, Milton, Kardinaal Newman, Thackeray, Dickens, Longfellow, Mark Twain e. a.

Daarenboven levert prof. Wismans eene uitvoerige studie over de Engelsche litteratuur. Iedere periode (en ieder groot-dichter en proza-schrijver afzonderlijk) wordt door hem besproken, het leven der auteurs in het kort verhaald, en hunne werken niet alleen opgesomd, maar ook gerecenseerd. Een schoone verhandeling is o. a. die over Milton, Shakspeare en Lord Byron. En prof. Wismans weet te prijzen en te laken. Een enkele maal echter ziet hij de gebreken der auteurs wel wat over het hoofd. Zoo had hij de fouten van Shakspeare toch wel mogen vermelden, vooral: dat in zijn drama's vele, platte, onkiesche, ja onzedige uitdrukkingen voorkomen. De leerling zou anders misschien meenen, dat S. een schrijver is, dien elkeen zonder eenige behoedzaamheid kan ter hand nemen. En dit zal toch wel niemand beweren, die met Shakspeare's werken bekend is. Bij andere schrijvers echter, zooals bij Fielding, Smollet, Byron, wijst prof. W. wel degelijk op hunne fouten.

Hoewel de auteur verscheidene stukken van kath. schrijvers te lezen geeft, had hij ze toch wellicht met eenige kunnen vermeerderen. Zoo hadden we in zijn boek gaarne een gedeelte gezien van Lingard's *History of England*. Kardinaal Wiseman spreekt over Lingard's »gigantic merit"; hij noemt het een »providence", dat Lingard als geschiedschrijver aan Engeland gegeven is. Ook een fragment uit de predicaties van den beroemden kath. predikant Father Burke en eenige bladzijden uit Sheehan's werken waren in dit katholiek leesboek zeer goed op hun plaats geweest.

Eindelijk, zoo komt het ons voor, mag de beroemde *Apostrophe to the ocean* van Lord Byron (allerminst een kath. schrijver) in geen enkele bloemlezing ontbreken. Prof. Wiseman geeft er slechts een paar strophen van.

Na deze kleine aanmerkingen sluiten wij met den wensch, die zeker in vervulling zal gaan: moge de *English Reader*

in veler handen komen! Het zal met dit boek niet gaan als met vele andere, dat het op het eind van het studiejaar door de leerlingen aan hunne opvolgers voor een bagatel verkocht wordt. Neen, door dit boek zijn Engelsche schrijvers bekenden, goede vrienden voor hem geworden. Zij zullen het nog dikwijls in hun leven als een veiligen gids raadplegen. Het is een boek *non scholae sed vitae*. En wanneer degenen, die de schoolbanken reeds lang verlaten hebben met dit handboek kennis maken, dan — wij twijfelen er niet aan — zal menigeen zeggen: »Dat is nu het boek, dat ik zocht; want het geeft de Engelsche letterkunde *in haar geheel*". Goede boeken zijn er vele, uitstekende, zooals dit, slechts weinige.

Seminarie Hageveld. G. HUIBERS, pr.

VICOMTE M. DE VOGUÉ, de l'Académie française: *Sous l'Horizon, Hommes et choses d'hier.* Paris, A. Colin, 1904. Prix: 3 fr. 50.

Onlangs, bij het bezoek aan een boekwinkel te Milaan, werd mij door een winkelbediende een werk voorgehouden, dat als het allernieuwste en keurigste werd aangeprezen en tot titel droeg: *Sous l'horizon.* Ik liet me bepraten, waagde er 3.50 fr. aan en.... heb er geen berouw van gehad.

Sous l'horizon — uitgegeven in 't formaat van de bekende gele Fransche boekjes — bevat XXIII korte schetsen, allen betrekking hebbende op personen of zaken, die juist onder den horizont zijn, gisteren pas uit 's menschen gezichtseinder verdwenen. Het zijn losse schetsen, herinneringen aan personen, herinneringen aan plaatsen, met hier en daar eenige korte wijsgeerige beschouwingen ertusschen, vaak behartigenswaardige wenken en rake opmerkingen. Schrijver is het bekende lid der Fransche Academie, Vicomte E. M. de Vogüé, die met dit werk alweder het bewijs heeft geleverd, dat men een keurige taal kan schrijven, frissche gedachten

uiten en zijn lezers aangenaam bezighouden, zonder tot het schunnige af te dalen.

Een tweetal dezer schetsen trekken vooral de opmerkzaamheid. Onder de XXIII zijn er misschien wel betere en van fraaier stijl, maar in betrekking tot den tegenwoordigen tijd, is d i t tweetal vooral lezenswaardig.

* * *

De eerste draagt tot titel: *La Villa des Otages*. Hierin wordt het bezoek beschreven, door den schrijver gebracht aan den tuin, waar in den avond van 26 Mei 1871 te Parijs veertig »gendarmes et gardes de Paris" en twaalf priesters werden gefusilleerd, laaghartig vermoord.

Hij beschrijft dien tuin: »Lieu mélancolique, ou il semble »que le printemps entrât furtivement, comme nous, avec une »honte de mettre son sourire sur les fleurettes du vaste parterre »de gazon, sur les cimes verdoyantes des peupliers". In dienzelfden tuin ook werden de lijken begraven dezer 52 slachtoffers, die met heldenmoed den dood ondergingen, op wie door een vrouw het eerste schot werd gelost, die door vrouwen ook na hun dood gruwelijk werden verminkt.

Het slotwoord van dit verhaal mag wel ernstig ter harte worden genomen door hen, die den toestand in Frankrijk verre van gevaarlijk noemen: »J'engage les optimistes à visiter »la Villa des Otages. Sous ces arbres, qui frissonnèrent au »vent de folie féroce, ils sentiront que ce vent peut souffler »de nouveau; ils comprendront que les mêmes passions »renaissent perpétuellement dans les coeurs mal gardés, comme »les mêmes feuilles d'avril sur les peupliers pensifs du sinistre »jardin".

* * *

Het tweede opstel draagt tot titel: *Le miracle de Kontchanskoié*. Hierin wordt ons het verhaal gegeven — gedeeltelijk overgenomen uit de *Novoie Vremia* — van een schitte-

rend wonder, dat te Kontchanskoiè, een kleine stad in Rusland, zou gewrocht zijn door pater Joan van Kroonstad.

Deze wordt ons beschreven als iemand van voorbeeldigen levenswandel, die op alle klassen der maatschappij een overwegenden invloed bezit; die, zeer in aanzien bij de hoogere standen, zelfs aan 't sterfbed van wijlen Czaar Alexander III werd ontboden; die tevens geëerd is door het volk, dat een meer dan gewone macht hem toekent en hem als een wonderdoener beschouwt en vereert.

De naam van dezen Russisch-schismatieken pater vinden we in enkele bladen nogaleens vermeld en het komt ons voor, dat sommige berichten over hem niet zonder eenige bijbedoeling worden geplaatst. Er schijnt zoo uit te spreken: neen, niet alleen de R. K. Kerk kan wijzen op goede priesters, over wier wondermacht zoovele verhalen de ronde doen, ook de Russische Kerk kan zich op zulke geestelijken beroemen.

Onnoodig te zeggen, dat vooral de Russische bladen vele malen, en met ophef, van pater Joan van Kroonstad gewagen en zoo werd in de *Novoie Vremia* een uitvoerig stuk geplaatst over een wonder door hem te Kontchanskoiè gedaan.

In die stad zou een nieuwe kerk worden ingewijd, ter herinnering aan Souwarof, en pater Joan was gekomen om de plechtigheden te verrichten. Na afloop daarvan noodigde het comité, dat de kerk had tot stand gebracht, pater Joan uit om met de leden het dejeuner te gebruiken.

Voor dat dit ten einde was, drong een groote volksmenigte, in een onweerstaanbaar verlangen om dicht bij hun »heilige" te zijn, de eetzaal binnen, en eerst na veel pogingen slaagde men er in de zaal te doen ruimen. Doch niet allen hadden zich verwijderd; twee mannen en twee vrouwen — landlieden — waren achtergebleven: zij droegen een vrouw, naar allen schijn van leven beroofd, in hunne armen. Gedurende zeven jaren reeds was die vrouw met lamheid geslagen, de uiteinden harer ledematen kon ze niet bewegen, en met gesloten oogen, leek ze ternauwernood nog een levend wezen.

Zóó bracht men haar voor pater Joan. Eerst vroeg hij, hoe

zij heette. Toen richtte hij zich voor haar op, en haar strak aanziende, beval hij haar met verheffing van stem om de oogen te openen. Nadat dit bevel eenige malen herhaald was, opende Avdotia — zoo was de lamme geheeten — hare oogen.

„Zie mij recht in de oogen", zeide pater Joan, „en nu, maak een kruis". En langzaam, met groote inspanning, poogde de zieke het kruisteeken te maken.

„Maak nog een kruis, nog eens". En de zieke maakte weder het kruisteeken, met een reeds veel zekerder beweging.

„Sta op", zeide pater Joan; en zij stond op.

Daarna keerde pater Joan naar zijn plaats terug en gelastte de zieke hem te naderen.

„En nu, omhels mij", zeide pater Joan. De vrouw, die zoo even nog als een lijk ter nederlag, naderde, en viel om den schouder van pater Joan.

„Ga en bid, Avdotia", zeide de pater en zegende haar. Na den zegen ontvangen te hebben vertrok de vrouw zonder iemands hulp. Dit geschiedde onder de oogen van meer dan zeventig aanwezigen, die hunne tranen niet konden bedwingen.

Duizenden personen, weenend van aandoening, verzamelden zich later op dienzelfden dag voor des paters verblijf in Borovitchi en vroegen den zegen, welke hij herhaaldelijk verleende, terwijl men een groote menigte zieke kinderen en een lamme bij hem bracht. De pater zegende hen allen en sprak den lamme troostende woorden toe.

Bij het verhaal van dit wonder, dat door mij even „scrupuleusement" uit het Fransch vertaald is, als het Fransch door de Vogüé uit het Russisch, voegt de schrijver ongeveer het volgende.

Was ons het nieuws niet door de telegraaf aangebracht, was pater Joan niet per spoor vertrokken, men zou wanen de wondergeschiedenissen te lezen van de eerste eeuwen onzer jaartelling. De handeling, de gewaarwordingen, geheel de loop van het verhaal, alles wijst ons op de apostolische tijden.

Wat nu van deze geschiedenis te gelooven? vraagt hij. De goede trouw van den verhaler is buiten kijf, overtuigend is de juiste weergeving van alle kleine bijzonderheden, meer dan zeventig

personen, waaronder hooggeplaatste, ontwikkelde, zeer ernstige lieden waren van het wonder de getuigen. . . .

Een week later — antwoordt de Vogüé — kwam in hetzelfde orgaan *Novoia Vremia* een „schrijven aan de redactie". Volgens de gewoonte der bladen van alle landen [1]) verborg dit schrijven zich bescheidenlijk onder aan de vierde bladzijde, op een plaats, waar de terechtwijzigingen de aandacht trekken van nog niet één op de honderd lezers, die onder den indruk blijven van het feit door den eersten berichtgever vermeld.

Dit schrijven, waarin een geheel andere lezing van het gebeurde wordt gegeven, is afkomstig van kapitein Dmitri Anitchkof grondeigenaar te Borovitchi en lid van het comité Souwarof. Hierin verzekert ons de schrijver, dat hij in de kerk achter de bedoelde vrouw stond, als hij haar plotseling zag wankelen en haar in zijne armen opving. Nadat ze met behulp van anderen op een stille plaats was gebracht, kwam haar echtgenoot toeloopen en voegde den kapitein toe: „Het is van geen beteekenis. Aan die aanvallen is zij onderhevig. Het gebeurt haar dikwijls, zij blijft eenigen tijd liggen en staat dan zelf weer op. Vroeger had ze kramptrekkingen maar thans is zij hoe langer zoo stiller". Van lamheid in het geheel geen sprake!

Anderhalf uur later toen wij aan het dejeuner aanzaten, — schrijft de kapitein — werd de vrouw nog altijd bewusteloos door vier personen, waaronder de echtgenoot, binnen gebracht. Ik kwam dichter bij pater Joan en: »Je vis toute la scène de la »guérison". . . . Van al degenen, die aanzaten, was ik echter de eenige, die die vrouw kende. . . . Den volgenden morgen, verhaalde men aan de eene zijde der grenzen van het district de genezing van een lamme, aan de andere zijde sprak men van een blindgeborene, die zijn gezicht had gekregen.

Tot zoover het (verkort) verhaal van kapitein Anitchkof. Met recht laat de Vogüé er op volgen: »Il m'a paru que cette publication, en plus du jour qu'elle jette sur un coin de la

---

[1]) Had voor ons land niet een uitzondering moeten worden gemaakt?

vie russe, pourrait être utile aux historiens qui étudient la formation des légendes. Elle ne peut d'ailleurs que nous confirmer dans une sage prudence, très différente du scepticisme obtus, et qui est aujourd'hui la règle de nos meilleurs guides spirituels, lorsqu'on les presse d'autoriser certaines dévotions dont l'origine n'a pas été sévèrement contrôlée".

Inderdaad, een »sage prudence" is noodig. Geen bot scepticisme, geen ongemotiveerd wantrouwen, maar ook volstrekt geen overijling en zeer zeker niet in een zoo teere zaak als een »wonder" is. Daarin gaat de Katholieke Kerk zelve ons voor. Zeker, daar zijn individuën, die een wijze voorzichtigheid uit het oog verliezend en de uitspraken van tot oordeelen bevoegde personen vooruitloopend, bij een ietwat ongewone zaak dadelijk met het woord »wonder" klaar staan, doch dat zij tegen den geestder Katholieke Kerk handelen, behoeft hier wel niet nader te worden betoogd.

Nemen we b.v. eens het groote genadeoord: Lourdes.

Dat in Lourdes wonderen gebeuren staat onomstootelijk — ook voor niet-geloovigen — vast. Daar geschieden inderdaad werken, die de macht van alle schepselen te boven gaan en alleen door de almacht van God kunnen geschieden. Daar hebben genezingen plaats van ziekten en kwalen, waartegen alle menschelijke middelen, alle medische hulp machteloos bleken, die, gestaafd door het getuigenis van de meest geloofwaardige getuigen, daarenboven door de kundigste medici nog uiterst nauwkeurig zijn onderzocht. 't Is bekend trouwens, dat in Lourdes een bureau is opgericht om de ziektegevallen en genezingen te constateeren, waartoe alle medici en journalisten, van welken landaard en godsdienst ook, gaarne worden toegelaten, om zich persoonlijk van de waarheid en oprechtheid der verschillende gevallen te kunnen overtuigen. Dat niettemin te Lourdes een oogenblikkelijke beterschap, waartoe allerlei gewone oorzaken medewerken — omgeving, autosuggestie enz. — soms ook wel eens als een »wonder" wordt uitgeroepen door al te overijlde personen, is echter ook waar.

Toen ik mij, ten vorigen jare met mijn vriend B. in Lourdes bevond, en vanaf den grootschen opgang naar de basiliek mijne

oogen liet gaan over de heerlijke omgeving, hoorde ik eensklaps beneden mij een geweldig leven: geroep, gejuich, geween ... ik wist zelf zoo aanstonds niet wat het was, totdat ten laatste boven alles het woord »miracle" duidelijk uitklonk. Mij snel naar beneden spoedende, kwam ik nog juist bijtijds om een vrouw, omstuwd door een groote menigte, naar de Grot te zien gaan, waar aanstonds blijde en geestdriftig het Magnificat werd aangeheven. Na afloop der jubelzang ter eere van Onze Lieve Vrouwe ging de vrouw rakelings, langzaam mij voorbij, zoodat ik haar zeer goed kon waarnemen: een ontroerd gelaat, eenigszins lastig loopend maar toch zonder eenige hulp of steun, de armen vooruit gestoken, zooals een blinde doet, die onzeker is van zijn gang, de handen als krampachtig geopend ... nòg zie ik haar zoo mij voorbijgaan.

Was dit nu werkelijk een wonder? Het volk jubelde: Ja!

Een dame, die haar vele jaren gekend had en met haar met de processie — van een of ander aartsbroederschap uit Parijs — was meegekomen, vertelde mij, dat de handen der vrouw bijna altijd stijf gesloten waren, zonder dat ze de macht had hare vingers uit te strekken of te gebruiken, dat ze in de laatste vijf jaren geen voet meer alleen had kunnen verzetten, en dat ze nu door een wonder plotseling genezen was.

Daarna raadpleegde ik een geestelijke van diezelfde processie. Deze, zeer gereserveerd in zijn antwoord, bevestigde in hoofdzaak het verhaal der dame, maar liet zich verder over het geval niet uit.

Toen den volgenden ochtend de afscheidspreek plaats had, werd wel van het geval melding gemaakt als van een bijzondere »amélioration" in den toestand der zieke, maar werd woordelijk ook er bij gevoegd: »Je ne dis pas un miracle".

Dr. Cocx, die met Dr. Boissarie — tijdelijk afwezig bij mijn komst — de voorkomende gevallen steeds met zorg onderzoekt, stond mij dien dag en den volgenden ochtend allervriendelijkst te woord, gaf mij verlof om den volgenden morgen het onderzoek bij te wonen — waartoe de gelegenheid echter ontbrak — en zette het geval aldus

op: »Une pélérine de Paris — 48 ans — qui était atteint du rhumatisme et qui marchait péniblement: . . . depuis hier les douleurs ont disparus et elle marche assez facilement". Op mijn vraag of hij deze gebeurtenis als een wonder beschouwde kreeg ik kort en goed het volgende ten antwoord: »Daar is op 't oogenblik niets van te zeggen. Is de verbetering der vrouw slechts een voorbijgaande en houdt de genezing niet aan, dan is er van een wonder geen sprake; is echter de verbetering eene blijvende, zoodat de vrouw het volgend jaar goed loopen en vrij zich bewegen kan, dan mag er van een wonder worden gesproken".

Ziedaar de »sage prudence" zonder het »scepticisme obtus" van de Katholieke Kerk, dat bij het »miracle de Kontchansköié" vruchteloos wordt gezocht.

F. J. H. EVERS.

The Light behind, by Mrs. WILFRID WARD. — John Love, London, 1903. Prijs: 3 sh. 6 d. (ƒ 2.10).

Het woud met zijn hooge boomen beneemt ons het Groote Licht, het Licht, dat achter de dingen dezer wereld schittert en ons niet kan bestralen omdat wij arme stervelingen in onze kleinheid, in onze kortzichtigheid niets zien dan wat ons van nabij omringt, en onze benevelde oogen niet vermogen te dringen door het dichte bosch van aardsche belangen en wereldsche genegenheden om ons heen.

Eerst moeten de hooge boomen één voor één wegvallen, en dan pas komt het Licht tot ons, en wij kunnen erheen trekken en begrijpen, dat, al zagen wij 't niet, al vergaten wij het en al beminden wij de duisternis, het Groote Licht steeds in volle klaarheid scheen en dat daar alleen voor ons het einddoel ligt.

Deze gedachte is het, die de schrijfster van *One poor Scruple* in haar tweeden roman bezielde. Men herinnert zich

nog den opgang, dien *Een klein gemoedsbezwaar* voor eenige jaren maakte. Wij meenen de eersten geweest te zijn, die er de aandacht in ons land op vestigden. Het boek is zeer verdienstelijk door mej. Albertine Smulders vertaald en heeft ook hier de waardeering en sympathie gevonden, welke het ten volle verdient. Wij twijfelen er echter zeer aan, of *The Light behind* ondanks zijn vele verdiensten met *One poor Scruple* zal worden gelijk gesteld.

Wat vooral in het eerste boek zoo trof, was de rake, echte schildering van katholiek familie- en gemoedsleven, voor vele onkatholieken in Engeland een openbaring; katholieken werden er in voorgesteld met hun deugden en gebreken, in hun zwakheid en in hun kracht.

In *The Light behind* is de hoofdpersoon een Anglicaansche vrouw, en de schildering van haar omgeving neemt zooveel plaats in, dat de ziels-analyse der twee katholieken tegenover haar, hoe scherp ook, toch maar schetsmatig blijft.

Het verhaal is in het kort als volgt. Lady Muriel Cheriton is hoogst ongelukkig gehuwd met een allertreurigst exemplaar uit de zeer hooge wereld. Haar huwelijksongeluk is algemeen bekend en zij heeft zich tot diepe ergernis van haar onwaardigen man algemeene sympathie en bewondering verworven door haar vlekkeloos leven niet alleen maar ook door hetgeen zij op sociaal en philantropisch gebied ondanks hem tot stand bracht in zijn domeinen. Hoezeer hij ook verlangt naar een scheiding, zij blijft trouw op haar post naast hem en tracht voor de wereld den schijn, zooveel zij vermag, te redden.

Ook in de politiek begeeft zij zich op voorbeeld der Engelsche aristocratische dames, en het gelukt haar eenmaal een man, voor wien zij een teedere neiging had te overwinnen, een hooge positie in de staatkundige wereld te verzekeren.

Later wil zij de proef nog eens herhalen, ditmaal met een jong katholiek van groote belofte; doch door een samenloop van omstandigheden wordt haar, die hierin met de beste bedoelingen handelde, deze zaak tot verderf. Het met zooveel moeite door haar opgetrokken gebouw zakt ineen, zij wordt

belasterd, verwoest de toekomst van haar beschermeling, doet hem zijn geloof verliezen; en als zij dan gebroken, ontgoocheld, eenzaam sterft, is hij, die zijn godsdienst aan haar ten offer bracht, bestemd haar den weg te wijzen naar het Groote Licht, waarvoor alle schaduwen zijn weggevallen.

Het verhaal beweegt zich in de groote wereld der Engelsche aristocratie; het zijn meest allen Lords en Ladies, die wij hier ontmoeten; de kring is nog iets deftiger dan die, waarin de personen van *One poor Scruple* optreden, en daardoor heeft *The Light behind* wat al te veel overeenkomst met de doorsneê Engelsche *miss*-romans. De lui hollen van het eene dinér naar de andere soirée; zij drinken veel thee op gezellige partijtjes, wonen in prachtige huizen en bezitten uitgestrekte landgoederen; dat zij in hun mooie japonnen en hun rijke vertrekken toch verdriet hebben, is te begrijpen, maar dit verdriet is toch nog iets anders dan dat van gewone burgermenschen.

't Is dus geen wonder, dat een Henri Dacre, van nederiger komaf, bedwelmd wordt en van streek raakt, als hij zonder eenige moeite de verloofde wordt van de eene lady en de beschermeling van de andere. Die boomen zijn hoog genoeg om hem den glans van het Licht daarachter te benemen. Maar, zooals wij reeds zeiden, de liefdesgeschiedenis van hem en lady Anne, zoo rein en hoog van haar kant, is te vluchtig en oppervlakkig behandeld; zij gaat te loor tusschen de hooge boomen en in het dichte struikgewas van het wereldsche en politieke leven, waarin Henri zoo jammerlijk verdwaalt.

Toch is in de kleine tooneeltjes tusschen hen, in den strijd, dien Henri slechts zeer zwakjes voert tegen zijn grooten hartstocht voor lady Muriel, de schrijfster op haar best. De laatste groote scène, eigenlijk de *clou* van het geheele geval, waarin Henri, denkende Muriel te ontmoeten als zijn toekomstige vrouw, haar stervend vindt, van hem geestelijke troost wachtend, maakt te veel jacht op effect en mist daardoor den gewilden indruk.

Uit technisch oogpunt is *The Light* misschien een stap voorwaarts: er is meer eenheid en concentratie in. Het

verhaal is minder breed uitgesponnen, de velen nevenepisodes uit de *Scruple* vindt men er niet, maar evenmin de kostelijke typen en mooie tooneelen, die het zoo warm en levend maakten.

Het geeft den indruk, of Mrs. Wilfrid Ward het voornaamste, wat zij te zeggen had, in haar eersten roman gezegd heeft en haar niet veel meer overbleef. Moge een derde *novel* dit vermoeden tegenspreken!

M. S.

Herrijzenis, door G. F. HASPELS. Amsterdam, P. N. van Kampen & Zoon.

Een mooi, flink boek; prachtig, dik en toch verbazend licht papier; een eigenaardige omslag, dof-wit met de scherp gekartelde silhouet van een zwarte droomstad, langs een bleekblauwe rivier, waarop drijven droomerige schepen. De stad is Nijmegen en de herrijzenis gelijktijdig die van de oude Betuwevesting en van een door Schopenhauer vergiftigd officiertje. Beide zijn tamelijk nauw aan elkander verbonden en toch zou de eene herrijzenis best tot stand zijn gekomen zonder de andere.

Vóór alles is de heer Haspels landschap- of liever zeeschilder, Mesdag in woorden: in *Vreugden van Holland* in *Zee en Heide*, viert zijn talent hoogtij. Daar in den glans van de heerlijke zomerluchten, in het bulderen van den storm, in het flikkeren der baren, in den strijd van den Hollandschen boeier tegen het woeste element, is hij op zijn best; dan zingen zijn woorden en ruischen zijn zinnen het eeuwige, nu eens zoete dan weer forsche, lied der zee.

Hier in *Herrijzenis* is geen zee, niets dan de breede, kalme Waal, en — menschen met hun lief en leed, hun strijd en overwinning. Welnu! het resultaat is pover, ondanks vele flinke, ferme tooneelen, sommige aardige vondsten, mooie beschrijvingen.

Het geheele werk rammelt, de menschen praten boeken-

taal, zij huilen, lachen, toornen, vertellen grappen, worden ziek of beter, sterven juist op 't oogenblik, als de meester het goed vindt en 't hem het beste uitkomt. Zij zijn gehoorzame marionetten, zeggen, schrijven wat mijnheer Haspels op 't hart ligt of wat hij aan de wereld verkondigd wil hebben; nergens geven deze personen de illusie eens werkelijke menschen geweest te zijn.

Telkens wordt het eigenlijke verhaal opgehouden door allerlei bijkomstigheden. Men weet niet, waarvoor zich eigenlijk te interesseeren: voor den ouden maniak den majoor, voor zijn dwazen zoon, voor de mannen-harten-doodende Idylla, voor den sentimenteelen dokter Gerrit, die daags vóór zijn bruiloft om een andere liefde zich wil zelfmoorden en onder zijn trouwdiner zijn glas stuk bijt in plaats van het leeg te drinken, voor den armen Body, die er van allen 't slechtst aan toe is, voor den alles »gewis" beredderenden oudheidkenner v. d. Ullefte, voor de jachtpartijen der liefdeszieke freule, voor de Italiaansche reisavonturen van Leo, voor de lotgevallen van het ontmantelde Nijmegen — waar voor nog verder?

Op zichzelf geen onverdienstelijke tooneeltjes, origineele gedachten, rake typeeringen, maar het geheel niet samengesmolten tot harmonische éénheid. Alles staat op zichzelf, het eene vloeit niet voort uit het andere. Men mist de leidende gedachte, men voelt, dat de schrijver midden in zijn werk staat en niet er boven. Evenmin als de lezer kan hij zelf het overzien; hij heeft veel nagedacht en wil veel zeggen, maar de stof werd hem te machtig en hij kon geen orde en licht brengen in den kleinen chaos.

Wij wachten den heer Haspels spoedig weer in een prachtig zeestuk; de fabel kan hij desverkiezend weglaten: zee en wolken en strand, met een paar schepen desnoods, zijn ons genoeg.

M. S.

NOVEMBERAVOND.

Door de'avond davert zwaar 't geslagen brons
Der klokken, luidend uitvaart over dooden:
De kille stilte huivert rondom ons,
Die luistrend staren op verdorde zoden.

En aldoor dalen op het domm'lend dons
Der donkre weide blâren — gele en roode —
Die even bevend ritslen door 't gegons
Dier klokken, jammerklagend om wie vloden!

En treurgedenken heft met mat geklag
Om meelij smeekende oogen, tranenloom —
Of vrederust de klacht niet stillen zal?

En zwijgend zwijmt de bleeke schemerdag,
En aldoor daalt in donkren avonddoom
Nauw ritslend dorre doode bladerval....

Leuven, Nov. 1903. F. R.

KEIZER JULIAAN EN ZIJN CULTUURKAMP.

(Vervolg en slot van blz. 257 vv.)

II.

Keizer Juliaan heeft zich met zijn geest en zijn gemoed geheel afgekeerd van den christelijken godsdienst en zich hartstochtelijk verbonden aan de dogmen, praktijken en de levensbeschouwing van een bepaald antichristelijk stelsel.

Het was zijn plan het geheele romeinsche rijk tot zijn nieuw-polytheïstischen godsdienst te brengen. Daarom voerde hij den strijd tegen de Christenen.

Wanneer men onderzoekt, hoedanig sedert ruim een eeuw wijsgeeren, geschiedschrijvers, letterkundigen den val van Juliaan en diens maatregelen tegen de christelijke Kerk hebben beoordeeld, dan ziet men de meeningen wonderbaar uit elkander gaan en somtijds nog ongeloofelijker elkander kruisen. De leidende idee nu, waarnaar veler oordeel werd uitgesproken, was een ongunstig denkbeeld aangaande het positief Christendom in het algemeen en aangaande de katholieke Kerk in het bijzonder.

Over deze drie feiten liep ons eerste artikel.

Thans zullen wij trachten veler critiek te herzien en de ware oorzaken na te sporen van den geest, die den keizer heeft bezield en gedreven tot den strijd tegen het Christendom.

* * *

Sedert eeuwen heet Juliaan de *Afvallige*. Waarvan viel hij af? Van het Catholicisme? Dit zou niet licht te bewijzen zijn.

Zelfs schijnt het genoegzaam bewezen, dat hij niet katholiek werd opgevoed.

Juliaan ontving het sacrament des Doopsels [1]); hij werd onderricht in eene christelijke leering en in de heilige Boeken. Geregeld woonde hij de christelijke godsdienstoefeningen bij, en met zijn broeder Gallus ging hij ook wel, naar het toenmalig zeer populair gebruik, graven van beroemde geloofshelden uit den vervolgingstijd bezoeken. Naast de leeraren in de taal- en letterkunde waren hem een of meer geestelijken voor de godsdienstleer toegevoegd; ja, Sozomenus, wiens bericht omtrent Juliaan's jeugd wij echter onder voorbehoud mededeelen, verklaart ons, dat de opleiding van den knaap »bisschoppen en geestelijken" was aanbetrouwd [2]). Keizer Constantius waakte zorgzaam, opdat zijn neef niet met heidensche denkbeelden zou worden besmet; daarom hield hij hem verwijderd van den gevierden rhetor Libanius en gaf hem Ecebolius, toen nog Christen, als leeraar in de rhetorica [3]). Wij zwijgen van het feit, dat Juliaan, als ἀναγνώστης of lector, den geloovigen de gewijde Schriften voorlas in een kerk te Nicomedië; immers schijnt hij dit ambt te hebben aanvaard, toen hij in stilte reeds tot het heidendom was overgegaan, en om de zoo gevaarlijke geruchten hierover bij den keizer door kerkelijk vertoon te logenstraffen [4]).

Belangrijker is het te onderzoeken, van welken geest geheel deze opleiding doortrokken was.

Basilina was gestorven kort na de geboorte van Juliaan. Toen deze nauwelijks zes jaren telde, werd zijn vader Julius Constantius, een broeder van keizer Constantijn, vermoord. De opleiding van den knaap kwam daarop in de handen van zijn oom, keizer Constantius, en van Eusebius, eerst bisschop

---

1) Zie tegen Mücke en Rode de bewijzen van Neumann, in diens *Juliani Imper. Libr. contra Christianos quae supersunt*, p. 1—3.

2) Sozom., *Hist. eccl.* V, 2.

3) Socrates, *Hist. eccl.* III, 1.

4) Socrates, *Hist. eccl.* III, 1, die verder zegt: »Hujusmodi simulatione usus, imperatoris furorem effugit".

van Nicomedië en sedert 338 of 339 van Konstantinopel [1]). Keizer en bisschop waren antikatholiek en beschermers der ariaansche dwaling. Herinnert u b. v. het lot van Paus Liberius, dat ons aan het lijden van Pius VI en Pius VII doet denken. De keizer zocht Athanasius, den heldhaftigen katholieken bisschop en verdediger van Christus' Godheid, zwaar te treffen, door een vonnis tegen hem van het oppergezag te Rome. De Paus weigerde, beslist verklarend, dat het schandelijk onrecht (nefas ultimum) is, een mensch te veroordeelen zonder hem te hooren. In het holst van den nacht werd toen de Opperpriester, dien het volk zeer liefhad, te Rome gevangen genomen en naar Milaan gevoerd. De keizer had daar een onderhoud met hem. Liberius echter bleef bij zijn plicht; hij werd verbannen naar Thracië [2]). Dit geschiedde ten jare 355. Het is één voorbeeld uit vele van Constantius' langdurige dwingelandij tegenover de katholieke Kerk, en van dat Cesaro-papisme, waarom bisschop Hosius van Cordova, de vriend van Athanasius, den keizer eenmaal schreef: »Meng u niet in de zaken der Kerk; u heeft God het aardsche rijk toevertrouwd, ons de kerkelijke zaken" [3]). Aan het hof hadden alleen ariaansche geestelijken invloed. De godsdienstige opleiding van Juliaan zal dus wel, eerst te Konstantinopel, later te Macellum, aan Arianen zijn toevertrouwd.

De twee bisschoppen, van wie wij weten, dat zij met Juliaan in betrekking hebben gestaan, zijn Eusebius van Nicomedië († 341 of 342) en Georgius. De eerste, zeer machtig aan het hof, was de bekwame bondgenoot der Arianen in hun strijd tegen den H. Athanasius; de tweede, van wien Juliaan

---

1) Amm. Marcell. *Rerum gest.* XXII, 9. Eusebius was een verwant van Julianus door Basilina.

2) Amm. Marcell. *Rerum gest.* XX, 7: »Id enim (arbitrium suum) ille (Constantius), Athanasio semper infestus, licet sciret impletum, tamen auctoritate quoque, qua potiores aeternae Urbis Episcopi, firmari desiderio nitebatur ardenti: quo non impetrato, Liberius aegre populi metu, qui ejus amore flagrabat, cum magna difficultate noctis medio potuit asportari".

3) Athan. *Hist. Arian.* XLIV. Van 346 tot 351 hield Constantius, onder den drang van zijn broeder en mederegeerder Constans zich gematigder, maar bleef ariaanschgezind

tijdens zijn verblijf te Macellum (± 341—347) boekwerken in leen kreeg [1]), staat bekend als een Ariaan der meest onverzoenlijke richting.

Welke leidslieden zullen, onder den invloed van hofbisschoppen en bittere loochenaars van Christus, als Godmensch, den ouderloozen jongeling zijn toegewezen? En hoe kunnen Arianen van dien tijd het Christendom als eene hoogere levenskracht diep hebben aangekweekt in den geest en het gemoed van den vorstelijken leerling? Behendige dialectiek, vertrouwen op Cesaro-papisme en buitengewone kracht om het tuimelgeestige Oosten tot gewelddaden te drijven kenmerkten de ariaansche partij meer dan diepe godgeleerdheid, christelijk vrijheidsbesef en hartelijke godsdienstzin. Hebben Juliaan's geest en hart onder dezen invloed gestaan en geleden?

Stellige gegevens tot beantwoording der vraag zijn niet te erlangen. Onbetwistbaar schijnt ons alleen, dat van innig geloofsleven en jeugdige gemoedswijding tegenover den Christus nergens eenige heugenis of spoor bij Juliaan te ontdekken is.

Moeten wij het aan den pamfletvorm zijner geschriften toeschrijven, dat wij bij dezen man, die zich zoo belezen en bijbelvast toont, eene katholieke hoofdwaarheid averechts zien voorgesteld?

De algemeene kerkvergadering van Nicea (325) had de katholieke Christologie samengevat in het woord ὁμοούσιος, beteekenende, dat Christus *uit het wezen* (ἐξ οὐσίας) des Vaders is, van *dezelfde zelfstandigheid* als God de Vader, dus één en dezelfde God en goddelijke Natuur. Voor de Semiarianen gold ὁμοιούσιος, dat is *wezensgelijk* als het woord der waarheid omtrent de natuur van den Zoon. Hoewel deze formule de *eenheid in natuur* van God den Vader en God den Zoon

---

[1]) Julianus, *Ep.* 9, 10 en 36. Bisschop Epictetus, dien Constantius, gelijk Juliaan tegen het einde van zijn *Ad S. P. Q. Athen.* verhaalt, in den herfst van 360 als bemiddelaar naar den tot *Augustus* uitgeroepen Cesar zond, was mede een zeer actief Ariaan, die hevig had gewoed tegen de katholieken.

ongenoegzaam uitdrukte, en door sommigen zelfs als eene loochening van Christus' goddelijke natuur werd bedoeld, verklaarden vele Semiarianen het woord ten slotte geheel in katholieken zin, om zich in grooten getale te vereenigen met de voor alle eeuwen bestemde katholieke geloofsbelijdenis: *Een God in drie Personen.* Den drieëenen God zongen onze vaderen het ambrosiaansche loflied toe:

»O lux beata Trinitas
Et principalis Unitas,
Jam sol recedit igneus,
Infunde lumen cordibus".

Twee andere formules waren het kort begrip der antikatholieke *leer.* Want de strijd ging niet over woorden, maar zeer wezenlijk over grondbegrippen des Christendoms. Het vage: ὅμοιον τὰ πάντα, *gelijk in alles,* werd veelal aangekleefd door mannen naar den geest van bisschop Eusebius en diens hofpartij, terwijl de zeer verklaarde Arianen het ἀνόμοιος, *ongelijk,* vasthielden als de onbewimpelde verwerping van het goddelijk Wezen in Christus [1]).

Juliaan nu gewaagt in zijne polemiek tegen de Christenen, alleen van de twee laatste geloofsformulieren. Kende hij de katholieke belijdenis van Nicea niet?

Verward is zijne bestrijding ongetwijfeld, daar hij het eenerzijds zoo doet voorkomen, als beschouwden ook de Arianen Christus als God, en omdat hij aan den anderen kant den belijders van Christus' Godheid tegenspraak toedicht met Mozes, die — zegt hij — één God leert en geen tweeden kent [2]). Cyrillus van Alexandrië maakt den keizer een ernstig verwijt van deze onwetendheid omtrent de katholieke Christologie [3]); wij voor ons denken hier weder aan eene opvoeding buiten den katholieken levenskring. Misschien zijn het bovendien teekenende feiten, dat Aetius, de zeer woelige ariaansche bisschop door Juliaan welwillend bejegend wordt; dat bisschop Photinus

1) Zie Hefele, *Conciliengeschichte* (2te Aufl.), B. II; Newman, *St. Athanasius,* vol. II.

2) Julianus, *Contra Christianos,* p. 211—214 en 224.

3) Cyrillus Alexandr., *Contra Julianum,* lib. IX.

een lofprijzing ontvangt, wegens zijn besliste verzaking van de leer, dat God mensch geworden is, maar dat niemand de felheid van den cultuurkamp zoo moest ondervinden als Athanasius, die de kampioen bij uitstek der katholieken was [1]).

Wat ons het diepste der ellende toeschijnt, nergens bij den keizer een zweem van bewondering, eerbied, weemoed of liefde voor den Christus. Wij weten het wel, dat de diepste val der zielen niet onmogelijk is; maar had deze van het Christendom heengevloden man in jongere levensjaren nooit een uur gekend van deemoedige, devote aanbidding?

Wanneer wij hem zoo diep vervreemd zien van Christus en zonder eenig ontzag; wanneer wij hem zoo minachtend hooren spreken over »dien nieuwen galileeschen God"; kunnen wij dan aannemen, dat hij, die Golgotha verliet, koud en onverschillig, zonder ook maar één oogenblik om te zien, ooit diepgeloovig en met een beminnend hart den Godmensch beleden en aanbeden heeft? [2])

Algemeener beschouwd en als godsdienstig-zedelijke levenswijze tegenover het Hellenisme, verloor het Christendom in de toenmalige ariaansche of semiariaansche omgeving veel van zijn hoogere aantrekkingskracht. Het Catholicisme, hoewel het troebele tijden van afval en zonde doorleefde, sprak tot zielen, die tot het inwendige wisten door te dringen, verheffender en troostrijker woorden van opstanding en leven. Het schijnt echter, dat Juliaan, helaas! niet ver buiten zijne naaste omgeving uitzag.

Negri, die geen dogmatisch Christendom erkent, deelt deze historische beschouwing. Hij zegt van het zedenbederf: »Onloochenbaar was dit bederf veel grooter bij het Arianisme, den hofgodsdienst van Constantius, dan bij de orthodoxie, die zich aansloot bij de groote figuur van Athanasius" [3]). Het Arianisme heeft volgens denzelfden schrijver waarschijnlijk

---

1) Julianus, *Ep.* 31 en 79; Neumann, *Contra Christianos*, p. 6.

2) Julianus, *Ep.* 79; *Contra Christianos*, p 198—200. Vgl. verder *Ep.* 51; *Caesares*, p. 336 en *Misopogon*, p. 357.

3) Negri, *Giuliano l'Apostata* (1902), p. 33.

schuld aan den onchristelijken gang van Juliaan's leven. »Ware hij niet met een Eusebius, een Georgius en andere hem omringende ariaansche geestelijken in aanraking gekomen, maar met een Athanasius, een Ambrosius, kortom met een man, die het Christendom onbesmet wist te bewaren van het tijdsbederf, wellicht zoude hij eene andere richting dan nu zijn uitgegaan" [1]).

* * *

Stemming is dikwerf meer dan het halve oordeel [2]).

Juliaan's godsdienstige opvoeding was niet degelijk genoeg, om hem tegen eenzijdige bewondering der klassieken, en eene daaruit voortvloeiende onchristelijke stemming krachtig te beschutten.

Wij weten, dat de knaap zeer onder den invloed kwam van Mardonius. Deze geleerde Scyth had Basilina, die kort na Juliaan's geboorte ontsliep, in de kennis van Homerus en Hesiodus onderwezen. De leeraar der moeder werd de paedagoog en huisleeraar van den zoon, en deze werd meegesleept door den meester en bewonderaar der helleensche dichters, — door den man, die, volgens Libanius' getuigenis, op de hoogte was en zijnen jeugdigen leerling de geheimen ontvouwde van den homerischen geest [3]).

De verbeelding van Juliaan was zeer voor indrukken vatbaar. Bovenal werd hij — volgens zijn eigen verhaal — sedert zijne kinderjaren betooverd door de stralende zon en den lichtenden hemel. Als knaap geraakte hij buiten zich zelf van verbazing, wanneer hij de oogen naar den glanzenden hemel wendde; en wanneer hij 's avonds somtijds onder het heldere uitspansel wandelde, vergat hij al het overige en werd hij geheel en alleen geboeid door de hemelsche schoonheid. Dan hoorde hij het niet meer, als anderen hem toespraken, en zelf wist hij niet meer, wat hij deed. »Menigeen — zegt

---

1) Negri, *Giuliano l'Apostata*, p. 31.

2) S. Thom. I. II, 77, 2 ad 4.

3) Libanius, *Legatio ad Julianum:* τῆς Ομήρου γνώμης τα ἀποῤῥήτα.

hij — hield mij, hoewel nog een baardeloozen knaap, voor bedreven in de sterrenwichelarij" [1]).

Groot was Mardonius' invloed op zulk een ontvankelijken geest. Onuitwischbaar prentte zich het beeld der oude, dichterlijke wereld der Hellenen in de verbeelding van den aankomenden jongeling [2]). Het stille cappadocische Macellum met zijn tuinen en fonteinen, later door den wijsgeer geschetst als een onherbergzaam oord, waar alle middelen tot beschaving en wetenschappelijke ontwikkeling ontbraken, werd met toedoen van Mardonius feitelijk een kweekschool van klassieke vorming. Na Macellum kwamen voor den zeventienjarige de sophistenrhetoren, van wie Libanius de verheerlijkte type zou blijven. Eerst betooverden de grieksche dichters het jong gemoed voor Hellas' idealen. De wijsbegeerte volgde, en de groote macht des geestes scheen belichaamd in Plato, Socrates, Aristoteles en Theophrastus [3]). Hoe betooverend! Waar die dichterlijke menschen van *Ilias* en *Odyssea* leefden, daar, in het rijk zijner droomen, naderden Juliaan nu de »wijsgeeren en theologen".

Reeds vroeger had de oude levensbeschouwing hem aangelokt door het kleurige licht van Hesiodus' *Werken en Dagen.* Thans tot rijper denken ontwikkeld, vond hij die tooverwereld zijner eerste levensjaren terug als een rijk, waarin wijsgeerige gedachten en schoone ethische beginselen bloeiden. Alles maakte in zijne ziel stemming voor Hellas, en opende zijne ziel om ook de oud-grieksche godenvereering lief te hebben, mits vergeestelijkt door latere grieksch-wijsgeerige ideeën. Dit religieuse leven zou hij weldra over geheel de wereld willen verspreiden, onder den verheerlijkenden naam van *Hellenisme* [4]).

Wanneer tusschen klassieke en christelijke ontwikkeling geen harmonie bestaat, ontstaat er licht tegenstelling. Om de wording dezer tegenstelling hunnen lezers begrijpelijk te maken,

---

[1]) Julianus, *Oratio* IV. — Gardner, *Julian*, p. 50-51, noemt den knaap Juliaan: »a dreamy boy".

[2]) Julianus, *Misopogon*, p. 351; *Oratio* VII, p. 235.

[3]) Julianus, *Ep.* 55 en *Misopogon.*

[4]) Julian., *Epp.* 4 en 48.

hebben enkele schrijvers te vrij spel gelaten aan hunne vindingrijkheid.

Zoo verhaalt Albert Réville, terwijl hij zich beroept op Libanius, Socrates en Sozomenus, van Juliaan en diens broeder Gallus, dat hun godsdienstige opvoeding buitensporig vroom en bekrompen was, in de dagen, dat zij te Macellum verbleven. »Ils devaient vivre en reclus, absolument séparés du monde, dressés aux exercices les plus minutieux et les plus ennuyeux d'une dévotion outrée. On les sommait de recevoir aveuglement, sans les discuter, les dogmes de l'orthodoxie chrétienne, ou du moins de l'orthodoxie de Constance laquelle était fortement mélangée d'arianisme". — »Jusqu'à leurs récréations, tout dans leurs journées devait avoir un cachet de religion". Het gelukte ons niet deze schildering in Réville's bronnen terug te vinden [1]).

Mereschkowski heeft tegenover Mardonius, den minzamen taalleeraar, een godsdienstleeraar uitgedacht, die nader wordt aangewezen als »der Mönch Eutropius, ein arianischer Priester". Hier volgt zijn portret: »Seine Hände waren feucht, kalt und abgemagert, seine hellen, matten Augen glichen denen eines Frosches, seine zusammengekrümmte Gestalt war lang wie ein Pfahl und spindeldürr. Er hatte die Angewohnheit, seine Handflächen zu belecken und mit ihnen über seine dünnen, grauen Haare an den Schläfen zu fahren, sie dann zu falten und die Fingerglieder knacken zu lassen. Julian wusste, dass einer dieser Bewegungen die andere unmittelbar folge, und das regte ihn auf. Eutropius trug einen geflickten, fleckigen, schwarzen Priesterrock; er versicherte, dass er denselben aus Demut trage, in der That geschah es aber aus Geiz.... Wenn Julian aber einmal stockte, die Herzählung der alt-testamentlicher Patriarchen oder ein schlecht auswendig gelerntes Gebet vergessen hatte, dann sah ihn Eutropius mit seinen Froschaugen vergnügt an und fasste ihn mit zwei Fingern am Ohre als ob er ihn liebkosen wolle. Das Kind fühlte, wie zwei spitze, harte Nägel sich allmählich in sein Ohr bohrten" [2]).

---

1) Vgl. Libanius, *Orat.* I, 525; Socrat., *Hist. eccles.* III, 1; Sozomenus, *Hist. eccl.* V, 2 en Réville, *Rev. de l'histoire des religions*, t. XIII, p. 272—273.

2) Mereschkowski, *Julian Apostata*, S. 22—23.

Dergelijke ongeschiedkundige reclame-platen hebben dit éene gebrek, dat zij de geschiedenis ál te begrijpelijk maken. Onderwijl staat het vast, dat niets in Juliaan's leven of leer getuigt van innerlijke eenheid tusschen zijne wetenschappelijke en zijne godsdienstige opleiding. Hetzij men den aard zijner leeraren, óf gebrek aan samenhang in het onderwijsstelsel, óf den aanleg en de innerlijke gesteltenis van den leerling, óf deze drie dingen samen als de oorzaak beschouwt, altijd doet, hetgeen christelijke geschiedschrijvers eenerzijds en anderzijds Juliaan zelf opteekenden, ons denken aan iemand, wien de diepere harmonieën eener christelijke levensbeschouwing vreemd bleven, en die weinig leerde begrijpen van het samenstemmen der tijdelijke en eeuwige dingen in Christus.

Niemand heeft Juliaan deze heerlijkheden van den godsdienst doen begrijpen en gevoelen. Onder zijne leeraars in de menschelijke wetenschappen was Mardonius een vurig vereerder van Hellas; Eutherius en de taalleeraar Nicocles waren zelf heidenen; Libanius, wiens voordrachten hij heimelijk voor zich liet overschrijven, was een stille werker voor de helleensche renaissance; Ecebolius, die rhetorica gaf, behoorde tot de Christenen, maar zonk weg naast Libanius, en bezat overigens, al schetterde hij wel eens tegen het heidendom, zoo weinig innige geloofskracht, dat hij zijn huik naar den polytheïstischen kant hing, toen de wind, bij Juliaan's troonsbestijging, uit dien hoek was gaan waaien [1]).

Den ariaanschgezinden geestelijken leeraars uit Constantius' vertrouwden kring ontbrak het geheel aan geestdrift en aan een levensrijke, hooge opvatting der christelijke waarheid.

Aldus kon de liefde tot het schoone Griekenland den tot dwepen geneigden geest overheerschen. Licht en lucht, land en zee, dichters en wijsgeeren, alles herhaalde den altijd en alleen betooverenden naam: *Griekenland.*

Het werd Juliaan's levensdroom niets anders te zijn dan zuiver een Helleen, een waar Helleen:

---

1) Socrates, *Hist. eccl.* III, 13; Julianus, *Ep.* 19 en 43.

Καθαρῶς Ἕλλην· ἀληθῶς Ἕλλην [1]).

Aanvankelijk was dit streven wellicht niet meer dan een jongelingsdroom, een dichterlijke liefde. Eerst later beteekende »Hellenisme" voor den uit de ariaansche of semiariaansche geloofswereld weggevloden man een leerstelsel, dat eene aanpassing van het oude veelgodendom aan den tijdgeest en aan de nieuwe godsdienstige behoeften der menschheid wilde zijn, en een surrogaat van het Christendom door eene half wijsgeerige half mystieke verjeugdiging der polytheïstische dwaling.

Zóo ver kwam het nochtans eerst, toen de toekomstige vijand des Christendoms nog geheel andere stemmingsinvloeden onderging dan die der lessen van Mardonius.

* * *

Ammianus Marcellinus bericht ons, dat zijn keizerlijke vriend zich van het Christendom afkeerde door eene reeds in den knaap ontwaakte en in den jongeling heviger ontstoken neiging tot den godsdienst [2]). Wat die neiging zoo fel ontstak, schijnt Libanius ons iets duidelijker te verklaren, wanneer hij den keizer tegemoet voert: »Te Nicomedië lag een *vonk der waarzeggerskunst* verscholen; daar hebt gij den grootsten haat tegen de goden afgelegd" [3]). Uit deze woorden zou men afleiden, dat die *vroege* neiging tot den godsdienst, waarvan Ammianus Marcellinus gewaagt, niet bestaan heeft, en dat de onstuimige jongeling, zich na zijn verblijf te Nicomedië hals over kop in het veelgodendom heeft nedergestort.

De »vonk", die in het jeugdig gemoed viel, was de neoplatonische wijsheid.

Zoodra Juliaan, losgekomen uit Macellum, te Konstantinopel en vooral te Nicomedië, omtrent 351, gemeenschap begon te krijgen met neoplatonische geleerden, trok hun stelsel,

---

[1]) Julianus, *Ep.* 4 en 73. — Over den zin van *Hellenen* bij oude kerkelijke schrijvers, zie R. C. Kukula, *Was bedeuten die Namen* Ἕλληνες *und* Βάρβαροι *in der altchristlichen Apologetik* (1902).

[2]) Amm. Marcell, *Rerum gest.* XXII, 5: »Et quanquam a rudimentis pueritiae primis inclinatior erat erga numinum cultum, paulatimque adulescens desiderio rei flagrabat" etc. Zie ook Greg. Nazianz, *Orat.* IV. Andere geschiedschrijvers schijnen het bestaan dezer vroege neiging tegen te spreken.

[3]) Libanius, *Prosphon.* I, 408; Julianus, *Orat. IV*, p. 131, en *Ep.* 51.

waarin theosophie, theurgie en wichelarij met de oud-grieksche literatuur en wijsbegeerte verbonden waren, hem geweldig aan. De wichelarij inzonderheid overmeesterde zijne hooggespannen verbeelding en onrustige weetgierigheid. Het Christendom was hem niet bovennatuurlijk genoeg. Hij wilde bezitten de *ernstige wetenschap*, zooals Ammianus Marcellinus de wichelkunst noemt [1]). Hij wilde de theosophie, als een weten, onmiddellijk uit de godenwereld medegedeeld; de theurgie, als de wetenschap, om over bovenmenschelijke krachten te beschikken. Hij wilde dit alles, niet los van verder streven naar levensverheffing, maar verbonden met poëzie, zedelijke loutering en diepe wijsheid van deugd en mannenwaarde.

Wachtend stond de vurige geest voor deze deur der wijsheid; voor de nieuwvergulde poort van een verlicht en gezuiverd veelgodendom.

Te Pergamum werd hem opengedaan.

Daar woonde de grijze Aedesius († 355), het gevierde hoofd eener wijsgeerig-theurgische school. Hier werden Juliaan de groote *wijsgeeren* verklaard, Pythagoras, Aristoteles, Plato bovenal. Hunne schoone denkbeelden over God, de ziel en de wereld werden met polytheïstische voorstellingen verbonden. De *theologen*, namelijk Homerus, Hesiodus en Orpheus, werden zoo uitgelegd, dat grovere mythen een meer geestelijken zin verwierven. Allerminst werden de groote *mythenverklaarders* der alexandrijnsche of neoplatonische richting vergeten: Plotinus (204—269), de meester der *Enneaden*; Porphyrius (233—304) Plotinus' leerling en de populaire apostel van diens stelsel; Jamblichus († 339), die het herstel van den eeredienst der goden als aan het hoofd van zijn leerprogram had geplaatst. Meer dan iemand effende deze laatste den vurigen leerling den weg naar de godentempels: hij werd hem de goddelijke wijze bij uitnemendheid, ὁ θειότατος [2]).

[1]) Amm. Marcell., *Rerum gest.* XXI, 1: »doctrinae genus haud leve".

[2]) Julianus, *Oratio* VII, p. 222; *Ep.* 27. — Jamblichus heet bij Juliaan, *Oratio* VII, ook δαιμόνιος, een ietwat lagere titel, ook Aristoteles toegekend, terwijl bijzonder Plato en zeer gevierde neo-platonische wijzen met θεῖος werden verheerlijkt. Zie Willmann, *Gesch. des Idealismus*, II, S. 684—686.

Juliaan's brieven aan Jamblichus zijn òf onecht òf gericht aan een jongeren Jamblichus. Zie Cumont, *Sur l'authenticité de quelques lettres de Julien.*

Grove en materialistische veelgoderij lag buitengesloten. Het Neoplatonisme trachtte te wedijveren met het Evangelie. Langs gouden trappen zag men de menschelijke ziel opklimmen naar de hooge volmaaktheid der ingewijden. Immers bij Aedesius verkondigt men den ethischen voortgang, en wel in aristocratische vormen, naar de *Wetten* van Plato. Reeds hadden Porphyrius en Jamblichus uit den *Timaeus* van dien uitverkoren wijsgeer gebed geleerd en inroeping der goddelijke machten. Thans sloeg de oude mythologie over in een onbestemd emanatisme, in een pantheïstisch voorgestelde mededeeling, eerst van het goddelijke aan de bovenmenschelijke wereld der daemonen, vervolgens door dezen aan de menschelijke ziel, die, gezuiverd door eene aan het Christendom herinnerende strenge ascese, langs den weg der καθάρσις, of van innerlijke loutering, ten laatste stijgt tot de ἔκτασις, tot een schouwen met meer dan menschelijke wijsheid. Dan trillen de wieken der ziel, aangeraakt door den goddelijken gloed. Ingewijden vliegen naar een wereld van mystiek. Daemonen dalen neder tot den bevoorrechte. Zij brengen hunnen gunsteling eene kennis, onbereikbaar voor de gewone vermogens; zij stellen den mensch in staat om theürg te worden en om verschijnselen te voorschijn te roepen, die bovenmenschelijk zijn.

Juliaan bood weinig weerstand.

Nog één stoot. De hierophant zou dien geven.

Aedesius had bij zijnen leerling een hoogen dunk gewekt van neoplatonische inwijdingen en daarmee samengaande verborgenheden. Chrysanthius en Eusebius van Myndus, die voor den ziekelijken, afgeleefden Aedesius meestal het leeraarswerk waarnamen, spraken daarna in tegenwoordigheid van Juliaan over den man, die het geheim zooveler verborgenheden meer dan iemand had verstaan, over Maximus, den neoplatonischen theürg van Ephese. »Toen Juliaan al deze dingen vernomen had — schrijft Eunapius — groette hij Eusebius, zeggende, dat deze bij zijne boeken mocht blijven, maar dat hij den man ontdekt had, dien hij zocht. Chrysanthius gaf hij den afscheidskus. Hij reisde naar Ephese, waar hij,

door Maximus gewonnen, van dezen man geheel afhankelijk werd en diens geheele leer onverzettelijk aannam"[1]).

De band met het Christendom was verbroken.

Libanius herinnerde later zijnen vriend aan dien dag, in deze woorden: »Toen gij naar Ionië kwaamt en daar een man leerdet kennen, die wijs scheen en inderdaad wijs was, hebt gij weldra de dwaling afgelegd. Gij hebt als een leeuw de boeien verbroken. Bevrijd van de nevelen, hebt gij de waarheid onhelsd in plaats van de onwetendheid".

Dit geschiedde ten jare 351.

Schrijvers, die zich een gemoderniseerden Julianus voorstellen, beschouwden diens vaarwel aan den christelijken godsdienst meermalen als een strijd der zuivere rede, als een wijsgeerige daad. De oude berichten stellen de droeve gebeurtenis in een ander licht. Eunapius kan de bijzonderheden wat romantisch hebben voorgesteld, doch de opgewondenheid, waarin de jonge Hellenist werd gebracht door hetgeen hem ter oore kwam aangaande den geheimzinnigen Maximus en zijn hiermee samengaand wegijlen uit Pergamum naar Ephese zijn niets anders dan nieuwe daden, waartoe hem de stemming voortjoeg, die te Nicomedië was ontvlamd door »een vonk van waarzeggerskunst"[2]).

Van christelijke zijde trekt de uitspraak onze aandacht van den kerkvader Augustinus, die in zijn werk *Over de stad Gods* beweert, dat Juliaan door heerschzucht tot wichelarij en zoodoende van zijnen schoonen aanleg vervallen was[3]).

---

[1]) Eunapius, *Vitae Sophistarum*, p. 47—48. Wij hebben Eunapius, gelijk noodig is, behoedzaam gelezen. — Vgl. Julianus, *Oratio* VII, p. 735; *Ep.* 37. Naar de epistels 15 en 16 verwijzen wij niet, omdat hare echtheid door Cumont betwijfeld wordt. — Wat Eunapius boven zegt van het »blijven bij de boeken" behoort blijkbaar niet overdreven te worden verstaan, als ware Juliaan niet een groot vriend van studie en boeken gebleven. Wij denken alleen aan een oogenblik van enthusiasme of opgewondenheid.

[2]) Zie boven bl. 364.

[3]) S. August., *De civitate Dei*, IV, 21: »Cujus (Juliani) egregiam indolem decepit amore dominandi sacrilega et detestanda curiositas, cujus vanis deditus oraculis erat, quando fretus securitate victoriae, naves, quibus victus necessarius portabatur, incendit". — Zie ook Socrates, *Hist. Eccles.* III, 1 en 21; Sozomenus, *Hist. eccles.* V, 17; Theodoretus, *Eccl. hist.* III, 3.

Door *heerschzucht tot wichelarij:* dacht de H. Augustinus, bij het neerschrijven dezer woorden, juist aan de dagen van Nicomedië en Ephese?

Wij kunnen de vraag niet met zekerheid beantwoorden. Maar wij hebben genoeg andere gegevens, om het werken van hartstocht in de ontwikkeling van Juliaan's antichristelijken geestestoestand dieper te volgen.

* * *

De manie voor geheimweterij schijnt in het gemoed van den vorstentelg aangekweekt door gevoelens van eerzucht en eene schroomvallige voorspiegeling van oppermacht.

Ammianus Marcellinus zegt van zijnen vriend: »Hij was ongestadig van aard, praatzuchtig, en kon niet gemakkelijk zwijgen. Op de volkstoejuiching was hij zeer gesteld, en zijne begeerte naar lof, zelfs voor weinig beduidende dingen, wist hij niet te matigen" [1]). Gregorius van Nazianze, die de zomermaanden van 355 met Juliaan te Athene studeerde, heeft van zijnen medestudent, die toen reeds vier jaren heimelijk tot het polytheïsme behoorde, een portret geteekend, door velen als overdreven beschouwd, doch waarvan de hoofdlijnen zeer overeenkomen met het door Ammianus geschetste beeld [2]).

De heiden Eutropius, de bevriende tijdgenoot des keizers, gewaagt eveneens van diens zucht naar eer [3]).

Juliaan's geschriften verraden dienzelfden zwakken trek van zijnen geest. Gibbon dacht meermalen eene neiging te zien tot poseeren. Naar Albert Réville meent, verraadt de *Misopogon* Juliaan's »susceptibilité personnelle, vanité, prétention philosophiques et littéraires". Het geschrift toont ons den keizer in »le ressentiment de son amour propre mortellement blessé" [4]). Zulke uitspraken brengen altijd eenig gevaar

---

1) Amm. Marcell., *Rerum gest.* XXV, 4: »Levioris ingenii... Linguae fusioris et admodum raro silentis.... Vulgi plausibus laetus, laudum etiam ex minimis rebus intemperans appetitor".

2) Greg. Nazianz., *Oratio* V. — Vgl. P. Allard, t. III, p. 379—386.

3) Eutropius, *Breviar. Hist. Rom.* X, 16.

4) Réville, *Rev. de l'hist. des religions*, t. XIII, p. 267; t. XIV, p. 24—25.

mede van subjectiviteit. Nochtans zijn zij in dit geval vertrouwbaar door hare overeenstemming met de feiten op zich. Wij zien Juliaan immers over al zijne keizerlijke voorgangers, Marcus Aurelius uitgezonderd, den staf breken, en Ammianus Marcellinus verontwaardigd over de luchthartige veroordeeling van Konstantijn's bestuursbeleid [1]). Moeilijk kan een geleerde tegenstanders trotscher bejegenen dan deze wijsgeerige Augustus de Christenen heeft bejegend; hij, de Hellenist, het Gallileïsme; hij, de logische, de onredelijken; hij, de aristocraat der wijsgeerige heldenmoraal, de menschen der arme-zondaars-moraal van het Evangelie. Een enkele maal lenigt de ernst der omstandigheden zijne ziel met deemoediger gevoelens [2]), doch rhetoren en sophisten, om den troon tot vrienden verkozen, werkten vleiend die betere gezindheid tegen; mannen als Libanius schroomden niet, dat de meester zich een roes dronk aan den zoeten wijn der ijdelheid.

Niemand mocht den gebieder, die zich zelf overschatte, weerstaan. Zelfs de goden niet. Gedurende den perzischen oorlog werden eens tien schoone stieren geleid naar het altaar van den wrekenden Mars. Daar stortten er al negen neer, vóor zij de altaren bereikten; de tiende rukte zich los, en gaf, weer opgevangen en geslachtofferd, ten slotte niets dan allerongunstigste voorteekenen. Toen toornde de keizer tegen den god; hevig verontwaardigd, zwoer hij bij Jupiter nooit meer te zullen offeren aan Mars [3]).

Het sterven, dat spoedig daarop volgde, was gelijk het leven. Juliaan eindigde met eene toespraak, waarin eenige schoone denkbeelden over vaderlandsliefde en toekomstig leven gevlochten werden door eene lofrede op Juliaan zelven. Bezwijkend sprak hij de taal van hetgeen Newman beschouwde als de taal van »cold self-satisfaction" [4]).

---

[1]) Julianus, *Caesares; Misopogon; Oratio* VI; — Amm. Marcell., *Rerum gest.* XXI, 10. Vgl. Vollert, *Kaiser Julians religiose und philosophische Ueberzeugung*, S. 82 u. s.w.

[2]) Julianus, *Ep. ad Themistium*, geschreven te Konstantinopel in de eerste maanden van 362.

[3]) Amm. Marcell., *Rerum gest.* XXIV, 6: »exclamavit indignatus acriter Julianus, Jovemque testatus est, nulla Marti jam sacra facturum".

[4]) Zie boven bl. 276.

Het roemzuchtig streven, dat wij gadesloegen, moet reeds als een ontwakende aanleg den twintigjarigen prins hebben voortgestuwd, zoodra hij den kring der geheime samenwerkers voor een polytheïstisch rijk begon te naderen. Vóór zijne reis naar Pergamum en Ephese had de volksgunst den jongeling te Konstantinopel eene eerste koestering van toejuiching en vleitaal doen gevoelen. Veel verleidelijker dan deze oppervlakkige roem en populariteit was voor zulk een karakter de geheimzinnige sfeer van Eudesius en Maximus. Daar lieten de ingewijden de verwachting doorschemeren, dat hij, Juliaan, na Constantius de laatste uit den stam van Constantius Chlorus en de laatste neef van den grooten Konstantijn, aan het hoofd zou staan van alle trouwe Hellenisten: door hem zou eenmaal de vurig verbeide wedergeboorte komen en een tweede gouden grieksch-romeinsche beschavingstijd. Schonk dit aan het ontredderd en betrekkelijk verlaten bestaan van den vorstelijken wees niet een begin van majesteit en het schitterend verschiet eener groote bestemming? Libanius geeft ons eenig gezicht op dien overigens nog wat omhulden toestand. Hij zegt: »Al wat schrander was op het vasteland en de eilanden hield het oog op Juliaan gevestigd. Geheel de orakelkunst ging aan 't werk om vooruit te zien wat onze oogen thans aanschouwen. Lang vóor gij de purperen chlamys droegt, voerdet gij reeds de heerschappij" [1]).

In het gemoed van den toekomstigen heerscher lag nog eene andere gesteltenis, die hem dreef naar eene wijsbegeerte, verbonden met divinatie en theurgie. Nooit kan hem de herinnering hebben verlaten aan den moord te Konstantinopel, waarbij zijn vader en zeven bloedverwanten omkwamen.

Te Macellum, het afgelegen bergplaatsje van Cappadocië, had men hem telkens voorgehouden, dat Constantius den moord, dien hij niet gewild had, betreurde. Het kan zijn, dat de knaap en zijn broeder Gallus destijds deze voorstelling als de meer ware beschouwden, gelijk eenige geschied-

---

[1]) Libanius, *Prosphon., et Epitaph.* I, 409 en 528. — Vgl. Koch, *Kaiser Julian der Abtrunnige*, u. s. w. S. 363—368.

schrijvers dit nog doen. Ontwaakte echter het bittere wantrouwen niet, toen de jongeling uit Macellum ontslagen was? Toen hij anderen hoorden? Waarom waren in Macellum verwanten, noch gasten toegelaten? Waarom was hij thans weder door keizerlijke bewakers omringd, die moesten acht geven, of hij wel staande bleef in het christelijk geloof? [1]) Wat wij omtrent de verhouding tusschen de twee vorstelijke verwanten weten, zegt ons, dat Juliaan Constantius verfoeide, en dat zijne wrevelmoedigheid alleen zwichtte, toen de tijding dat zijn tegenstander te Mopsycrene gestorven was, hem te Naïssum bereikte. Toen barstte zijn door vrees en hoop overspannen gemoed in tranen los. De natuur overwon [2]). De meening schijnt derhalve gegrond, dat de jonge wijsgeer te Perganum kwam met wantrouwen en wrevel in 't hart tegen den keizer. Hierdoor is eene dubbele associatie van gevoelens aangeduid [3]). De verfoeide keizer immers was Christen; veroorzaakte dit bij Juliaan niet een nauwelijks te ontwarren dooreenstrengeling van anti-keizerlijke en anti-christelijke gewaarwordingen? En was de oud-hellenistische kring niet een magneet voor zulk eene stemming? [4]) Bedreigingen van eigen leven en een algemeen gevoel van onveiligheid verbonden zich als vanzelve met de herinnering aan den somberen dood der verwanten: was het onder zulke omstandigheden voor het onzekere gemoed niet eene verleiding van de hoogere wetenschap der *divinatio* licht over het duistere lot en van de hoogere kracht der theurgen een schutse tegen de ongewisse toekomst te verhopen? Een Christen van sterke geloofsovertuiging zou hier niet in verzoeking geraakt zijn. Juliaan

---

[1]) Julianus, *Ad. S. P. Q. Atheniensem*, p. 271; *Oratio* VII. — Eunapius, *Vitae Sophistarum*, p. 82.

[2]) Vgl. Amm. Marcell. *Rerum gest.* XXI, 10 en Libanius, *Orat. fun.* I.

[3]) Gardner, *Julian*, p. 78 rekent tot de psychische trekken van Juliaan een »almost morbid sensitiveness to historical associations".

[4]) De psychologische verklaring van zulk een *état d'âme* vordert geenszins, dat men de feiten, waarop de verklaring rust, nog verscherpe, gelijk b. v. Mereschkowski, *Julian Apostata*, S. 19 den invloed van den zuiver politieken verwantenmoord op den jongen Juliaan verzwaart door het verdichtsel: »und alles geschah im Namen des Gekreuzigten".

was met geen sterk en diep geloof het woelige leven ingegaan. Daarom werd hij zoo gemakkelijk meegesleept door het occultisme, dat uit het Oosten zulk een groot deel van het romeinsche Rijk had overstroomd. Hij dreef weg door zijn eigen onstuimigheid. Want onstuimig was deze jonge man, die eenige jaren later zijn prachtige keizerlijke vloot en rijken oorlogsvoorraad op den Euphraat verbranden zou [1]), en die zelf ons bericht, hoe zijne voortvarendheid door Maximus te Ephese moest worden ingetoomd [2]).

Daar zijn andere beweegredenen denkbaar, waarom Juliaan door de waarzeggerij en wat er bij de neoplatonische polytheïsten mede samenviel, ongeloofelijk werd aangetrokken. Welke inmiddels deze beweegredenen mogen geweest zijn, het door heidensche en christelijke schrijvers medegedeelde feit van zijn hartstochtelijk bijgeloof staat vast.

Juliaan's geheele leven kwam, sedert hij het Christendom afzwoer, vlak in het teeken van het wonderbare te staan.

Hij gaat tot de goden. De goden geven hem teekenen. Gestadig houden offerwerk en wicheldienst hem in gemeenschap met ongeziene machten.

Uit een andere wereld meent hij zichtbare leiding te ontvangen.

Toen hij uit Athene naar Constantius en het hof werd opgeroepen, strekte hij naar den Areopaag de handen uit, Minerva smeekend, dat zij »haren dienaar" beschermen mocht. »Zij nu — gaat hij voort — toonde, dat zij haren knecht niet verliet, noch hem overleverde in de macht zijner vijanden. Want overal toonde zij zich als mijne geleidster, en was mij nabij, met zon en maan als wachtengelen". — Te Milaan, kort vóor zijne verheffing tot Cesar, vroeg Juliaan de goden een nachtelijk teeken en licht in zijne onzekerheid.

---

[1]) Amm. Marcell. *Rerum gest.* XXIV, 7. — Hij zegt ook XXII, 9: »Prosperis Julianus elatior, ultra homines jam spirabat".

[2]) Julianus, *Oratio* VII, p. 235: τουτὶ δὲ ἔξηρει το μανιῶδες καὶ θρασύ.

Zij gaven hem het gevraagde antwoord, — zoo verhaalt hij, de goden tot getuigen nemend van de waarheid zijner woorden. In dien nacht werd hij overtuigd, dat hij zich ter beschikking moest houden der goden. — Te Parijs in den revolutienacht van 360, toen de troepen hem tot Augustus uitriepen, overkwam hem het volgende. »Ik aanbad — zegt hij — Jupiter. Toen het geroep al luider werd en het geheele paleis in alarm werd gebracht, vroeg ik den god een teeken. Terstond schonk hij het, mij vermanend, op hem te vertrouwen en den wil der soldaten niet te wederstaan" [1]). Volgens Juliaan's verhaal aan eenige vertrouwden verscheen hem dien nacht iemand in het gewaad van den genius des Rijks, hem aanmoedigend de eer te aanvaarden [2]).

Voor Juliaan geen leven meer zonder teekenen.

Vogelvlucht, ingewanden van offerdieren, toevalligheden van het dagelijksch leven, onderhouden het verkeer met de sprekende goden. Te Parijs volbracht de hierophant geheimzinnige plechtigheden, met den lijfarts Oribasius van Pergamum en Euhemerus van Libyë tot eenige getuigen. Daarop trok Juliaan te velde »tot vernietiging der dwingelandij van Constantius". Gedurende dien veldtocht was het hem een uitkomst, dat de gallische wichelaar Aprunculus »eindelijk" in het dubbel leveromhulsel van het offerdier het antwoord las, dat men wenschte. Daar gaat de wereldheerscher zijnen weg, zijn laatsten gang, naar die verre vlakten en hoogten, waar perzische boogschutters en wemelende ruiterij hem wachten. Welk een dobberen des imperators tusschen etruskische waarzeggers, die den krijg ontraden, en aziatische, die beweren, dat oorlog de wil der goden is! Het meer bezadigde Westen leest door het romeinsch college der Vijftienmannen uit de sibyllijnsche boeken van den Palatijn woorden des vredes; maar de keizer neigt zich meer naar teekenlezers van het

---

[1]) Julianus, *Ad S. P. Q. Atheniensem*, p. 275; 276-277; 284. — Vgl. *Ep.* 13 en 38; Amm. Marcell. *Rerum gest.* XXI, 10.

[2]) Amm. Marcell. *Rerum gest.* XX, 5. — Libanius, *Oratio* IV noemt dien nacht den «heiligen nacht": Ὦ νύκτος ἐκείνης ἱερᾶς.

Oosten, die hem wijzen in de richting van den oorlogsweg [1]). Aan den Euphraat zien wij den keizerlijken raad redetwisten, of de voorbeduidsels gunstig zijn dan wel onheilspellend. Men wikt en weegt de beteekenis van een langs den oever gevonden soldatenromp; van een met pijlen doorschoten en door krijgers aangedragen reuzenleeuw. Een krijgsman, die juist zijn twee paarden aan de rivier heeft gedrenkt, wordt met de dieren door den blikken getroffen: ziedaar nieuwe stof om voorbeduidsels na te sporen.

Ten laatste kwam de groote verschijning, door den keizer zelf aan eenige vrienden beschreven. In den nacht, terwijl hij wijsgeerige geschriften overpeinsde, verscheen aan Juliaan de rijksgenius, dezelfde, die zich weleer aan hem had vertoond bij het aanvaarden van den keizerstitel in Gallië. Nu echter waren het hoofd van den genius en de horen van overvloed in diens hand omsluierd [2]).

Weldra kwam voor den keizer de dood. En nogmaals, bij een zijner laatste mededeelingen, bleek de stervende gebieder te stevenen op de wichelaarswijsheid. Hij verklaarde, reeds lang door voorspelling (fide fatidica) te weten, dat hij zou sterven door het staal [3]). Kort hierna werd de vlam van het occultisme, die dertien jaren geleden bij hem ontstoken was, voor immer uitgebluscht.

De *divinatie* was in Juliaan een gloed van hartstocht geweest. Hij was er door afgetrokken van het licht der christelijke waarheid.

* * *

Libanius verhaalt, dat Juliaan tot het Hellenisme overging, toen hij de goden, die waarlijk bestaan, leerde vereeren in plaats van hem, die alleen in schijn bestaat.

---

1) Amm. Marcell. *Rerum gest.* XXII, 1; XXIII. Eunapius, *Vitae Sophistarum*, p. 54 en 104.

2) Amm. Marcell. *Rerum Gestarum* XXIII, 5. Zie P. Allard, t. III, p. 213-265

3) Amm. Marcell. *Rerum Gest.* XXV, 3. Doch deze schrijver meldt tevens *o. c.* XXIII, 5 en XXV 2, dat de keizer minder gehoor gaf, wanneer de voorteekenen als ongunstig werden uitgelegd.

Deze goden waren natuurlijk niet de marmeren of steenen afgodsbeelden. De neoplatonische tegenstanders des Christendoms ontvouwden hun neophiet een meer vergeestelijkte theologie Juliaan omhelsde haar als eene zóo hooge wijsheid, dat hij zeer fiere woorden sprak tegenover het christelijk monotheïsme, waarvan de belijders bij hem steeds voor *redeloos* en *goddeloos* zouden doorgaan.

Zelfmisleiding, niet de zedelijkheid van het stelsel verwijderde den jongen Hellenist van den God der Christenen.

Het stelsel, in verschillende verhandelingen des keizers geschetst, komt op het volgende neder.

Alle bestaande wezens omringen aller koning, den oudsten bestuurder der wereld. Noem hem »dat wat de rede te boven gaat"; of het toonbeeld, waarnaar de dingen werden gevormd; of het Eéne; of met Plato het Goede: altijd is hij de onveranderlijke oorzaak van alles, die allen wezens schoonheid, volkomenheid, verband en onwederstaanbare kracht verleent. Hij is voor de zuiver geestelijke goden, die, buiten alle werking op de stoffelijke dingen en buiten tijd en ruimte, door het Goede omvat en omstraald worden, onmiddellijk de oorzaak (αἴτιον) aller voortreffelijkheden. Hij is de eerste zon.

De eerste oorzaak heeft uit zich zelve en aan zich in alles gelijk (πάντα ὅμοιον) [1]) god Helios voortgebracht. Helios is het middelpunt van die goden, wier wezen op zich buiten de zinnelijk waarneembare dingen staat, maar die als demiurgen werken op de stoffelijke wereld. Wat het Goede voor de goden is der zuivere ideeënwereld, dat is voor de demiurgische goden, hoewel tegelijk met hem voortgebracht, de allen naar rede (κατὰ νοῦν) leidende Helios. Dit is de tweede zon.

Door de tusschengoden, of eigenlijk door Helios, die aller middelpunt en leven is, bestaan de zintuiglijk waarneembare en stoffelijke dingen. Ziet het stralende hemellichaam, waarom alle planeten zich scharen, als om den koning: dit is in de zichtbare orde de afbeelding dier oudere ordening

[1]) Deze formule is dezelfde als die der Semiarianen of ook wel der gematigde Arianen omtrent Christus' gelijkheid met God den Vader.

aller intermediaire goden om god Helios. Van de zichtbare zon gaat over alle wezens der zichtbare orde de weldoende kracht uit. En dit is de derde zon, de oorzaak des heils voor alle zichtbare dingen [1]). Ook deze zon en de sterren zijn Juliaan een voorwerp van godsvereering, maar niet als stoffelijke massa's. Niet als paarden of ossen moeten wij ze beschouwen, alleen oogen hebbende voor de stoffelijke verschijning der dingen; als menschen behooren wij de verborgen krachten te begrijpen. Zulke krachten en zintuiglijk onwaarneembare beginselen verbergen Venus en de maan en bovenal de zon in hare schitterende stralen [2]).

Wat er van den goddelijken, allesdoordringenden geest, naar Juliaan's voorstelling, met de afgodsbeelden verbonden was, kunnen wij niet voldoende zeker uit den keizerlijken eeredienst afleiden. Duidelijk is de verklaring in het zoogenaamde *Fragment*, dat steenen en houten beelden geen goden zijn, gelijk immers keizerbeelden niet de keizers zijn, maar de afbeeldingen der keizers [3]).

Als stelsel is deze geheele wijsbegeerte over de goddelijke dingen, wat de hoofdzaak, namelijk de leer van het éene opperste Wezen betreft, zeer onbestemd.

De christelijke scheppingsleer verdwijnt. Op den bodem van het stelsel ligt de idee der emanatie, die ten slotte een bepaalde vorm van pantheïsme is. Geheel willekeurig wordt beweerd, dat het eerste Wezen onmachtig is om veranderlijke, stoffelijke dingen te doen ontstaan; dat de eerste onsterfelijke wel andere onsterfelijken kan voortbrengen, en dat uit dezen,

---

1) De wijsgeerige termen voor de drievoudige goddelijke wezensorde zijn bij Juliaan: θεοὶ νοεροί, dii intelligibiles; θεοὶ νοητοί, dii intelligentes; θεοὶ αἰσθητοί, dii visibiles.

2) Julianus, en *Oratio IV* en *V; Caesares Contra Christianos* — Een beredeneerd overzicht van Juliaan's godsdienstig-wijsgeerig stelsel geven, onder anderen, A. Neander, *Ueber den Kaiser Julianus und sein Zeitalter;* Naville, *Julien l'Apostat et sa philosophie du Polythéisme*; R. Asmus, *Julian's Galiläerschrift in Zusammenhang mit seinen übrigen Werken* (1904) en P. Allard, t. II, p. 212—275.

3) Julianus, *Fragmentum* (Edit. Hertlein), p. 397—378. De beeldentheorie des keizers komt overeen met die van den bithynischen wijsgeer Dio Chrysostomus uit Prusa in diens olympische Rede.

na vele rhythmen van telkens dalende en verzwakte geestelijkheid, eindelijk de laagste orde van stoffelijke, sterfelijke wezens het bestaan ontvangen.

Eén opperste Wezen is het uitgangspunt der dingen. Doch veeleer als *het* goddelijke, dan als persoonlijke God. Het gelijkt een afgetrokken begrip, zoolang men stilstaat bij de theorie.

Practisch wordt het anders.

Juliaan leeft geheel en al in het veelgodendom. Maar het is hervormd. Terwijl de oud-helleensche eeredienst -- meer dan de keizer zelf vermoedt, vermengd met aziatische practijken — blijft voortbestaan en overal met alle mogelijke middelen wordt vernieuwd, ondergaat de materieele opvatting van afgodsbeelden, hemellichamen en van de afgodisch vereerde stoffelijke natuur eene zuivering. De aanbidding wendt zich tot de opperste, uit het eerste Eén voortgekomen geestelijke machten. Dikwerf wordt aan een dier machten, zulk een volkomenheid en oppermajesteit toegekend, dat men aan een triomf der monotheïstische gedachte zou gelooven, indien niet telkenmaal de polytheïstische beschouwing weder te voorschijn trad.

Stond deze leer voor een denkend man zoo hoog, dat het christelijk monotheïsme er verachtelijk naast verzonk? Welbezien was het zedelijke in deze theologie christelijk en het niet christelijke niet zedelijk. Niet het logische overwon den jeugdigen geest van Juliaan, toen hij aan deze godenwereld boven het *Onze Vader* van den Christus de voorkeur gaf; zijne *stemming* sleepte hem mede. Het ongeregelde affectieve leven in hem gaf de wet.

Inderdaad, alle wijsgeerige geschriften des keizers samen toonen nauwelijks eene schaduw van bewijsvoering voor de waarheid zijner leering.

Hij leefde geheel van Jamblichus, »dien machtigen heros", gelijk hij hem noemt. Jamblichus' cultuurideaal was het zijne, en in plaats van bewijzen geeft hij ons levendige uitingen van het bewustzijn, dat zijn stelsel paste bij dit ideaal. Hij gevoelde, dat het één was met zijn brandend verlangen om

Homerus' en Hesiodus' oud-grieksche volkswijsheid, de hoogere denkbeelden der platonische en aristotelische bespiegeling en de neoplatonische theurgie van zijnen tijd te doen samengaan onder eene nieuwe beschavingswet, wier licht de schoone sluimerende wereld der ouden zou doen herrijzen uit de schaduwen des doods en eene smadelijke vergetelheid.

Het onmogelijke werd beproefd om de heidensche fabelen te zuiveren, om de sexueele voorstellingen, waarvan de godenleer vervuld was, te doen opgaan in geestelijke gedachten. Zelfs zoo grove mythen als die van Cybele en Attis moesten, terwijl immers »de goden en godinnen" werden bijgehouden, motieven leveren om het volk de leer in te scherpen van goden, die niet de natuurkrachten zelve, maar de bron dier krachten zijn [1]). De *vijfde Oratie*, ter eere van Cybele, de moeder der goden, en de *vierde*, aan den Zonnekoning gewijd, teekenen bijzonder de wijze, waarop de keizer deze leerstukken onder zijn volk verbreidde. De eerste werd ten jare 362 den 27 Maart geschreven in één enkelen nacht, de andere hetzelfde jaar in drie nachten van December. Gij hoort in deze *oraties* niet den wijsgeer, die betoogt; niet den spotter, die over het christenvolk zijne verachting uitstort: de Neohelleen voert het woord, meegesleept door zijn onstuimige polytheïstische gezindheid. Hier gevoelt gij den zin zijner belijdenis: »Ik huiver voor de goden; ik bemin ze; ik eer ze; ik vereer ze; ik draag hun alle genegenheid toe, die iemand kan koesteren jegens beste meesters, leeraars, vaders en verzorgers" [2]).

De God, die meer dan alle overige goden het godsdienstleven des keizers aantrok, was de zon. Terwijl hij in het algemeen de helleensche en de oostersche godenleer tracht te vereenzelvigen en de gemoederen aller polytheïsten te verbinden in den eenen of schijnbaar éénen nationalen eeredienst, ging hem, wat den zonnedienst in het bijzonder aangaat,

---

1) Zie b.v. *Oratio V*, p. 160; 161; 169—170. — Over den Attisdienst zie Dr. Hepding, *Attis, seine Mythen und sein Kult* (1903).

2) Τοὺς θεοὺς πέφῑκα, καὶ φίλῶ, καί σέβω, καὶ ἄζομαι. — Julianus, *Oratio VII*, p. 212.

niets meer ter harte, dan de ouden, zoowel Homerus en Hesiodus als Plato en Aristoteles, te doen getuigen voor den betooverenden Zonnegod en dezen te plaatsen op den hoogverheven troon van Zeus. Helios en Zeus zijn één. De *Oratio op Koning Helios* is waarlijk als een hymne geworden. De vorst noemt de zon *zijnen heer;* hij nam deze godheid onder den naam van Mithras tot *Vader*. Hem smeekt hij om een zacht levenseinde; om na het sterven tot hem op te stijgen en eeuwig met hem te verblijven [1]).

Verbeelding en stemming vervoeren Juliaan zoo geheel, dat de Christenen niet meer mochten rekenen op een billijk oordeel. Herinneren wij ons, hoe hij, als knaap, buiten zich zelf geraakte bij het beschouwen der hemellichamen en bovenal van de zon. Aan die lichtwereld en aan het wezen, waaruit zij emaneert, kon hij, niet meer gebonden door het Christendom, elken morgen en elken avond offeren. De geestelijke en onzichtbare zon, de voortreffelijkste der intelligente godheden, kon hij aanbidden in hare voor onze oogen zichtbare afbeelding, de wijdstralende zon,. wier licht albezielend de stoffelijke wereld overstroomt. Dit was eene behoefte voor zijne levendige phantasie. Is 't mogelijk, — vroeg hij — dat de Christenen alleen blind blijven voor het levende, bezielde, weldoende beeld van den onzichtbaren Vader, voor den grooten Helios, dien sedert alle eeuwen alle menschengeslachten hebben gezien, beschouwd, vereerd? En dan meent gij, — zoo sprak hij verder de Christenen aan — dat Jezus God is, hij, dien noch gij, noch uwe vaderen gezien hebt! [2])

Eene behoefte was het Juliaan in het bijzonder *nationale* goden te huldigen. De verscheidenheid der volkeren in aard en wetgeving acht hij onverklaarbaar, tenzij men aanneme, dat de »algemeene Vader en Koning van allen" de leiding der menschheid onder verschillende lands- en stadsgoden

---

[1]) Homerus (*Ilias*, III, 276—277) roept Zeus en Helios aldus aan:

»O Zeus Vader, van d' Ida regeerende, machtig en roemvol,
Helios mede, die alles aanschouwt, alomme ons aanhoort".

[2]) Julianus, *Ep.* 51.

verdeeld heeft [1]). *Nationaal* nu bij uitstek moest hem de Zonnegod toeschijnen. In de derde eeuw was een stormvloed van iranische en semitische denkeelen de grieksche en romeinsche gedachtenwereld komen overstroomen; de perzische mysteriën waren bij alle klassen der bevolking populair geworden; van het Oosten tot het Westen had het Mithrascisme snelle veroveringen gemaakt en zelfs de germaansche landen met zijn geheimzinnige gebruiken en plechtigheden vervuld, zooals de talrijke Mithras-crypten en belangrijke basreliefs op duitschen bodem bewijzen. De *onverwinnelijke* Zon (de Sol invictus, Ἥλιος ἀνίκητος) ging in *Mithras* over, die de schutsgod werd van de keizers en hun wereldrijk [2]).

Juliaan wederstond den god niet. Gehrich zegt: »Der letzte Heide, der auf dem Throne der Cäsaren gesessen hat, Julian Apostata, war ein glühender Verehrer dieses göttlichen Schirmherrn" (Mithra) [3]). Waarom moest het Christendom onderdoen voor Mithras? Hoe werd in Juliaan die gloeiende vereering ontstoken? *Helleensch* was de eigenlijke Mithrasdienst toch evenmin naar zijn oorsprong als naar zijn geographische verspreiding. Waarschijnlijk boeide het den jongen man, dat zijne helleensche zonneliefde hier voedsel vond; dat hij een eeredienst meende te ontdekken, die door een machtige verbreiding over de romeinsche wereld beloofde de nationale godsdienst te worden en te zegevieren over het wijdvertakte Christendom. Alle goden en mythen konden hunne synthese vinden in de heliolatrie, die volgens Juliaan's hoogere en meer geestelijke opvatting verband zou brengen tusschen oudheidensche offergebruiken en wijsgeerig inzicht. De geheimzinnigheid der inwijdingen zal ook eene verlokking geweest zijn voor zijn tot occultisme zeer geneigden geest. Mogelijk werd de vorst,

[1]) Julianus, *Contra Christianos*, p. 176 et seqq.

[2]) Vgl. F. Cumont, *Les mystères de Mithra*, 2e édit. In dit geschrift heeft de geleerde professor van Gent de uitkomsten samengevat zijner monographie; *Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra publiés avec une introduction critique.* Wij volgden de nieuwere duitsche bewerking van Cumont's werk, geleverd door Georg. Gehrich, *Die Mysterien des Mithra* (1903).

[3]) Gehrich, *Die Mysterien des Mithra*, S. 66; Julianus, *Oratio IV*, p. 154—156; *Caesares*, p. 336.

zoodra hij Christus verliet, door Maximus van Ephese in de bijeenkomsten van Mithras binnengevoerd; ongetwijfeld werd hij, zij het dan eerst later, in Mithras' verborgenheden ingewijd. Hierop schijnt te zinspelen wat de keizer zich, aan het einde der *Caesares*, door Mercurius laat zeggen: »U was het gegeven, Mithras te leeren kennen als vader" [1]).

De Zonnedienst vormde aldus de kern van Juliaan's godsdienstig wijsgeerig stelsel.

Het antimaterialistisch karakter van dit stelsel loochenen wij niet. Hoezeer de keizer van bewondering voor de niet-christelijke wijsbegeerte vervuld was en hoezeer hij verlangde alle stelsels tot ééne school te vereenigen, toch blijven twee richtingen onherroepelijk bij hem uitgestooten, de materialistische van Epicurus en de sceptische van Pyrrho [2]). De leer omtrent de onstoffelijke zon; de opvatting van de redelijke ziel en de vaste overtuiging van hare onsterfelijkheid zijn bij hem spiritualistische stellingen. Schoone spiritualistische bladzijden heeft hij ons verder nagelaten over de deugd en over de nadering tot God door een smetteloos leven. Wij gevoelen den adem eener hoogere levensbeschouwing in zijn geloof aan eene goddelijke Voorzienigheid en aan eene oude, godsdienstige wijsheid, die aan het menschelijk geslacht op den langen aardschen weg als eene goddelijke leering was medegegeven en die den grootsten denkers van den voortijd hunne edelste wijsgeerige waarheden had ingestort.

Geen Christen zal wat er schoons is in deze denkbeelden voorbijzien. Maar vormden deze schoone waarheden niet sedert lang het Evangelie der armen? Drie eeuwen hadden apostolische mannen de verlossende woorden herhaald en in de Kerk hadden zij, die tot leeraren waren gesteld, elkander de leering der waarheid overgeleverd. Die hemelsche wijsheid was een schat, waarvan Juliaan door zijnen cultuurkamp het beste wilde vernietigen; wat hij behield verzwakte of bedierf

---

[1]) Julianus, *Caesares*, p. 336. Vgl. Cumont-Gehrich, *Die Mysterien des Mithra*, S. 153—155 en P. Allard, t. I, p. 329—332.

[2]) Julianus, *Oratio VI*, p. 185—189; *Fragmentum*, p. 301.

hij door emanatistische voorstellingen en andere bijmengsels van dwaling [1]).

Wij zien den keizer ijveren om het alledaagsche veelgodendom op te heffen tot een neoplatonisch polytheïsme, dat in sommige zijner uitspraken de leer van éénen God zeer nabij komt; wij zien hem bij oude en nieuwere wijzen eene reeks van denkbeelden uitkiezen, om ze tot één godsdienstig geheel te verbinden; maar dit naar monotheïsme zweemend syncretisme vertoont in geen enkel opzicht eene logische meerderheid boven de Christelijke belijdenis van den éénen God, waartegen Juliaan zijnen treurigen strijd voerde.

Niets anders wilde hij in 't Christendom zien dan *ἀλογία*, onredelijkheid. Hij dacht er niet aan, dat hij zelf door geheel andere dan redelijke krachten gedreven werd.

* * *

Zijne aanklacht tegen den Christelijken godsdienst wilde de keizer voorgoed waarmaken in zijn geschrift, bekend als: *Redenen tegen de Christenen*, Κατὰ Γαλιλαίων λόγοι [2]). Het boek, misschien reeds ten jare 358 in de Parijsche winterkwartieren opgezet, werd in de laatste maanden voor den perzischen veldtocht voltooid of bewerkt Opnieuw toonde het, met hoeveel felheid de wijsgeerige *Pontifex Maximus* den Galileër en de volgelingen van Christus bekampte. Hier doet het weinig ter zake, of de schrijver zijne wijsgeerige theorieën geheel aan de heidensche theologie van Jamblichus ontleende; en verder, of hij bij zijne critiek op den christelijken godsdienst de bewijsvoering van Celsus en Porphyrus, die verklaarde vijanden des Christendoms, overnam; één ding lijdt

---

[1]) Zie b.v. *Oratio VI*, p. 182 et seqq. en A. Naville, *Julien l'Apostat et sa philosophie du polythéisme*, p. 54—63.

[2]) Over de indeeling van het geschrift in *drie* of in *zeven* Boeken, zie Neumann, *Julian Imper. Contra Christianos;* — over de aanvulling of toelichting van het éene der *drie* overgebleven Boeken R. Asmus, *Julians Galiläerschrift im Zusammenhang mit seinen übrigen Werken*. Beilage zum Jahresbericht des grossherz. Gymnasiums zu Freiburg i. Br. (1904). — Socrates, *Hist. Eccl.* geeft ons een overzicht van Juliaan's geschrift.

geen twijfel: de antichristelijke stemming van het Neoplatonisme verschijnt er geheel onbeteugeld [1]).

Harnack zegt van het strijdschrift: »In Bezug auf den religiösen Standpunkt Julians und seiner Freunde sowie ihre Geschichtsphilosophie lernt man aus der Schrift viel, in Bezug auf die Kirche sehr wenig. Ihre wirklichen Schwächen werden nur selten getroffen" [2]). Dit schijnt ons, in hoofdzaak, de waarheid. Juliaan's polemiek openbaart ons een levendigen geest, die het volk met groote gevatheid duistere zijden der christelijke wetenschap als onoplosbare tegenstrijdigheden en ongerijmde leeringen wist voor te tooveren; doch zij verraadt tevens een uiterste kortzichtigheid voor het diepere wezen der dingen en een blinde drift om al wat geteekend was met het merk van Christus te kleineeren. Aldus leeren wij meer en meer begrijpen »den religiösen Standpunkt Julians"; niet alleen den boven aangegeven inhoud van zijn neoplatonische wijsbegeerte, maar ook de »religieuse" gemoedstemming, waardoor de wording en het doordrijven van zijnen cultuurkamp psychologisch verklaarbaar wordt.

Welk een hartstocht spreekt er, wanneer deze man, die in de samenleving met ingetogen, wijsgeerige manieren placht te verschijnen, den mond opent en redevoert over het Christendom! Het is één verachting, al verachting.

Wij kennen zijn bitteren aanhef: »Het schijnt mij nuttig voor iedereen de bewijzen te ontvouwen, die mij hebben overtuigd, dat de bedriegelijke leer der Galileërs eene door boosheid ingegeven vinding van menschen is". — »Zij [de Galileërs] hebben alle schoone en belangrijke leerstukken verworpen, die bij ons Hellenen en bij de tot Mozes teruggaande Hebreërs te vinden waren; wat echter bij deze volken als een heillooze demon was binnengeslopen, dat hebben zij voor zich uitgekozen, de goddeloosheid van de lichtvaardigheid der Joden, een lichtzinnig en dartel leven van onze zorgeloos-

---

[1]) Volgens Euseb. *Hist. Eccl.* VI, 19 was de christelijke godsdienst voor de Neoplatonisten een *βάρβαρον τὸλμημα.*

[2]) Harnack, *Realencyklopaedie fur prot. Theologie und Kirche*, S. 617.

heid en gemeenheid". — »Gij [Galileërs] gelijkt den bloedzuigers, die het slechtste bloed opzuigen en het zuivere overlaten".

Wat geen gelijkenis met neoplatonische godenleer heeft, verzinkt. Abraham vindt nog een weinig genade; immers hij deed aan wichelarij, daar de Heer hem naar buiten voerde, zeggende: *Zie op naar den hemel en tel de sterren. Zoo zal uw zaad zijn* (Gen. XV, 5)! Nergens echter een spoor van waardeering voor de vaak zoo verheven verkondiging en aanbidding van den éénen God in het Oude Testament; tegenover de onsterfelijke bladzijde van Genesis over den éénen Schepper van hemel en aarde stelt hij de toespraak van den alvoortbrenger tot de goden, in Plato's *Timaeus*, als een grooten triomf[1]). Hij tart de Christenen, hun kinderen op te leiden met de gewijde Boeken. »Wanneer deze knapen — zegt hij — tot mannen opgroeien, die hooger staan dan slaven, moogt gij mij een dwaas heeten". Niets bij de Christenen verdient eenig ontzag. De apostelen worden uitgestreken als overgegeven aan tooverij; Joannes wordt schamper als een niet zeer slimme misleider geteekend, Petrus als een huichelaar, terwijl Paulus een man is, »die alle goochelaars en bedriegers aller oorden en tijden overtreft". Zwijgen wij van den schimp op de martelaren; op het biddend bezoeken der martelgraven; op de kloosterlingen. Misbruiken, hier somtijds als woekerplanten om een edelen stam gekronkeld, verklaren gedeeltelijk den een of anderen uitval. — Daar verschijnt voor den wereldheerscher ook de heilige gestalte van den Heiland. De keizer knielt niet neder. Hij heeft niet het geluk in het Licht der wereld te gelooven. Gevoelt hij ten minste genoeg die weergalooze Majesteit, om zijn smaad een oogenblik in te houden? Neen: groot zijn de onsterfelijke goden; Christus is niets. De Galileër is hij; hij heeft door »bedrog" eenige dienstmaagden en slaven gewonnen. Niets heeft hij in zijn leven verricht, dat »waard was er melding van te maken". Wel diep werden de Christenen in het verderf gebracht, dat zij zijn overgegaan

---

1) Plato, *Timaeus XIII*. Θεοὶ θεῶν, ὧ ἐγω δημιουργὸς πατήρ τε ἔργων enz.

tot hem, »den dooden Jood"[1]). — Kan men den stichter des Christendoms met meer minachting bejegenen? De keizer in zijn hellenistischen waan ziet niets meer dan de schitterende beschaving der oude heidensche wereld. Terwijl er voor hem niets hooger is in de woorden en daden van apostelen en profeten, niets zelfs in het leven des Heeren, wil hij voor de vertrouwbaarheid van het bovennatuurlijke des veelgodendoms borg staan, en roemt hij, omdat het hem naar ziel en lichaam zooveel beter gaat, een afvallige te zijn. Hoort hem: »Asklepios[2]) geneest ons lichaam; de Muzen vormen onzen geest, gemeenschappelijk met Asklepios, Apollo en Hermes Logios; Enyo staat in het leiden der oorlogen Ares ter zijde; Hephaistos verdeelt en regelt de kunsten, terwijl met Zeus bij dit alles voorzit Athene, de moederlooze maagd. Oordeelt derhalve, of wij u niet in alles overtreffen, in de kunst, in wijsheid en in verstand.... Alle gewesten hebben orakelplaatsen van Asklepios, aan wier zegeningen deze godheid ons voortdurend deelachtig maakt. Mij althans heeft Asklepios bij ziekten vaak geneesmiddelen aangegeven en genezen: dit verklaar ik bij Zeus. Dewijl het derhalve ons, die ons aan den geest van apostasie hebben overgeleverd, naar ziel en lichaam en onder ieder ander opzicht beter gaat, waarom verlaat gij ons en wendt gij u naar de Joden?"[3])

Zoodanig was de blik van keizer Juliaan op het Christendom. Zoo beschouwde hij de Stad Gods uit zijn studeervertrek te Antiochië, in den aanvang van het noodlottige jaar (363), toen leger en vloot onder zijn oppertoezicht werden uitgerust voor den perzischen oorlog. Hij had troebele tijden van den christelijken godsdienst aanschouwd. De katholieke Kerk moest met inspanning van al hare krachten haar onverbroken innerlijke eenheid handhaven tegen de geweldige scheuring van den numidischen bisschop Donatus; zij had den hoeksteen des geloofs, de leer van Christus' Godheid, te verdedigen tegen

---

[1]) Julianus, *Contra Christianos*, passim.

[2]) Wij schrijven de eigennamen naar Neumann's duitsche vertaling.

[3]) Julianus, *Contra Christianos*, p. 206—207.

den aanhang van den alexandrijnschen priester Arius, wiens geschrift, Θάλεια of *Gastmaal* geheten, eene omwenteling uitwerkte, in het Oosten eerst en later in het Westen, zooals er wellicht geen tweede op christelijk-godsdienstig gebied is ontstaan. Bij de beroeringen der tijden; bij de gestade aanraking der verwilderde heidensche zeden; onder den ontzenuwenden invloed van een kuipenden en lichtzinnigen hofstoet, maakten velen zich los van de evangelische wet en in alle standen kwam een doorbraak van misbruiken. Verslapt als het waarachtig godsdienstig zieleleven dikwijls was, ontbrak aan veler uitwendigen dienst van God de geest, die levend maakt en de maat der christelijke wijsheid. Het waren dagen van smartelijke geloofsbeproeving voor de getrouwen. Zwakke broeders kwamen tot afval, niet alleen van de katholieke Kerk, maar zelfs van het Christendom, geheel en al. Ook Juliaan heeft onder de treurige tijdsomstandigheden in zijn christelijken godsdienstzin geleden, vooral omdat hij, gelijk wij zagen, het Christendom hoofdzakelijk door ariaanschgezinden leerde kennen en over het intieme van den christelijken godsdienst weinig nadacht. Zonder de andere aanleidingen en oorzaken nochtans, waarvan wij, bijzonder door eene psychologische analyse zijner stemming, ons eenige voorstelling trachtten te vormen, zou het niet licht tot zulke uitersten met hem gekomen zijn. Niet de onwaardige wijze, waarop Christus vaak gediend wordt, is zijne ergenis; hem is het Christendom in zijn geheele wezen, Christus zelf een steen des aanstoots.

Hij hekelt de vereering van het kruishout, niet als ware het hem tegen de borst, dat stoffelijke dingen als heilig werden beschouwd; neen, hij zelf maakt het den Christenen tot een verwijt, dat zij het *Ancile*, het heilige schild, onder Numa Pompilius uit den hemel gevallen en in den tempel door heidensche priesters bewaard, volstrekt niet eerbiedwaardig keurden [1]): zijn grief is, dat de kruisvereering Christus betrof, dien hij, verbijsterd door zijn neoplatonische manie, zich niet schaamt aan te duiden als »den dooden Jood".

---

[1]) Julianus, *Contra Christianos*, p. 196.

Aan dien Galileër had hij toch onwillekeurig hulde gebracht, als aan de bron van vernieuwde reinheid en liefde. Want Juliaan's hervormingswerk onder de polytheïstische priesterschap, zijne verordening over liefdadigheid en heiliging des levens waren nabootsingen van den godsdienst, dien hij met smaadheid overlaadde [1]). Gaston Boissier getuigt het: »Quoiqu'il prétende qu'en toute chose il fuit la nouveauté, sur ce tronc vieilli il a greffé beaucoup d'idées et de pratiques nouvelles. Les nombreux emprunts qu'il a faits à la doctrine de l'église sont surtout importans à signaler" [2]). En in Helmolt's *Weltgeschichte* zegt een niet clericaal schrijver: »So will er [Julian] das Heidentum reformieren. Die Mittel dazu aber weiss er nur van dem Christentume zu entlehnen. Die religiösen Zusammenkünfte der Heiden sollen den christlichen Gottesdiensten ähnlich gestaltet werden. Die Priesterschaft soll von unwürdigen Gliedern gesäubert werden. Die Liebesthätigkeit der Christen soll nachgeahmt, es sollen Kranken- und Armenhäus ererrichtet, die Bedürftigen unterstützt werden" [3]).

Het scheen den keizer zwaar te vallen de heiligheid van den christelijken levenswandel onpartijdig te erkennen [4]). De ware en hemelsche Bron van waarheid en genade, den eersten Oorsprong van het nieuwe christelijke leven, dat zich altijd verjeugdigen en nimmer sterven zou, had hij geheel uit het oog verloren: boven de menschelijke feilen en zonden zag hij de altijd reddende kracht van Golgotha niet.

Maar het teeken van den Zoon des Menschen kan niet meer verdwijnen van den hemel.

Reinen van harte en armen van geest; dorstenden naar

---

1) Julianus, *Epp.* 49; 62; 63; en Fragmentum, p. 305.

2) Gaston Boissier, *Rev. des deux Mondes* 1880, t. XL. p. 111.

3) Helmolt, *Welgeschichte*, B. IV: *Die Randländer des Mittelmeeres*, S. 202. — Vgl. J. J. Esser, *De pauperum cura apud Romanos* (1902).

4) Door Juliaan, *Ep.*49 wordt de deugd der Christenen genoemd: ἡ πεπλασμένη σεμνότης κατα τὸν βίον; hij schijnt te bedoelen, dat de heidenen oprecht moeten beoefenen wat de Christenen doen uit geveinsdheid.

gerechtigheid en zwervers, uitziende naar licht en naar waarheid; de wereld, in de diepte van leed en ellende, en duizenden zielen in hun stille, verborgen deugd hielden de oogen gericht naar den goddelijken Meester en strekten, naarmate de tijden meer boos waren, de armen met vuriger smeekingen uit naar het Kruis.

De wachters stierven niet weg op de tinne des tempels en God gaf sterkte tot verheffing van Sion en tot opbouw der geteisterde muren van Jeruzalem. Wat de keizerlijke wijsgeer verachtte, werd gezegend door Athanasius, Basilius, Hilarius, Martinus van Tours en zoovele sterken des geloofs. Bewonderenswaardige vrouwen, wijs en vroom, schonken zonen aan Gods Kerk, waarachtige Christenmannen, die den juliaanschen storm zouden zien afdrijven, na machteloos geweld, en die waren uitverkoren om de Christenheid te wapenen tegen toekomende gevaren. Te Antiochië, als in de schaduw van het paleis, waar de keizer zijne critiek op het Christendom schreef, en aan de zijde der edele Anthusa, begon de onweerstaanbare Joannes Chrysostomus die rijke gaven te ontvouwen, waardoor hij den triomf der christelijke idee, maar tevens de onvergankelijke waarde ook van grieksche schoonheidsvormen opnieuw aan zijne geloofsgenooten zou openbaren. Onuitsprekelijk bemind door Monica, zijne heilige moeder, stond te Tagaste een nog rijker genie in zijnen eersten bloei, Augustinus, de zoon zooveler tranen en gebeden. Hij zou door twee groote daden van wijsheid en liefde den godsdienst en de Kerk van Christus wreken. Juliaan's ethica en ascese, hoe mannelijk en edel ook, waren arm aan barmhartigheid jegens de zwakken, en onbekend met berouwhebbende liefde en ware verdeemoediging des harten [1]). Op zijn gastmaal zijn sterk en fier de wijzen aangezeten, maar in de zaal is geen balsemgeur uit de albasten kruik eener boetende Magdalena: hoeveel schoone spreuken daar worden vernomen over wijsgeerige beheersching en mannelijke daden, niemand spreekt het uit, dat vele zonden worden vergeven aan wie veel hebben liefgehad. De heilige

---

[1]) Julianus, *Caesares*, p. 336. *Contra Christianos*, lib. II, Cyrilli Fragm. 39.

bisschop van Hippo beschaamt met zijne *Belijdenissen* den smadenden keizer: alleen het Christendom kent zulke verzuchtingen der ziel naar God; zulke verrukkingen voor de waarheid; zoo heilige liefdevlammen. Profetisch in zijn ijvergloed voert de machtige denker de antichristelijke wijsheid naar den verheven berg zijner beschouwingen, en toont haar *de Stad Gods* [1]). Hoe bekrompen was de polytheïstische critiek! Daar ontvouwt het zich voor den verruimden blik, dat nieuwe koninkrijk der zielen. Door den aandruischenden volkerenvloed worden oude wereldmachten verzwolgen. Doch alle eeuwen zal de wereld zich blijven hernieuwen door de eenheid der geopenbaarde waarheid; een smetteloos Offer zal het outaar heiligen, genade afsmeekend over de lijdende wereld, en in geloof, hoop en liefde zullen zij, die met Christus gaan, een weg van gerechtigheid en oprechte deugd bewandelen. Geen vijandschap der Stad Gods tegen de ware beschaving van menschelijk weten; van ordening der samenleving; van kunst en van schoonheid: maar het laatste doel van den pelgrimstocht ligt hooger, in het rijk van vrede, waar God alles in allen zal wezen. Strijd zal hier blijven, door ongerechtigheden van binnen en vervolgingen van buiten. Christus' werk nochtans blijft, wat er ook moge vergaan. Tusschen de vervolgingen der wereld en de vertroostingen Gods zet de Kerk hare pelgrimsreis voort tot de voleinding der wereld: *usque in hujus saeculi finem, inter persecutiones mundi et consolationes Dei peregrinando procurrit Ecclesia* [2]).

Keizer Juliaan heeft dezen tocht niet medegemaakt. Hij heeft zijn groote gaven, helaas! gebruikt tegen den Christus.

Zijn cultuurkamp is eene openbaring zijner macht geweest. Zijne macht en zijn werk zijn bezweken. Wij hebben gezien, hoe hij den strijd heeft gevoerd en hoe die strijd nog in de moderne wereld tot een teeken is geworden van tegenspraak; wat hem zooverre van het Christendom heeft afgebracht en hoever hij is meegesleept door den geest der ontkenning.

---

1) Vgl. S. August. *Confessiones* en *De civitate Dei*, passim.

2) S. August. *De civit. Dei*, XVIII, 51.

Na zooveel eeuwen is het groote drama, waarin de keizer met zijn cultuurkamp een betreurenswaardige rol heeft gespeeld, nog niet ten einde.

Altijd opnieuw gaat de wereld ter verovering uit eener hoogere beschaving. Dit is haar recht. Niet ijdel toch zijn de natuurlijke krachten, door den Schepper in de redelijke wezens gelegd. Alwat waar is, alwat goed en schoon en edel is, verdient, dat het worde nagestreefd. Zij, die deze dingen zoeken, weerstaan den Christus niet; want zijne genade kwam de menschelijke natuur niet verwoesten, maar verheffen. Tragisch wordt eerst alle menschenwerk, wanneer het den geest verblindt en de ziel gevoelloos maakt voor het bovennatuurlijk genadeleven door Christus.

In vele vormen herhaalde zich de strijd van keizer Juliaan, en nog nieuwe ontgoochelingen, als gevolg van den hernieuwden strijd, wachten de wereld.

Het geloof verliest daarbij het vertrouwen niet. De loop der tijden wordt onzichtbaar beheerscht door Christus, wien eer en heerlijkheid toekomen door alle eeuwen.

Amsterdam, 1904. p. J. V. De Groot, Ord. Pr.

RADIO-ACTIVITEIT.

(Vervolg en slot van bl. 317 vv.)

VIII. RADIO-ACTIEVE VERANDERING.

We willen nu de verschillende verschijnselen, die de radio-actieve stoffen vertoonen, zooals: het uitzenden van α-, β- en γ-stralen, het ontwikkelen van warmte, het afgeven van radio-actieve emanatie, het opwekken van geïnduceerde radio-activiteit, onder een algemeen gezichtspunt gaan samenvatten. We zullen daartoe gebruik maken van eene bepaalde, door Rutherford en Soddy uitgewerkte theorie. Opgemerkt moet worden, dat er in sommige punten moeilijkheden zijn, die nog niet zijn opgelost, en wel van zoodanigen aard, dat er natuurkundigen gevonden worden, die op sommige punten aan eene andere theorie de voorkeur geven. Over het algemeen echter schijnt genoemde theorie zich op het oogenblik het nauwst bij de experimenteele feiten aan te sluiten, en in ieder geval geeft zij het op dit oogenblik best uitgewerkte beeld. Wij zullen niet de verschillende afwijkende meeningen vermelden, dit heeft voor dengene, die wat meer buiten de beoefening der natuurkunde staat, weinig nut. Het zij hem genoeg te weten, dat er nog voortdurend door een groot aantal natuurkundigen hard wordt gewerkt aan de vermeerdering van onze kennis omtrent de radio-actieve stoffen en de verschijnselen, die zij in het leven roepen, en dat er nog veel is, wat opgehelderd moet worden. Als hij dan tevens bedenkt, dat de kennis, die wij nu reeds bezitten, slechts dagteekent van een zeer klein aantal jaren, dan zal hij zeer zeker niet verwachten, dat reeds nu eene alle verschijnselen juist omvattende en bevredigend verklarende

theorie kan worden gegeven. Integendeel zal hij er dan op voorbereid zijn, dat er mogelijk in de naaste toekomst verschijnselen zullen worden ontdekt, die het noodig zullen maken de theorie op verschillende punten te wijzigen, misschien zelfs eene theorie op nieuwe grondslagen op te bouwen. Toch is eene theorie, al is zij dan ook nog op sommige punten gebrekkig, van groot nut: in de eerste plaats voor den onderzoeker, niet alleen wijl het opstellen van eene voorloopige theorie het natuurlijke uitgangspunt is om tot eene betere theorie te geraken, maar ook omdat de voorloopige theorie hem wegen aanwijst voor stelselmatige nieuwe proefnemingen; in de tweede plaats is voor den leek ook eene voorloopige theorie van nut, als zij in staat stelt de bekende verschijnselen met elkander en met andere in verband te brengen, en zoodoende een overzicht over het geheele complex van verschijnselen kan vergemakkelijken.

De hypothese, waarvan de theorie van Rutherford en Soddy uitgaat, is deze, dat het atoom van een radio-actief element eene verandering ondergaat. Op bl. 183 van de Augustus-aflevering noemden wij reeds de voorstelling, die men zich van een atoom kan vormen, als bestaande uit eene verzameling van een groot aantal electronen. Deze electronen zullen op elkander, als zijnde alle negatief geladen, eene afstootende werking uitoefenen. Daarbij moet tevens het bestaan van eene positieve lading worden aangenomen, daar immers het atoom, als geheel, neutraal is. De positieve lading oefent op de electronen eene aantrekkende werking uit. De verschillende electronen zullen zich dan zoo kunnen rangschikken, dat het geheel van de krachten, die zoowel door de andere electronen als door de positieve lading op elk electron worden uitgeoefend, evenwicht maakt. Het complex van electronen zal daartoe zich op eene zeer bepaalde wijze — als het aantal electronen gegeven is, dat aan de vorming van een atoom deelneemt — moeten rangschikken. Niet onwaarschijnlijk is het, dat de electronen in het atoom zich bewegen. Ook dan zal aan een bepaalden regel moeten voldaan zijn, opdat de verzameling van electronen als zoo-

danig blijft bestaan. Men zou dus ook dan eenigermate kunnen spreken van eene zekere rangschikking der electronen in het atoom, zoodanig dat het atoom kan blijven bestaan.

Werken er op het atoom geene krachten, die de rangschikking zijner electronen veranderen — dus, in het geval van bewegende electronen, die aan deze beweging eene verandering mededeelen, welke invloed kan hebben op de bestaanbaarheid van het atoom — dan blijft het atoom als zoodanig wat het was. Dit was gedurende langen tijd het standpunt van de wetenschap, toen men het scheikundige atoom voor onveranderlijk hield. Bij de behandeling van de electriciteitsgeleiding door gassen bleek echter reeds, dat er gevallen zijn aan te wijzen, waarin het atoom door uitwendige krachten ontbonden wordt in een electron en een positief ion. Men kan zich gemakkelijk voorstellen, dat verschillende atomen, die zich onderscheiden door een verschillend aantal electronen in het atoom, niet even gemakkelijk tengevolge van uitwendige krachten uiteenvallen.

Men is door het bovenstaande er op voorbereid, nu nog een stap verder te gaan, en zich voor te stellen, dat er complexen van electronen kunnen bestaan, die zoodanig zijn, dat zij tengevolge van zeer geringe invloeden van buiten uit elkaar vallen. Daar men nu altijd te doen heeft met een groot aantal atomen, die bovendien, casu quo vereenigd tot moleculen, voortdurend in beweging zijn, kan men zich gemakkelijk denken, dat er onder dat groote aantal telkens eenige zijn, die in zoodanige omstandigheden geraken, dat zij uit elkander moeten vallen. Men verkrijgt dan den toestand, dat in de stof, die gevormd is met dergelijke weinig stabiele atomen, voortdurend een zeker aantal van deze atomen uiteenvallen. De producten, die bij dit uiteenvallen ontstaan, kunnen zijn of één electron met een positief ion, of wel twee complexen van electronen, elk complex gecombineerd met een gedeelte van de oorspronkelijke positieve lading van het atoom. Het zal afhangen van de oorspronkelijke rangschikking der electronen in het atoom, in welke deelen dit zal uiteenvallen.

Wil men de verschijnselen, die radio-actieve lichamen vertoonen — zooals b. v. het uitzenden der α- en β-stralen, dat is het uitschieten met groote snelheid van geladen deeltjes — verklaren uit het uiteenvallen van het atoom der radio-actieve stof, dan moet men aannemen, dat hierbij eene betrekkelijk groote hoeveelheid arbeidsvermogen vrij wordt. Men kan zich voorstellen, dat de electronen in het atoom van te voren zeer groote snelheden, b. v. als omwentelingssnelheid rond het zwaartepunt, bezitten, en dat het electron of de groep van electronen, wanneer deze uit het atoom treden, die snelheden behouden. Men denke bijvoorbeeld aan een steen, die aan een koord vastgehouden, met groote snelheid wordt rondgeslingerd; breekt het koord, dan vliegt de steen met groote snelheid weg. Men kan zich ook voorstellen, dat het electron (of de electronengroep), dat uit het atoom treedt, dit slechts kan doen, als het tengevolge van de afstootende krachten der overige electronen in zeker oogenblik in eene bepaalde richting eene zeer groote kracht ondervindt; het zal dan tengevolge van deze groote kracht bij het uittreden uit het atoom eene groote snelheid ontvangen. In beide gevallen zien we in het atoom eene bron van arbeidsvermogen: of wel de kinetische energie der zich snel bewegende electronen, of wel de potentieele energie der tusschen de electronen werkende krachten.

Scheiden we nu het onwezenlijke van het wezenlijke af, dan is de hypothese van Rutherford en Soddy deze, dat in radio-actieve stoffen voortdurend een deel der atomen bezig is uiteen te vallen, waarbij met groote snelheid hetzij electronen, hetzij geladen deeltjes, wier massa vergelijkbaar is met die van een waterstof-atoom, worden uitgezonden. Een dergelijk proces wordt door hen *radio-actieve verandering* genoemd.

De verschillende radio-actieve elementen als uranium, thorium, radium, komen daarin overeen, dat zij in de rij der elementen de hoogste atoomgewichten bezitten. Het is dus te begrijpen, dat het uiteenvallen van het atoom van zoo'n radio-actief element aanleiding kan geven tot het uitzenden

van meerdere α-stralen. Het uitzenden der verschillende α-stralen geschiedt nu in verschillende stadia, m. a. w. de radio-actieve verandering heeft trapsgewijze plaats als volgt. Het oorspronkelijke atoom geeft onder uitzending van één[1]), misschien van meerdere α-stralen tegelijk, het aanzijn aan een kleiner radio-actief atoom. Dit laatste kan eenigen tijd blijven bestaan, doch is evenals het eerste, niet standvastig, en valt ten slotte uiteen in één of meerdere α-stralen of wel in een β-straal en in een nieuw kleiner radio actief atoom. Dit gaat zoo in verschillende stadia verder, totdat men ten slotte komt tot een standvastig atoom of ion als eindproduct der radio-actieve verandering. Deze verschillende stadia zijn te herkennen: 1°. door het bestaan der verschillende tusschen-toestanden, waartoe, zooals we zullen zien, de emanatie en de geïnduceerde radio-activiteit behooren; 2°. doordat de verschillende stadia zich kenmerken door eene verschillende snelheid, waarmede de respectievelijke veranderingen verloopen.

We zullen ons nu een zoo volledig mogelijk beeld der boven in beginsel geschetste radio-actieve verandering trachten te verschaffen.

Rutherford en Soddy hebben aangetoond, dat, wanneer men uit eene oplossing van thoriumnitraat met behulp van ammoniak thoriumoxyde neerslaat, dat dan het neergeslagen thoriumoxyde minder radio-actief is dan thoriumoxyde in andere omstandigheden (b.v. als dit gedurende geruimen tijd aan zich zelve overgelaten geweest is). Daarentegen is de vloeistof waaruit het thoriumoxyde neergeslagen werd, radio-actief; dampt men haar tot droog toe in, dan verkrijgt men een zeer klein overschot, hetwelk bij gelijk gewicht 2500 maal meer radio-actief is dan het thoriumzout. Genoemde natuurkundigen noemen het radio-actieve lichaam, dat zich in dit overschot bevindt, *thorium-X*. Het thorium-X is eene onstandvastige stof. Na verloop van eenige weken heeft het overschot zijne activiteit verloren, het thorium-X is dan

---

[1]) We noemen *één* α-straal: *één* met groote snelheid voortvliegend positief deeltje.

verdwenen [1]). Zoolang het bestaat, zendt het thorium-X overvloedig thoriumemanatie uit.

Het thorium-X is dus op te vatten als de eerste (ten minste tot heden bekende) tusschenvorm van de radio-actieve verandering van het thoriumatoom.

Er zijn evenzoo redenen om aan te nemen, dat het eerste product van de radio-actieve verandering van het uranium is eene nieuwe vaste stof: *uranium-X*.

De beide genoemde radio-actieve veranderingen: van thorium in thorium-X, en van uranium in uranium-X, gaan gepaard met de uitzending van α-stralen.

De tweede stap in de radio-actieve verandering van het thorium geeft uit het thorium-X de thoriumemanatie, onder uitzending van α-stralen. Het product van de radio-actieve verandering van het uranium-X is tot heden nog niet bekend. Evenmin is tot heden bekend een tusschenvorm tusschen radium en radiumemanatie. Misschien bestaat eene zoodanige tusschenvorm niet, en gaat het radiumatoom onder uitzending van α-stralen onmiddellijk over in de radiumemanatie.

De emanaties zijn gassen met een vrij hoog moleculairgewicht (b.v. tusschen 40 en 100). Bij hunne radio-actieve verandering ontstaan de deeltjes, die de dragers zijn der geïnduceerde radio-activiteit. Deze deeltjes hebben eene positieve lading. Dit blijkt uit het volgende.

Bevindt zich in de ruimte, die de emanatie bevat, een negatief geladen lichaam, dan zet zich de geïnduceerde radio-activiteit bijna uitsluitend hierop af. Is het lichaam daarentegen positief geladen, dan blijft het inactief, en worden de wanden van het vat radio-actief. Werkt in de ruimte, waarin zich de emanatie bevindt, geen electrische kracht, dan zet zich de geïnduceerde radio-activiteit af op het oppervlak van al de lichamen, die zich in de gesloten ruimte bevinden [2]).

In overeenstemming daarmede, dat de overblijvende produc-

---

[1]) In dien tijd heeft het thorium zelf zijne oorspronkelijke radio-activiteit herkregen.

[2]) De emanatie zelf verplaatst zich niet onder de werking van eene electrische kracht. Zij is dus niet electrisch geladen.

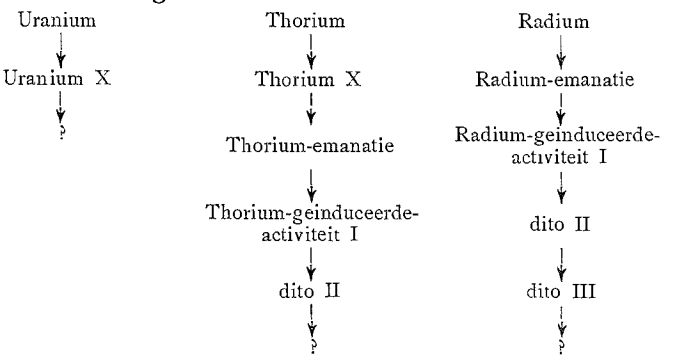
ten der radio-actieve verandering van de emanaties positieve deeltjes zijn, blijkt dat de straling gevormd wordt door negatieve deeltjes [1]).

De geïnduceerde radio-activiteit vertegenwoordigt derhalve bij het thorium den derden tusschenvorm van de radio-actieve verandering, bij het radium, voor zoover tot heden bekend, de tweede[2]).

De geinduceerde radio-activiteit, ondergaat, als zijnde radio-actief, weer verandering. Verscheidene eigenaardigheden in het verloop van de straling met den tijd, kunnen worden verklaard, door aan te nemen, dat er nog verschillende elkaar opvolgende vormen zijn van gereduceerde radio-activiteit. In dit stadium van de radio-actieve verandering worden β-stralen uitgezonden, dus electronen in vrijheid gesteld.

De eindproducten, die tenslotte tengevolge van de radio-actieve verandering ontstaan, zijn nog niet bekend. Een voortdurend sterker wordend vermoeden hieromtrent zullen wij straks mededeelen.

Als overzicht diene het volgende tabelletje, ontleend aan het artikel, waarin Rutherford en Soddy de theorie van radio-actieve verandering ontwikkelen:

[1]) Men zou verwachten, dat dit dan β-stralen zouden zijn. Volgens Rutherford en Soddy schijnt dit echter niet het geval te zijn, daar de uitgezonden stralen met een magneet weinig afgeleid worden, en in dit opzicht meer overeenkomst met α-stralen vertoonen. Dit punt behoeft nog nadere opheldering: men zou dan hier voor het eerst hebben: met groote snelheid uitgezonden negatieve deeltjes, die geen electronen zijn.

[2]) Mej. Gates vond, dat wanneer men een draad met geïnduceerde radio-activiteit tot witgloeihitte verwarmt, de geïnduceerde radio-activiteit bij zekere bepaalde temperatuur vervluchtigt en overdistilleert naar omringende koude lichamen.

De theorie voert derhalve het bestaan in van een aantal nieuwe lichamen, die in dit opzicht sterk van de gewone stoffen verschillen, namelijk dat hunne hoeveelheid is ver beneden de grens, die onderzocht kan worden met gebruikelijke methoden van chemische of spectroscopische analyse. Als een voorbeeld, dat dit geen argument is tegen hun specifiek stoffelijk bestaan, kan er op gewezen worden, dat hetzelfde het geval is voor radium zelf, zooals het in de natuur voorkomt. Geen scheikundige reactie, geen spectroscoop is voldoende gevoelig om radium in pikblende te ontdekken; eerst wanneer het gehalte aan radium door concentratie vele malen vermeerderd is, begint het karakteristieke spectrum van radium zich te vertoonen. Het is aan het echtpaar Curie, evenals aan Giesel, slechts gelukt aanzienlijke hoeveelheden zuivere radiumverbindingen te verkrijgen door het verwerken van vele tonnen pikblende. Zoo zouden eveneens de verschillende nieuwe stoffen, wier bestaan evenals dat van radium ontdekt is door middel van hunne radio-activiteit, ongetwijfeld binnen het bereik der oudere onderzoekings-methoden kunnen gebracht worden, indien het mogelijk was de hoeveelheid materiaal, waarmede gewerkt wordt, onbepaald te vergrooten.

De mogelijkheid een der radio-actieve stoffen in genoegzame hoeveelheid te verzamelen zoodat zij volgens de oudere methoden kan worden aangetoond, is in hooge mate afhankelijk van de snelheid, waarmede de radio-actieve verandering van die stof verloopt. Hoe langzamer de radio-actieve stof uiteenvalt, des te gemakkelijker zal het zijn, haar in grootere hoeveelheid te verzamelen. In dit opzicht onderscheidt zich radium, evenals uranium enz., gunstig van de hier genoemde nieuwe radio-actieve stoffen, daar zijn radio-actieve verandering uiterst langzaam verloopt.

Aangezien de hier beschouwde radio-actieve stoffen slechts in zoo geringe hoeveelheid optreden, dat zij alleen door middel van hunne radio-activiteit kunnen worden aangetoond, zoo zal het eindproduct van het radio-actieve proces, dat niet meer radio-actief is, zeer veel moeilijker kunnen gevonden worden. Deze eindproducten zijn dan ook nog niet met zeker-

heid gevonden; dit is in het boven gegeven tabelletje aangeduid door de vraagteekens.

In de in de natuur voorkomende mineralen, die radio-actieve elementen bevatten, heeft het boven geschilderde proces over eene zeer lange periode voortdurend plaats gegrepen. Men zou dus verwachten dat het eindproduct van de radio-actieve verandering, wanneer het tenminste niet kan ontsnappen, als een constante begeleider van de radio-actieve stoffen in de mineralen zal optreden. Daar nu het element helium constant als zoodanige begeleider gevonden wordt, heeft men wel gemeend dat het helium een zoodanig eindproduct zou zijn. Een steun zou deze opvatting kunnen vinden in de volgende feiten.

Eene oplossing van radium-bromide in water ontwikkelt voortdurend gassen. Deze gassen bestaan in hoofdzaak uit waterstof en zuurstof, en wel is de verhouding dezer twee gassen dezelfde als in water; zij kunnen dus ontstaan zijn door de ontleding van het water, dat als oplosmiddel dient. In deze gassen is echter steeds eene kleine hoeveelheid helium aanwezig [1]).

Ramsay en Soddy hebben radium-emanatie verzameld en deze met zuurstof onder lagen druk in eene Geissler'sche buis opgesloten. Zij stelden daarbij vast, dat het heliumspectrum, hetwelk oorspronkelijk niet aanwezig was, langzamerhand in hunne buis ontstond.

Wordt bevestigd [2]), dat men hier te doen heeft met de spontane ontwikkeling van helium in eene luchtdicht gesloten buis, die radium bevat, dan heeft men hier voor zich een feit van fundamenteele beteekenis. Men heeft hier dan het eerste geval, dat een der bekende scheikundige elementen ontstaat uit een ander element.

---

1) Een vast radiumzout ontwikkelt ook voortdurend gassen, die in eene gesloten buis een druk kunnen uitoefenen. Op het oogenblik, dat men een voor langeren tijd bereid, vast radiumzout in water oplost, wordt eene aanzienlijke gasontwikkeling waargenomen.

2) Himstedt en Meyer hebben in den allerlaatsten tijd deze proeven zorgvuldig herhaald, en zijn tot dezelfde slotsom gekomen.

Wij zagen dat de hypothese der radio-actieve verandering van het atoom, welke verandering gepaard gaat met het uitzenden van α- en β-stralen, ook gemakkelijk rekenschap kan geven van het ontstaan van gassen, als b.v. helium. Rest ons nog te zien of ook rekenschap gegeven kan worden van het uitzenden van γ-stralen, en van de spontane warmte-ontwikkeling.

Wanneer wij hebben een vast radium-zout, dan verandert voortdurend een zeker gedeelte der radium-atomen onder uitzending van α-stralen in radium-emanatie. Een gedeelte van deze emanatie ontwijkt, een ander, en wel een aanzienlijk gedeelte, blijft in het vaste radium-zout opgesloten, geoccludeerd (zie bl. 328). Deze geoccludeerde emanatie verandert ook, evenals de emanatie, die ontweken is, onder uitzending van α-stralen in geïnduceerde radio-activiteit, terwijl deze weer de verschillende veranderingen ondergaat, die aangeduid zijn in de tabel op bl. 797. Bij deze veranderingen worden ten slotte β-stralen uitgezonden. We zien dus, dat, hoewel de β-stralen slechts afkomstig zijn van geïnduceerde radio-activiteit, ze toch in de straling die direct van het radium-zout afkomstig is, ook zullen voorkomen, omdat dat radium-zout in het algemeen eene zekere hoeveelheid geïnduceerde radio-activiteit bevat. Nu zijn de β-stralen niet anders dan electronen, die met groote snelheid uitgezonden worden. Wij zagen in de Augustus-aflevering (bl. 188), dat wanneer zoo'n electron tegen een vast lichaam botst, en dus plotseling in zijne rechtlijnige beweging gestuit wordt, dat dan in den aether zich van af die plaats een electromagnetische stoot voortplant. Reeksen van zich achter elkander voortplantende plotselinge electromagnetische stooten vormen de Röntgen-stralen. Op bl. 187 aldaar werd uiteengezet, dat de zich in den aether voortplantende stoot het gevolg is van de plotselinge snelheidsverandering van het electron. Nu ondergaat het electron niet alleen eene plotselinge snelheidsverandering, wanneer het in zijne rechtlijnige beweging gestuit wordt, maar evenzeer wanneer het plotseling die rechtlijnige beweging verkrijgt, wanneer het electron plotseling van af het atoom met groote snelheid wordt afgeschoten. Wil men een analoog verschijnsel, men denke slechts aan den schok

die ontstaat, niet alleen wanneer een snel voortvliegende kogel plotseling in zijne vaart gestuit wordt doordat hij een vast voorwerp treft, maar ook op het oogenblik dat hij van het kanon of geweer wordt afgeschoten. Wij zien dus, dat het uitzenden der γ-stralen, die immers in karakter met de Röntgenstralen overeenkomen [1]), gemakkelijk zijne verklaring vindt.

Even gemakkelijk is dit het geval met de warmte-ontwikkeling. In het inwendige van eene hoeveelheid vast radiumzout worden voortdurend een groot aantal α-stralen uitgezonden, d. w. z. ionen met groote snelheid afgeschoten, wier massa overeenkoment met die van atomen. Een deel van die ionen zal de omliggende moleculen van het zout treffen en zoodoende van hunne snelheid verliezen. Ook hierbij zullen stooten in den aether optreden, die zich zullen voortplanten. Deze zullen echter weinig van beteekenis zijn, dat wil zeggen: het arbeidsvermogen, dat zich in den aether als stralen zal voortplanten, als gevolg van het veranderen der snelheid van de α-deeltjes, zal betrekkelijk gering zijn. Bij het uitzenden van Röntgenstralen tengevolge van de snelheidsverandering van electronen, hebben we steeds gesproken van een plotselingen stoot, en op dit plotselinge verdient hier de nadruk gelegd te worden. De electronen hebben ten opzichte van de moleculen, tegen welke zij botsen, eene zoodanige kleine massa, dat bij de botsing de snelheid van het electron in zeer kleinen tijd eene groote verandering zal ondergaan. Anders is het bij de botsing van een α-deeltje, een ion, tegen een molecuul. Hier zijn de beide massa's met elkander vergelijkbaar, hier geschieden de snelheidsveranderingen niet zoo plotseling, en zullen de stooten dus niet zoo hevig zijn; en tengevolge hiervan zal het uitzenden van Rontgenstralen niet of veel minder plaats hebben. Het arbeidsvermogen van beweging der botsende ionen gaat evenwel niet verloren, het wordt, tenminste voor een gedeelte, door de botsing met de moleculen omgezet in arbeidsvermogen van de onregelmatige beweging dezer laatste, dat is in warmte.

---

1) Men herinnere zich hier de reserve, uitgesproken in de noot van bl. 395.

Er zijn een paar vragen, die vooral in het begin der onderzoekingen betreffende radio-activiteit dikwijls gesteld zijn, en zich dan ook aan den onderzoeker, die voor het eerst met deze verschijnselen kennis maakt, onmiddellijk opdringen.

Het zijn de volgende. Hoe is het mogelijk dat radium voortdurend stralen uitzendt, warmte ontwikkelt enz. zonder dat tot heden eene verandering aan het radium zelf is kunnen geconstateerd worden? Vanwaar de energie, die het radium in den vorm van stralen, warmte enz. voortdurend ontwikkelt? Hoewel het antwoord reeds in het voorgaande ligt opgesloten, schijnt het niet zonder nut, hierop uitdrukkelijk terug te komen.

Wij hebben gezien, dat elke radio-actieve verandering gekarakteriseerd wordt door de snelheid, waarmede zij voortgaat. Zoo zagen wij, dat de radium-emanatie telkens in vier dagen tot de helft vermindert, de geïnduceerde radio-activiteit I in een half uur.

Zoo zal ook de radio-actieve verandering van het radium-atoom gekenmerkt worden door een zekeren tijd, waarin de hoeveelheid van het aanwezige radium tot op de helft vermindert. Die tijd is evenwel zóó lang, de verandering is zóó langzaam, dat haar snelheid nog niet met zekerheid is kunnen gemeten worden. Vermelden we evenwel twee schattingen, die daaromtrent gedaan zijn.

De Duitsche natuurkundige Wien mat de hoeveelheid electriciteit, die door de α-stralen van eene hoeveelheid radium wordt weggevoerd. Hij sloot daartoe 4 milligram radium-bromide op in een toegesmolten dunwandig glazen buisje. Door deze glazen wand werden de β-stralen doorgelaten, de α-stralen daarentegen tegengehouden. In de glazen wand was ingesmolten een platinadraad. De α-stralen gaven dan hunne electriciteit af aan deze platinadraad. Door geschikte hulpmiddelen kon hij de aldus per secunde ontwikkelde hoeveelheid electriciteit meten. De verhouding $^e/_m$ tusschen de hoeveelheid electriciteit en de massa van een positief ion is bekend [1]). Het was hem dus mogelijk de totale massa

[1]) Zie Augustus-aflevering bl. 185.

der in de secunde uitgezonden α-deeltjes te berekenen. Hij vond, dat 1 gram radium per secunde uitzendt eene massa van ongeveer 10^{-14} gram [1]), of per jaar 3×10^{-7} gram $=$ 3×10^{-4} milligram $=$ 0.0003 milligram. Het is te begrijpen, dat eene dergelijke geringe gewichtsvermindering tot heden nog niet met de balans is kunnen geconstateerd worden.

De schatting van Ramsay en Soddy levert eene andere uitkomst. Zij meenen de hoeveelheid emanatie, door eene zekere hoeveelheid radium-bromide in zekeren tijd ontwikkeld, in hunne proeven gemeten te hebben, en leiden daaruit af, dat in het tijdsverloop van een jaar $^1/_{1000}$ van de hoeveelheid radium verandert, omgezet wordt in emanatie. Dit zou dus per gram radium bedragen 1 milligram. Dit bedrag zou zeer zeker met behulp van de balans kunnen worden aangetoond. De beide schattingen loopen dus ver uiteen. Nadere proeven zullen hierover meer licht moeten verspreiden.

Is dus volgens de schatting van Wien de massa, die door het radium per secunde wordt uitgezonden zeer klein, toch is zij voldoende om het uitzenden van eene betrekkelijk groote hoeveelheid arbeidsvermogen te verklaren. Verreweg de grootste hoeveelheid arbeidsvermogen komt vrij als arbeidsvermogen van beweging der α-stralen. Zooals bekend zal zijn, wordt de hoeveelheid arbeidsvermogen van beweging van een lichaam gegeven door $\frac{1}{2} m v^2$, waar m voorstelt de massa, v de snelheid van het lichaam. Nu is bij de α-stralen wel m, de massa per secunde uitgezonden, klein, doch daarentegen is de snelheid v zeer groot (1.65×10^9 centimeters per secunde wordt daarvoor door Wien aangenomen), terwijl de invloed van v op het resultaat, wegens het optreden van de tweede macht, zeer groot is. Wien leidt zoo af dat door 1 gram radium per secunde eene hoeveelheid energie $=$ 15000 ergs [2]), dat is per jaar 5×10^{11} ergs $=$ 10000 gram-caloriën wordt uitgezonden.

---

1) 10^{-14} beteekent 1 gedeeld door 10^{14} (zie Augustus-aflevering bl. 177).

2) Een erg is de eenheid van arbeid of arbeidsvermogen in het centimeter-gram-secundestelsel van eenheden. Het is de arbeid, die verricht wordt door eene kracht van 1 dyne $=$ $^1/_{981}$ gram, wanneer het aangrijpingspunt van de kracht zich over 1 centimeter in de richting dier kracht verplaatst.

Reeds bij de warmteontwikkeling door het radium merkten we op, dat de hoeveelheid energie, die een grammolecuul radium kan ontwikkelen, zeer groot is ten opzichte van de hoeveelheden energie, die bij de heftigste scheikundige werkingen optreden. De energie der scheikundige processen wordt ontleend aan het arbeidsvermogen, dat verschillende atomen ten opzichte van elkander bezitten. De theorie der radioactieve verandering daarentegen schrijft de energie, die bij de radio-actieve verschijnselen optreedt, toe aan het inwendige arbeidsvermogen van het atoom. Het schijnt derhalve, dat we moeten aannemen, dat de inwendige energie der atomen zeer veel grooter is dan het scheikundige arbeidsvermogen. Bedenkt men, dat de groote ontwikkeling der techniek en industrie in de laatste eeuw slechts mogelijk was doordat men heeft leeren partij trekken van de scheikundige energie, die in de steenkool lag opgehoopt, dan ziet men gemakkelijk ook van practische zijde het hooge belang dezer onderzoekingen betreffende radio-activiteit, nu wij in het scheikundige atoom eene bron van energie zien, die de eerste in rijkheid zoo verre overtreft. Het komt er slechts op aan, of de middelen zullen gevonden worden om ons deze bron van energie ten nutte te maken.

Wanneer we het hier behandelde nog eens overzien, dan vinden we, dat de zeer merkwaardige en in aard zoo verschillende verschijnselen van radio-activiteit alle het gevolg zijn van ééne enkele oorzaak. Het bestaan van het atoom van enkele der zwaarste elementen is niet onbegrensd, maar wordt bepaald door eene zekere tijdruimte, afhankelijk van de structuur van het atoom. Het atoom verandert niet geleidelijk van eigenschappen, er is schijnbaar geen enkele aanwijzing van het naderende einde, maar eensklaps, als door eene explosie, vliegt het atoom in stukken uiteen. Het uiteenspatten van het atoom doet eene hoeveelheid arbeidsvermogen vrij worden, die in geen enkel ander natuurverschijnsel geëvenaard wordt. Dat proces gaat steeds voort: in een zeker tijdsdeel heeft van een zeker aantal atomen steeds eene bepaalde fractie dat proces ondergaan. Wij kunnen daarop vooralsnog

geen invloed uitoefenen: want de tijd, waarin de helft van zekere radio-actieve stof is veranderd, wordt niet gewijzigd, aan welke scheikundige of physische bewerkingen wij haar ook blootstellen.

Het schijnt derhalve, dat wij hier hebben te doen met een verschijnsel, dat slechts in ééne richting verloopt. Het is wel is waar mogelijk, dat de toekomst ons leert het bestaan van een proces in de natuur, waarbij de radio-actieve stoffen worden opgebouwd uit niet radio-actieve. Is dat echter niet het geval, dan worden we wellicht hier op de meest sterk sprekende wijze gevoerd tot de volgende algemeene vraag. Kosmische evolutie schijnt, voor zoover ons tot heden bekend is, slechts in ééne richting voort te gaan, en wel zoodanig dat zij zich zelf uitput: kan zij eene eeuwigheid zoo voortgegaan zijn? Of hoe kan zij zijn ontstaan? De mogelijkheid van verandering der atomen, en het optreden van groote hoeveelheden energie daarbij, kan wel den tijd, gedurende welken de voortdurende evolutie, zooals wij die kennen, in ééne richting blijft voortgaan, verlengen. Het vraagstuk van haren oorsprong dringt zich echter des te meer aan ons op.

DR. W. H. KEESOM.

EEN NIEUW WERK OVER METHODE VAN ONDERWIJS.

»Surtout pas de pédagogie! Tel est le sentiment général dans les pays de langue française" [1].

Dit gebrek aan belangstelling, waarover de hoogleeraar in de pedagogiek aan de katholieke Universiteit te Freiburg voor een drietal jaren zijn leedwezen uitsprak, beperkt zich — ten minste wat het middelbaar en hooger onderwijs betreft — niet tot Frankrijk en Zwitserland. Ook bij ons heeft het woord pedagogiek voor velen een onaangenamen klank: het riekt naar pedanterie en schoolvosserij. Menigeen beschouwt het als een uitgemaakte zaak, dat men zich bij het onderwijs alleen moet laten leiden door zijn eigen gezond verstand; men bekommere zich niet om de methoden van anderen, maar vinde ieder voor zich zijn eigen weg: »surtout pas de pédagogie".

Terwijl bij de studie voor de onderwijzers de opvoedkunde een zeer voorname plaats inneemt, en bij het examen een nauwkeurig onderzoek wordt ingesteld niet alleen naar de kennis van den candidaat maar ook naar de wijze, waarop hij zijne leerlingen deze kennis zal mededeelen, wordt bij het hooger onderwijs de pedagogiek èn in de opleiding èn in de examens bijna geheel en al verwaarloosd.

Voor onze studenten in de medicijnen wordt de wetenschappelijke opleiding op de colleges aangevuld door practische werkzaamheden in de klinieken en het recht om patiënten te behandelen wordt hun eerst verleend, nadat zij zich onder bevoegde en verantwoordelijke leiding hebben geoefend en de noodige proeven van bekwaamheid hebben afgelegd.

---

[1] R. Horner, *l'Enseignement des langues vivantes*, p. 5.

Doch om onderwijs te geven aan Gymnasium of H. B. S. wordt het voldoende geacht, eene zekere dosis wetenschappelijke kennis te bezitten en men vraagt er niet naar, of de leeraar ook practisch gevormd is en den weg en de middelen kent om ook anderen — met name kinderen en jongelieden van 16, 17 jaar — op de hoogte te brengen.

Zoo wordt voor alles een practische beroepsopleiding gegeven en gevorderd, behalve voor onze aanstaande leeraren.

Slechts aan één onzer universiteiten wordt onderwijs gegeven in de pedagogiek, n.l. door Dr. Gunning te Amsterdam. Indien men veronderstelt, dat de pedagogiek der verschillende vakken, de Méthodologie Spéciale, door ieder der hoogleeraren afzonderlijk gegeven wordt, vergist men zich deerlijk. Hoe hoog-wetenschappelijk het onderwijs aan onze universiteiten ook zijn moge, pedagogisch en practisch is het — ten minste voor aanstaande docenten — dikwijls niet.

De philologisch-critische richting van ons hooger onderwijs in de letteren doet noch de literarisch-aesthetische noch de pedagogische vorming voldoende tot haar recht komen.

Dat hieruit groote nadeelen voor het onderwijs op Gymnasium en Hoogere Burgerschool, zoowel voor de leeraren als voor de leerlingen voortvloeien, spreekt vanzelf. Hoe moet de jeugdige, onervaren docent beginnen? Welke methode zal hij volgen? Hij verkeert in de grootste onzekerheid; weifelend en aarzelend gaat hij aan het werk. Misschien laat hij zich uitsluitend leiden door eenige vage reminiscenties van de methoden, door zijn eigen leeraren vroeger op hemzelf toegepast.

In plaats dat een practische opleiding ons gewaarschuwd had tegen die fouten, waarin eerstbeginnenden gewoonlijk vervallen, en ons had gewezen op verkeerde persoonlijke eigenaardigheden, die ons bij het onderwijs later zouden hinderen, in plaats dat men ons te voren geleerd had, hoe de verschillende leerstoffen te behandelen, hoe wij *niet* en hoe wij *wel* moeten doen, zijn wij geheel en al aan onszelven overgelaten, en moeten wij onzen weg zoeken zonder gids, ja zelfs zonder te weten waar een veiligen gids te vinden. Immers, hoe uitgebreid onze bibliographische kennis ook zijn

moge, zij strekt zich niet uit tot het meest practische gedeelte van ons vak: de methode van onderwijs.

Zoodoende hebben we geen andere pedagogische leermeesters dan onze eigen fouten. De klas wordt als proefveld en de schooljeugd voor een experimentum in corpore vili gebruikt. Eerst wanneer wij door eigen proefnemingen gezien hebben, hoe wij ons onderwijs niet moeten inrichten, en nadat zoodoende èn leeraar èn leerlingen gedurende eenigen tijd de slachtoffers zijn geweest van onze gebrekkige opleiding, komen wij langzamerhand op den goeden weg.

Geheel anders is het in Duitschland met de vakopleiding der leeraren gesteld. Hier wordt op de zoogenaamde Gymnasial-Seminare, na afloop der universitaire studiën, ruimschoots gelegenheid geboden tot practische vorming.

Deze Gymnasial-Seminare zijn verbonden aan gewone gymnasia, waarvan de directeur en eenige leeraren, behalve hunne lessen aan de gymnasiasten, nog eenige jaren pedagogisch onderricht geven aan de aspirant-leeraren. Deze laatsten bezoeken nu en dan de lessen in de verschillende klassen (Musterlektionen) en geven ook van tijd tot tijd klassikaal onderwijs (Probelektionen) in tegenwoordigheid van den directeur, den leeraar der klasse en de andere aspirant-leeraren, die allen, na afloop der les, hierover van gedachten wisselen, nuttige wenken geven en op tekortkomingen en verkeerde eigenaardigheden wijzen [1]).

Het is gebleken, dat door deze proeflessen het onderwijs nergens schade heeft geleden. Immers, de aspirant-leeraar zal zijne les buitengewoon goed voorbereiden; door het bijwonen der voorafgaande les of door een onderhoud met den klasseleeraar zal hij in staat zijn de leerstof bij het van te voren behandelde te doen aansluiten, en, last not least, het ongewone dezer Probelektion zal de leerlingen vanzelf tot groote oplettendheid prikkelen.

Men herinnert zich nog, dat de onder het vorig ministerie

1) Vgl. Charles Chabot, *La Pédagogie au Lycée, Notes de Voyage sur les Séminaires de Gymnase en Allemagne* en de gunstige recensie van dit werkje in de *Etudes*, jg. 1903.

benoemde commissie tot herziening der Wet op het Middelbaar Onderwijs den wensch uitsprak, dat ten minste één dergelijk instituut in ons land mocht worden opgericht.

Ook in België wordt aan de pedagogische opleiding der leeraren heel wat meer zorg besteed dan bij ons. Zoo wordt aan de universiteit te Leuven niet alleen onderwijs gegeven in de pedagogiek, maar tevens wordt na het candidaatsexamen aan de aanstaande leeraren de gelegenheid geboden zich practisch te vormen door het geven en het bijwonen van lessen in het bisschoppelijk college van St. Pierre, onder leiding van den hoogleeraar in de pedagogiek. Ofschoon deze practische cursus volgens de wet facultatief is, wordt hij door de meeste studenten gevolgd, en is hij voor de aanstaande priesterleeraren van het aartsbisdom Mechelen zelfs verplichtend.

In Nederland is, behalve eenige artikelen in het *Tijdschrift voor Opvoeding en Onderwijs*, tot nog toe zeer weinig belangrijks verschenen, waarmede onze leeraren hun pedagogisch te-kort kunnen aanvullen.

Het onlangs verschenen werk van den Leuvenschen hoogleeraar Collard [1]) zal daarom ook ten onzent in eene behoefte voorzien. In een lijvig boekdeel (450 blz.) worden ons niet alleen eenige hoogst behartigenswaardige wenken gegeven over methode van onderwijs in het algemeen (méthodologie générale), maar, wat vooral onze aandacht verdient, het onderwijs in elk der verschillende vakken — Latijn, Grieksch, moedertaal, levende talen, geschiedenis en aardrijkskunde — wordt in het tweede gedeelte (méthodologie spéciale) uitvoerig behandeld. Aan het Latijn worden 130, aan het Grieksch 80 bladzijden gewijd.

Men late zich niet afschrikken door den titel. Want men vindt hier niet de lange wijsgeerige, zielkundige beschouwingen, waardoor onze boeken over opvoedkunde zich dikwijls onderscheiden. De schrijver zegt in zijn voorrede: »J'ai donné à mon manuel un caractère essentiellement *pratique*". Geen algemeenheden maar bizondere gevallen — hier en daar

[1]) F. Collard, *Méthodologie de l'enseignement moyen*. Bruxelles, Maison Castaigne. 5 frs.

zelfs een schets van een geheele les — niet het abstracte maar het concrete, geen groote woorden maar eenvoudige practische opmerkingen, waaruit blijkt, dat de schrijver een man van de practijk is en dus niet schroomt in bizonderheden te treden. Professor Collard heeft niet alleen al het belangrijke geraadpleegd, dat over zijn onderwerp verschenen is — en het aantal boekwerken, brochures, tijdschriftartikelen en *Instructions scolaires* door hem vermeld, zal menigeen verbazen — maar hij geeft ons ook de hoogst merkwaardige bevindingen, door hemzelf aan tal van Belgische, Fransche en vooral Duitsche onderwijsinrichtingen opgedaan.

Wij hebben hier te doen niet met een wilden hervormer, zooals er op onderwijsgebied zoovele gevonden worden, maar met een man van de practijk, die de door hem geprezen en aanbevolen leerwijzen zorgvuldig onderzocht en aan de ondervinding getoetst heeft.

Bij de bespreking der verschillende vakken laat de schrijver telkens uitkomen, hoe de leeraar er zich steeds op moet toeleggen zijne leerstof zoo duidelijk mogelijk te behandelen, zoodat de leerling hem met aandacht en belangstelling en tevens zonder al te groote inspanning kan volgen. Door middel van platen, kaarten, portretten en vooral door middel van . . . het bord zal men zoo aanschouwelijk mogelijk trachten voor te stellen. Men denke niet, dat het krijt alleen door den leeraar in de wiskunde moet gebruikt worden, en dat het niet zou passen in de hand van een »professeur de langue et de littérature". Neen: »le meilleur professeur est celui, qui use le plus de craie". Hoe zal men een ingewikkelden latijnschen zin met tal van bijzinnen en conjunctieven beter uitleggen dan door eerst den stam, het geraamte er van op het bord te schrijven en de bepalingen en afhankelijke zinnen als even zoovele vertakkingen grafisch voor te stellen?

Bij het onderwijs in de klassieke talen waarschuwt prof. Collard vooral tegen die methode, welke de meesterstukken der oudheid behandelt als een magazijn van interessante, onregelmatige vormen en ingewikkelde zinnen, als een γυμνάσιον voor hersengymnastiek, een exercitieveld, liggend

te midden van het heerlijkste natuurschoon, waarnaar de recruten echter niet mogen omzien, uit vrees van de hoofdzaak uit het oog te verliezen.

Sommigen vestigen de aandacht der leerlingen meer op woorden en constructies dan op gedachte en inhoud en wijze van voorstelling. Zij vragen er alleen naar, of het geheugen van den leerling de woorden en vormen in zich heeft opgenomen en bekommeren er zich niet om, of geest en verbeelding met schoone gedachten en dichterlijke beelden verrijkt zijn. En terwijl de professor der poetica of ars dicendi met zijne leerlingen de theorie dezer schoone kunsten behandelt, vergeet zijn collega bij het lezen der dichters en redenaars op de practische toepassing dezer »regels" te wijzen, en het abstracte en in de lucht hangende der eene les te veraanschouwelijken en concreet voor oogen te stellen in de andere.

In de geschiedenis der letterkunde leest en leert men, dat Homerus uitmunt door zijn sobere maar krachtige en natuurlijke karakterteekening, en na het lezen der *Ilias* weet misschien geen der leerlingen te vertellen, waarin het karakteristieke der Homerische helden bestaat.

Zoo vertaalt men Virgilius en Homerus zonder zich aan de volgorde der verschillende boeken en onderdeelen te storen, en het gevolg is, dat de leerling duizenden verzen, ja misschien de geheele *Aeneis* of *Odyssea* vertaald heeft zonder in staat te zijn er in het kort den inhoud van weer te geven. Als de leerling het behandelde stuk maar goed vertaalt en zich rekenschap geeft van de moeielijke vormen en constructies, is men tevreden — immers, op het examen wordt niet meer geeischt — en toch, de taak van den leeraar is hiermee niet afgedaan, hierna komt eerst het eigenlijke literarische onderwijs, hèt onderwijs onzer humaniora. Vertaling zij niet einddoel maar weg en middel tot letterkundige ontwikkeling.

Laten wij den leerling niet alleen de regels der grammatica en de »regels" der schoonheid voor oogen houden, maar het schoone, de schoonheid zelve; leeren wij hem bewonderen

en genieten en doen wij hem de waarheid voelen van het woord van den Engelschen dichter:

»A thing of beauty is a joy for ever".

Heeft Verriest er ons in zijne Gezelle-lezingen niet aan herinnerd, dat »de jonge knapen zielen hebben, die ontwaken bij den glans en den klank van het schoone, en zinderen er bij, en medestralen en medezingen; dat zij hunkeren naar het schoone, en dat het schoone de natuurlijke spijs is van jonger zielen, die, met het schoone gevoed, opengaan en groeien en bloeien".

»Wij leerden de meesters niet, maar den uitleg": zoo was het in Gezelle's tijd, zoo is het hier en daar, tenminste volgens Prof. Collard, ook nu nog. »Trop souvent l'auteur n'est qu' un prétexte à commentaires; on tue l'écrivain pour faire des démonstrations sur son cadavre."

»Om het juiste midden te vinden" — aldus de Fransche Instructions Scolaires — »is het voldoende steeds het doel voor oogen te houden: het volmaakt begrijpen van den tekst in al zijn waarheid *en schoonheid.* Indien men hierop de aandacht gevestigd houdt, zal men zich niet in grammatische bizonderheden verliezen, maar evenmin de noodige grammatische verklaringen achterwege laten."

Beter is het de eerste tien minuten uitsluitend aan spraakkunst of kennis van het taaleigen te besteden dan de lectuur telkens door allerlei opmerkingen te onderbreken en den leerling met geweld uit de gedachtensfeer van het gelezene te rukken om met hem op grammatisch terrein over te springen. Sommigen beschouwen de lectuur als een uitgangspunt voor uitstapjes op het gebied der grammatica en der lexicologie, en in plaats van het gelezene voor den leerling meer te doen leven en te doen uitkomen, geven ze zooveel verklaringen en opmerkingen, dat de gedachte van den schrijver er onder verstikt en bedolven wordt.

Men brenge bij elk woord niet alle samenstellingen en afleidingen en uitdrukkingen te pas. Deze bederven het genot der lectuur. Zij hebben met den samenhang niets te maken en

kunnen dus evengoed afzonderlijk, buiten het zinsverband, in het begin of op het einde der les behandeld worden. Deze lange woordenreeksen doen overigens wel eens denken aan een ten-toon-stelling van woordenkennis. Zij komen dikwijls voort uit de zucht om, in plaats van den gedachtenrijkdom en den woordenschat van den schrijver, zich zelf en zijn eigen copia verborum zoo duidelijk mogelijk te doen uitkomen. IJdel werk! In het woordenboek vindt men dat alles op een rijtje, en nog heel wat meer. En niet zelden zal de leeraar tot de ontdekking komen, dat van al die aanhangsels weinig in het geheugen van de leerlingen is blijven hangen. Hij vestige dus vooral hunne aandacht op die woorden en uitdrukkingen, welke in het behandelde stuk werkelijk voorkomen en in het zinsverband gemakkelijk onthouden worden, en niet op alle mogelijke andere, die hieraan kunnen worden vastgehaakt.

Prof. Collard toont ons, dat het onderwijs moet zijn: »1°. grammatical et lexicographique, 2°. réel ou historique, 3°. littéraire" en in een twintigtal bladzijden zet hij uiteen, hoe men b.v. in het eerste boek van de *Ilias* het literarisch onderwijs tot zijn recht kan doen komen.

* * *

Voor het onderwijs in de moderne talen is Prof. Collard, evenals zijn Freiburgsche collega, een warm voorstander van eene gematigde en redelijk toegepaste *directe methode*. Zooals men weet, zoekt deze methode vooral haar steun in aanschouwelijk onderwijs: zij verbindt het vreemde woord *direct* met een voorwerp of een handeling, die aan den leerling, in werkelijkheid of op een afbeelding, aanschouwelijk worden voorgesteld. Men leert de vreemde taal in en door de vreemde taal, niet uit woordenlijstjes en vertalingen, maar *direct* van den onderwijzer.

De methode-Berlitz gaat vooral uit van het voorwerp, dus van het zelfstandig naamwoord, en gebruikt platen. De leerwijze-Gouin daarentegen neemt de handeling, het werkwoord, als uitgangspunt. Het beste en eenvoudigste is echter beide te combineeren.

Volgens de niet-directe methode leert men uit het boek van buiten: stoel = chaise; wanneer de leerling nu een stoel ziet en dit in het Fransch moet uitdrukken, heeft bij hem de volgende gedachtengang plaats: 1° dit is een stoel; 2° het *woord* stoel is in 't Fransch chaise; 3°. dus dit *voorwerp* heet chaise. Hij volgt niet den kortsten, den directen weg van het idee naar het Fransche woord, maar maakt een omweg en moet het Nederlandsch woord als verbindingsmiddel, als brug gebruiken. Hij *vertaalt* van de eene taal in de andere. Nu is dit op zich zelf niet zoo erg, maar het gevolg is, dat hij niet zoo gemakkelijk in de vreemde taal zal leeren denken en spreken en vooral, dat hij de vreemde woorden minder goed zal onthouden, omdat ze niet op natuurlijke, directe, on-middellijke wijze met het bedoelde voorwerp verbonden zijn. Hetzelfde geldt voor de werkwoorden. Als de leeraar zegt: »j'ouvre la porte" en tegelijkertijd de deur open maakt en daarna den leerling dit laat nadoen en nazeggen, leert deze de uitdrukking *direct*, zonder eenige vertaling. Immers, men leert hem niet, dat de *woorden* »ik maak de deur open" vertaald worden door: ik open — j'ouvre — de deur — la porte, maar hij hoort en ziet, dat deze handeling in het Fransch heet »j'ouvre la porte": hij vertaalt niet woorden maar gedachten en voorstellingen, of liever, hij benoemt ze in een vreemde taal. Zoodoende zal hij nooit in fouten vervallen als »je fais la porte ouverte", wat bij de thema's-methode wel voorkomt.

Men heeft, zeggen de voorstanders der directe methode, niet genoeg onderscheid gemaakt tusschen de doode en de levende talen, en daarom beide op ongeveer dezelfde wijze onderwezen. En toch het onderscheid is zeer groot, zoowel wat het doel van het onderwijs als wat het karakter der talen zelf betreft.

De levende talen worden nog gesproken, wij moeten ze dus ook leeren spreken. Vooral wij Nederlanders. Een reisje van slechts eenige uren brengt ons in aanraking met personen, die alleen Fransch, Duitsch of Engelsch verstaan, terwijl we zoo maar niet elken dag een Griek of een Romein, een tijd-

genoot van Alexander of Augustus op straat of op reis tegenkomen.

Men leert de oude talen vooral om de klassieke meesterwerken te kunnen verstaan. Welnu, bij de Grieksche en Latijnsche schrijvers, ten minste bij die, welke op het gymnasium gelezen worden, neemt de gewone taal van het dagelijksch leven eene zeer ondergeschikte plaats in. In de levende talen echter speelt zij eene geheel andere rol. Zelfs in de letterkunde. Maar de letterkunde is bij de studie der nieuwere talen niet het eenige, niet het hoofddoel. Hier moeten we leeren lezen en spreken over de eenvoudigste en meest alledaagsche dingen, over onze woningen en onze meubels, over spijs en drank, ambacht en handel, kleeding en weersgesteldheid, onze bezigheden binnen en buiten, te huis en op reis, over tuin en bosch en akker.

Het Grieksch en Latijn zijn voor ons hoofdzakelijk letterkundige talen geworden. Zij spreken ons slechts bij uitzondering over de dingen, die wij telken dage vóor ons zien, en kunnen dus niet aanschouwelijk of »direct" onderwezen worden. Zij brengen ons eerst en vooral oden en heldendichten en redevoeringen, niet couranten en romans.

Indien wij dus voldoende letten op het *gebruik*, dat wij van de verschillende talen maken, — en hier komt het toch vooral op aan — dan wordt het ons duidelijk, dat de vreemde levende talen veel dichter bij onze moedertaal dan bij de oude talen staan. En nu ligt de gevolgtrekking voor de hand, dat wij het Fransch, Duitsch en Engelsch moeten leeren niet op dezelfde wijze als het Latijn en Grieksch, maar veeleer volgens de methode, bij het aanleeren der moedertaal gevolgd.

Hoe hebben we nu onze moedertaal geleerd? We zijn *begonnen* met de directe methode. Eerst hebben we leeren spreken over de voorwerpen, die ons omringden, over alles, wat wij rondom ons zagen en hoorden. Het onderwijs in de grammatica, het spreken en schrijven over minder alledaagsche onderwerpen, de studie der letterkundige taal kwam eerst later.

Evenals de moeder het kind leert spreken door voor- en

nazeggen, door vragen en antwoorden, en tegelijkertijd de voorwerpen met den vinger aanwijst, willen de voorstanders der directe methode de vreemde taal leeren door de leerlingen eveneens te plaatsen te midden van het reëele leven, *voor* de voorwerpen en handelingen, die zij in de vreemde taal moeten aanduiden en bespreken.

Hun leuze is: sluiten we het leven niet buiten de klas, sluiten we onszelf en onze leerlingen niet op in spraakkunst en themaboek, maar brengen wij de dingen van ons dagelijksch leven zooveel mogelijk binnen de klasse om ze met de leerlingen te bespreken, gelijk deze er later over zullen spreken en lezen buiten de school, buiten de grenzen.

Maar: »omnis comparatio claudicat". Het kind hoort zijn moedertaal iederen dag en den geheelen dag, de vreemde taal slechts eenige uren per week. Door onafgebroken oefening en herhaald gebruik neemt het de Nederlandsche vervoegings- en verbuigingsuitgangen vanzelf in zich op; bij de vreemde talen echter zal de spraakleer die vastheid en dien steun moeten geven, welke het gesproken woord gedurende eenige uren per week niet geven kan. Dit om de opwerping te voorkomen, dat de vergelijking tusschen moedertaal en andere levende talen niet in allen deele juist is.

Na aldus de toepassing der directe methode gemotiveerd te hebben door het *gebruik* der moderne talen, beroepen zich de voorstanders dezer methode in de tweede plaats op hare *uitspraak*.

Bij de uitspraak der oude talen stooten we op geen moeilijkheden, wij leeren ze eenvoudig gemakkelijk uit het boek. Bij de levende talen is dit geheel anders. Niet alleen de uitspraak der woorden, ook het juist weergeven der verschillende klanken afzonderlijk levert reeds groote moeilijkheden op. Hier is het gehoor, 't gesproken, 't levend woord het eenig leermiddel. De letterteekens, de spelling, het boek zelf bieden hier, ten minste in het begin, geen hulp. Zij brengen veeleer den leerling op een dwaalspoor. Indien hij begint met het boek vóor zich, zal hij zich niet genoeg los maken

van de Nederlandsche klanken, hij zal te zeer geneigd zijn aan de verschillende letters ongeveer dezelfde waarde, denzelfden klank te geven als in zijne moedertaal. Alleen door uitsluitend op het gehoor af te gaan zal hij den waren klank vatten. Vooral in die talen, waar de spelling zooveel van de uitspraak afwijkt als in het Fransch en nog meer in het Engelsch.

En wat betreft het eigenlijke accent, intonatie en rhythmus, die de ziel van de uitspraak vormen en elke taal haar eigenaardig cachet geven, deze leert men alleen door het aanhooren van het levende woord van den onderwijzer, in het nauwst verband gebracht met de aangeduide zaak of handeling zelve. Welnu, de directe methode gewent den leerling van de eerste les af om natuurlijk gevormde zinnen met den vereischten toon en in zuivere uitspraak na te zeggen. Hij zegt niets, wat de leeraar hem niet eerst gezegd heeft, en hij zegt het eerst, als hij (zonder een woord van zijn moedertaal te hooren) begrijpt, hetgeen hij zegt. Hij hoort geen fouten en hij maakt geen fouten.

Als hij zoodoende het woord goed en zuiver heeft leeren uitspreken, en hem de juiste klank vast in de ooren hangt, krijgt hij het woord te *zien*, eerst dan wordt het op het bord geschreven, opdat na de uitspraak ook de spelling worde geleerd.

Wanneer aldus de doode letter van het boek den voorrang afstaat aan het levend woord van den leeraar, zal de leerling overtuigd worden, dat de vreemde taal niet besloten, ja begraven ligt tusschen de omslagen van zijn themaboek of spraakkunst, maar dat zij leeft en gesproken wordt door menschen zooals hij, daarginds over de grenzen. Dit zal bij hem de zucht, den drang, den moed opwekken, om ze ook zelf te leeren spreken. En evenals hij met oneindig meer plezier naar levende dieren kijkt in een dierentuin dan naar opgezette in een museum, zal hij een waarlijk levend onderwijs met grootere belangstelling volgen dan een doode boekentaal.

Wanneer hij in het themaboek zinnen tegenkomt als: »Ik heb al zoolang gestaan, ik zal wat op dien stoel gaan zitten", vertaalt hij dit half slapend, maar laat hem volgens de directe

methode dezelfde gedachte weergeven, terwijl hij werkelijk op den stoel gaat zitten of een ander dit ziet doen, en hij zal het aardig vinden, dus beter opletten, dus meer leeren.

Het gevaar, dat oudere leerlingen de directe methode kinderachtig zullen vinden, is grootendeels denkbeeldig. Zij krijgen er weldra plezier in, vooral als de leeraar voor afwisseling zorgt. En de middelen hiertoe worden hem in tal van uitstekende handleidingen, door Collard vermeld, aan de hand gedaan. In plaats van »vandaag de voegwoorden" of »vandaag thema 123" is het »vandaag op jacht" of »vandaag naar de markt". Neen, de directe methode is niet kinderachtig, veel minder dan menig themaboek, waarin zinnen voorkomen als: »Houdt gij van aardappelen? neen, ik houd meer van appelen dan van aardappelen". En toch treft men zulke vernuftig gevonden zinnen aan in themaboeken, die door minstens de helft van onze gymnasiasten en H.-B.-scholieren gebruikt worden.

Een ondeugend stukje over het taalonderwijs voor eerstbeginnenden vinden wij bij den bekenden Engelschen humorist Jerome K. Jerome [1]): »In de eerste themas krijgen onze jongens onwillekeurig den indruk, dat de vreemde volkeren verbazend veel gewicht hechten aan papier, pen en inkt. Hebt gij pennen, inkt en papier? is de eerste vraag, die de eene Franschman aan den anderen stelt, als zij elkander ontmoeten. De ander heeft in den regel geen van drieën, maar zegt, dat de oom van zijn broeder alle drie heeft. De eerste Franschman schijnt zich in 't minst niet te bekommeren om den oom van den ander z'n broer; wat hij nu wenscht te weten, is, of de buurman van den ander z'n moeder ze ook heeft. »De buurman van mijn moeder heeft geen pennen, geen inkt en geen papier", antwoordt de ander, uit zijn humeur rakende. »Heeft het kind van uw tuinierster pennen, inkt of papier?" Daar heeft hij hem te pakken; het blijkt, dat het kind van zijn eigen tuinierster ze niet heeft. Zulk een ontdekking zou iedereen den mond snoeren behalve een Fransche-thema-man; ze

---

[1]) Vgl. *De Drie Talen*, 1894, p. 79.

heeft op dit schaamteloos wezen niet de minste uitwerking. Hij denkt er niet aan excuus te vragen, maar zegt, dat zijn tante wat mosterd heeft".

Bij de directe methode geen gevaar voor zulke dwaasheden. Volgens haar leert de leerling de woorden en woordvormen, gelijk hij ze in het leven noodig heeft, en zooals ze voor een denkend mensch zijn bijeengebracht.

»Maar het onderwijs in de spraakleer?" zal menigeen vragen. Men make zich niet ongerust en denke niet, dat Prof. Collard dit wil verwaarloozen. »La Grammaire est la lanterne qui éclairera notre route; sans elle nous nous casserions le cou". In het begin zal zij »occasionaliter", na eenige maanden systematisch behandeld worden. Een gedeelte er van, zooals het gebruik der persoonlijke, bezittelijke en aanwijzende voornaamwoorden en de beteekenis der voorzetsels, voor eerstbeginnenden zoo moeilijk uiteen te houden, leert men met de directe methode bijna ongemerkt. Men legt iets op onder, voor, achter, naast, tegenover den stoel enz.

Nu en dan geeft men grammatische oefeningen: men laat — altijd in zinnen — het enkelvoud door het meervoud, den eersten door den tweeden of derden persoon vervangen; bevestigende zinnen worden in vragende en ontkennende omgezet; woorden worden vervoegd en verbogen, niet alleenstaande, maar in korte zinnetjes. Het spreekt van zelf, dat men zooveel mogelijk hiervoor woorden gebruikt, die gedurende de les van te voren zijn behandeld volgens de directe methode. Eenige schriftelijke oefeningen, vooral dictees, zijn absoluut noodig, want een goede uitspraak is niet alles: de leerling moet ook zonder fouten leeren schrijven. Dit laatste wordt door de Berlitz-scholen te veel uit het oog verloren. Wanneer tegen het einde der les de aandacht der leerlingen begint te verminderen en de leeraar zelf, tengevolge van al de inspanning, welke de directe methode van hem vordert, vermoeid is, kan men het laatste kwartier zeer nuttig doorbrengen met een dictee — natuurlijk over een van te voren behandeld onderwerp.

Hoofdzaak blijft echter de mondelinge les. Huiswerk,

vooral schriftelijk huiswerk (met het opwekkend correctiewerk voor den leeraar) wordt overigens tegenwoordig op vele scholen erg verminderd. En terecht. Zoo heeft de Hessische regeering voorgeschreven, dat een leerling van 12—15 jaar niet meer dan 15 en een leerling van 15—18 niet meer dan 18 uur per week aan huiswerk besteden moet. Aan het gymnasium te Giessen wordt in de lagere klassen huiswerk gemaakt alleen voor de wiskunde, en dat nog zeer weinig; in de andere klassen komt hierbij nog het Duitsch opstel, meer niet. Dus geen schriftelijk huiswerk voor Latijn, Grieksch, Fransch, Engelsch enz. En toch verzekert ons Prof. Collard in zijn werkje *La Pédagogie à Giessen*, dat ook in deze vakken de school niet bij de andere gymnasia behoeft achter te staan.

De tegenstanders van de directe methode zeggen soms met heilige verontwaardiging, dat het doel van hun onderwijs niet is de leerlingen wat kellnersfransch te leeren; daarvoor staan èn wij èn ons onderwijs èn onze leerlingen veel te hoog; men verlage ons niet tot den rang van Duitsche of Engelsche gouvernantes, we zijn geen kindermeiden, die de kinderen een vreemde taal leeren stamelen — wat denkt men wel? »Les maîtres de langues vivantes ne sont pas des professeurs de conversations ou des nourrices sèches".

Onnoodig hierop te antwoorden. Immers, den leerlingen eenige vrijheid en vaardigheid in het spreken te geven, is niet het eenige doel maar het uitgangspunt.

Een andere opwerping is: hoe leert men volgens de directe methode de abstracte woorden? Doodeenvoudig: juist als in de moedertaal. Men gaat uit van het concrete, b.v. men vertelt een concreet geval van dapperheid, lafheid, zelfopoffering, onrechtvaardigheid enz. Voor een enkelen keer kan men ook het Nederlandsch equivalent gebruiken. Want men denke niet, dat de voorstanders der directe methode alle vertaling als »uit den booze" en de »nieuwe" methode als de alleen zaligmakende beschouwen. Neen, in plaats van geheel exclusief te werk te gaan, huldigen ook zij de leuze: »Je prends mon bien où je le trouve".

Na 10, 15 maanden wordt ook het leesboek ter hand

genomen en treedt de directe methode langzamerhand meer en meer op den achtergrond. Doch ook hier blijft wederom het levend woord hoofdzaak. In de vreemde taal zelve worden over het gelezene vragen gesteld en na eenigen tijd laat men den leerling, voor de klasse staande, op zijne wijze navertellen, wat hij gelezen heeft. Wanneer hem aldus rekenschap van het gelezene gevraagd wordt, zal hij niet alleen op woorden en uitdrukkingen maar ook op inhoud en samenhang letten; zoo zal hij goed en aandachtig voor zichzelf leeren lezen en een onderwijs genieten, dat waarlijk vormende kracht bezit en voldoening schenkt aan geest en verbeelding.

Professor Collard vat de voordeelen der directe methode aldus in het kort samen: »Zij vormt het gehoor, zij maakt de stemorganen lenig, zij belet den leerling in zijn moedertaal te denken, zij overwint de vrees om zich in een vreemde taal uit te drukken, zij prent de woorden dieper in het geheugen, zij doet den leeraar geen tijd verliezen, omdat hij zich altijd in de vreemde taal uitdrukt en op een les van 60 minuten er geen 40 verliest door zijn moedertaal te spreken, zij houdt de belangstelling der leerlingen levendig en doet hen allen op actieve wijze aan de les deelnemen".

Men late zich ook niet afschrikken door het »nieuwe" dezer methode, die (tusschen haakjes) al 200 jaren oud is en reeds door Comenius, Basedow en Pestalozzi werd toegepast.

Wij bezitten o. a. een verslag van een Fransch examen, afgenomen te Dessau in 1776, in tegenwoordigheid van verschillende Duitsche en Zwitsersche schoolautoriteiten. Het mondeling examen liep over een schilderij voorstellende de lente. In dit opzicht heeft de directe methode ons dus niets nieuws gebracht, want ook nu worden platen van de vier jaargetijden nog bij voorkeur door de voorstanders dezer methode gebruikt (collectie Hölzel, Weenen).

Terloops zij hier nog opgemerkt, dat volgens de Fransche *Instructions scolaires* van 1902, de directe methode bij het onderwijs in de levende talen op de staatsscholen moet gevolgd worden, ten minste op de laagste klasse. En reeds verschillende jaren vroeger kon men in een rapport van alle

»Inspecteurs primaires" in Noord-West Frankrijk lezen, dat de leerlingen met behulp der directe methode zekerder en sneller vorderingen maken, dan wanneer bij het aanvangsonderwijs de moedertaal voortdurend met de vreemde taal afwisselt, of men zijn toevlucht tot het vertalen neemt.

Ofschoon de directe methode meer en meer bijval vindt, (in Frankrijk en Duitschland heeft zij de andere grootendeels verdrongen), telt zij nog tal van tegenstanders. Wat mag hiervan wel de reden zijn? Prof. Horner antwoordt op deze vraag met een citaat van M. Vernols: »Il est toujours dur de se désavouer et la méthode grammaticale est si commode ... pour le maître. Car, avec cette méthode, le professeur n'a pas besoin de savoir vraiment la langue qu'il enseigne: qu'il prononce bien ou mal, qu'il parle plus ou moins couramment, peu importe, puisque ses élèves n'ont qu'à savoir décliner, conjuguer et traduire. Malheureusement on peut savoir la grammaire d'une langue par coeur, et ne pas savoir la langue."

Maar hoeveel kennis van de vreemde taal wordt dan wel vereischt, om de directe methode te kunnen toepassen?

Eykman's *Handboek voor den Onderwijzer* geeft ons hierop het antwoord: »Grondige kennis van de vreemde taal moge zeer wenschelijk zijn, volstrekt noodzakelijk is zij niet. Maar wat wel noodig is, is een zuivere, duidelijke uitspraak; want de taal wordt door het oor opgevangen en het middel moet nog gevonden worden, waardoor een onderwijzer met een slechte uitspraak zijn jongens de goede kan leeren. Overigens heeft deze methode het voordeel, dat de onderwijzer voortdurend met zijne klasse meeleert, en zich evenals zijne leerlingen in het spreken van de vreemde taal oefent. Hij zal ondervinden, dat, zoo hij in den beginne al moeite had om zijne gedachten uit te drukken, hij na eenige maanden met vrij groot gemak een les in eenvoudige taal kan geven, zonder zich van het Nederlandsch te bedienen."

In tal van uitstekende handleidingen (livre du maître), door Collard vermeld, vindt hij overigens compleet uitgewerkte lessen, met vragen, antwoorden, idiomatische uitdrukkingen enz.

Tot geruststelling en tevens tot laatste aanbeveling van deze methodologie diene ten slotte het volgende uit Prof. Collard's voorrede: »La méthodologie dont je me suis fait ici le défenseur, ne sera pas, je pense, taxée de révolutionnaire. Elle ne fait pas table rase du passé; elle croit peu à des transformations radicales et à la vertu des universelles panacées; avant tout elle redoute un saut téméraire dans les ténèbres. Prudemment progressiste, elle tient compte des leçons du passé et des besoins du présent; elle marche en avant à pas lents, mais sûrs; elle n'est fermée à aucun vrai progrès, ni opposée à aucune révendication légitime; elle s'attache à fortifier ce qui est médiocre et à remplacer ce qui est mauvais. Bref, elle sait être de son siècle, tout en restant attachée par des liens multiples à un enseignement traditionel".

Dat al onze katholieke gymnasiën en klein-seminaries zich dit standaardwerk zonder uitstel aanschaffen en dat onze leeraren het lezen! En dit lezen zal een genot zijn, want de schrijver weet zijne stof op een levendige en onderhoudende wijze te behandelen. Al zal men niet alles goedkeuren en aannemen wat hij verdedigt, vele zijner wenken zullen ongetwijfeld worden ter harte genomen en, wat meer is, opgevolgd.

Onze leerlingen zullen ons met meer belangstelling en opgewektheid volgen, ons onderwijs zal meer en meer leven, het zal frisscher, aantrekkelijker en doelmatiger worden, en onze katholieke scholen zullen van dit hoogst verdienstelijk werk van den Leuvenschen hoogleeraar de rijkste vruchten plukken.

Rolduc. H. WISMANS.

Deze bladzijden waren reeds eenige weken geschreven, toen de Belgische couranten ons berichtten, dat de Académie des Sciences et Belles Lettres het werk van Prof. Collard bekroond heeft met den Prix De Keyn (5000 frs.).

INDRUKKEN.

IV.

De Milaneezen.

Milaan, September 1904.

Een volk van licht en zon en leven.

Een volk, dat weent of lacht, lief heeft of haat, maar nooit, nooit onverschillig is.

Een volk met bruischend bloed in de aderen.

Een volk van passie, met onstuimig-kloppend hart.

Een volk van ras, moeilijk te regeeren, niet te temmen.

Een volk, dat, ondanks 't onbetwistbare karakter van wereldstad, dat Milaan heeft, ontoegankelijk blijkt te zijn voor de afstomping der individualiteit, elders zoo vaak door de »moderne beschaving" der groote steden te weeg gebracht. Neen, ieder is hier iemand, ieder heeft z'n eigen persoonlijkheid en 't zijn geen uniform-menschen, ieder z'n eigen persoonlijkheid met eigen ideeën en zelfstandige beginselen, met een wil en een groot gevoel van waarde van z'n eigen-ik.

Een volk, dat werkt en zwoegt van 's morgens vroeg tot 's avonds laat; een volk, dat een leven leidt, zoo intensief als zich maar denken laat [1]).

Vroeg in den morgen zie ik uit m'n raam aan de Piazza del Duomo neer op 't ontwakende, jagende leven der stad. Als even zoovele zwarte mieren zie ik ze krioelen, de dui-

[1]) Dit opstelletje handelt over de Milaneezen, niet over de Italianen in 't algemeen. De bewoner van Lombardije is n.l. geheel verschillend van den Zuid-Italiaan. En de reputatie van lichtzinnigheid, luiheid en oppervlakkigheid gaat, voorzoover zij verdiend is, zeer zeker alleen voor dezen laatste op.

zenden arbeiders en werkmeisjes, zich spoedend naar hun dagtaak. Als een donker gegons stijgt tot me op 't geluid hunner stemmen, 't gerinkel en gedreun der wagens en rijtuigen, 't eentonige geroep der venters van couranten en cerini [1]). Honderden electrische trams vervoeren met drukte en geraas die tallooze werkers naar hun kantoren en fabrieken.

En allen daarbeneden schreeuwen, gesticuleeren, roepen elkaar toe, omhelzen elkaar, geven elkaar een vriendschappelijken stomp, schelden elkaar uit: ze vliegen voort, hun courant onderweg lezende, om toch vooral geen tijd te verliezen, vertellen elkaar van hun hond, die ziek is, van een nieuwen kellner in de birraria of in de societeit, van een schoen, die losgegaan is, alles met breede gebaren en een pathos, alsof Victor Emanuel vermoord was en la bella Margherita er bij. Er is iets in al die menschen, dat ze benauwt: 't moet er uit, 't moet er uit: ze moeten schreeuwen en gesticuleeren en om zich heen slaan: 't moet er uit.

En altijd zijn ze vroolijk en altijd vinden ze aanleiding tot glossen en grappen.

Ik heb ze bestudeerd in deze dagen van algemeene werkstaking, toen de regeering beefde onder 't steeds aangroeiende straatoproer, toen half Milaan in 't duister zat door gebrek aan gaslicht, toen de broodvoorraad steeds afnam, toen theaters en café's en winkels gesloten waren dagen lang en benden socialisten en anarchisten met 't mes in de hand de bezoekers van restauratie's opjoegen om zoo de algemeene sluiting te dwingen. En als ik dan de niet-socialistische Milaneezen in troepjes door de straten zag gaan, of vertrouwelijk gearmd in de Galleria den toestand zag bespreken, kon ik 't denkbeeld niet van me afschudden, dat er wel een groot feest moest zijn in Italië, dat er wel een groote reden tot blijheid en vroolijkheid moest zijn, die al die menschen zoo deed lachen en schateren en een zoo levendig, opgewekt discours veroorzaakte.... En toch was de toestand meer dan hachelijk.

---

[1]) Waslucifers.

Ik heb ze bestudeerd in hun opera, waar na een krachtige, lang uitgehouden toon, of na een technisch coleratuur-kunststukje, de zanger of zangeres beloond werd door luide bravo's, bravissimo's of een langerekt aaah!... midden in de mooiste aria, zoodat de volgende maten der muziek tamelijk wel verloren gingen. Ze kunnen nu eenmaal niet anders: ze vinden 't mooi, heerlijk, en ze moeten, ze moeten daar op de een of andere manier uiting aan geven.

En 't theaterpubliek hier heeft z'n wil, dien 't eenvoudig kenbaar maakt en doordrijft. Dezer dagen woonde ik b.v. de opvoering eener nieuwe opera bij, die zeer in den smaak viel. Na de 2de acte commandeert 't publiek een da capo. De dirigent laat 't orchest inzetten, om 't laatste koor te laten herhalen.... Maar daar komt niets van in: »Tutta la scena! Tutta la scena! De heele laatste scène", brult, tiert, gilt en giert de heele zaal. De dirigent tikt af, en hoewel 't al over elf was, begon men gelaten en gedwee »tutta l'ultima scena": 't Publiek wilde 't.

En aardig en hartelijk als ze hier zijn met hun orchest en hun zangers en met hun redenaars in vergaderingen. Niet ons koude, leege applaus, dat wij kennen als hoogste uiting van voldaanheid. Neen: »Fuori l'autore!! [1]) Bravo Trentini!! Bravo Rossi!!" roept men hun toe, met de namen der artisten er bij, terwijl heel de zaal enthousiast opstaat en door wuiven en roepen als 't ware bedankt voor 't genotene. En een georganiseerde en betaalde claque, zooals in Frankrijk, kent men hier gelukkig ook niet, en mochten soms vrienden of familie van den optredenden kunstenaar of van den auteur zoo onvoorzichtig zijn, zich aan een onverdiend applaus te bezondigen, dan begint men al gauw er doorheen te roepen: Basta! Basta! 't is genoeg!

Een volk, dat niet veinst, dat eerlijk en open voor zijn meening, waar dan ook, uitkomt en zich er niet voor geneert, ieder te toonen en toe te roepen: *Ik*, ik vind 't zóó....

Een volk dat niet *kan* veinzen.

[1]) Eigenlijk: »Voor den dag met den schrijver", een uitdrukking om den auteur op 't tooneel te roepen.

Wat was dat niet een oogenblik van innige ontroering en enthousiasme, toen in deze dagen de politie, bijgestaan door de carabinieri, een van de gevaarlijkste anarchisten en hoofdaanstokers van 't September-straatoproer, na moeitevol zoeken en werken, op 't Domplein arresteerde, en daar duizenden en duizenden met den hoed in de hand door luide bravo's en door applaus hun dankbaarheid en bijval te kennen gaven en den politie-directeur, of ze hem kenden of niet — dat kwam er niet op aan — hartelijk de hand gingen drukken, om hem geluk te wenschen.

Wat bleek 't ook toen weer, hoe deze menschen handelen, geheel impulsief, zooals de stemming van 't oogenblik 't hun ingeeft en zooals hun warm temperament hen drijft en dringt, zich te uiten.

't Feit, dat de karakters hier niet zoo afgevijld, niet zoo gefatsoeneerd zijn door de maatschappelijke invloeden en omstandigheden, die 't complex vormen, dat wij »de moderne beschaving" plegen te noemen, brengt van zelf mee, dat ook vele slechte eigenschappen van deze meer natuurlijke, meer ware, meer karakteristieke menschensoort zich sterker, geprononceerder vertoonen, dan daar, waar die uitwassen, zoowel goede als slechte, die karakter-bobbels, welke juist persoonlijkheid, individualiteit, een eigen wezen en vorm aan een karakter geven, afgebot, afgevijld, genivelleerd zijn. Maar och, laat me liever van die zijde de Milaneezen hier niet beschouwen. De goede eigenschappen domineeren ongetwijfeld. Ik heb willen geven een »indruk", niet een met medische nauwkeurigheid uitgevoerde karakter-ontleding. En ik houd van die menschen hier, bij wie de leugen en valschheid en veinzerij nog zoo weinig overwinningen behaalden; dat volk van licht en zon en leven; dat volk van passie, met onstuimig kloppend hart.

V.

De Dom.

Als een lichtende zang, zingend van dank en verheerlijking, als een breed Gloria in Excelsis, uitgejubeld door reine, kristalheldere sopranen, als een accoordenstroom, geweldig in omvang van een overtuigd-innig Credo in unum Deum, zóó stijgt de Dom op, eeuwig monument van warm godsdienstig voelen, zich harmonisch oplossend in geniaal technisch kunnen.

Il Duomo: Domus Dei: waarachtig huis Gods, heerlijker en overweldigender dan eenig paleis van aardsche majesteit; Domus Dei, waar men binnentreedt in een andere wereld, in een andere atmosfeer, een atmosfeer van heiligheid en mystiek, van rust en berusting, waar men herademt van 't drukke, schreeuwerige leven der groote Italiaansche handelsstad; Domus Dei, heilig, gewijd paleis, symbool van macht en majesteit, van eeuwige heerschappij over en boven alles en allen.

. . . . . .

Ik zag den Dom 's morgens vroeg, als Milaan opleefde na zijn weinige uren van rust. Statig rees hij ten hemel met zijn duizenden stalaktieten als van sneeuw en ijs, als een dicht woud van blank-berijpte naalden en pijnboomen, trotsch en geweldig.

Ik zag den Dom in 't middaguur, als grijswit de tallooze marmeren spitsen het helle, blakende zonnelicht weerkaatsten. En hij was dan als een heerlijk-majestueuse berg van massief marmer, van alle zijden beklommen door rein-blanke heiligenfiguren, die in vrome aanbidding en extase hun witte armen hieven ten hemel.

Ik zag den Dom 's nachts als 't reine maanlicht zilverde 't kunstige kantwerk en glinsteren deed de glanzend-gouden Madonna op de spits. En hij scheen me dan de volmaakte verwezenlijking van 't abstracte begrip van ongerepte kuischheid, blank en bleek als hij daar droomde in den stillen nacht.

. . . . . .

De heerlijke, overweldigende gothiek van den Dom, 't klaarduister daarbinnen, de warm-mystieke wierook-geur van dit enorme Gods-paleis, dit alles stemt tot ernst en devotie. 't Is een andere wereld, waar men binnentreedt, afgescheiden, geïsoleerd van dat bruischende, lawaaierige groote-stads-leven, vlak er om heen; en 't is een enorme overgang van dit helle, stralende domplein, met z'n geraas van trams en karren en rijtuigen, met z'n licht-weerkaatsende witte plaveisel, met z'n drukte en gedoe van kleurige toiletten en witte stroohoeden, in 't zwarte halfduister dezer kerkgewelven, waar men eerst eenigen tijd moet verblijven, voor men duidelijk en scherp de omtrekken der beelden en altaren onderscheidt. Daar buiten 't oppervlakkige, 't jolige, 't lichtzinnige verkeer van menschen onder elkaar ..... 't tijdelijke. Daarbinnen de stille ernst, de onmiddellijke betrekking van den mensch met God en zijne heiligen .... 't eeuwige.

. . . . . .

De Dom is een kerk om te bidden, veel te bidden.

Daar ligt devoot neergeknield hij, dien ge zooeven gehouden zoudt hebben voor den meest luchtigen »Lebemann" van Milaan, toen hij met de licht-grijze vilten hoed achter op 't hoofd, met de lorgnet coquet tusschen wijsvinger en duim, de geel-geschoeide voeten op een halve meter afstand van elkaar, 't roode roosje in 't knoopsgat van zijn wit-blauwgestreept zomerjasje, een paar lachende fabrieksmeisjes, vriendelijk een oogje knippend, toeknikte. Daar ligt hij devoot neergeknield en spreekt met Maria, de reinste der maagden en vertelt haar van zijn moeder, die zoo ziek is en smeekt haar met een innigheid die *Haar*, Vrouwe van Smarten, Troosteres der bedrukten wel ontroeren *moet*, hem te helpen, z'n oude moeder beter te maken. Daar bidden ze hun rozenkrans, die oppervlakkig zoo lichtzinnige menschen, ook buiten den verplichten kerktijd, 's middags om vier uur, als ze op hun wandeling even een oogenblik de kerk binnengaan, 's avonds als ze moede van hun dagtaak terugkeeren, 's morgens voor hun werk, op elk uur van den dag. Daar komen ze om raad en hulp vragen en om troost, daar

komen ze hun hart uitstorten en samen uitrusten van 't vermoeiende, uitputtende leven der metropole.

Domus Dei.

Paleis Gods.

Plaats van vrede en verkwikking, van innige, warme devotie, van vurige liefde, van deemoedige overgave en onderwerping.

SIMON BOERS.

MISSA CANTATA.

Aan Prof. H. Nillesen te Rolduc
na de uitvoering zijner »Missa in hon. Ven. Ailberti".

I. KYRIE.

Vader, — ik weet me ontaard en slecht en schuldig
Meer dan der booste één uit uw moordrenschaar,
Op Golgotha slechts ééns uw moordenaar;
Maar ik, hoe vaak door zonden menigvuldig!

En aldoor bleeft Gij godlijk-goed, geduldig
En sloegt mij niet, dat 'k gansch verloren waar,
Maar wachttet steeds, en duldt nu dat ik staar
Op U, en knielend uw àl-liefde huldig....

Laat me in uw huis de laatste wezen, Heere,
Neem me als uw minsten dienaar op. Van nu
Zal ik in trouwe en liefde u weten te eeren...

Gij zijt mijn Vader! Kunt Ge stug en ruw
Me als balling troosteloos van U doen keeren?
O God, Gij weet.... ik kan niet zonder U!

II. GLORIA.

Zingt gij niet, zaalge koren, Gloria
Om wie, verloren, eindlijk werd gevonden! —
Laat hem met hosianna's luid verkonden
Gods goedheid en barmhartige genâ....

Mij, Smartenkoning, die U smartte, sla
Me in 't laffe lijf, och, duizend diepe wonden,
Dat 'k U met duizend roode liefde-monden
Lofprijze en danke, alwaar ik ga en sta...

Maar luider galmt het lied der vreugde voort
Met citerspel en schallende cimbalen!
Ter feestvreugd open staat de gouden poort,

Waar 'k zegenvol mijn Heiland neer zie dalen.
Zijn ring van liefde is mijn! Met hemelsch woord
Roept Hij mijn ziel als Bruid ten gloriemale.

III. CREDO.

Gij zijt de Weg, de Waarheid en het Leven,
Gij zijt de God, op wien mijn ziel vertrouwt,
Schoon U noch geest bevat, noch zin aanschouwt;
U heb 'k mijn hart, en 't U alleen gegeven.

Uw Bloed wiesch rein de roodscharlaken fout,
Toen, Allerhoogste, U Golgotha zag sneven.
Het volk, dat Gij zoo hoog hebt opgeheven,
Belijdt Uw naam en looft U duizendvoud.

Laat mij dan zingend gaan ter offerande
Van spijs en drank, waarin Ge uw glorie dooft,
En drenk mij met uw zegenrijke handen.

Mijn ziel is arm, van schat en schuts beroofd:
Gij geeft me uw Vleesch en Bloed ten onderpande
Der zaligheid, waarin mijn ziel gelooft.

IV. SANCTUS.

Het zilvren Sanctus vleugelt om 't altaar
En sneeuwt er neer in hemelblanke klanken.
Zoetrokig wolkt de wierook wonderbaar
Zijn vrome aromen op, de zilverblanke....

Dan stijgt weer 't zangrig zweven heilig-klaar
En wit fluweelig op tot statig-slanke
Stralende bloemen — geur en zang — die ranken
Hun rhythmen rijk om kruis en kandelaar...

Door 't stergeschitter van den kaarsenglans,
Die aureolen cirkelt onbewogen
Om 't zonnepunt der gouden remonstrans,

Zijn vleugelwaaiende Englen neergevlogen,
Om de autaarschrijn gereid in blanken krans,
Eén God met óns aanbiddend, diep gebogen....

V. Benedictus.

Kristallen schelgetinkel relt door 't zwijgen,
Weemlend in geur omhoog, als duiven rein,
En statig stuwt een zilvren lichtfontein
— De schoonste psalm — zijn lof op, in de twijgen

Van 't rondend wulfsel, dat met blanken schijn
Mystiek-verheerlijkt, hooger schijnt te stijgen,
Waar blank omdonsde Cherubkopjes neigen,
Lachend van 't blauwe sterrenbaldekijn.

Heel 't heiligdom is, als mijn ziel nu, één
Volzalige verrukking — één blank dicht
Van witte liefde en zoete heimlijkheên —

En als 't verheerlijkt tabernakel, zwicht
Mijn ziel in hemelwolkende gebeên,
Bedwelmd van zaalgen zang en godlijk licht.

VI. Agnus Dei.

Het gouden vat, waar God schuilt onder brood,
Schiet glorieluister om zich allerwegen
En straalt mij uit den wierook glanzend tegen
Gelijk de zonne in neevlen, reuzengroot,

Al grooter voor mijn staren opgestegen
Tot alles in zijn gouden gloed vervloot....
Dan rijst stil uit de lichtkolk, goud en rood,
Christus, de handen uitgespreid ten zegen,

En statig stijgt Hij als ter hemelvaart
Genadestralend over al de vromen,
Die biddend liggen voor Hem neer ter aard....

— 't Visioen verwolkt in blanke wierookstroomen....
O Koning, dat mijn hart uw vreê bewaart,
Tot eens uw rijk van glorie mij toekome!

Leuven. F. R.

NIEUWE UITGAVEN.

Biblische Studiën, Band VIII. — Heft 3. *Die chronologischen Fragen in den Büchern Esra-Nehemia.* Von Dr. Joseph Fischer (X. u. 98) M. 2.40. — Heft 4. *Die Briefe zu Beginn des zweiten Makkabäerbuches* (I, 1—II, 18). Von Dr. Heinrich Herkenne (VIII. u. 104) M. 2.40. Herder, Freiburg im Breisgau, 1903.

I. De studie van Dr. Fischer dient een nieuwe hypothese aan omtrent het tijdperk Sassabasar-Zorobabel en handhaaft de traditioneele geschiedverklaring omtrent het tijdperk Esdras-Nehemias.

Sassabasar, aldus de schrijver, is niet de babylonische naam van Zorobabel, maar de aanvoerder der eerste karavaan Joden, die Babylon verlieten en terugkeerden naar Jerusalem in 538 v. Chr. De tweede karavaan trok 18 jaren later uit onder Zorobabel. De hagiograaf van I Esdras heeft de twee verhalen dooreengewerkt (S. 31) en beide personen vereenzelvigd (S. 40).

Deze hypothese berust eerstens op I Esdras V, 14—16: zóóals Zorobabel daar spreekt van Sassabasar, kan niet iemand spreken, die zelf Sassabasar is. Vervolgens op Aggaeus II, 11—19: de profeet zegt uitdrukkelijk, dat de fondamenten van den tempel gelegd zijn in het 2e jaar van koning Darius, dus niet in het 2e jaar van koning Cyrus, zooals I Esdras III, 8—10 schijnt te willen aanduiden.

Wij zullen den schrijver niet tegenspreken, als hij zegt (S. 40): »In heilsökonomischen Sinn hat diese Frage auch gar kein Interesse"; maar dat hier voldoende bewijzen zijn

om den hagiograaf van zulke misvatting te verdenken, zal menig rechter niet toegeven. Immers bij I Esdras V, 14—16 dient in het oog gehouden, dat niet Zorobabel zelf spreekt, maar dat zijne woorden worden aangehaald door perzische beambten voor de perzische regeering; en bij Aggaeus II, 19 kan men aanteekenen met J. Schets (*Biblia Sacra*, Nederlandsche vertaling): »Door de *grondslagen* bedoelt de profeet de eerste steenlagen, die op de reeds onder Cyrus gelegde grondslagen waren opgetrokken": zooals de schrijver van profeet Zacharias laat gelden (S. 39): »die einzelnen Ausdrücke desselben nicht zu sehr urgieren".

De bekende hypothese van prof. Van Hoonacker, die Esdras 47 jaar na Nehemias met eene karavaan Joden laat terugkeeren (*Katholiek*, Dl. CXIII, bl. 168 vv.), nog onlangs door den leuvenschen hoogleeraar met volle overtuiging gehandhaafd (*Revue biblique*, X, p. 1 vv.) tegen zijn bestrijder J. Nikel (*Biblische Studien*, V. 2 u. 3.), wordt andermaal door Dr. Fischer getoetst. Resultaat luidt: noch Van Hoonackers noch Nikels pleidooi kan den toets der kritiek doorstaan. Beide geleerden nemen zonder grond, ja in strijd met I Esdras, aan, dat Esdras eene gelijke zending had als Nehemias, en zij bouwen op deze onderstelling hunne redeneering. Esdras nu is niet gezonden als perzisch *stadhouder* of pecha gelijk Nehemias, maar als *priester-godgeleerde*, gevolmachtigd om naar de wet Gods den joodschen godsdienst te herstellen. Daarenboven, slechts weinig wordt van Esdras' werkzaamheid verhaald: hij heeft getracht de gemengde huwelijken af te schaffen, die algemeen in zwang waren: ziedaar alles. Schrijver denkt (S. 74): »dasz er mit seinem Reformeifer Fiasko gemacht hat". Hij zou spoedig naar Babylon teruggegaan zijn om later met Nehemias weder te keeren.

Is deze verklaring gegrond, dan kan aan bijna alle moeielijkheden, door Van Hoonacker tegen de traditioneele opvatting ingebracht, een goede oplossing gegeven worden. Zeker heeft Van Hoonackers hypothese veel van dezen aanval geleden. Jammer echter, dat Dr. Fischer te laat kennis nam van de allerjongste hypothese van Dr. Rieszler (*Biblische*

Zeitschrift, II, S. 15): »Nehemias mit Zorobabel und Sesbassar identisch". Voorwaar een stout bestaan!

II. Wanneer Dr. Herkenne, privaat-docent aan de hoogeschool van Bonn, »die Habilitationsschrift des Unterzeichneten, welche von der hochw. katholisch-theologischen Fakultät an der Universität Bonn genehmigt wurde" (S. v.) publiceert, dan weten wij, dat we een degelijk stuk werk mogen begroeten.

De hagiograaf, die ons in het tweede boek der Machabeën beknopt den inhoud heeft nagelaten der 5 boeken van den afvalligen Jood Jason, gaf ziel en strekking aan zijn werk door de twee brieven van den Hoogen Raad der Joden te laten voorafgaan. Daarin toch worden de egyptische Joden door de kerk van Jerusalem uitgenoodigd aan de jerusalemsche feesten te komen deelnemen. Van deze twee brieven (I, 1—II, 18) geeft de geleerde schrijver ons een model van kritische exegese.

In het voorafgaande algemeen gedeelte (S. 5—26) worden de gewone inleidingsvragen met degelijkheid en helderheid en naar de eischen des tijds behandeld. Waar echter (S. 25) de eerste brief (I, 1—10a) als een begeleidend schrijven van het geheele werk wordt voorgesteld, daar rijst de moeielijkheid: hoe dan te verklaren, dan in zulk een officieel schrijven hoegenaamd geen melding wordt gemaakt van het aangediende boek?

Een goeden grondslag voor de exegese legt de schrijver, waar hij bemerkt (S. 27 vv.), dat de feiten van den tweeden brief bloot menschelijk gezag hebben, dat nl. van den Hoogen Raad; en diensvolgens maakt hij geen bezwaar, daarin menschelijke vergissingen aan te nemen. Immers de hagiograaf wil slechts de bescheiden van den Hoogen Raad mededeelen, zooals die geschreven waren. De inspiratie blijft hier slechts borg voor eene getrouwe copie. Wel worden die bescheiden, doordat de H. Geest ze opnam in het geinspireerde boek, als stichtende lectuur door God bezegeld; deze goddelijke sanctie ontdoet echter dat menschenwerk niet van zijne menschelijke onvolmaaktheden. Zóó oordeelde ook destijds professor, thans Monseigneur Drehmanns (*Biblia*

Sacra, bij II Mach. I, 13). Zou deze grondslag niet deugdelijk zijn voor het exegetisch gebouw van het geheele tweede boek der Machabeën, dat toch door den gewijden schrijver zelven als een korte samenvatting van 5 profane boekdeelen eveneens wordt aangeduid? Dr. Herkenne oordeelt, dat hier de inspiratie meer waarborgt dan eene getrouwe samenvatting (S. 62). Dit nu lijkt niet erg consequent.

Het tweede, exegetisch gedeelte dezer studie munt uit door tekstkritische en grammaticale nauwkeurigheid, en door ijverig vergelijken met de profane geschiedenis. Treffen wij in dit gedeelte ook al geen nieuwe gezichtspunten aan — wij staan op de hoogte van prof. Drehmanns aanteekeningen op de beide boeken der Machabeën — de schrijver heeft toch degelijk en helder werk geleverd, dat ten voorbeeld strekken kan.

fr. R. PEETERS, O. F. M.

De actibus humanis auctore VICTORE FRINS S.J. Pars II: *De actibus humanus moraliter consideratis*. Herder, Freiburg i. B. Pr. 8 Mark.

Van het driedeelig werk van Pater Frins mogen wij hier de verschijning van het tweede deel aankondigen. De inhoud is, kort gezegd, de bespreking van het zedelijkheidskarakter, dat aan de menschelijke handelingen eigen moet zijn en haar zoo hoog verheft boven die van het redelooze dier. Allereerst wordt het algemeene zedelijkheidsbegrip aan eene nauwkeurige analyse onderworpen; vervolgens wordt de algemeene regel of maatstaf der zedelijkheid gezocht; eindelijk worden de soortelijk onderscheiden vormen der zedelijke handelingen, of liever gezegd de zedelijke handeling en hare tegenstelling, zedelijk goed en zedelijk kwaad, uitvoerig besproken. Tot besluit wordt het vraagstuk van het »zedelijk onverschillige" behandeld, m.a.w. de vraag naar het bestaan van menschelijke handelingen, welke in positieven zin zedelijk noch goed noch kwaad zouden zijn. Het eigenaardige en gewilde karakter van

dit werk, hetwelk door den schrijver in de voorrede van dit tweede deel nog eens uitdrukkelijk wordt aangegeven, is, dat het slechts geven wil datgene, wat door de beste wijsgeer-theologen der scholastieke richting over het algemeene zedelijkheidsvraagstuk met hun gewone scherpte en subtiliteit is gedacht en geschreven. Dat die oude leeraren der christelijke wijsheid altijd nog ten volle verdienen gehoord te worden, deze overtuiging vestigt zich gelukkig in onzen tijd bij hoe langer hoe grooter aantal. Maar slechts zeer weinigen zijn in staat de rijkvloeiende bronnen dier oude wijsheid zelven te benuttigen, en zóó tot de kern daarvan door te dringen. Hun vooral zij dit boek van Pater Frins ten zeerste aanbevolen als het werk van een geleerde, die in de oude christelijke wijsheid ten diepste is doorgedrongen en de scholastieke litteratuur volkomen machtig is. Zij zullen daarin vinden een scherp logisch gerangschikte verdeeling en opeenvolging der vraagstukken, eene heldere uiteenzetting van ieder hunner en van het meeningsverschil, dat in zoo menig onderdeel heeft bestaan. De eigen meening wordt telkens scherp geformuleerd en met redenen omkleed, terwijl ook aan die der afwijkende gevoelens behoorlijk aandacht wordt geschonken. Bovendien is aan dit deel een goede alphabetische inhoudslijst toegevoegd, welke ook de in het eerste deel behandelde stof omvat, en aldus het werk nog dubbel bruikbaar maakt.

J. TH. BEYSENS.

Wissenschaft der Seelenleitung. Eine pastoraltheologie in vier Buchern. Von DR. CORNELIUS KRIEG, *professor an der Universität Freiburg i. Br.* Erstes Buch: *Die Wissenschaft der speziellen Seelenführung.* — Freiburg im Breisgau, Herdersche Verlagshandlung, 1904. Preis: M. 7.50; geb. M. 10.

Professor Krieg is een man, die door studiën en praktijk volkomen gevormd is, om als leermeester in de pastoraal-

theologie te mogen optreden. Meer dan twintig jaar o.a. was hij almoezenier aan een der staatsgevangenissen in Duitschland, en zoo men zelf jaren achtereen de strafgevangenis als priester bezocht heeft, zooals ondergeteekende, kan men het best waardeeren, hoe degelijk het onderricht is, dat omtrent de gevangenissen in dit werk gegeven wordt. Met de vrije uren, die hem in zijn bediening overbleven, wist de schrijver te woekeren. Vele belangwekkende artikelen, meest van paedagogischen aard, schreef hij in Kraus' *Realencyklopädie der Christl. Altertümer* als: »Krankencommunion in der Urkirche", »Disciplin der Energumenen", »Findelkinder", »Die Kirchlichen Wittwen in der alten Kirche". Zelfs gaf hij een volledige paedagogie uit, die een der voorname bronnen van zijn toekomstige pastoraal-theologie werd. Zijn menschkundige studiën bezorgden hem den katheder in de pastoraaltheologie aan de Katholieke Universiteit te Freiburg. De vruchten zijner studiën, en het verslag van zijn onderwijs geeft hij ons thans te genieten in het hier aangekondigde boekwerk.

Een enkel woord over het veld, dat door de pastoraaltheologie bearbeid wordt en over de wording van dit betrekkelijk nieuw theologisch leervak.

In de middeleeuwen kende men de pastoraal-theologie niet als *afzonderlijke* kerkelijke wetenschap; aldus is zij eerst van latere dagteekening. Een keizerin, Maria Theresia, gaf hiertoe den eersten stoot en deed dit vak aan de inrichtingen tot vorming der geestelijkheid in haar kroonlanden invoeren. De rationalistische geest, eigen aan de dagen van Theresia, openbaarde zich echter spoedig in dit leervak, en langen tijd droeg het een rationalistische tint. Langzamerhand is de pastoraaltheologie hiervan gezuiverd en sinds de laatste veertig jaar beweegt zij zich geheel op katholieken weg.

De pastoraal-theologie verdeelt men gewoonlijk in drie afdeelingen: de *didaktiek* (het leerstellige) en deze ziet op katechismus en predikstoel; de *liturgiek* en deze beschouwt de praktische uitoefening van den eeredienst; en ten laatste de praktische *leiding der zielen* door het leven. Van de

gewone indeeling wijkt Dr. Krieg af. Hij behandelt eerst het laatste deel der pastoraal-theologie: de praktische zielzorg, om zich vervolgens aan de andere onderwerpen te wijden. Wij billijken deze afwijking ten volle. De wetenschap toch, hoe in onze dagen 's menschen ziel moet geleid worden, is thans, nu zoovele sociale vraagstukken aan de orde van den dag zijn, zoo actueel mogelijk. Dat Dr. Krieg de pastoraal-theologie ook op het gebied der sociologie voert, is zeker goed gezien.

Het deel, dat voor ons ligt, draagt den naam van *Die Wissenschaft der speziellen Seelenführung*. Eerst worden ons het waarlijk koninklijk ambt des priesters, leidsman van 's menschen ziel te zijn, en het beeld van den waren zieleherder geschetst, als van een man, die het hart vol liefde draagt, maar voorzichtig is als de slang, eenvoudig als de duif, en voortdurend als een onvermoeid dienstman Gods optreedt. Vervolgens verdeelt Dr. Krieg de wetenschap der bijzondere zielenleiding in de *Individual Seelsorge* en de *Gemeinde Seelsorge*. Dus eerst houdt hij zich bezig met de geestelijke behoeften van ieder persoon afzonderlijk, daarna met die der gemeenschap; het laat zich echter begrijpen, dat hier niet altijd een bepaalde grens is te trekken.

Het leven der ziel wordt ons opengelegd op de verschillende leeftijden, van het kind tot den grijsaard toe, en wel onder den invloed van geslacht en temperament, lichamelijke of zielsziekte, ook van het overspannen zenuwleven onzer tijden. Hierdoor wordt ons de *zedelijke* waarde van vele menschelijke handelingen verklaard: een nieuw licht verrijst voor onzen geest.

Maar niet slechts *openleggen* is het werk van Dr. Krieg. Ook wijst hij ons, hoe het individu onder deze verschillende *inwendige* omstandigheden te behandelen is; het spreekt echter van zelf, dat hier »geen kleeding op maat" kan geboden worden. Vervolgens beschouwt hij iederen persoon onder den invloed van verschillende *uitwendige* omstandigheden als: levensstaat, ambt of beroep, en stand; hierbij behandelt hij ook het gevangeniswezen, maakt een scherp onderscheid tusschen een gevangene voor en na het gerechtelijk

vonnis, en laat tevens zien, dat de hervorming der gevangenissen van de Pausen is uitgegaan. Van belang is het hier aan te teekenen — het geldt een druk besproken onderwerp onzer dagen — dat Paus Clemens XI (1703) slechts in cellulaire straf, dwangarbeid en stilzwijgen heil zag voor de gevangenen. Volkomen waar!

Dr. Krieg behandelt na het *forum externum* ook het individu *pro foro interno* (den biechtstoel). Hoe goed en berekend voor onze tijden deze behandeling ook is, nieuw is zij geenszins, daar wij *pro foro interno* een voortreffelijke *Theologia pastoralis* hebben van professor Aertnijs C. SS. R., die reeds in verschillende landen met vrucht gebruikt wordt; de meesten onzer priesters hebben dit werkje.

Om een helder denkbeeld over een persoon te vormen, m.a.w. een diagnose van hem te maken, om als geneesheer der zielen in het dagelijksch leven, in gasthuizen, gestichten van krankzinnigen en gevangenissen met veel vrucht werkzaam te kunnen zijn, daartoe is de studie van het zieleleven door Dr. Krieg bijzonder aan te bevelen.

Van het individu voert de schrijver ons naar de gemeenschap. Nu wordt de priester geplaatst in het parochieele leven. De parochie wordt beschouwd in verband met huisgezin en school, met goede en slechte pers, met de politiek, met het gebruik van alkohol, met de beoefening der christelijke charitas en de middelen tot aankweeking van geloof en godsvrucht; kortom onder ieder denkbaar opzicht. Als een bijzonder krachtdadig middel tot voeding van het godsdienstig leven wordt vooral de liturgie der Kerk aangewezen; haar schoonheid kennen is de H. Kerk, als dochter des Hemels, beminnen. Evenals bij het individu wordt ook bij den arbeid in een parochie vereischt, dat de geestelijke overheid zich omtrent den geest, die daarin leeft, grondig op de hoogte stelt, opdat bij het bestrijden der misbruiken en de bevordering van de geestelijke ontwikkeling der parochianen de arbeid niet doelloos zij.

Daar iedere parochie, zelfs op de meest afgelegene plaats, tegenwoordig den invloed der sociale vraagstukken, die onze maatschappij beroeren, ondergaat, heeft Dr. Krieg zich bijzonder

ten doel gesteld de pastoraal-theologie haar licht te doen uitstorten over de sociale kwestie. Hierom ook veranderde hij de orde van behandeling der pastoraal-theologie.

Al hebben wij hier geen bepaald handboek over de sociologie, toch wordt de sociale kwestie onder de verschillende gedaanten, waaronder zij verschijnt, zakelijk bestudeerd. Na een kort en waar overzicht van het ontstaan der sociale wanverhoudingen, volgen verschillende onderwerpen als: het arbeidersvraagstuk, de arbeid van kinderen en vrouwen in fabrieken, de arbeiderskoloniën enz. Hetgeen Dr. Krieg zegt omtrent Duitschland slaat meestal ook op onze toestanden. Een der machtigste middelen, om den arbeidersstand voor het geloof te bewaren, te veredelen en op te heffen, ziet Dr. Krieg in het vereenigingsleven; dit beschouwt hij in het algemeen ook als den waren dam tegen het socialisme. Het voor en tegen van te stichten vereenigingen weegt hij voor verschillende parochiën; voor groote steden en fabriksplaatsen slaat de evenaar altijd over tot het stichten van vereenigingen; niet zoo voor kleinere en meer van de buitenwereld afgeslotene gemeenten; daar wil hij de geheele gemeente meer als ééne vereeniging behandeld zien.

Toch meenen wij, dat zeker een uitzondering moet gemaakt worden met betrekking tot het stichten van jongelingsvereenigingen. Het feit is in ons land onbetwistbaar, dat er, wegens de malaise onder de arbeiders- burgers- en boerenstand, steeds op grooter of kleiner schaal overplaatsing van het dorp naar de stad wordt waargenomen, vooral uit kleinere plaatsen in de omgeving van groote steden. Jonge mannen ziet men naar de groote steden trekken; zij loopen, zoo geen reeds gelegde en in de stad weer aangeknoopte vereenigingsband hen ondersteunt, groot gevaar in het woelige stadsleven verloren te gaan. Ook de vervulling der militaire plichten roept den jongen man dikwerf van het land naar de stad. Minstens zal het naar onze bescheiden meening in zeer kleine, zelfs afgelegene gemeenten, waar het gering getal der jongelieden en de draagkracht der gemeente het stichten van een bepaalde vereeniging niet toelaat, gevorderd

zijn, dat de priester op gezette tijden ook daar de jongelieden om zich vereenigt, opdat de band tusschen den priester en den jongen man bewaard blijve en hij zoo noodig later in het vereenigingsleven der steden zich laat opnemen. Op enkele, zeldzame uitzonderingen na zal echter met vrucht overal een jongelingsvereeniging opgericht kunnen worden, zoo ernstige wil aanwezig is. De voordeelen zullen zeker op den duur tegen de nadeelen opwegen, al mocht een pastoor soms de goede vruchten eener jongelingsvereeniging eerst later zien.

Deze uiteenzetting van Dr. Krieg's behandeling der pastoraal-theologie in dit eerste deel toont ongetwijfeld aan, hoeveel praktisch nut door deze studiën gesticht kan worden voor de zielen en de parochiën. Wij hebben slechts een korte schets gegeven; ieder priester, die zich dit deel aanschaft, zal spoedig inzien, hoeveel meer dan het weinige wat medegedeeld kon worden, door hem wordt aangetroffen, vooral op het gebied der litteratuur van werken in verband met de pastoraal-theologie. Ieder direkteur van de eene of andere katholieke vereeniging zal hier een handleiding vinden over de wijze, waarop hij in eene vereeniging moet optreden tot vorming der leden op godsdienstig, maatschappelijk en intellectueel gebied. De arbeid van Dr. Krieg is geen werk van bespiegeling, maar vol praktische wijsheid, die uit ieder bladzijde tot ons spreekt.

Middelharnis. J. H. A. THUS.

THOMAE HEMERKEN A KEMPIS, *Canonici Regularis Ordinis S. Augustini, De Imitatione Christi, quae dicitur Libri IIII cum ceteris Autographi Bruxellensis Tractatibus, adjectis epilegomenis, adnotatione critica, indicibus, tabulis photographicis ex autographo edidit* MICHAEL JOSEPHUS POHL. Cum adprobatione Rev. Archiep. Friburgensis. XVI et 516 p. M. 4.40: Fr. 5.50; a dorso corio relig. M. 6: Fr. 7.50; a dorso membrana relig. M. 6.40: Fr. 8.

Het tweede deel van Pohl's uitgave der werken van Thomas a Kempis bevat de *Navolging* met de overige verhandelingen van het Brusselsche handschrift.

Op de eerste, de haar toekomende, plaats Thomas' meesterstuk: de *Navolging*. Dan, door dezelfde hand gemaakt en door zijn geest beademd: een negental kortere en langere verhandelingen over het geestelijk leven.

Libellus de Disciplina Claustralium handelt in 16 hoofdstukken over de kloostertucht, welke in drie dingen vooral bestaat:

ut silentium bene servetur,

ut divinum officium devote celebretur,

ut opus manuum impigre exerceatur.

Hoort, hoe de anders zoo zachtmoedige Thomas toornt tegen de tragen (p. 300, r. 15—25).

»Wee hun dan, die niet warm zijn van goddelijke liefde, maar geheel opgaan in beuzelachtige dingen, buiten Hem; die zelf niet bidden en anderen niet laten bidden; en waar ze hun zonden moesten verbeteren, aan het oude, nieuw kwaad toevoegen. Dat zijn die langzaam naar de kerk toe komen en er weer gauw uitgaan; die op een korte Mis gesteld zijn maar lang aan tafel zitten en voor Gods weldaden Hem kort en nog nauw, zooals het hoort, danken, omdat zij meer lust hebben om hun lichaam te voeden dan hun ziel".

Epistula Devota ad quendam Regularem onderricht dezen, hoe hij de godsvrucht en den vrede des harten moet bewaren.

Libellus Spiritualis Exercitii is als een dagorder voor den kloosterling, hoe hij zich bij zijn verschillende verrichtingen heeft te gedragen: bij opstaan en koorgebed, studie en arbeid, in den refter en in den vrijen tijd, bij het gewetensonderzoek en het slapen gaan.

Dan volgt *Libellus de Recognitione Propriae Fragilitatis*, waarin dat schoone gebed om God vurig te prijzen (p. 372), met drie kleinere tractaten: *Recommendatio humilitatis*, *De mortificata vita*, en *De bona pacifica vita*.

In de verhandeling, welke nu volgt *De elevatione mentis* spoort de schrijver aan, zich los te maken van het aardsche en vergankelijke om het hoogste goed, God, te zoeken.

»Vacate et videte, quoniam ego sum Deus", luidt de aanhef.

»Ecce inquiro te, Deus meus, non per sensus corporeos, neque per sensibiles imagines, sed in me super rationes intellectuales; ubi tu luces intellectui meo veritas aeterna, bonitas immensa, incomprehensibilis claritas, omnem creaturae comprehensionem excedens, omnem aciem mentis repercutiens, et super omnes caelestes spiritus secundum quidditatem te incognite servans; et tamen secundum cujuslibet beati spiritus capacitatem te totum communicans, atque omnibus et singulis infinitam deitatis tuae gloriam et superessentialem naturae tuae substantiam manifestans".

Lees het tweede hoofdstuk, zoo hoogverheven, met zooveel liefde behandeld, over het Goddelijk Woord, *De Verbo Increato, Aeterno et Immenso, super omnes docentes animam illuminante*, en gij zult mij toegeven, dat Thomas' geest S. Joannes' geest en zijn adelaarsvlucht schijnt te evenaren.

Brevis admonitio spiritualis exercitii besluit deze serie.

Een genot is het lezen van dit boek mij geweest, een genot en eene openbaring. Welk eene wijsheid bij zooveel eenvoud.

Hier is de wetenschap der heiligen en die heiligen maakt, hier is de waarheid van Christus.

Voor kloosterlingen bedoeld, bevat het voor den geestelijken staat in het algemeen wenken en toepassingen; voor geestelijken geschreven, kan het ook leeken groot voordeel verschaffen. Voor den beginnende als voor den meergevorderde in de volmaaktheid, voor den eenvoudige en den geleerde, voor den sterke en den zwakke, voor den gelukkige en den bedroefde, is het vol licht, vol wijsheid, vol troost, vol vrede.

Maar ge moet 't zelf lezen, proeven en nog eens proeven; »ruminare" zou Thomas zeggen.

C. N.

DECEMBER.

Keert de aarde nu tot kinderreinheid weer?
Zij ligt zoo blank in zachte sneeuw gehuld,
Door 't bleeke licht der gele zon verguld,
Als lag zij biddend op de knieën neer.

Zoo slaapt ze en sluimert voort in stil geduld,
En rustig-passieloos werd land en meer,
Wijl vrede er nederwuift op donzen veer
En blanke droom haar koele rust vervult.

De dennen sneeuwbekuifd in 't boschbegin
Staren, alléén nog groen, mij vragend aan,
Of nog geen lied klinkt van de torentin....

Straks ziet gij hen met hemelpracht belaân
En duizend lichtjes, feestlijk, bloeiend in
De apotheose van den Kerstnacht staan.

Leuven. F. R.

VAN EEN LEERDICHT VAN VONDEL.

't Is wel een waag, in dezen tijd over een leerdicht te spreken. Lierzangen en tooneelstukken van Oude Meesters werden »gezegd" en afgespeeld en door de fijnaards in langzaam geluk weer doorgenoten; het leerdicht heeft men nog laten liggen, bijna als een verzameling preeken uit den pruikentijd. We durven beginnen met Vondels *Heerlijkheid der Kerke*, een leerdicht van meer dan drieduizend verzen. Voorloopig nemen we enkel den eersten zang. Toch al een heele waag. Maar die waagt, die wint. En àls ik eens won, àls ik eens won, dat Vondels leerdichten door de jongere mannen, met hùn oog en hùn oor, heelemaal en heel lang bezien werden en beluisterd, wijl 't toch ook uitzang is derzelfde wonderziel, evenzeer als lierdicht en tooneelspel; als Vondel eens Meester in de dichtkunst bleek dòòr dit stuk van de verheerlijking zijner Moederkerk; als eerlijk Nederland Vondel eens groot-dichter roemde òm de heerlijkheid, waarmee hij van de Kerk heeft gezongen — was dan alle distelig zoeken en zuchten niet prachtig verroosd?

De samenstelling van 't woord »leerdicht" zegt, dat daarin leer is en dicht. Kunnen die twee wel samenhuizen, of staan ze van nature stijf met de ruggen tegen elkaar? Ik, voor mij, zie geen zaad van afgekeerdheid liggen in beider aard. Voor mij is het leerdicht een stuk letterkunde, waarin leering bedichtglansd is. Is het daarom kunst-met-strekking? Wanneer een schoone dichter staat voor een schoone leer; wanneer Vondel staat voor de heerlijkheden van Christus' Kerk, kan zijn ontroering door zooveel schoonheid dan niet uitbreken in hemel-vroolijke geluiden? De zon kan ons verblijen met

toon en tint, als ze schijnt in een zee van zand — maar, o, o, als ze dingelt op 't blinkend goud van rijp tarweveld! Er kan natuurlijk bij de lezers bewondering opkomen voor de behandelde stoffe zelf, eerbied, liefde misschien of vermeerdering dier gevoelens, doch dit behoeft niet opzettelijk streven of noodzakelijke bedoeling des dichters te zijn. 't Is goed mogelijk dat enkel zijn doel geweest is: laten stralen van schoonheid.

In den eersten zang van de *Heerlijkheid der Kerke* zijn verschillende regels, die men kan vergelijken bij 'n voddige schulp op nieuw-damasten koorkap; regels die we graag wilden wegkijken en die Vondel zelf had behooren te schrappen om zich te voegen naar 't geen zijn eigen hand overschreef uit Horatius' brief aan de Pisonen: »Middelmatig in poëzy te zijn laten Goden, nochte menschen, nochte schouwburgen toe. Gelijk een ontstelde muziek op groote maaltijden, dikke balsem en mankop met Sardinischen honig onaangenaam zijn, omdat men wel zonder die maaltijd houden kan; zoo wordt ook de poëzy, die om het hart te verkwikken opgekomen en gevonden is, indien ze een weinig van de volmaaktheid afwijke, gansch niet geacht" [1]). Door die regels proza-in-maat is dit gedicht onvolmaakt. Maar alle menschenwerk zal dit wel zijn en blijven. En 't steekt overal nog vol genoeg met kunst om de lezing van iedere bladzij, ja van iedere bladzij, tot schoone vermakelijkheid te adelen.

Wat wijs beleid, wat vaardige slag b.v. om den zesvoeter, waarop alle drie de zangen staan, zoo min hatelijk te maken! Wat krachtige bewegelijkheid gaf hij mee aan zijn taal om de oversprongen steeds sierlijk te laten lukken! Oversprong (enjambement) is: geen rust op het eind van een versregel maar in 't begin, in 't midden of pas op 't lest van een volgenden. Gewoonlijk bestaat bij Vondel de oversprong niet in 't vollappen met 'n soort bijzin van den ganschen volgenden regel; 't is geen doorloopen in één adem tot 't

---

[1] *Al de Dichtwerken van Joost van Vondel* (Met inleiding en aanteekeningen van Dr. J. van Vloten) Tweede Deel, bl. 140.

eind van het onmiddellijk aankomend vers; gewoonlijk is 't een natuurlijke stemrust, waar ge kunt wachten, efkes, als na 't gewaar worden van iets zeer schoons, en, stondt ge hardop voor te dragen, ge zoudt daar gewoonlijk met langzamer uitspraak, met sappiger zegging, met gebaar van hoofd of hand het woordenmooi onderstrepen. We schenken eerst een paar teugen voorbeeldjes; dan krijgt ge nog uitleg toe:

»Terwijl de kooren vast den lof der Godheid wekken,
Den Hoogsten zijnen lof toezwaayen, *met den geur*
Van wyrook, uitgespreid den ganschen hemel deur". Bl. 696.

Nu schuift d' Orakelhut van Mozes *haar gordijnen*
Hier open. Bl. 698.

Al 't Heidensch Priesterdom. . . .
Staat schaamrood en verbaasd, *en geeft het den Hebreeuw*
Gewonnen. Bl. 699.

Zoo kundig, dat het niet met hamers schijnt *geklonken*
Uit marmersteen, maar door natuur en hare gunst
Uit eenen klip aaneen gewassen, zonder kunst;
Of eer een majesteit *in eenen vorm gegoten*
Van zonnegoud, geschept uit Ofir en zijn vloten. Bl. 699

Deze afgebeelde Kerk, *in graven en spelonken*
Gedoken, voor 't geweld der wereld en haar macht,
Ontvangt een klaarder glans, *dan 't Heidensche geslacht*
Zag stralen uit het dak der roemende Hebreeuwen. Bl. 699.

Dus *teelt* ze bij dien Held
Een afkomst, die alom de wereld wetten stelt. Bl. 699.

Ai, kreuk uw voorhoofd niet, al dunkt u dit *zoo vreemd*
Te klinken. Bl. 700.

De tong derzelve pen *noodt alle Egyptenaren*
Bij God. Bl. 700.

Daar hij en zij, bij beurte in onderling gesprek,
Verbloemen Gods geheim, indien men, *zonder vlek*
En vleeschelijk vernuft, wil inzien naar heur waarde,
De trouw van God en mensch, van hemel en van aarde.
Bl. 700.

Al hangt de boomgaard wit
Van bloesem, en vol geur in zon en frissche luchten. Bl. 703.

ontruk het eens *de macht*
En klauwen van den wolf, en *draag het in de kooye*
Der Kerke, op uwen hals. Bl. 703.

Wanneer Vondel een vers op 't einde los laat, doet hij 't gewoonlijk springen op een lijdend voorwerp, op het tweede deel van een onderwerp of voorwerp, op een bepaling van licht of schaduw, geur of kleur. De oversprong is bij hem, derhalve, geen spaak in 't voortwielend gedicht. 't Is een samenbrengen van zaken, die nauw bijeen behooren of graag bij elkander zijn; of 't is geven van oprechte rust, wèldoende door kalm vertoon van staatsie en bevalligheid.

II.

Vondels binnenste moest makkelijk te vatten zijn door werkingen van de buitenwereld. Zag hij iets moois of leelijks staan op zijn weg of in zijn verbeelding, dan voelde hij, binnen in 'm, de trouwe weer-aandoening daarvan; en liet hij z'n ziel de gevoelens uitverzen, wees zeker, dat in zijn dichten stootend of streelend, hard of zacht volop waar te nemen was. De ark van Noë wordt beschreven in de H. Schrift als een lomp stuk: een groote, langwerpig-vierkante kist, driehonderd ellen lang, vijftig ellen breed en dertig ellen hoog. Zie nu deze botte verzen:

Het eislijk zeegevaart van louter dennenhout,
Door Noah, in geene eeuw voltrokken en volbouwd,
Dat op den strafvloed drijft, en, hooger dan de bergen
Gerezen aan de lucht, de starren schijnt te tergen. Bl. 698.

Door keuze en opvolging van klanken en medeklanken, in wassen en deinen van maten is er waarachtig beweging van dansende voeten:

De wijze Oseas wil uit 's Hemels mond daar boven
De Godheid aan haar volk uittrouwen en verloven,
Gelijk de bruidegom zich aan zijn bruid verknoopt;
Een trouw, die niet verwelkt, hoe snel de tijd verloopt;
Een trouw, ons voorgedanst op koninklijke tonen,
In 't heilig bruiloftslied van beide Jesses zonen. Bl. 701.

De Cherubijnen sidderen, zie:

> Daar Cherubijns voor u hun wezen en gezicht,
> Met *dubble vleugelen al bevende bedekken.* Bl. 696.

Kijkt ge naar den breeden slag van wierookende handen?:

> Terwijl de kooren vast den lof der Godheid wekken,
> Den Hoogsten Zijnen lof *toezwaayen, met den geur*
> *Van wyrook*, uitgespreid den ganschen hemel deur.
> Bl. 696.

De aartsengel brengt Maria de teer-reine blijde boodschap:

> De hemelsche gezant, d' aartsengel Gabriël,
> Die zijne vleugels strijkt, *en in de witte cel,*
> De maagd, tot 's Hemels bruid en moeder uitgekozen,
> *Beäsemt met een geur van leliën en rozen.*

En Maria kan al de zaligheid niet op, die haar wordt aangeboden:

> De maagd bestemt alreê het wonder, dat ze hoort,
> *En zwelgt, gelijk een roos, den morgendauw van 't Woord.*
> Bl. 697.

De koningen van Kanaän worden door 't Joodshe volk met een stevig-korten trek van den troon getrokken en sluipen snel, hoofden omlaag, uit 't gedrang:

> Ten trots der vijanden, die, *uit den troon gerukt*
> *Nu schaamrood henenvliên*, van sterker macht gedrukt. Bl. 698.

Een machtig man die Vondel dat mijn gevoel nu na drie eeuwen nog rimpelen gaat volgens beliefte zijner woorden zuid- of noordwaarts!

In mijn verbeelding is hij ook nog baas.

Hoe hij me kleuren weet voor te tooveren! We zagen het reeds in Maria's *witte cel* en in den boomgaard *wit van bloesem.* De *Roode* Zee:

> Het grootste voorbeeld van de Kerk der uiterste eeuwen,
> Wordt opgerold in 't heer des Hertogs der Hebreeuwen,
> Die twalef stammen, lang getreden en verdrukt,
> Door 's Hemels last en arm, den wreeden Nijl ontrukt

En heenvoert *door de roode en opgescheurde golven,*
Daar Faro hen vervolgt en levend wordt gedolven,
Met al zijn Ridderschap en Heerkracht, in het graf
Van 't schuimende element, dat Juda doortocht gaf.
Bl. 698.

Daar staan Oostersche afgodsbeelden:

Nu straalde Christus nooit zoo wijd met Gods geboden
In 't blinde Heidendom, *vol zwart berookte Goden,*
Als na de hemelvaart. Bl. 701.

De kleuren zet hij u helder vóór, den vorm der dingen eveneens en die na deze verzen de Kerk niet onderscheidt als een stoffelijken bouw van levendige steenen mag gerust gaan brillen:

Ik wensche Kristus' Kerk met mijnen zang te bouwen.
Bl. 696.

Mijn geest bezwijkt. Wie kan met zijnen hals een Kerk
Verwrikken? Samson zou zich zelven niet betrouwen,
Te laden op den nek dat wonder der gebouwen. Bl. 696.

In d' afgebeelde Kerk, daar twalef hoofdpilaren,
D' Apostels, het gewelf vol starren trouw bewaren
En dragen onvermoeid, gaat Aron niet te koor,
Maar Christus. Bl. 699.

Mijn ijver zong dus lang blijgeestig door de rij
Van heilbelofte en eed en beeld en profecy,
Om naar de steile Kerk te steigren, langs die trappen,
Haar oorsprong en natuur en grond en eigenschappen
Te kennen, en al 'tgeen kan dienen tot een merk
Van zekerheid om vast op deze onfaalbre Kerk
Te rusten, aangezien het hof der duisternissen
Nooit rustte, uit errefhaat, zijn monsters aan te hitsen,
Te brullen tegens haat, zoo lasterlijk als fel,
En neffens deze Kerk te bouwen zijn kapel. Bl. 702.

't Is tijd, dat Mozes' hut voor Kristus' Kerke wijke. Bl. 703.

Is wat volgt geen prentenboek?

Nu laat ons deinzen en de kerkbelofte vieren,
En in het heiligdom der zuiverste papieren

De beelden van de Kerk en printen gadeslaan,
Om uit de schaduwen 't aanstaande licht te raân
En wonderheden, die zich eeuw bij eeuw ontdekken.
Bl. 697.

En zijn 't geen bladen van een rozenstruik?

Maar 't zuiver offer van den hemelschen Messias
Geeft overal zijn geur in 't blad van Malachias.

Joden, Heidenen, Ketters en Scheurmakers kunnen dezen zang be-wonderen en met diepen eerbied knielen voor de goddelijke poëzie, die er is uitgesteld. Katholieke menschen gevoelen hier meer. Voor òns is hier een vroom vereeren van personen en zaken, waaraan wij gelooven en die dierbaar, dierbaar zijn aan ons hart. Alle eeuwen, die verliepen sinds de sluiting van het Paradijs zijn òns de wegbereiding voor de komst van Heer Jesus Christus, in Wien wij ons bewegen, in Wien wij zijn. De groote personen en de groote gebeurtenissen dier schaduwige tijden zijn òns: afbeeldingen van den Grooten Persoon: Jesus Christus; en van de Groote Gebeurtenis: de Stichting Zijner Heilige Kerk. De Aartsvaders erkennen wij wezenlijk als onze familieleden, onze vaders, die door hun gedragingen en hun begeerten behoorden als tot onze Kerk, waarop zij door woord of daad moesten duiden; vaders, die de hoop op den zekeren Verlosser trouw voortplantten in hunne zonen. Noe's ark, Eva's geboorte, de boom des levens, Sara, de vrije vrouw, en Isaac, de vrije zoon, de tocht van 't Joodsche volk met Moses naar 't beloofde land, Jerusalem, de Ark des Verbonds, de tempel van Salomon, de Hoogepriester — we zijn blij dit alles door Vondel hemelschoon opgepeeld te zien met glans van klanken en zinnen; omdat 't allemaal wijst op de heerlijkheid van Christus en Zijn Kerke:

Dus werd de Kerk gemaald. Wie dit niet zien en kon,
Stond midden in den dag en loochende de zon! Bl. 702.

De profeten, mannen met zwaren hang van baard om de bleek-boetvaardige gezichten, met de rollen papier in verschrompelde handen, breed-gebarend uit wijde gewaden, zijn

ons meer dan geweldig-dichterlijke verschijningen: openbaarders, voorspellers van de Goede Kerk, die over ons moedert, die ons schoon gewasschen heeft in het Doopsel, die ons spijst met het Beste, dat zij heeft, die ons inwrijven zal met de olie van haar heilig Oliesel, als wij moeten opgaan ten laatsten strijd. En op twee knieën bidden wij voor het kruisbeeld van onze kamer:

> Aartsherder, die aan 't kruis, door 't openen der adren,
> Uw bloed liet stralen, uit den Hemel kwaamt vergadren
> De kudden, die verstrooid, angstvallig overal,
> Van niemants staf gehoed, op heuvel en in dal,
> Bij duister afgedwaald, vast jammerden van kommer,
> En misten bron en weide en gras, en loof en lommer,
> Vergeef toch 't overschot van Abrahams geslacht
> Dat schendig lasterstuk; ontruk het eens de macht
> En klauwen van den wolf, en draag het in de kooye
> Der Kerke, op uwen hals. Men drenk' het daar; men strooye
> Het heilzaam voeder voor, en wasch het van zijn smet.
> Aartsherder! neem, ei neem, door kracht van Uw gebed,
> Aan 't bloedig kruis gestort, d' elendige in genade;
> Al zoeken ze u zoo spâ, hun boete is niet te spade. Bl. 703.

Hetgeen we in dit opstel gezet hebben van de Heerlijkheid der Kerke is slechts klein-winkeltjes-uitstalling geweest. Eigenlijk moeten verzen van Vondel breed-uit hangen in groote zalen als de *Inleiding* van Alb. Verwey. Dat nu toch velen rustig heel het gedicht gingen lezen en zich niet lieten afschrikken door den kleinen druk der kolommen in de uitgaaf van Van Vloten. Men bedenke wel, dat 't niet staat, altijd en altijd te jeremiassen over gebrek aan »echt katholieke" dichters, terwijl men den katholieksten, die er ooit is uitgekomen, maar laat soezen op de onderste plank van het boekenrek.

Uden. H. LINNEBANK, O. S. Cr.

F. W. WEBER.

(Vervolg van Dl. CXXIV, bl. 248 vv.)

IV. »DREIZEHNLINDEN".

Dreizehnlinden van F. W. Weber heeft een wonderbaren opgang gemaakt en zelden is een katholieke uitgave in de laatste jaren zoo voorspoedig geweest.

Een welkom onthaal vond ook de *Amaranth* van Oskar von Redwitz en de *Trompeter von Säkkingen* van J. V. von Scheffel; maar *Dreizehnlinden* heeft ze ver, zeer ver overvleugeld.

»Als reeds uitwendig welslagen over de waarde van een dichter beslist — zoo schrijft de neutrale *Illustrirte Zeitung* — dan behoeft men van Frederik Willem Weber niets anders te zeggen, dan dat hij bij zijn dood op den 5^{en} April te Nieheim bij Höxter op vier-en-vijftig uitgaven van zijn heldendicht *Dreizehnlinden* mocht terugzien. Tegen het einde van 1878 trad dit dichtstuk het eerst de wereld in en er volgden sedert dien tijd in onafgebroken reeks jaarlijks drie of vier uitgaven, een opgang, waarop, zoover wij weten, geen andere Duitsche lettervrucht bogen kan. En de auteur was niet eens een dichter van beroep, zooals men zegt, maar langen tijd een gezocht, beproefd en bemind dokter. In een groote menigte van grondige en zaakrijke beoordeelingen werd door uitmuntende kunstrechters eensluidend en in warme bewoordingen de dichterlijke schoonheid van dit nieuwe romantische werk geprezen, de diepte en waarheid van zijn gevoel, de verrukkelijke betoovering van zijn kernachtige taal, de meesleepende macht van zijn realistische beschrijving en verhaal, van zijn scheppingsvermogen en karakteristiek.... Ondanks alle

schittering en mannelijke kracht van voorstelling is het geheel bezield met een geest van innige warmte en kuische teederheid en zelfs in de litteratuurgeschiedenissen van liberale richting kan men de bekentenis lezen, dat Weber eigenlijk geen partijdichter geweest is, dat hij diep godsdienstige gevoelens koestert zonder tot »confessionalisme" en »tendentieuse eenzijdigheden" te verzeilen" [1]).

Geen rechtschapen mensch kan er door geërgerd worden, dat *Dreizehnlinden* van katholieke en christelijke zijde met uitbundigen bijval begroet werd. Maar ook in het liberale en godsdienstlooze kamp blies men niet zachtjes in de loftrompet.

»De opgang van dit beminnelijke boek is niet door reclame gemaakt, maar door zijn waarde en verdienste rechtens verworven. Wij begroeten dit poëzievolle epos, met den geest en het stift van een waarachtig dichter geschreven, bij zijn herhaalde verschijning met een hartelijke vreugde. De welluidendheid der taal werkt zoo muzikaal, dat men meent, een minnezanger al deze liederen levend te hooren voordragen" [2]).

»Ondanks alle politieke en godsdienstige bedenkingen, welke dit boek van de groote meerderheid van het Duitsche volk scheiden, moeten de poëtische kracht en het zuivere gevoel van dezen echten dichter erkend worden" [3]).

»Al schijnt het ons ook niet dienstig dezen dichter terstond naast Goethe en Schiller te plaatsen, zoo moet hij toch bij de besten van den tegenwoordigen tijd onbedenkelijk gerekend worden, en dat is, onzes erachtens, eer genoeg, daar reeds het aantal der goeden helaas zeer beperkt is" [4]).

Wie ten jare 1882 *Dreizehnlinden* bestelde, ontving als toegift van den uitgever niet minder dan zes-en-veertig lofredenen op het werk van den dichter, getrokken uit dag-

---

[1]) *Illustrirte Zeitung*, 14 April 1894.
[2]) *Kolnische Zeitung*, Nov. 1880.
[3]) *Berliner Tageblatt*, 1881.
[4]) *Grenzboten*, 43. Jahrg. S. 662.

bladen en tijdschriften van allerlei kleur. Schwering geeft (S. 408—411) een lange lijst daarvan op. En de uitgever Ferdinand Schöningh lachte in zijn vuistje: »Und immer wird die Theilname für das herrliche Werk grösser und inniger".

Met Lord Byron kon Weber dus van zich getuigen: »Ik ontwaakte op zekeren morgen en vond, dat ik beroemd was." De bescheiden man had het niet verwacht. »Toen ik mijn boek voor de eerste maal gedrukt voor mij zag — zoo verhaalde hij aan Schwering — toen stonden al zijn gebreken duidelijk voor mijnen geest en het was mij te moede, alsof ik een vergrijp begaan had. Ik was bang voor de openbare meening". Zelfs toen na enkele maanden de eerste oplage van *Dreizehnlinden* uitverkocht was en de toonaangevende organen der katholieke pers het epos met onverdeelde vreugde begroet hadden, trok hij nog een bedenkelijk gezicht.

Die verbazende opgang, welke *Dreizehnlinden* gemaakt heeft, is des te merkwaardiger, wanneer men bedenkt, dat Weber bij de eerste verschijning van het gedicht als poëet bijna niet bekend was. Emmanuel Geibel vroeg in April 1879 telegrafisch aan Emil Rittershaus te Barmen: »Wie is uw landsman Weber, de schrijver van *Dreizehnlinden*?" Maar Weber en zijn epos waren onbekende grootheden in het Wupperdal; zelfs de boekhandelaren konden geen inlichtingen omtrent hem geven. Rittershaus telegrafeerde aan Geibel terug: »Boek en auteur zijn niet te vinden".

Ook nu zijn er nog letterkundigen, die Weber en *Dreizehnlinden* eenvoudig doodzwijgen, al was het alleen omdat hij roomsch is en een geloovige levensbeschouwing voorstaat. Deze kleinzieligheid heeft evenwel niet verhinderd, dat Weber tal van vereerders ook buiten de grenzen van zijn vaderland gevonden heeft.

Gomarius Mes zette het epos in het Hollandsch over (1892), eene bewerking, die nooit met goud bekroond is. Kannunik Eugène de Lepeleer te Gent vertaalde het in het Vlaamsch, welke vertaling ook al weinig lauweren om zijn hoofd heeft gevlochten. Te Parijs verscheen van de hand van Père Paquélin een Fransche prozabewerking, die te licht werd

bevonden (1888). E. Daianec vertaalde het gedeeltelijk in het Rumeensch.

Muziek en schilderkunst hebben gewedijverd om motieven uit *Dreizehnlinden* over te nemen. Maria von Arndts heeft menig lied uit het heldendicht getoonzet en de Dusseldorfer schilder Karl Deiters penseelde tal van landschappen. Zelfs heeft men beproefd het epos als drama of opera te bewerken. In 1882 verscheen een uitgave met lichtdrukken van professor Wörndle te Weenen. Zij werd in 1896 opgevolgd door de groote, rijk geïllustreerde uitgave van den Münchener schilder Karl Rickelt.

Wij zullen maar den mantel der liefde werpen over allerlei nabootsingen of liever naäperijen van *Dreizehnlinden*, die ter Duitsche boekenmarkt gebracht zijn door klungelaars, welke Weber nog niet tot de knie reikten. Het genie van den dichter bezaten zij niet; maar zijn gebreken hebben zij op zeer onhandige manier in het licht gesteld.

De reden van dezen ongeëvenaarden opgang ligt deels in de verdiensten van het epos zelven, deels in de tijdsomstandigheden, waarin het verscheen, in de felste hitte van den kultuurkamp. Een wat uitvoeriger studie over de wording en voorbereiding, over inhoud en vorm, over de dichterlijke waarde van *Dreizehnlinden* zal, vertrouwen wij, belangstelling vinden bij de lezers van dit tijdschrift.

* * *

Het gebeurt niet iederen dag, dat een man van 65 jaar, — de jeugd is er af — een man, die bovendien een zeer drukke dokterspraktijk heeft, de wereld met een heldendicht verrast.

Reeds als jongeling en later in de *Lieder von Teutoburg* had Weber veel belangstelling getoond voor den strijd tusschen Karel den Groote en Wittekind, tusschen christendom en heidendom. Maar door in- en uitwendige omstandigheden was die zangdrift ingesluimerd, tot zij op Weber's zestigjarigen leeftijd met jeugdige onstuimigheid ontwaakte.

»Doch, was quillt, das muss zu Tage,
Und in langen Winternächten
Fuhr ich fort, getrosten Muthes,
Einsam Reim an Reim zu flechten".

Wij mogen gerust aannemen, dat het heldendicht de bewuste uitdrukking is van jarenlange bewuste en onbewuste overpeinzingen, de uitdrukking van Weber's leven, studeeren, dichten en werken. Achtereenvolgens, zonder dat hij het zelf wist, heeft hij de bouwsteenen verzameld, waaruit hij het epos heeft opgetrokken.

»Ik was — zoo vertelde de dichter aan een vriend — toen ik *Dreizehnlinden* met ernst begon te schrijven, geen jonge man zonder gedachten, ik was toen 57 jaar oud. Ik had reeds eenige jaren, voor ik een letter neerschreef, met het plan rondgeloopen om den tijd van den overgang van onzen geboortegrond tot het christendom, ik bedoel, de kerstening van ons land, op de eene of andere wijze dichterlijk te behandelen; een vast plan had ik in 't geheel nog niet, maar ik bestudeerde toch ijverig de eerste tijden van ons volk, las Grimm's *Mythologie*, *Duitsche Rechtsoudheden*, *Geschiedenis der Duitsche taal*, Simrocks *Mythologie*, Ihres *Glossarium Suiogothicum* enz. Ik had ook over mijn plan met mijn vriend Hüffer gesproken. Hij keurde het met blijdschap goed en liet mij niet los. Nu waren wij te Berlijn ten tijde van den kultuurkamp. Hüffer zeide tot mij: »Weber, wij worden beiden oud; als gij uw voornemen wilt uitvoeren, begin dan, voor het te laat wordt; hebt gij reeds een plan?" De zaak had mij inderdaad altijd door het hoofd gespookt; ik zeide, dat ik wilde beginnen en ik begon".

Het eerste ontwerp van *Dreizehnlinden* is verloren gegaan. Alleen de hoofdlijnen der handeling vertoonden zich aanvankelijk voor Weber's geest; later vond hij de verbindingslijnen. Langzamerhand werden de kleuren der beelden sterker, het gevoel krachtiger en meesleepender. Nieuwe denkbeelden, opvattingen en gezichtspunten verrezen voor hem. De gestalten der handelende personen, aanvankelijk nevelig en onbestemd, namen toe in vastheid, afronding en helderheid.

De draden van het weefsel verbonden zich tot een regelmatig geheel.

Gedurende den zomer van 1874 ontwierp hij de beide eerste zangen: *Im Nethegau* en *Das Kloster;* het waren rijmlooze viervoeters. Bijster bevielen zij hem evenwel niet. De poëtische stroom werd nu gestremd, en in de herfstmaanden wijdde de dichter zich op nieuw aan voorbereidende studiën.

De eigenlijke samenstelling ligt in de jaren 1876—1877. Meestentijds bevond zich Weber toen te Berlijn. Zijn vrienden Hüffer, Marcart en Magnus von Bagge gaven menigen flinken stoot aan het werk. Hij schreef aan zijn dochter: »Niets nieuws van *Dreizehnlinden:* neen, mijn lieve Lise, dat vlot nu niet. Misschien schrijf ik morgen of overmorgen een brok op, dat mij zwaar in het hoofd ligt. Misschien gaat het ook dan nog niet... (2 April 1876). Van *Dreizehnlinden* heb ik sedert eergisterenavond weer een stuk geschreven; ik hoop ook vandaag en morgen nog wat te doen..." (5 April 1876).

Het oorspronkelijke plan veranderde Weber geheel en al. Met horten en stooten ging hij voort. De beide eerste gezangen werkte hij geheel om en bracht het rijm in zijn epos. Zeker geen kwade inval. Dan werkte hij achtereenvolgens de verdere tafereelen uit, niet zooals zij thans op elkander volgen, maar hij nam ter hand, wat op het oogenblik het beste vlotte.

Zelden teekende Weber den gedachtengang van een gedicht te voren op. Meestal had hij het klaar in zijn hoofd en wierp het dan vlug op het papier. Vele zijner schoonste gedichten, zoo zegt hij, waren hem als van buiten toegeworpen, zonder dat hij er over behoefde te denken; de verzen waren als het ware onwillekeurig uit zijn pen gevloeid. Schertsend beweerde hij, dat hij aan twee dingen tegelijk kon denken. Menigmaal viel hem midden onder het werk het een of ander rijm in. Waren de patiënten weg, dan dikteerde hij de verzen aan zijn dochter of teekende een rijmwoord op. Dikwijls ging hij des avonds naar bed, nog worstelend met een poëtisch ontwerp; doch vroeg in den morgen was het gedicht kant en klaar.

Al was het dichten voor Weber, zooals hij zelf bekent,

een *impetus animi*, als de storm, die door het woudgeboomte gaat, toch stond hij op een zorgvuldige afwerking en keuring van zijn geestesprodukten tot in de kleinste onderdeelen. Wat overtollig was, werd besnoeid, wat ruw toescheen, gevijld, gepoetst, gepolijst, »Nooit had hij — zoo zeide hij eens tot een vriend — een enkele stroof, een enkel vers zonder reden laten staan". *Dreizehnlinden* ontkwam ook niet aan die allerstrengste keuring. Misschien is het Weber hier eenigszins gegaan als Van der Palm met zijn *Gedenkschrift*: hij heeft gehamerd, gepast, gebeiteld, geschuurd, gepolijst; spiegelglad en blinkend staat het stuk werk vóór ons; de fijnste vingertop voelt geen oneffenheid; maar... natuur en warmte hebben er niet bij gewonnen.

De vorm van het eerste handschrift van *Dreizehnlinden* is zeer interressant. Weber placht zijn verzen op alle mogelijke papiertjes te krabbelen, op huwelijksaankondigingen en doodberichten, op pakpapier en drukproeven, op enveloppen en alles, wat hem maar onder de vingers kwam. Doch *Dreizehnlinden* heeft hij geschreven op den vrijen achterkant der akten van den Landdag, die de afgevaardigden gedurende de zittingen nevens zich hebben, en waarop de dagorde, de voorstellen enz. aangegeven zijn.

Bij de indeeling en samenstelling ging de dichter zeer systematisch te werk. De stof van zijn epos had hij in vijfentwintig zangen verdeeld en voor iederen zang een bijzondere map aangeschaft. Daarin werd alles gelegd, wat op dien zang betrekking had.

Toen zijn heldendicht in hoofdzaak voltooid was, onderwierp Weber het aan het scherpzinnige oordeel van zijn vriend Alfred Hüffer, zijn raadsman in alle kunstvragen.

In menig opzicht week toen het epos af van zijn huidige gedaante. Aan den vierden zang *Die Mette* en den twee-entwintigste *Im Klosterchor* ontbraken de slothymnen der monniken. De wijsheidsspreuken van den prior waren slechts gedeeltelijk klaar, de liederen van Elmar en Hildegunde moesten nog ter dege afgewerkt worden. Achter iederen zang hield Uhu, de spotvogel, zijn beschouwingen, die het helden-

dicht langdradig maakten. In dat wilde hout diende het snoeimes gezet te worden.

Hüffer heeft zijn vriend niet ontzien, maar meedoogenloos zijn vonnis over diens werk geveld. Behalve de grondige aanmerkingen, die hij maakte, schijnt hij ook hier en daar een steentje voor den verderen opbouw van het gedicht te hebben aangedragen.

Wij laten hier eenige aanhalingen uit Weber's brieven aan zijn esthetischen raadsman volgen; zij werpen een zeer eigenaardig licht op de wording van *Dreizehnlinden* en zijn zeer kenschetsend voor de beoordeeling van de kunstwaarde.

»Gij ontvangt ingesloten de 6 eerste nummers van 13 linden, dat is, 6¼ linde. Als ik den rommel zie, schrik ik ervan. Dat moogt ge ook doen! Gij hebt niet anders gewild. Begin nu te corrigeeren en te schrappen, maar dapper en driest, hoor. Zoo gij niet woest met dat tuig omspringt, dan helpt het mij niets, of ik het u stuur, en gij krijgt niets meer" (15 Maart 1877).

»Mijn arme Lize heeft bij het afschrijven hevige hoofdpijn gekregen, zoodat ik het zelf voortzetten moest en het bekwam mij dikwijls ook al niet goed. Dat zijn *mala omina*. Wat den Uhu betreft, ik geloof, dat ik u al dikwijls medegedeeld heb, dat ik hem op drie plaatsen wil laten staan, en wel in de inleidingsverzen, waar hij zich als materialist vertoont; in *Vogelfrei*, waar hij als kosmopoliet het patriotisme, en in *Heimkehr*, waar hij als atheïst alle geloof bespot. De stukken zijn allemaal klaar; ik behoef ze alleen samen te stellen en er tusschen te voegen. Van prior Markward's leerspreuken ontbreken er nog enkele. Voor het oogenblik ben ik zeer dom en ik kan ze niet schrijven, totdat mijn uur gekomen is. Gij kent dat immers .... Schrap nu en korrigeer met blijden toorn!" (31 Maart 1877).

»Het spijt me, dat mijn vroolijke rijmen het u zoo lastig maken, meer dan mij, en juist daarom. *Mais, George Dandin, tu l'as voulu!* Zie nu maar, dat ge er doorkomt. Toch ben ik u dankbaar en zeer dankbaar ook! Van uwe aanmerkingen, die tot mijn leedwezen veel te kort zijn, zal

ik te gelegener tijd gebruik maken. Uwe hymnen hebben mij veel genoegen verschaft; de vertaling is, wat den vorm aangaat, glashelder en schoon. Ik verzoek u daarmede door te gaan. Of ik den eenen of anderen hymnus er inlasch, moet ik zien, wanneer ik het begin over te werken, en ik begin eerst daarmede, wanneer ik het gansche handschrift *cum notis* van u terugontvangen heb. Niet eerder, anders breng ik het er weer onhandig af. Ik hoop, dat gij mij den rommel spoedig na de feestdagen terugstuurt, natuurlijk met een zucht.... Vooruit maar, doch maak u niet al te boos!" (18 Mei 1877).

»Voor uw verdere noten op *Dreizehnlinden* zeg ik u hartelijk dank. Gij zijt een zeer fijngevoelig mensch en zult wel gelijk hebben. Maar den *Landsturm* moet ge mij laten behouden, zooals hij daar ligt, dat is, in 't geheel genomen; afzonderlijke punten wil ik gaarne laten schieten. Als ik teergevoelig van huid was, dan zou ik moeten schrijven: het spijt mij zeer, mijn beste vriend, dat ik u zooveel last bezorg met de revisie van *Dreizehnlinden*. Maar ik schrijf het niet: *Volenti non fit injuria;* hebt gij mij gedwongen om dat ding op papier te zetten, dan zult gij het tot uw straf lezen. Dat zult gij nu wel gedaan hebben, en het zal mij zeer aangenaam zijn, zoo gij mij het boeltje zeer spoedig terugstuurt. Ja, de stekelige nummers, waaromtrent ik gaarne goeden raad zou vernemen, die komen nu eerst; het zijn de drie spreuknummers.... Wij allen verheugen ons reeds, dat gij dezen zomer hier wilt komen; dan kunnen wij over een en ander praten, verondersteld nochtans, dat ik dan nog plezier heb om over *Dreizehnlinden* te spreken; want ik heb reeds nu een hekel om er aan te denken" (11 Juni 1877).

»Ik verzoek u aan te schrappen, wat u in het afgemaakte geschikt lijkt om gebruikt te worden, natuurlijk in de veronderstelling, dat gij nog van gevoelen zijt, dat het ding afgemaakt moet worden. Ik ben nu met zieke menschen bezig en rijmen vallen mij niet in; ik ben dus uit de *Dreizehnlinden* atmosfeer en ik beschouw deze zaak als een zaak, dat is, tamelijk koel; ik erken de groote en de kleïne fouten

van dit *Carmen*, zijn ondeugden en zijn gebreken. Het eene met het andere hebt gij al lang gevonden; en zou dit ook niet het geval zijn, denk dan maar niet, dat ik u de roede voor mijnen rug zal binden en overreiken" (18 Aug. 1877).

»De 13 linden hebben heel rustig geslapen. Ik had lust noch tijd om mij daarmede bezig te houden. De monniken moeten twee hymnen zingen, die ik er nog tusschenlasschen moet, een in het midden en een aan het slot, dat wil zeggen, bij het werkelijke einde. Liefst bleef ik bij het bestaande en daarvoor heb ik een passenden voorzang en een Pinksterlied noodig. Breng toch, als 't u blieft, de verzameling van Kayser of als gij iets hebt, wat daarop lijkt, mede naar hier of naar Berlijn. Zonder u doe ik niets meer aan het ding" (12 Oct. 1877).

Den 21sten October 1877 werd de Landdag te Berlijn geopend. Weber woonde toen Ritterstrasse 1. Daar heeft hij de laatste hand aan zijn werk gelegd; veel werd nog veranderd, hier wat besnoeid, daar wat bijgevoegd, ginds gevijld en geschuurd. In de Kerstvacantie legde hij het handschrift onder den kerstboom zijner dochter Elisabeth.

Zóó ontwikkelde zich na lange worsteling en overwinning van vele moeilijkheden *Dreizehnlinden*. Men ziet: 't is juist niet »aus einem Guss gegossen". Daarbij komt, dat Weber, zooals wij reeds zeiden, sedert jaren velerhande voorbereidende studiën had gemaakt, gezwoegd en gezweet om de bouwstoffen voor zijn epos samen te garen. Er is niet weinig historie onder de dichterlijke inkleeding van *Dreizehnlinden* verscholen. Met onverdroten ijver doorsnuffelde de dichter de *Monumenta historica Germaniae*. Hij las Einhard's *Vita Caroli Magni*, de *Annales Einhardi*, de *Annales Laurissenses ac Fuldenses*, *Gesta Caroli Magni*, *Annales Corbeienses*, het *Chronicon Huxariense*, Paulini's *Theatrum illustrium virorum Corbeiae Saxoniae*, en Schaten's *Annales Paderbornenses*, *Heliand*, de *Karolingische Kapitularia*, Grimm's *Rechtsoudheden* en Zopfl's *Duitsche Rechtsgeschiedenis*, de *Edda*, werken over Oud-

Germaansche mythologie en heldensagen, vooral van J. Grimm en W. Simrock, en wat dies meer zij.

Het valt ook niet te betwijfelen, dat verschillende schriften zijner tijdgenooten, b. v. Freitag's *Bilder aus der deutschen Vergangenheit*, Tegner's *Frithjofsage* en Scheffel's *Ekkehard* weldadig op *Dreizehnlinden* ingewerkt hebben. Het is natuurlijk moeilijk juist te omschrijven, hoever die invloed zich uitstrekt, hoever Weber dus orgineel is gebleven, hoever hij anderen bewust of onbewust heeft nagevolgd. Maar de invloed van anderen is ontegensprekelijk.

* * *

Ofschoon wij den inhoud van *Dreizehnlinden* bij onze lezers bekend mogen achten, zal toch een beknopt overzicht hun geheugen tegemoet komen. De korte inhoud is deze.

De Saksers zijn onderworpen aan den Frankischen keizer en gedeeltelijk tot het christendom bekeerd. Langs de bergen en door de woeste wouden klinkt nu tot Gods lof en eer het vrome lied van St. Benedictus' zonen. Doch velen onderwierpen zich slechts noode aan de heerschappij der Franken; zij blijven gehecht aan den voorvaderlijken afgodendienst en zijn diepgewortelde gebruiken. Schuw en heimelijk verzamelen zij zich ter heilige offerstede in het diepst der bosschen om hun afgodische geheimen te vieren. Een der edelste Saksers is Elmar, uit het aloude geslacht der Valken gesproten. Hij huist op den Havikshof, die niet ver van het klooster Dreizehnlinden tegen de heuvelhelling aan den oever der Brucht ligt. Reeds veel had hij van den christelijken godsdienst gehoord en gezien en vriendschappelijk ging hij met de Frankische beambten om.

Karel de Groote nu heeft graaf Bodo tot gouwgraaf over de Nethegouw aangesteld. Deze viert het oogstfeest op den hof te Bodinkthorpe en noodigt ook Elmar daartoe uit. Elmar verschijnt er met vele edele Saksers, heidenen en christenen, onder wie bisschop Badurad van Paderborn, een oom van Elmar, en abt Warin van Dreizehnlinden. Niet zonder reden

gevoelde Elmar zich naar Bodinkthorpe getrokken Zijn hart klopte van liefde voor Hildegunde, de dochter van Bodo, de speelgenoote zijner jeugd, die hij uit den vijver gered had, maar die zijn lippen met een kus had gesloten.

»Eine Ros' im wilden Walde,
Lieblich ihm zur Seite blühte
Hildegund, der heimgegangnen
Mutter gleich an Huld und Güte".

Een der gasten was een nieuwling. Sedert eenigen tijd vertoeft Gero als *missus dominicus*, als zendbode van den Frankischen koning, in de gouw.

»Jüngst gesandt als Königsbote,
Der dem Gau mit neuen Diensten,
Neuem Zins und Zehnten drohte".

Valsch en gluipend van karakter verstond hij toch de kunst van te vleien. Ook hij maakt het hof aan Hildegunde en zoekt met zoete woorden haar hart te veroveren. De maagd slaat echter geen acht op hem, maar schenkt al hare aandacht aan Elmar. Door spijt en jaloezie verteerd, zint de trotsche Gero op wraak. Hij begint met Elmar's heidensch geloof en diens aloude gebruiken te bespotten. De jongeling antwoordt hem op waardigen, maar verachtenden toon. Aiga, de slimme dienstmaagd op Bodinkthorpe, zinspeelt op de ontluikende liefde tusschen Elmar en Hildegunde. Op verzoek van haren vader biedt deze den gasten den eeredronk aan. Een blos kleurde hare wangen, toen zij Elmar den beker reikte.

»Sie erglühte, und ein leises
Zittern rann durch ihre Glieder".

Dit verbittert den nijdigen mededinger nog meer. Grimmig hitst hij Elmar op en gaat in zijn afgunst zoover, dat hij slijk werpt op de nagedachtenis van des Saksers boven alles teer-

geliefde moeder. De jongeling bruischt in ziedenden toorn op en dreigt Gero met het zwaard, als hij niet zwijgt. Elmar had gelijk, maar hij heeft toch het gastrecht geschonden. Graaf Bodo moet den gezant des konings handhaven en beschermen; hij ontzegt Elmar zijn huis. De feestvreugde was gestoord; er volgde een doodsche stilte op dit pijnlijk tooneel in de zaal. Gedrukt en zwijgend vertrekken de gasten.

Door smart verscheurd, zwerft Elmar door het eenzame, donkere woud rond en koelt tegen de koude boomschors zijn gloeiende wangen af. Hij is door Hildegunde's vader barsch afgewezen, van haar gescheiden, misschien voor altoos; het is een ondragelijke pijn en schande voor den fieren jongeling. Hij kan zich niet verwijderen; alles trekt hem naar den hof, waar de geliefde weenend voor hem heeft gebeden en zacht ingesluimerd is. Zoo dwaalde hij droomend en soesend weer naar Bodinkthorpe af. Plotseling breken van alle zijden breede vlammen uit de grafelijke woning; het stroodak is een zee van vuur, waaraan niets, ook de muren niet, weerstand biedt. De gloed kleurt den donkeren hemel; krakend storten de zware balken neer en door de nachtelijke stilte weerklinkt het angstgeschrei der hulpezoekende bewoners. Zwaarmoedig lag Elmar tegen de glooiing van een heuvel. Daar hoort hij duidelijk door het verwarde geschreeuw: »Redt Hildegunde!" Elmar springt op en werpt zich in de wijd uitslaande vlammen. Hij smaakt de zoete voldoening dat hij den graaf en de geliefde bruid mag redden, terwijl de feestzaal achter hem donderend samenstort. Zijn hart jubelt van vreugde, want een vurige blik van dank uit Hildegunde's oogen is zijn loon. Bodo betuigt hem slechts met hoffelijke, maar koude woorden zijn erkentelijkheid. Elmar wil de geredden in zijn huis opnemen. Daar treedt Gero, die laf van den brand is weggevlucht, hem tegemoet en beschuldigt hem, dat hij den brand heeft aangestoken. In woede ontvlammend, wil de Sakser zich op hem werpen en hem doorboren; doch fluks zich bezinnend, keert hij hem met verachting den rug toe.

Troosteloos en verlaten waart Elmar nu door het woud en richt zijn moede schreden naar het huiveringwekkende hol,

waar de grijze oude Swanahild woont. Zij moest hem zeggen, of hij het Frankische meisje eenmaal de zijne zal mogen noemen.

»Geh', ich höre meine Boten,
Die sich in den Wipfeln regen:
Auf des Waldes grünen Pfaden
Tritt das Schicksal dir entgegen!"

Zinnend over dit raadselachtige antwoord, dwaalt hij verder. Zijn pad leidt naar een open plek, waar de grijze dondereik staat. Geheimzinnige stemmen fluisteren door het loover. Een huivering grijpt hem aan; hij gevoelt de nabijheid van den God, dien hij zocht, maar niet kent. Hij zinkt neer op zijn knieën en stort zijn diep bedroefde ziel uit in een vurig gebed, een gebed om vrede.

»All mein armes Glück —
Geb' ich hin; gieb du mir Frieden!"

Eensklaps snort er een verraderlijke pijl door het struikgewas; hij treft Elmar dicht bij het hart. Deze overvalt den sluipmoordenaar en werpt hem op den grond. Het is Gero, de koningsbode. Vol angst ziet hij op tot Elmar, maar deze laat hem loopen met de verachtelijke woorden:

»Geh, es mag ein Knecht dich würgen;
Geh, du magst am Zaun verenden!"

De snoode Frank rust echter niet; hij moet zijn gehaten mededinger uit den weg ruimen. De vergadering van het geding, door graaf Bodo samengeroepen, biedt hem daartoe een gunstige gelegenheid. Op die rechtszitting beschuldigt hij Elmar van afgodendienst, van brandstichting en van een moordaanslag op den koningsbode, den plaatsbekleeder des vorsten. Hij bezweert bovendien zijn aanklacht. Elmar tracht zich te verdedigen, maar hij vindt bij de Saksers geen steun; hij weet ook, dat zijn verdediging weinig zou baten, daar de rechters ontrouwe Saksers zijn, die naar den minsten wenk van den vreemden keizer luisteren. Allen veroordeelen hem, behalve Rab, de Esschenburger, de eenige, die hem trouw

bleef. Hij wordt vogelvrij, rechtloos, weerloos, vredeloos verklaard. Zijn eigendommen vervallen aan den vorst. Met scherpe woorden geeselt hij nog eens de streken der Franken. Door de opwinding en inspanning begint de wonde opnieuw te bloeden.

»Lautlos glitt der Vogelfreie
In des Eschenburgers Arme".

Drie dagen na het vonnis moest Elmar zijn vaderland verlaten. Van al zijn have en goed bleef hem niets over dan alleen zijn ros.

Den volgenden morgen gaat hij naar Fulko, den smid.

»Spute dich, du kluger Meister,
Feste Eisen, gute Eisen
Aufzulegen meinem Thiere:
Denn wir haben weit zu reisen".

De reusachtige Fulco doet het slechts met grooten weerzin. Eerst spoort hij Elmar met gloeiende woorden aan om zich aan de spits van zijn strijdlustige gouwgenooten te stellen en de vreemde indringers van het heilige erf der Saksers te verdrijven. Maar de jongeling wanhoopt aan een gelukkigen uitslag van zulk een vrijheidskrijg.

Vóór zijn vertrek gaf hij aan Imma, de dienstmaagd van Hildegunde, ring en zwaard voor hare meesteres:

»Sag, der Ring sei zum Gedenken,
Sag, das Schwert sei zum Bewahren,
Will ein Gott mir Heimkehr schenken".

Dan rijdt hij door de herfststormen weg. Middelerwijl zendt Hildegunde vurige gebeden voor hem ten hemel. Bleek als marmer en stom van smart stond zij aan den rand van het bosch en wuifde ongezien den geliefde een afscheidsgroet toe. Bij het vallen van den koelen avond nadert hij Dreizehnlinden, dat schemerachtig uit de nevelen opdoemt. Door pijn en bloedverlies uitgeput, zinkt hij doodmoede voor de poort van het klooster van zijn ros. De kloosterknecht vindt hem

daar. De goede monniken nemen hem medelijdend op en leggen hem op een zachte legerstede neder. Binnen de kloostermuren is hij veilig en in zekere hoede. De abt beveelt, dat men hem trouw verplege.

»Beda, walte deines Amtes;
Bruder Ailrat, was vonnöten,
Schaffe bald; wir andern aber
Wollen für den Kranken beten;
Kommt zum Chor!"

Elmar is den dood nabij; geen geneesmiddel baat. Het gift van den pijl brandt in zijn aderen; wilde koortsen stormen door zijn hoofd en tooveren de vreemdste tafereelen voor zijn verbeelding.

»Todesschatten um die Stirne,
Auf den Wangen Leichenkühle".

De vrome monniken zijn ten einde raad. Nog een schijn van hoop ten laatste: Swanahild, de druïdes, kan misschien nog helpen.

»Ihre Weisheit soll uns nützen,
Ob wir ihren Wahn bekämpfen".

Beda trekt naar de tooveres. Een drank, door haar gebrouwd, zal Elmar genezen. Doch die genezing vordert slechts langzaam; eerst de lente bracht den lijder nieuw en krachtig leven. Liefdevol toeft de prior aan zijn krankenleger; gaarne zou hij hem tot de zachte leer van het Christendom bekeeren. Voorzichtig en telkens met mate onderricht hij hem over het wezen en het verschil van heidendom en christendom, over God en Zijne Voorzienigheid, over den mensch en zijn einddoel.

»Und wie auf der Wange knospet
Der Genesung frische Blüte,
Mag Versöhnung und Erkenntnis
Still erspringen im Gemüte".

Nog dobbert Elmar's bange ziel tusschen het oude en het nieuwe geloof. Reeds staat hij reisvaardig voor abt Warin;

hij wil den onzaligen zwerftocht weer beginnen en aan den wijzen Thiatgrim in Friesland om raad vragen. Daar treft hem de goddelijke genade: hij zinkt op zijn knieën en vraagt den prior weenend om gedoopt te worden.

»Der Verstürmte war im Hafen,
Als er zu versinken wähnte".

Op den hof te Bodinkthorpe gebeuren intusschen zeldzame dingen. Gebogen en bedrukt zat Graaf Bodo eenzaam onder den breedgetakten lindenboom. Het leed zijner dochter knaagt aan zijn hart. Eggi, de smidsjongen van de barnsteenkust, treedt op den graaf toe en vertelt hem, dat niet Elmar, maar de wraakzuchtige Grimbart, die thans op zijn sterfbed door berouw en spijt gekweld wordt, zijn huis in brand heeft gestoken, verder dat Gero den vergiftigden pijl op Elmar heeft afgeschoten. De knaap had dit zoo lang verzwegen, omdat hij Elmar haatte, die hem eens voor een schelmstuk zwaar gekastijd had. De oude, afgeleefde Bodo snelt naar Rab, den Esschenburger, en deelt hem dit nieuws mede.

»Schaft Hülfe,
Nicht für mich; doch hilf erwägen,
Wie dem andern, falls ein Unrecht
Ihm geschah, wir helfen mögen".

Rab spoedt zich zonder verwijl tot den keizer, opdat deze Elmar van den ban zou ontslaan. De vrome keizer spreekt den onschuldig veroordeelden Sakser vrij en benoemt hem tot gouwgraaf na Bodo's dood. Rab brengt die blijde tijding aan Elmar en de monniken van Dreizehnlinden. Beiden rijden nu naar Bodinkthorpe Daar vinden zij Bodo op de doodsbaar uitgestrekt. Stervend heeft hij zijn dochter aan de hoede van bisschop Badurad van Paderborn aanbevolen. Elmar zal haar tot gade bezitten.

»Auf die Knie sanken Alle;
Friedensgeister, Gottes Engel,
Schwebten durch die stille Halle".

De dichter neemt afscheid met een stille bede:

»Helf' uns Gott den Weg zur Heimat
Aus dem Erdenelend finden:
Betet für den armen Schreiber,
Schliesst der Sang von Dreizehnlinden".

* * *

Uit deze schets blijkt, dat *Dreizehnlinden* den strijd behandelt tusschen het heidendom en het christendom, nadat de Saksers door de Franken onder Karel den Groote met geweld onderworpen en reeds gedeeltelijk tot het christendom bekeerd waren. De stof van het epos is dus niet de eigenlijke onderwerpingsoorlog zelf met zijn bloedige veldslagen, want het veronderstelt, dat deze afgeloopen is, maar het onderwerp is de geleidelijk zich uitbreidende en voltooiende zegepraal van het kruis over den heidenschen afgodendienst en het Germaansche bijgeloof. Weber begint dus, waar de vreedzame en verzoenende arbeid der christelijke geloofsverkondigers volgde op de gruwelen van den krijg. Daardoor verkreeg hij voortdurende en belangwekkende tegenstellingen: van de eene zijde de ontwikkeling en den opbloei van den christelijken godsdienst en de christelijke beschaving; van den anderen kant het verzet, de worsteling en het langzaam afsterven van het heidendom. Door zachtheid en overtuiging, door de genade vooral, triomfeert het christelijk geloof; het brengt aan de heidenen geluk en zegen voor tijd en eeuwigheid. Elmar en de drieste Swanahild vertegenwoordigen in dezen de Saksers en het heidendom, Hildegunde en het klooster Dreizehnlinden de Franken en het christendom. Eerst na een langdurigen en bitteren tweestrijd met zich zelven, na vele weifelingen en omzwervingen buigt Elmar, eensklaps door de genadeschicht getroffen, het moede hoofd onder de gewijde wateren des doopsels, sluit hij een kuische verbintenis met de reine Hildegunde en smelten hun harten samen in het eene, ware geloof. Zoo dringt het licht en de kracht des christendoms door in de harten der heidensche Germanen,

niet in eens, maar eerst na heftige worstelingen. De werktuigen der alle moeilijkheden overwinnende genade zijn de christelijke geloofsverkondigers, de monniken van Dreizehnlinden, de zonen van St. Benediktus.

»Männer, die vor tausend Sommern
Durch den Nethegau geschritten,
Herdersleute, Christenleute,
Was sie lebten, was sie litten.

Eines Sachsenjünglings Kämpfe
Mit dem Landesfeind, dem Franken,
Und in eigner Brust die schwersten
Mit dem eigenen Gedanken;

Einer Jungfrau stilles Weinen,
Einer Greisin finstres Grollen,
Runensang und Racherufe,
Die aus Weibermund erschollen.

Frommer Mönche leises Walten
Im Konvent zu Dreizehnlinden,
Sanft bemüht, durch Lieb' und Lehre
Trotz und Wahn zu überwinden.

Ihre Hymnen, Gottesfrohe,
Die bei Tag und Nacht erklangen,
Die den Sieg des Christenkreuzes
Jubelend in die Berge sangen.

Und darein des Waldes Rauschen,
Und dazu der Brandung Stöhnen:
Alles will zu einem Liede
Dumpf und hell zusammentönen".

De dichter stelt de handeling van *Dreizehnlinden* onder de regeering van Lodewijk den Vrome. Zij begint in het voorjaar van 822. Daarna is Elmar bij het heidensch offerfeest tegenwoordig. Nu volgt het oogstfeest op Bodinkthorpe en in den herfst van 822 Elmar's veroordeeling op de rechtszitting. Gedurende den winter van 822—823 ligt hij ziek in het konvent van Dreizehnlinden en geneest in de lente van 823. In den zomer keert hij terug naar zijn geboortegrond,

waar zijn verloving met Hildegunde plaats heeft. Hiermede sluit de handeling.

Het tooneel der handeling is het vaderland van Weber, in een zeer beperkten zin genomen. Deze plaatskeuze is zeer natuurlijk. Dien grond bemint de dichter met al zijn liefde en verknochtheid: daar hadden de oude Saksers gewoond; — daar was de strijd tusschen Franken en Saksers grootendeels gestreden; — daar hadden de geloofsverkondigers het kruis in de harten geplant en zich gevestigd in de beroemde abdij van Corvey; — dat land met zijn zeden en gebruiken kende hij door en door in al zijn tonen, in al zijn schakeeringen. Met talrijke trekken herinnerde het aan den aard en de gewoonten der Saksers. Het kernachtig geloof van Weber's landslieden, dat ook in hem leefde en werkte, schonk hem dichterlijk vuur en bezieling. Dat tooneel van het epos noemt hij in het algemeen de »Nethegau"; verder geeft hij geen bepaalde plaats aan en laat volle vrijheid aan de verbeelding van den lezer. — Wat was er redelijker dan dat de dichter de aloude abdij van Corvey tot middelpunt van een heldendicht maakte, dat de kerstening van zijn Westfaalschen geboortegrond moest verheerlijken?

Omtrent tijd en plaats van zijn epos teekent Weber zelf aan: »Wat den naam *Dreizehnlinden* betreft, moet ik opmerken, dat hij volstrekt geen aanspraak maakt op historischen grond. Wil zich iemand de eerbiedwaardige Benediktijnerabdij Corvey aan de Weser voorstellen, dan heeft hij het voordeel te bevinden, dat haar stichtingstijd, haar ligging en haar omstreken met de door mij gegeven beschrijvingen niet in tegenspraak zijn. Deze zelve zijn vrije, in het raam der geschiedenis ingevoegde verdichtsels. Zij behooren tot den regeeringstijd van Lodewijk den Vrome, ongeveer tot de jaren 822 en 823. Het tooneel is de Nethegouw, die het noordelijk gedeelte van het huidige distrikt Warburg en van het distrikt Höxter — met uitzondering van de ambten Nieheim en Steinheim, tot den Wetigouw behoorend — dus ongeveer het stroomgebied van de Nethe omsluit."

Zóó is het heldendicht niet alleen een verheerlijking der

zegepraal van het christendom over het Saxo-Germaansche heidendom, maar ook een verheerlijking van al de dierbare plekken der jeugd, waaraan Weber als een houvaste Westfaal en als een echt natuurkind met hart en ziel gehecht bleef.

De eenheid, de logische en geleidelijke ontwikkeling en de ontknooping der handeling heeft de dichter met vaste hand geordend ten einde toe. De eerste zang, de inleiding, en de laatste zang, het slot, behooren niet tot de handeling zelve. De vijf eerste zangen onderrichten ons over tijd, plaats, personen en omstandigheden der handeling. De zeventien volgende zangen bevatten de eigenlijke handeling van Elmar's eerste ontmoeting met Gero tot aan zijn bekeering en doop. De drie laatste zangen vormen het slot der handeling. Elmar wordt christen, in zijn eer hersteld en met Hildegunde verloofd.

Wat de karakterteekening betreft, zegt Dr. B. L. Tibesar [1]), dat de dichter het beginsel heeft gevolgd, hetwelk Lessing naar het voorbeeld der oude heldendichters, met name van Homerus, tot wet voor de karakterteekening en de epische schildering gesteld heeft. Te weten: Weber's personen treden niet als voltooide gestalten in eens door beschrijving des dichters voor ons op; maar als de omstandigheden het meebrengen, geleidelijk, wanneer bij het spreken of handelen het geschikte oogenblik gekomen is, openbaren zich hun verschillende karaktertrekken en verbinden zich tot een schoon en harmonisch geheel.

Aan taal en stijl wordt door Dr. J. Schwering [2]) den hoogsten lof toegekend: »Wie zich onpartijdig in de lezing van *Dreizehnlinden* verdiept, wie zin en begrip van voorstellen heeft, hij zal moeten bekennen, dat in onze moderne letterkunde maar weinig werken met zulk een onberispelijke schoonheid van vorm geschapen zijn. Geen phrasen, geen retorische knutselingen, geen onklaar of stootend beeld, ja, nauwelijks een

---

1) *Weber's Dreizehnlinden* (3 Auflage 1901) S. 59.

2) *F. W. Weber. Sein Leben und seine Werke* (1900) S. 311—312.

oneffen of valsch gesmeed woord ontsieren deze schildering, waarvan de kleuren wondervol gemengd en geschakeerd zijn. Weber is in alle geheimen der taal ingewijd. In zijn beschrijvingen is ieder woord een penseelstreek, alles vast, aanschouwelijk, scherp afgeteekend, origineel gedacht en eigenaardig gevormd, en toch ondanks alle vastheid en bepaaldheid van lijnen vol zang en melodie. Deze onmiddellijke aanschouwelijkheid van voorstelling is niet het gevolg van zoeken en kiezen, maar zij ontvloeit aan den beschouwenden geest, wien het treffende, schilderende woord onmiddellijk tegemoet treedt. Ondanks haar tropischen rijkdom van sieraden wordt Webers dictie niet opgesmukt en overladen, steeds bewaart zij den klassieken adel, de bescheiden schoonheid, die zich den lezer nooit opdringt. Zij past zich iedere stemming gemakkelijk aan; zij toont leerzamen ernst in de spreuken van den prior, zoetvloeiendheid in Hildegunde's liederen, plechtige verhevenheid in de woorden van Swanahild en vurig, klankrijk, stijgend pathos in Elmar's rede bij de rechtszitting. Aan onzen dichter is de soberheid van taal der oude schrijvers eigen, een lakonisme der rede, dat vooral in de korte, zinrijke spreuken een verpletterende uitwerking heeft".

Als versmaat heeft Weber voor *Dreizehnlinden* gekozen den trochaeus, welke in de Duitsche poëzie zeer veel voorkomt en waartoe zich de Duitsche taal als van nature leent. En terwijl andere dichters somwijlen hun maat verwisselden, in lied of zang een andere kadans schonken, heeft Weber van het begin tot het eind dezelfde maat behouden. Zijn epos bestaat uit vierregelige strofen van trochaeische viervoeters. Het eindrijm is telkens in den tweeden en den vierden regel. Van die maat verzekert Schwerin niet zonder overdrijving (l.c. S. 314—315): »Dezelfde krachtige uitwerkingen als Schiller verkrijgt Weber daardoor, dat hij nergens een gewrongen, onduitsche woordplaatsing geeft, maar onze spraakkunst ongedeerd laat; hij geeft daardoor een ongedwongenheid en natuurlijkheid aan den gang zijner verzen, die slechts het gevolg van het hoogste meesterschap kan wezen... de rijmen zijn doorgaans zuiver en scherp ... zij geven aan de schildering den juisten tint

en zijn dikwijls nieuw en verrassend. Ook door het gebruik van de alliteratie brengt de dichter groote uitwerkingen voort."

* * *

Eer wij thans ons bescheiden slotoordeel over *Dreizehnlinden* uitbrengen, willen wij nog even geheel onpartijdig vermelden, wat hoogen lof een kunstkenner als Dr. B. L. Tibesar, Prof. aan het Athenaeum te Luxemburg, er aan toezwaait. »In *Dreizehnlinden* — zegt hij (S. 148—150) — vereenigen zich welluidendheid van taal, schoone stijl, diepte van gemoed, oprechtheid en warmte van gevoel, verhevenheid van opvatting, oorspronkelijkheld van gedachten, verrassende zinwendingen en zeer plastische aanschouwelijkheid in schildering en voorstelling tot zulk een volkomen geheel, dat het dichtstuk onvoorwaardelijk onder de beste vruchten moet gerekend worden, welke de moderne tijd voortgebracht heeft. . . .

»*Dreizehnlinden* is een volmaakt kunstwerk, grootsch in zijn opzet, heerlijk in zijn ontwikkeling en schier vlekkeloos in zijn uitvoering, een onvergankelijk gedenkstuk voor den dichter zelven, een verheven monument voor zijn vaderland in engeren zin, waaraan hij het toewijdt, en voor den christelijken godsdienst, dien hij verheerlijkt; een sieraad van de Duitsche letterkunde; een bron van hoog genot voor alle vrienden der poezie en, wat nog meer is, van rechtmatige vreugde voor ieder katholiek hart.

»*Dreizehnlinden* is werkelijk een klassiek dichtstuk, hetwelk boven vele andere ook nog dit onschatbare voorrecht heeft, dat wij het met vertrouwen en gerustheid aan de jeugd kunnen geven; hier kan zij schatten putten voor den; geest hier vindt zij vastheid van karakter en deugd voor de vorming van het hart; hier mag zij genieten, hier mag zij zich drenken tot het laatste vers, zonder dat wij behoeven te vreezen, of ook een enkele druppel gift een doodelijke kiem in het ouschuldige gemoed zou achter laten. Integendeel, hoe dieper de jeugd in dit heldendicht indringt, des te meer zal zij zich gesterkt en verheven gevoelen, des te krachtdadiger wordt

zij aangespoord voor de idealen van het ware, het goede en het schoone. Moge Weber's edel dichtstuk steeds met vrucht gelijk tot heden toe de ontvankelijke harten der jeugd aantrekken en bezielen voor poëzie en kunst, voor godsdienst en deugd, voor God en vaderland".

Valt er nu op een zoo geestdriftige lofprijzing niets af te dingen? Hooren wij eerst dezen lofredenaar zelf: »Wij willen niet ontveinzen — zegt hij — dat *Dreizehnlinden* bij een eerste lezing menigen lezer moeilijk te verstaan, onduidelijk en eentonig zal toeschijnen" (S. 148). En hij vindt daarvan een dubbele oorzaak: vooreerst in de beknoptheid en kernachtigheid der dictie en vervolgens in den onveranderlijk en zonder afwisseling volgehouden trochaeischen maatgang. »Haasten wij ons echter hier bij te voegen — zoo besluit hij — dat wij er niet aan denken wegens deze kleine gebreken, waarop wij meer volledigheidshalve dan wel uit besef van hun gewicht gewezen hebben, het genot van dit heerlijk dichtstuk ons te laten bederven; het zijn kleinigheden, die in het volledige beeld verdwijnen" (S. 149).

Nog andere bezwaren worden tegen *Dreizehnlinden* aangevoerd. Weber's epos is niet oorspronkelijk, zegt men; hij heeft veel van anderen afgezien, van Scheffel's *Ekkehard* en *Trompeter von Säkkingen*, van G. Freitag's *Ahnen* en *Bilder aus der deutschen Vergangenheit*, van Esaias Tegner's *Frithjofsage* en Walter von der Vogelweide.

Men mag gerust toegeven, dat Weber aan hen allen en wellicht aan anderen nog, bewust of onbewust, ontleend heeft of hen van verre gevolgd is, hoewel de maat van overeenkomst altijd moeilijk zal aan te wijzen zijn. Maar dat Weber's gedicht in weerwil daarvan een zeer eigenaardige oorspronkelijkheid heeft, zal geen tot oordeelen bevoegde ontkennen.

Een ander verwijt is het volgende. Op raad van abt Warin en prior Markward zenden de monniken Beda, een hunner, naar de heidensche druïdes Swanahild om haar een artsenij voor den doodkranken en vergiftigden Elmar te vragen. Deze trek is in strijd met de historische waarheid, zegt men.

En met alle recht. Vooral krachtens de strenge kerkelijke wetten uit de dagen, waarin het heldendicht speelt, mocht de goede Beda geen consult nemen bij een heidensche druïdes, die zich met bijgeloovige kunsten en tooverijen ophield. De eenvoudige kloosterling kon zich wellicht vergissen en in zijn eenvoud en goedhartigheid naar het tooverkolletje trekken, maar zijn overste mocht hem tot die beevaart niet aanmoedigen.

Ook dit tracht Schwering te verdedigen. Niet de veronderstelde toovenarijen van de druïdes, maar haar geneeskundige wetenschap willen deze priesters tot den dienst der christelijke naastenliefde gebruiken. Abt Warin zegt:

»Gut und fromm ist jedes Wissen,
So es frommt den Menschenkindern,
So es Seelenqual zu schweigen,
Leibesnot vermag zu lindern.

Ist die Waldsibylle kundig
Wilden Fieberbrand zu dämpfen,
Ihre Weisheit soll uns nützen,
Ob wir ihren Wahn bekämpfen".

Maar wat dan te denken van de voorspellingen der druïdes? Zij voorzegt den monnik Beda gedurende haar nachtelijk onderhoud met hem den strijd, die tusschen de Romeinen en de Duitschers onder Barbarossa en Hendrik den Leeuw zal gevoerd worden. Dat is, dunkt ons, in geen geval volkomen te verontschuldigen of te verdedigen.

Ook de spotvogel Uhu en zijn sarkastische hekelingen moeten het bij menigen kritikus ontgelden. »Ik voor mij — aldus G. Jonckbloet — had liever geheel deze hekeling van Uhu een soort van inleiding zien vormen, onafhankelijk van het gedicht, en de aankondiging der stoffe verbonden met den tweeden canto. De eenheid, element van het waarachtig schoone, ware sprekender geweest en de schoonheid zou er bij winnen"[1]).

Weber verhaalt ons, hoe die spotvogel in *Dreizehnlinden*

[1]) *Uit Nederland en Insulinde.*

gekomen is. Toen het hem aangeboden slot Thienhausen [1]) leeg stond, was het een roofnest van uilen en kauwen geworden. Weber trok er in, en al het gedierte verhuisde naar een dennenbosch in het park. Daar vormde hun gekras met den nachtegalenzang een sterk contrast. Als de dichter 's avonds in zijn torenkamer studeerde, dan stoorde hem menigmaal het gekrijsch der uilen in zijn stille overpeinzingen. Zoo rijpte langzamerhand in hem het denkbeeld om dezen nachtvogel als de verpersoonlijking van de ontkennende en afbrekende machten onzer eeuw in zijn heldendicht te doen optreden. *Facit indignatio versus*, placht Weber na te zeggen. Vertoornd over den ongeloovigen en materialistischen geest van onzen tijd voelde hij zich geprikkeld om zijn gal in verzen daarover uit te storten (Schwering, S. 264).

Weer anderen beweren, dat de karakters van *Dreizehnlinden* te modern gekleurd en uitgedost zijn, te week en te beschaafd voor hun stand en tijd; dat de dichter wat minder had moeten moraliseeren en zijn eigen persoon daarbij te veel op den voorgrond treedt; dat de »moderne Uebelstände" te breed en te scherp gegispt worden; dat sommige zangen, zooals *Landsturm* en *Beim Weben und Nähen* gevoegelijk hadden kunnen wegblijven, daar zij niet diep in de handeling ingrijpen, zooals ook vriend Hüffer schijnt gemeend te hebben.

* * *

Na rijpe en veelvuldige overweging, na kalm wikken en wegen, willen wij ons eigen oordeel over Weber's *Dreizehnlinden* niet verzwijgen. Wij zullen niets afdingen op de werkelijke waarde van het heldendicht, niets op de talenten van zijn schepper. Wij laten ons gevoelen gaarne voor beter. Maar na zooveel lof als wij zelf gegeven en van anderen aangehaald hebben mogen onze bezwaren zeker niet onvermeld blijven.

---

[1]) Vgl. *De Katholiek*, Dl. CXXIV, bl. 249.

Vooreerst dan is er, dunkt ons, te weinig actie in *Dreizehnlinden*, en in Elmar, de hoofdpersoon, vooral; zijn karakter is te zwak, te mat, te vroom, te lijdend.

»Wie het boekje ter hand neemt — merkt Jonckbloet op — in den waan er een heldendicht te zullen ontmoeten in den trant van de *Ilias*, de *Odyssee*, de *Æneïs*, zal bedrogen uitkomen" [1]). Het zijn meer elkander in een zekere orde opvolgende tafereelen, een panorama van een geheel, dat ons stuksgewijze voorgehouden wordt. Die tooneelen zijn wel door één leidende gedachte met elkander verbonden, doch zij staan naast elkander, niet door een inwendigen drift en drang, zooals de boom in zijn verschillende geledingen zich door de groeikracht uit de levenskiem ontwikkelt, maar door een samensnoerende kracht van buiten, in casu de dichter, die ze afzonderlijk gemaakt en toen met het hoofddenkbeeld voor oogen in »Rei und Glied" gesteld heeft. Daar is geen smart, geen geweld, geen »Schwung" genoeg in dat handelen, althans voor een epos; te mat, te zwak, te liefelijk gaat de handeling voort. Elmar is de verpersoonlijking van het Saksische heidenvolk in zijn worsteling op leven en dood tegen het Saksisch christendom. En in dat volk kookte en ziedde en giste en bruiste en loeide het als de branding der door den storm voortgezwiepte zee en als de maalstroom, die alles in zijn wieling meesleept. Vinden wij dat geweld, dien storm in Elmar's karakter terug? Hij buigt zijn hoofd deemoedig en godvruchtig onder de reinigende wateren des H. Doopsels, ja, maar dat is niet het krommen van een stoeren, saksischen nek na geweldig en woest verzet van den ruwen heiden. Hoe meesleepend *Dreizehnlinden* ook moge zijn, men zal niet meegesleept worden om het in één adem uit te lezen, want daar is heel wat moed voor noodig. Niemand zal zeggen, dat Elmar of een der overige handelende personen de wereld op stelten zet of in lichte laaie jaagt. En zulke trekken zouden toch in den vertegenwoordiger van het Germaansche heidendom niet misplaatst zijn geweest. Hij is te

---

[1]) *Uit Nederland en Insulinde*, II, bl. 78.

vroom, te gedwee en te passief; hij wordt meer geschoven dan dat hij zelf voortstuwt; het proces zijner bekeering en de afwikkeling daarvan gaat te spoedig in zijn werk. Natuurlijker ware de voorstelling geweest, wanneer hij eerst na langdurige omzwervingen, na doorworsteling van vele stormen, na hardnekkig verzet tot onderwerping aan de genade des christendoms gekomen was.

Ook de dichterlijke vorm, de viervoeters van het begin tot het eind, stooten ons op den duur. Weber heeft wel zijn best gedaan, bijzonder door een gestadig wederkeerende eigenaardige woordplaatsing, om den liedjesdreun, waartoe die maat maar al te vlug vervalt, naar vermogen te keeren. Maar toch wordt zijn epos monotoon; altijd maar door op dienzelfden telgang, meer dan driehonderd bladzijden. Wat geeft aan een muziekstuk zijn aantrekkelijkheid? Het verschil van maat, gang en toonkracht. Was er nu meer drift in de handeling, dan zou die eensluidende maat misschien niet zoo sterk hinderen. Maar de handeling gaat kalm voort, en de vele natuurbeschrijvingen, die allen denzelfden Westfaalschen of liever Alhausenschen tint dragen, bevorderen de verscheidenheid evenmin.

Het rijm is mede niet altijd zuiver en niet zelden gezocht. En daarbij heeft de dichter hier en daar de woorden eigenaardig en ongewoon door elkander geworpen om aan den zin een eigen, onverwachte wending te geven.

Dit alles maakt, dat het gedicht zich niet gemakkelijk laat lezen; dat men dikwijls den zin niet terstond vat, nog eens moet overlezen en de hand aan het hoofd leggen: duisternissen en vertragingen, die het genot der lezing zeker niet verhoogen.

Alles samengenomen willen wij niet beweren, dat Weber geen dichter »bei Gottes Gnade" is, maar wel, dat hij geen dichter is van den eersten rang, zooals velen hem prijzen. Wij beweren niet, dat hij geen dichterlijke talenten heeft en zeer groote ook, maar het echte heilige vuur, dat uit den hemel neerschiet, de echte inspiratie en originaliteit van binnen uit, de zangdrift, die als de bergstroom losbreekt en zijn

breede wateren voortstuwt, de kunstenaarshand, die met een paar slagen de gestalte uit het ruwe marmerblok slaat, met een paar streken het beeld in hoofdtrekken op doek of papier werpt, die gave der goden mist hij. Zijn *Dreizehnlinden* heeft niet zóó in vlammengloed voor zijn geest gestaan, zóó geheel zijn ziel geschokt en aangegrepen, dat het in één adem, in einem Guss, te voorschijn kwam. Het epos is uit stukken en brokken samengesteld; al werkende heeft de bouwmeester ze verschoven, verlengd, verkort, gekoppeld. Het werkstuk is daardoor te »gedrechseld" geworden. Verschillende onderdeelen en episoden wassen niet hoc loco et tempore uit den hoofdstam door een inwendige groeikracht, maar zijn er van buiten tusschengelascht of aangeregen. Het feitelijke bewijs hiervan ligt in de hierboven reeds geschetste historische wording en opbouw van *Dreizehnlinden.*

Wel teekent Schwering omtrent Weber's dichterlijke genie aan: »Een onweerstaanbare macht ontwrong hem zijn dichtstuk. In vliegende haast ontwierp hij de epische beelden; zijn inspiratie was dikwijls zoo machtig, dat de pen ternauwernood de vlucht zijner gedachten kon volgen. Zich zelven vergetend, werkte hij door, tot zijn krachten uitgeput waren, wanneer de adem der geestdrift zijn scheppende kracht wieken schonk. Stuitte hij onder den arbeid op een moeilijkheid, die hij niet terstond uit den weg kon ruimen, kon hij b.v. geen vorm voor tusschengeledingen vinden, dan liet hij die zwarigheid rusten en schreef verder. Eerst na eenige dagen, wanneer het voortgebrachte zich van hem had losgemaakt en een objectieve gedaante had aangenomen, vulde hij de leemten aan en voltooide den samenhang" (S. 268). Dit alles moge waar zijn van gedeelten uit *Dreizehnlinden,* wij gelooven niet, dat het op het geheel kan worden toegepast. Het is in strijd met de ontwikkeling van het gedicht, gelijk die feitelijk bij Weber heeft plaats gegrepen. En daarom hebben wij die ontwikkeling breedvoeriger behandeld en wijzen met nadruk daarop. Weber heeft zijn epos bij gedeelten, niet in éénen worp, samengesteld. Deze zang werd een of meer nummers verschoven, een andere wat afgekapt, aan een derde was aan-

vankelijk heelemaal niet gedacht, maar werd er later bijgetrokken, een vierde werd breeder uitgewerkt:

»Und in langen Winternächten
Fuhr ich fort, getrosten Muthes,
Einsam Reim an Reim zu flechten".

Dat is juist, wat wij bedoelen: »Einsam Reim an Reim zu flechten". Dat is niet de *impetus animi*, die volgens Weber's eigen bekentenis voor den werkelijken dichter vereischt wordt en hem dikwerf bij de beste gedeelten bezielde (zie boven bl. 463). Wij gelooven alzoo, dat aan *Dreizehnlinden* al te geestdriftige lof is toegebracht en dat de hooge roem van dit heldendicht voor een goed deel uit nevenomstandigheden moet verklaard worden en na verloop van tijd aanmerkelijk zal dalen.

Overigens laten wij de beslissing gaarne aan den lezer. Wij hebben de loftuitingen, ook als zij ons te sterk waren, niet verzwegen. Wij hebben onze bezwaren daartegen ingebracht en verantwoord. Het zal ons een vreugde zijn, wanneer wij daardoor den lezer overgehaald hebben *Dreizehnlinden* nog eens ter hand te nemen en te herlezen. Want in ieder geval, dit gedicht is zuiver en rein als goud, rijk aan ware, zielverheffende poëzie en kan iedereen gerust in handen worden gegeven. Samen is dit een onschatbare verdienste.

(Slot volgt.) p. fr. E. J. JANSEN, O. P.

EEN STANDAARDWERK.

II. ECCLESIASTICUS [1]).

(Vgl. Dl. CXXV, bl. 217 vv.)

Daar zijn in de laatste jaren weinig Oud-Testamentische boeken zoo druk besproken als het boek Ecclesiasticus. Alle tijdschriften, die maar eenigszins bij exegese of semitische philologie geïnteresseerd waren, gaven een of meer artikelen; de anders zoo rustige wereld der hebraïsten was in beroering; zelfs werd er eenigen tijd lang een vinnige strijd gestreden onder de deskundigen. Met eere mogen wij katholieken — die immers meer belang hebben bij dit Bijbelboek dan onze protestantsche broeders, welke het boek als deutero-canonisch van hun Oud-Testamentischen canon hebben afgevoerd, — wijzen op werken als die van Herkenne, Peters en Knabenbauer, werken van strenge wetenschap, die eene vergelijking met de beste commentaren onder schier elk opzicht kunnen doorstaan [2]).

In aansluiting aan een vorig artikel in dit tijdschrift, wenschen wij thans een korte bespreking te geven van het boekdeel der *Cursus Scripturae sacrae*, dat ons gelegenheid geeft op de merkwaardige tekstgeschiedenis van het boek Ecclesiasticus

---

[1]) *Cursus Scripturae Sacrae. Commentarius in Ecclesiasticum, cum appendice. Textus Ecclesiastici hebraeus descriptus, auctore* JOSEPHO KNABENBAUER S. J. Parisiis 1902. Pret. fr. 13.—

[2]) H. Herkenne, *De Veteris Latinae Ecclesiastici capitibus I—XLIII.* Leipzig, 1899. — N. Peters, *Der jungst wiederaufgefundene Hebräische Text des Buches Ecclesiasticus.* Freiburg, 1902. Ook op de werken en artikelen van Schloegl, Bickell, Grimme, Touzard en Zenner mag onzerzijds met eere gewezen worden.

te wijzen, al is het dan door inhoud van tekst en van commentaar niet zoo belangwekkend als v. Hummelauer's Deuteronomium-uitgave.

Zooals de goede orde meebrengt, is onze eerste vraag naar den schrijver van het boek, op welke vraag wij een bevredigend antwoord ontvangen in den proloog van den Griekschen vertaler van den Hebreeuwschen grondtekst, die spreekt van zijn grootvader Jesus als den schrijver. In den voor eenige jaren gevonden Hebr. grondtekst, waarover straks meer moet gezegd worden, staat de schrijver aangeduid als Jesus, zoon van Simeon, zoon van Eleazar [1]). Over de tijdsbepaling der samenstelling van het boek zijn de geleerden niet tot eenstemmigheid van oordeel gekomen. Meer en meer neemt men thans aan, dat de vertaling van het Hebreeuwsch in het Grieksch geschied is in het 38e jaar van koning Ptolemeus VII Evergetes (170—117 v. C.), dus ongeveer 132 vóór Christus. Als tijd van oorspronkelijke samenstelling door den grootvader mag men dan nemen het jaar 180 vóór onze Christelijke aera [2]).

De lezer meene niet, dat het zoeken naar en strijden om den waren tijd der samenstelling enkel en alleen liefhebberij of strijdlust der geleerden is. Bij de weinige zekerheid, die bij de meeste oud-testamentische boeken heerscht aangaande den tijd hunner eind-redactie en nog meer omtrent het tijdstip van hun eerste ontstaan, is het een groote aanwinst, zoo

---

1) Zoo althans dient men den Hebr. tekst van Eccli L, 27 en LI, 30 te herstellen. Vgl. Peters, t. a. p. S. 299, 316, 317. De verschillende vertalingen loopen eenigszins uiteen. Dat de meeste dier vertalingen en ook de latere rabbijnsche litteratuur spreken over Jesus, Sirach's zoon (ben Sira), kan verklaard worden, wanneer men aanneemt, dat ben Sira een soort geslachtsnaam was geworden.

2) Vgl. Knabenbauer t. a. p. pag. 2. Een ampele bespreking der chronologie vindt men bij Lesêtre, *l'Ecclésiastique*, p. 4—10. Eenige geleerden o.a. Muré II, bl. 579 en Vigouroux, *Manuel biblique*[9], II, p. 555 dateeren de samenstelling omstreeks 280 v. Chr. Volgens Peters (in *Biblische Zeitschrift* 1903, S. 150) geeft Deiszmann volledige oplossing van de moeilijkheid in den Griekschen tekst van den Proloog, die voor den ouderen datum zou kunnen pleiten; daarmede zou het pleit beslecht wezen ten gunste van den jongeren datum 180 v. Chr.

van eenig boek de datum der samenstelling kan nagewezen worden. Uit het feit bijv., dat de schrijver van Ecclus nagenoeg alle boeken van den Joodschen canon aanhaalt, of beter gezegd, verwerkt [1]), laat zich bewijzen, dat omstreeks het jaar 180 v. Chr. deze aangehaalde boeken dermate gemeengoed waren der Jerusalemsche gemeente, dat een harer vrome inwoners door gezette en jarenlange lectuur dier H. Schrift zich den stijl en de taal der oudere boeken kon eigen maken [2]). Wanneer nu verder blijkt, dat er zeer veel punten van overeenkomst zijn tusschen de boeken Ecclesiastes en Ecclesiasticus, welke overeenkomst niet anders uitgelegd kan worden dan door aan te nemen, dat de schrijvers der beide boeken in eenzelfde spraaktijdperk leefden, dan is daarmede ook voor Eccles de tijd der samenstelling aangewezen, n.l. het begin der tweede eeuw vóór Christus [3]). Een ander voorbeeld. Het boek Daniël schijnt in Ecclus geheel niet aangehaald [4]), waaruit men dan besluiten mag, dat dit boek, over welks dateering juist zooveel moeilijkheid bestaat, aan Jesus Siracides onbekend was. Nu bestaat er tusschen de boeken Daniël en Ecclus groote spraakverwantschap. Zou dit misschien er op wijzen, dat het boek Daniël samengesteld is te Jerusalem onder de Syrische overheersching van Antiochus Epiphanes (176—163 v. C.)?

Doch op nog meerdere punten is de juiste dateering van Ecclus van hoog belang. De philoloog zal er veel belang in stellen, welke woorden en zegswijzen op zeker tijdstip in ge-

---

[1]) Eigenlijk gezegde citaten vindt men in Ecclesiasticus minder, doch zeer dikwijls vlecht de schrijver gezegden uit de oudere Bijbelboeken tusschen zijn eigen tekst; men zou het kunnen vergelijken bij de bekende methode van S. Bernardus.

[2]) Zeker zal men evenwel moeten instemmen met Peters (t. a. p. S. 81*). »Erwünscht wäre eine grundliche, aber unabhängige, vorurteilslose Untersuchung über den »Kanon" des Jesus Sirach".

[3]) Hier kan geen uitspraak gedaan worden in de vraag, welk boek het afhankelijke is, Ecclesiasticus of Ecclesiastes. Peters houdt Ecclesiastes afhankelijk van Ecclesiasticus, vgl. *Biblische Zeitschrift* 1903, S. 47—54, 129—150.

[4]) De zeer weinige referentiën, die men gemaakt heeft, zijn volgens aller getuigenis van weinig waarde. *Revue Biblique* IX (1900) p. 57—58.

bruik zijn gekomen of in onbruik zijn geraakt. En daar tekstkritische argumenten in de hedendaagsche bijbelkunde een groote rol spelen, is het van het grootste gewicht wat meer zekerheid aangaande taal-argumenten te verwerven, vooral omdat men voor de studie der geschiedenis van de Hebreeuwsche taal zoo weinig vaststaande gegevens bezit.

Van nog meer belang is het, de verschillende ideeën te kennen, welke in een bepaald tijdvak onder het Joodsche volk gangbaar waren. Immers, indien er ooit sprake mag zijn van dogma-evolutie, dan zeker in het Oude Testament. Pater Lagrange zegt dan ook duidelijk: »Dans l'Ancien Testament le dogme évoluait dans ses éléments essentiels" [1]). Doch, helaas, over deze evolutie is door katholieke schrijvers nog weinig of niets geschreven. De eerste geschiedenis der Oud-Testamentische theologie moet nog steeds verschijnen, en er zullen wellicht wel eenige jaren heengaan, eer zulk een werk ter perse wordt gelegd. De eenige onder de katholieke geleerden, die daartoe in staat geacht kon worden, schrijft nog in 1903 de volgende woorden: »Aussi dois-je vous avouer en toute simplicité, que je suis loin d'être en état d'écrire l'histoire du développement religieux d'Israël" [2]) Gelukkig evenwel verscheen nog in dit zelfde jaar van dienzelfden vruchtbaren schrijver een werk, dat zich bescheidenlijk aankondigde als *Etudes sur les religions sémitiques,* doch dat in werkelijkheid een heel brok Oud-Testamentische theologie gaf in den meest degelijken en wetenschappelijken vorm. Moge God aan dezen schriftuurkenner bij uitnemendheid de kracht blijven schenken, om zijne studiën op dit gebied door te zetten; zijne jongste artikelen over den invloed van den godsdienst der Perzen op het Judaïsme geven goeden moed [3]).

---

[1]) Lagrange, *La méthode historique, surtout à propos de l'Ancien Testament*, p. 51. Dit werkje, met v. Hummelauer's *Exegetisches zur Inspirationsfrage*, kan, oordeelkundig gebruikt, goeden dienst bewijzen aan hen, die zich op de hoogte willen stellen van de nieuwere exegese!

[2]) Lagrange, *La méthode historique*, p. 57.

[3]) *Revue Biblique.* 1904, pag 27—55, 188—212: *La religion des Perses, la réforme de Zoroastre et le Judaisme* Deze studie is thans ook afzonderlijk verschenen.

Vóórdat er evenwel aan gedacht mag worden van katholieke zijde eene volledige geschiedenis der Oud-Testamentische theologie te schrijven, moeten er meerdere détail-studies van de verschillende canonische en ook van eenige apocriefe boeken voorafgaan. Nu ware daartoe in de prologen der tot nu toe uitgegeven deelen der *Cursus Scripturae Sacrae* eene geschikte plaats geweest, doch de geleerde uitgevers hebben de geschiedenis der Oud-Testamentische theologie niet in hun program opgenomen. Vooral voor het hier besproken deel, het boek Ecclesiasticus door P. Knabenbauer, is dit werkelijk een gemis, dat niet vergoed kan worden door de weinige tekstcommentaren, die het gebied van de Oud-Testamentische theologie raken. Het boek immers van Jesus Siracides is in dit opzicht een der belangrijkste Bijbelboeken. W. Bousset schrijft er van: »Die mannigfache Verbreitung des Buches [Ecclesiasticus], die starke Ueberarbeitung, welche dessen Text gefunden hat, die zahlreichen Citate in der späteren jüdischen Litteratur zeugen für den grossen Einfluss des Siraciden auf die jüdische Litteratur. Ausser dem Buch Daniel hat vielleicht kaum ein Werk im Spätjudentum so weitergewirkt, wie das des Siraciden. Es ist daher eine Quelle ersten Ranges auch für die Religionsgeschichte des nachfolgenden Judentums" [1]). De goedwillige lezer zal ons op een kleine excursie in dit gebied wel willen volgen.

Het tijdvak der oorspronkelijke en der patriarchale revelatie met zijn zeer onvolmaakte kennis van God blijve hier onbesproken. Ook de Mosaïsche revelatie en de verdere ontwikkeling van het moreele monotheïsme door de profeten en dezer actie tot verhooging van het moreele leven des Joodschen volks kan niet verder besproken worden. Eerst de geschiedenis der Joodsche begrippen van God en godsdienst na den terugkeer uit de Babylonische gevangenschap vallen in het kader van dit artikel.

De vernietiging der Joodsche onafhankelijkheid en de wegvoering naar Babylonië hebben, onder de onmiskenbare leiding

---

1) W. Bousset, *Die Religion des Judentums im neutestamentlichen Zeitalter*, S. 6—7.

der Voorzienigheid, zeer wijdstrekkende gevolgen gehad voor den godsdienst van het Joodsche volk. Na de ballingschap begint een nieuwe periode in de geschiedenis van Israël: dat tijdvak van het Judaïsme, waarin de definitieve codificatie der godsdienstige gebruiken (voornamelijk door den zoogenaamden priestercodex in Leviticus) tot stand kwam. Alle nationale en godsdienstige belangen werden geconcentreerd in de Wet; in de plaats der oude onafhankelijkheid kwam langzamerhand een soort hiërocratische gemeenschap, met den Tempel als centrum en den Hoogepriester als hoofd dier gemeenschap. Deze vereering van de Wet is wel het hoofdkenmerk van het gansche Judaïsme en vindt haar uiterste consequentie in het latere pharisaeïsme, zooals wij dit in het Nieuw-Testamentische tijdvak zien optreden.

Toch is deze geschiedenis van het Judaïsme te onderscheiden in twee sterk verschillende tijdperken, het vóór-Machabaeïsche en het na-Machabaeïsche In dit laatste tijdperk toch, dat begon met de heldendaden der Machabeeën, leefde Israël weer op als volk; niet langer een soort communiteit vormend, waren de Joden thans eene natie geworden. Het wereldrijk van Alexander den Groote was wel is waar uiteengespat, doch de Grieksche beschaving was den grooten veroveraar gevolgd, en met die beschaving ook het godsdienstig syncretisme, dat daaruit volgde. Israël kon zich aan die invloeden niet geheel onttrekken. Een universalistisch streven maakte zich meester van de gemoederen, ook bij het Joodsche volk; de diaspora werd bevolkt met vele duizenden proselieten, die later onder Gods leiding een machtig middel waren ter verbreiding van het Christendom [1]). En van het Messianisme der Profeten, steeds min of meer verbonden met eschatologische ideeën, begon de heer-

---

[1]) Zonder te loochenen, dat de opkomende Kerk veel tegenwerking ondervond van de zijde der Joden in de diaspora, moet toch ook erkend worden, dat het beginnende Christendom machtige steunpunten vond in de Joodsche diaspora en haar proselieten. Vgl. A. Harnack, *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten*, S. 1—12. Het aanhalen van Harnack's duidelijke uiteenzetting beduidt geen algeheele instemming met de waarde, welke deze geleerde schrijver aan zijn argumentatie toekent.

schende richting onder de Joden de voorspellingen over den Messias, over het Rijk der Heiligen en over de heerlijkheid van het nieuwe Jerusalem op te vatten in een materieelen, letterlijken zin. Dit Messianisme, onder den drang der omstandigheden vervormd van zijn eerste gedaante, zien wij in de evangeliën als de voornaamste hinderpaal voor de werkzaamheid van den waren Messias.

De geestesrichting van het vóór-Machabaeïsche tijdvak te leeren kennen, den invloed, dien de godsdiensten van omwonende volkeren op het Jodendom kunnen uitgeoefend hebben, na te speuren in de geschriften van dit tijdvak, ziedaar de moeilijke maar gewichtige taak voor den exegeet, die iets meer wil geven dan theologische critiek en theologische exegese. Eenige stappen op het gebied der historie van de godsdienstige begrippen na den terugkeer uit de ballingschap zullen ons, hoop ik, niet te ver van den grooten weg af voeren!

Het is allereerst niet van belang ontbloot de ontwikkeling na te gaan van het Godsbegrip, ook al vinden wij niet die stelligheid en regelmaat van evolutie, welke ons verstand wenschen zou. Het Godsbegrip dan, dat Israël van de Profeten had geërfd, had nog niet de zuiverheid en klaarheid, die de Joden in de evangeliën toonen te bezitten. God was voor de Profeten meer met de aarde verbonden, meer intramondain, dan voor de heilige schrijvers na de ballingschap, wier Godsidee meer transcendent, meer zuiver geestelijk wordt. Ecclesiasticus staat midden in dezen ontwikkelingsgang; zijne Godsnamen wisselen zeer gemakkelijk, vooral is de naam »Allerhoogste" dikwerf gebruikt; op enkele plaatsen begint hij abstracte eigenschappen van God te noemen in plaats van God zelven [1]). Daardoor werd zeker het Godsbegrip zuiverder,

---

[1]) Het zou ons te ver voeren, zoo wij dit verder met aanhaling van teksten wilden aantoonen. De belangstellende lezer zij daarom verwezen naar het artikel van L. Hackspill in de *Revue Biblique* 1900, p. 564—577. W. Bousset, t. a. p. S. 292—293, zegt, dat de uitdrukking »Allerhoogste" wel 50 malen in Ecclesiasticus voorkomt. Men zij voorzichtig met den tekst van Ecclus: LI, 14, »Ik heb aangeroepen den Heer, den Vader mijns Heeren", die dikwerf aangehaald wordt

doch tevens was een begin gemaakt voor het buitensporig spiritualiseeren van God in de latere apocriefe litteratuur, waardoor, als reactie tegen de oudere anthropomorphismen, God buiten alle contact met de wereld werd gezet; om het begrip God uit te drukken werden enkel abstracta gebruikt, de ware naam van God, Jahve, mocht niet worden uitgesproken, en dergelijke excessen meer [1]).

Een ander meer belangrijk punt in het Judaïsme is het verschijnen der Wijsheid-leer, de voorbereiding van en inleiding tot het later gereveleerde geheim der H. Drieëenheid.

Aan een ieder zijn de schoone verzen bekend, die over de Goddelijke Wijsheid in de zoogenaamde *libri sapientiales* gevonden worden [2]). Voor een ieder, die deze verzen leest, is het duidelijk, dat de Wijsheid Gods, waarvan in die verzen sprake is, iets meer moet zijn dan een dichterlijke personificatie, dat de Wijsheid geworden is tot een zelfstandig persoon, een hypostasis. Niet dat dit overal even duidelijk is, verre van dien; doch dat er in de Wijsheid-litteratuur passages zijn, waarin de Wijsheid althans iets meer is dan de persoonsverbeelding der dichters, wordt door iedereen toegegeven [3]). Wij mogen ons den ontwikkelingsgang van de Wijsheid-hypostasis misschien aldus voorstellen. Het woord »wijs" had, vooral in het boek der Spreuken en in Ecclus de beteekenis verkregen van »godsdienstig", evenals dwaas gelijk stond met ongodsdienstig; in de oudere Bijbelboeken had het woord »wijs" meestal zijne natuurlijke beteekenis, ietwat hellend naar

---

als dogmatisch bewijs, dat er meerdere Goddelijke Personen zijn. Vgl. Vigouroux, *Manuel Biblique*[9] II, p. 565 en H. Lesêtre, *l'Ecclesiastique*, p. 278—279. Knabenbauer geeft bij het commentarieeren van den tekst op p. 468—469 absoluut niets! De nieuwgevonden Hebreeuwsche grondtekst geeft als lezing: »En ik prees Jahve: mijn Vader zijt Gij" (zie het Hebreewsch bij Knabenbauer, t. a. p. *Appendix*, p. LXXX). Peters, t. a. p. 304 tracht den Hebr. tekst aldus te emendeeren: »En ik prees Jahve; mijn Vader, mijn Heer". In ieder geval verliest deze tekst alle dogmatische waarde voor het Triniteits-bewijs.

[1]) Vgl. W. Bousset, t. a. p. S. 302—313 en 340—350. Eenige sporen van dit gebruik vindt men nog bij Matth. XXI, 25; Luc. XV, 18, 21; Joan. III, 27.

[2]) Vooral Prov. VIII, 22 vv. en Eccli. XXIV, 5 vv.

[3]) W. Bousset, t. a p. S 337 zegt: »Es ist mehr als dichterische Symbolik und Personification" u. s w.

Oostersche sluwheid en gevatheid. Die ethische wijsheid (= godsvrucht) werd voorgesteld, uitgaande van God over het gansche wereldbestier. Deze laatste universalistische opvatting van wijsheid werd gepersonificeerd, en enkele malen gaat deze personificatie min of meer duidelijk over in de Wijsheid-hypostasis: eene van Gods eigenschappen is persoon geworden. Onder den invloed der Helleensche wijsbegeerte komt de schrijver van het boek Sapientia dichter bij het rechte begrip van hypostasis, zóó dicht zelfs, dat de schrijver van den brief ad Hebraeos sommige uitdrukkingen over den Zoon Gods aan het boek Sapientia ontleenen kan [1]).

Het zou ons te ver voeren, wanneer wij hier ook den ontwikkelingsgang wilden volgen van de Logos-leer. Ook de excessen der latere rabbijnenscholen, die verschillende eigenschappen van God hypostaseerden, blijven buiten bespreking. Een kort woord evenwel over den beweerden oorsprong der hypostasenleer mag niet ontbreken.

Men heeft er op gewezen, dat de neiging der post-exilische schrijvers om sommige eigenschappen Gods te hypostaseeren, door deze schrijvers ontleend zou kunnen zijn aan den godsdienst der Perzen (beter gezegd de eranisch-zarathustrische godsdienstleer, het zuiveringswerk van Zarathustra-Zoroaster). In deze merkwaardige godsdienstleer ontmoet men werkelijk meerdere punten van overeenkomst met de Joodsche leer [2]).

Zoo heeft deze religie eenige eigenschappen van den oppergod (Ahura-Mazda, Ormuzd) gepersonificeerd tot zes hypostasen of middenwezens (Ameshas-Spentas). Deze wijze van speculeeren over Gods eigenschappen zou door de Joden nagevolgd zijn. Zonder te loochenen, dat het volk der Joden, bij zijn verblijf in Babylonië en bij de steeds voortdurende betrek-

---

1) Vgl. *Revue Biblique* 1901, p. 200—216. Ook leze men *Revue Biblique* 1901, p. 377—385 en 1902, p. 58—74.

2) Men zie de opsomming der verschillende punten van overeenkomst, niet zonder overdrijving, bij Bousset, t. a. p. S. 456—457. Hoe vlottend die begrippen en vergelijkingen zijn, blijkt genoeg hieruit, dat men de zoogenaamde Ameshas-Spenta's der Perzen in verband brengt met de judaistische hypostasenleer niet alleen, maar ook met de zeven Aartsengelen! Bousset, t. a. p., S 472—473.

kingen met de in Babylonië gebleven Joden, de eranische godsdienstleer heeft kunnen kennen [1]), en dat dus de Joden daaruit iets hebben kunnen overnemen, moet men toch in deze hoogst voorzichtig zijn; immers er bestaat over den tijd, waarin Zarathustra leefde, en over den inhoud zijner leer en over de dateering der verschillende geschriften van den eranischen canon weinig vaststaande zekerheid. Bepaaldelijk omtrent het beweerde verband tusschen de Perzische (of eranische) en Joodsche hypostasen-leer heerscht nog weinig zekerheid, zoodat de mogelijkheid, dat de Perzen deze voorstellingen aan de Joden ontleend hebben ook met eenigen grond kan verdedigd worden. Wij zijn dus, zoolang de wetenschap zich niet duidelijker heeft uitgesproken, volkomen gerechtigd in de Joodsche hypostasis-leer een zuiver Joodsch begrip te erkennen, dat later onder den invloed der Grieksche philosophie vervolmaakt is [2]).

Zooals in den aanhef van deze bespreking reeds werd aangeduid, is de tekstgeschiedenis van het boek Ecclesiasticus zeer merkwaardig. Eenige korte mededeelingen hierover mogen niet achterwege blijven.

De tekst van Ecclus, zooals wij dien in de Vulgata bezitten, is nooit door S. Hiëronymus verbeterd [3]); wij bezitten

[1]) De eranische, door Zarathustra gezuiverde leer is evenwel in Babylonië nergens zuiver te vinden; zij was terstond vermengd met Babylonische bijvoegsels. Alleen in dien toestand zou het Judaisme die leer aanschouwd kunnen hebben.

[2]) Met het aannemen van eenigen invloed van de Babylonische of Perziche godsdiensten, of van welken ten slotte ook, op den godsdienst der Joden, ontkennen wij geenszins de werking der Goddelijke Voorzienigheid. De hagiographen kunnen immers hun wetenschap uit profane bronnen putten, zooals we dit meermalen in de H. Schrift zien; de wetenschap wijst met meerdere of mindere zekerheid verschillende gebruiken aan, die de Israëlieten aan de omwonende volken ontleend hebben. Zoo wij erkennen de bijzondere leiding van Gods Voorzienigheid over dit alles, behoeven wij in niets aan den eerbied voor Gods Woord te kort te schieten. Hoever men in dit opzicht kan gaan, leert een merkwaardige proeve — meer dan proeve is het niet — over den invloed van Babylon's godsdienstleer op de Joodsche leer, geschreven door Dr. J. Hehn, *Sünde und Erlösung nach biblischer und Babylonischer Anschauung.*

[3]) Over de verhouding van S. Hiëronymus tot de oud-testamentische deuterocanonici. Vgl. Dom Sanders, *Etudes sur Saint Jérome*, p. 196—247.

dus in dien tekst nog de Oud-Latijnsche vertaling (veelal aangeduid met den misschien minder juisten naam van Itala), vervaardigd in een eigenaardig soort Latijn. Deze Latijnsche tekst was vertaald uit het Grieksch, dat op zijn beurt weer vertaling was van een Hebreeuwschen grondtekst. Den Hebreeuwschen tekst kende men evenwel niet. Wel bezat men eenige aanhalingen uit den Hebreeuwschen tekst in de oude rabbijnen-litteratuur; wel had S. Hiëronymus getuigd den grondtekst zelf gezien te hebben; wel kon men het bestaan van den oorspronkelijken tekst nawijzen tot in de 10e of 11e eeuw onzer jaartelling: doch niemand rekende er meer op den Hebreeuwschen tekst ooit te zullen terugvinden. Zelfs meenden sommigen te mogen verzekeren: „qu'il y aurait peu à gagner à la découverte de l'hébreu primitif" [1]).

Dit duurde tot 1896. In dat jaar maakten de beide Engelsche dames Mrs. Lewis en Mrs. Gibson — die vroeger reeds den beroemden syrischen palimpsest van den Sinaï ontdekt hadden — eene wetenschappelijke reis door Palestina. Op deze reis kochten zij eenige bladen, afkomstig uit de Genizah der synagoge van Kaïro, welke den Hebreeuwschen tekst van Ecclesiasticus bleken te bevatten. Kort daarop werden eenige bladen gevonden door Neubauer. Het jaar daarop, in 1897, ontdekte Slechter in Kaïro nog zes bladen, en later in datzelfde jaar vier bladen, die van een gansch ander handschrift bleken afkomstig te zijn als de vroeger ontdekte bladen. Men was in de aëra der ontdekkingen! In 1898 vond G. Margoliouth nog twee bladen, terwijl twee jaren later Adler, Slechter, Levi en Gaster elk eenige bladen mochten ontdekken. Sedert dien is er niets meer ontdekt; doch men mocht tevreden zijn: de gevonden teksten, in 't geheel een en dertig folio-bladen, afkomstig van vier verschillende handschriften, bevatten bijna drie vierde gedeelten van den Hebreeuwschen Ecclesiasticus [2]). Deze handschriften stammen

---

1) Lesêtre, *l'Ecclésiastique*, p. 12.

2) De Hss. worden genoemd A, B, C en D. Wij bezitten thans vrij volledig Ecclus III, 6—XVI, 26; XXX, 11—XXXIII, 3; XXXV, 9—XXXVIII, 27; XXXIX, 15—LI, 30.

uit de 10e—12e eeuw na Chr.; de beschrijving er van geeft Peters in zijn reeds meermalen aangehaalde Ecclesiasticus-uitgave [1]). Knabenbauer geeft den tekst, voor zoover die ontdekt is, in een *Appendix* achter zijn commentaar op den Latijnsch-Griekschen tekst van Ecclesiasticus.

Kort na de eerste ontdekking, in 1899, bracht D. S. Margoliouth [2]) de geleerde wereld in opschudding door zijne bewering, met een heel apparaat van geleerdheid gestaafd, dat de gevonden tekst niet was het oorspronkelijk Hebreeuwsch van den schrijver Siracides, maar.... eene vertaling van een Perzische Ecclesiasticus-overzetting, dateerend uit de 10e eeuw. Een retraductie dus in steê van 't origineel, een vergissing van 13 eeuwen! Vele pennen zijn daardoor in beweging gebracht, enkele geleerden hebben een poosje gehaesiteerd, doch thans vindt D. S. Margoliouth geen medestanders meer.

De ontdekking van den Hebreeuwschen grondtekst is van veel belang voor de bijbelsehe wetenschap. De grondtekst blijkt geschreven te zijn in een zuiver Hebreeuwsch, zooals ten tijde van den schrijver niet meer gesproken werd. — Arameesch was toen de volkstaal — en dat dus door den schrijver is aangeleerd, zooals tegenwoordig doode talen worden gebruikt. Men schreef dus ook omstreeks het Machabeeën-tijdvak zuiver Hebreeuwsch; dit is van belang in de quaestie of er Machabeesche psalmen aangenomen kunnen worden. Evenwel moet erkend worden, dat in het Hebreeuwsch van Siracides enkele aramaïsmen en neo-hebraïsmen voorkomen.

Het behoeft geen betoog, dat de gevonden handschriften niet in alles overeenstemmen met den oorspronkelijken tekst van den gewijden schrijver. De handschriften toonen duidelijk een groote slordigheid in het naschrijven van den tekst, verder vele en groote willekeurige veranderingen, weglatingen [3]), bijvoegsels. Natuurlijkerwijze geven ook de vertalingen, die in den loop der tijden zijn ontstaan, de Syrische, de Grieksche

---

1) Peters, t. a. p. *Prolegomena*, S. 8*—26*.

2) Niet te te verwarren met zijn' broeder, den straks genoemden G. Margoliouth.

3) Een Hebreeuwsch gezang van 15 verzen (na LI, 17) is in geen vertaling te vinden!

en de Latijnsche, een sterk uiteenloopenden tekst. Eene bespreking daarvan zou ons te ver voeren; wij verwijzen daarom den lezer, die daarin belang mocht stellen, naar de Ecclesiasticus-uitgave van Knabenbauer, die in zijne voorrede (pag. 4—37) de waarde der verschillende vertalingen bespreekt. Om de geleerde uitingen over de tekstkritische waarde der overzettingen, zoo Peters die geeft (in de *Prolegomena* zijner Ecclus-editie, S 28*—81*) te kunnen waardeeren, moet men specialist wezen; dat gaat te diep voor een referent.

J. VAN DEN DRIES.

INDRUKKEN.

VI.

ALLERZIELEN.

Milaan, Allerzielen, 1904.

Droevig weent de sombre grijze lucht.
Dit is de dag der dooden.

Langzaam glijden langs mijn dof beslagen ramen ronde volle druppels, glijden en glijden, al maar door, de een na den ander... al maar door... als even zoovele tranen....

En als met een snik van wanhoop zucht m'n venster mee met den wind, die 't al en al maar herhaalt in een lange, lange fluistering:

Dit... is... de... dag... der... dooden..... Dit... is... de... dag... der... dooden....

Is 't acht, is 't negen uur? Of 't acht is of negen, dat zal niets veranderen aan dezen dag van rouw en droef herdenken....

Vaal bleekt 't matte licht, en donker blijft de schreiende, snikkende lucht....

En de wind zucht... zucht....

En in huis is 't stil.... Als was er een doode....

Pompilia, mijn kamermeisje, komt binnen, zonder kloppen, wat ik niet van haar gewoon ben, en zoo zacht, zoo geruischloos, dat ik schrik, als ze in eens voor me staat met 't ontbijtblad....

Is 't m'n sombere stemming, of heeft ze vandaag iets bijzonders, iets weemoedigs... iets... als is ook voor haar deze dag vooral... de dag... der dooden?...

Ze ziet me aan, en nauw hoorbaar fluistert ze:

»Signore. . . ."

En nu eerst zie ik de violette vegen op d'r bleeke wangen en de tranen, die glanzen in d'r donkere oogen. . . .

»Cosa c'è, Pompilia?" [1]) vraag ik, vermoedend, dat er wel weer iets zijn zal van een ruzie'tje met de Padrona of met de Directrice, waarna steeds beide partijen me hun leed komen klagen.

»È che la mamma mia morì l'anno passato . . ." [2]) antwoordt ze.

En 't is bijna, als een diep-weemoedige zang, zooals ze dat daar zegt in zacht-deinende cadans. . . .

Als een mijmering. . . .

»E vorrei domandarle . . ." [3])

Ze aarzelt . . . en d'r lippen beginnen zenuwachtig te trillen. . . .

Maar ik heb d'r al begrepen. Ze weet, dat ik een van de weinige Katholieken in huis ben, te midden van al die niets-geloovende, voor godsdienst onverschillige pension-logés en elken Zaterdagavond poetst ze dan ook met grooten ijver mijn zilveren crucifix op mijn slaapkamer op.

En ik antwoord bewogen:

»Anch' io pregherò per lei . . . Pompilia . . . Vi promettolo . . ." [4]).

»Grazie . . ." [5]) zegt ze eenvoudig, met iets van groote dankbaarheid in de droeve donkere oogen.

En geruischloos gaat ze weg, geruischloos, als ze gekomen is . . . en zacht sluit ze de deur. . . .

En in de gang zingt ze niet als anders d'r guitige Napolitaansche volksliedjes. . . .

En 't is stil in heel 't huis . . . als was er een doode . . .

Ik steek m'n lamp aan, want 't is donker en somber in m'n kamer. Er is blijkbaar te weinig gas-drukking. 't Licht brandt slecht, onregelmatig en 't op en neer gaan van de vlam doet de schaduwen donkerder worden en daarna weer afnemen en is oorzaak van iets geheimzinnigs, iets onrustigs. . . .

Mijn ontbijt laat alles te wenschen over: de koffie is koud,

[1]) Wat is er, Pompilia?

[2]) Ik wilde zeggen, dat mijn moeder dit jaar stierf. . . .

[3]) En ik wilde u vragen. . . .

[4]) Ook *ik* zal voor haar bidden . . . Pompilia . . . ik beloof 't je. . . .

[5]) Dank u. . . .

de melk aangebrand en een mes ontbreekt. Maar 't is, of ik huiverig ben, door te schellen de doodsche stilte te verbreken en... ik weet niet... maar... ik heb 't gevoel, als was ik alleen in 't groote huis... alleen... of met een doode....

De dag van heden wil ook *ik* wijden aan hen, die ons voorgingen, en... die wij zullen volgen....

En ook *ik* voeg mij bij den somberen stroom van menschen, die langzaam door de modderige straten, 't hoofd gebogen, trotseeren de kille, vochtige, huiverige atmosfeer en allen zich in één richting begeven: naar 't Cimeterio Monumentale.

Langzaam schrijden ze voort langs de Corso Garibaldi, tal van vrouwen, geheel in 't donker gekleed. De zwarte sluier bedekt 't gelaat, en ze dragen groote kransen aan en bouquetten van roode en witte bloemen en verbonden met breede linten.

Langzaam schrijden ze voort....

Als een plechtige, droeve, lijkstatie....

De heele natuur viert Allerzielen....

Gisteren nog lachte de zon en juichte 't licht over de witte daken. En je bemerkte nog niet zoo, dat 't herfst was, als je de open rijtuigen voortvliegen zag over 't asphalt der Via Dante in een tinteling van licht en vroolijkheid met al die witte parasols der mondaines en met die kleurigheid der bonte toiletten. Er was een tintelende vroolijkheid in de lucht. En je voelde je zoo zomersch-luchtig, zoo gestemd om te neuriën een of ander guitig-ondeugend liedje, je voelde je zoo blij met die lekkere mollige warmte, met de vroolijk-stralende zon, en je had zoo'n behoefte om vriendelijk en prettig te zijn met ieder, met al die menschen, die mee genoten van dat heerlijkste, wat er is: een mooie dag van licht en zon onder een blauw-helderen hemel.

Maar heden is 't de dag der dooden....

En koud doorpriemen de ontbladerde takken der kale, naakte boomen, glimmend van den afdruipenden regen, de triestige, grauwe nevellucht.

De dichte huurrijtuigen, bruinbemodderd, doen naar alle zijden opspatten 't vuile plas-water. En droef en somber

schijnt 't schaarsche daglicht in tegenstelling met de stralende vlammen der hel-verlichte winkelhuizen, waar 't gas en 't electrische licht brandt den heelen dag.

En zij, die thans op straat zijn moeten, ze loopen voort, zonder op te zien: de heeren, met opgetrokken schouders, hoog in de opgeslagen kraag, de hoed diep in de oogen; de dames, warm in haar boa's gewikkeld, en de kleine arbeidstertjes, rillend van die akelige, doordringende kou en nattigheid, den bonten doek stevig eenige malen om den hals en de bleeke wangen geslagen, en de verkleumde handen verborgen onder de kleurige schort. En zij ook schijnen vandaag hun anders zoo onverstoorbare vroolijkheid en kwajongensachtigheid verloren te hebben, en ze loopen voort, strak naar den grond ziende en thans niet eraan denkende, door hun geestige, zoo onverbiddelijk-rake opmerkingen de daarbij betrokken personen geweldig te ergeren en de overige wandelaars kostelijk te amuseeren. Ze schijnen vandaag verleerd te hebben hun vroolijke, luide schaterlach, die zoo getuigt van heerlijke levenslust en zorgeloosheid.

't Is als hangt heden over heel Milaan een vale atmosfeer van droefenis en neerslachtigheid.

En de lange weg naar 't kerkhof schijnt me heden langer dan ooit.

Op den hoek van de Corso Garibaldi en de Via Alessandro Volta biedt een klein, armoedig-koud gekleed meisje ruikertjes te koop, omwonden met breed zwart lint, waarop in witte letters R. I. P.

Ik wil eerst doorloopen. En ze vraagt me ook niet om van d'r te koopen.

Maar ze ziet me zoo droevig aan, met een blik, zoo vol weemoed, een blik, die zoo roerend uitweent d'r ellende van twee dagen zonder eten en van een lange, lange nacht, waarin de kleine niet slapen kon van honger, dat de overtuiging zich aan me opdringt, dat ik niet zoo voorbij *mag* gaan.

En ik koop drie van die tuiltjes, waarvan de helle kleuren met 't makabere lint een vreemde tegenstelling vormen.

De kleine meid beweegt de lippen... Bedankt ze me, of is 't een kort gebedje voor me, van enkele woorden? Ik weet 't niet...

Maar een verrukking is 't voor me, nu te zien in die groote, bedroefde, donkere kijkers, waarin even flikkert een helder lichtstraaltje van warme dankbaarheid.

Op 't Cimeterio Monumentale is 't vol vandaag. En 't kerkhof is heden als een groote tuin met heerlijke bloemen, waarvan de geur je reeds tegemoet komt bij den ingang. En tusschen al die kleurige kransen en bouquetten bewegen zich als sombere schimmen langzaam en zwaarmoedig de zwartgesluierde vrouwen en de enkele, in rouwgewaad gekleede, mannen.

Hier en daar staan kleine troepjes samen bij 't zelfde graf eenige Pater Noster's te bidden en daarna gaat de kleine stoet langzaam, 't hoofd gebogen, naar een ander graf.

En één begint weer hardop, gearticuleerd:

»Padre nostro, che sei nei cieli, santificato sia il nome tuo, avvenga il regno tuo, tua valontà si faccia in cielo, come in terra...."

En 't antwoord der anderen gaat verloren in een mysterieus deinend gemurmel van te samen zacht-biddende vrouwen....

Ik begeef me nu naar een grafmonument, dat altijd weer mijn aandacht heeft geboeid, als ik 't kerkhof bezocht. 't Is een eenvoudige rechtopstaande marmeren zerk, waarop een groot medaillon met 't portret van een jong, aanvallig meisje. De lange krullen hangen vol en zwierig over de teere schouders, en 't fijne gezichtje heeft iets onuitsprekelijk weemoedigs... de oogen glimlachen, maar 't is een droeve glimlach, die schijnt te zeggen: 't leven is zoo treurig... zoo moeilijk... en ik voel me zoo ziek... en zoo moe... zoo moe... en ik weet 't wel: er is niets meer aan me te te doen... ik zal spoedig sterven... spoedig sterven... en juist daarom is 't, dat ik glimlach... juist daardoor is 't, dat ik nog glimlachen *kan*....

Ze lijkt zoo op een meisje, dat ik heel goed kende, toen ik nog in Holland was....

En tegen de zerk leunt, in een gebroken houding van hevige smart, weenende, een levensgroote gebeeldhouwde engel....

Een engel, zooals zij misschien nu zelf is....

Lang heb ik vaak in m'n sombere uren staan staren naar dat medaillon....

't Graf is verlaten. Niemand, die daar een oogenblik verwijlt, en ook geen bloemen of kransen zijn er gebracht....

En 't doet me pijn, juist hier geen moeder of zuster te vinden, die mijn lieve doode beweent... niemand... dan de blanke, schreiende, marmeren engel....

Voorzichtig leg ik mijn drie bloemruikertjes op 't graf van dit lieve meisje... dit lieve meisje, dat zoo veel heeft van een meisje, dat ik kende, in 't verre, verre Holland....

Zij heeft nu ook haar bloemen... vandaag... op den dag der dooden....

Zij heeft nu ook haar bloemen....

En langzaam ga ik verder... in den sombren tuin der dooden... door den grauwen, grijzigen nevel....

Den heelen verderen dag weent droef de sombre, donkere lucht....

Langzaam glijden langs mijn dof-beslagen ramen, ronde, volle druppels, glijden en glijden al maar door, de een na de ander... al maar door... als even zoovele tranen....

En als met een snik van wanhoop zucht mijn venster mee met den wind, die 't al en al maar herhaalt met een lange, lange fluistering:

Dit... is... de... dag... der... dooden.... Dit... is... de... dag... der... dooden....

Vaal bleekt 't matte licht.

En donker blijft de schreiende, snikkende lucht....

En de wind zucht... zucht....

SIMON BOERS.

UIT DE GRIEKSCHE KLASSIEKEN.

DE KNAAP EN DE GRIJSAARD.

Een vogelvanger, nog een kind,
  Zwierf door het dichte bosch,
Zijn lijmstok in de kleine hand,
  En loerde op vink en mosch.

Een vogel kloek — de minnegod! —
  Klapwiekend van omhoog,
Gezeten op een beukentak,
  Treft plotseling zijn oog.

Voorzichtig schuift de knaap zijn roe
  Door 't loof, zoo zacht hij kan;
De vogel springt van tak op tak,
  Lacht om den kleinen man.

In 't eind verdrietig werpt de knaap
  Zijn roede weg.... Hij ziet
Een ouden landman op het veld,
  Die 't ijdel spel bespiedt,

Vertelt hem dat het niet gelukt,
  Wijst hem den vreemden kwant.
Glimlachend schudt dan de oude 't hoofd
  En spreekt met wijs verstand:

Vermijd dat vreemde dier, mijn kind,
Begeer dien vogel niet.
Wanneer ge hem ziet, loop dadelijk weg,
Hij brengt u maar verdriet.

Zoo lang hij zich niet vangen laat,
Kent gij geen tegenspoed.
Eens vliegt hij niet meer voor u weg,
Maar springt u te gemoet.

Wanneer gij man geworden zijt,
Komt hij zelfs ongevraagd,
Vrijwillig zitten op uw hoofd,
Meer dan u-zelf behaagt.

(Naar BION). Dr. H. N. VELDHUIS.

WINTERAVOND IN 'T WOUD.

De nacht omsingelt stil het willoos woud,
Dat weerloos werpt het weidsch gewei der takken,
Die krakend, kreunend op elkander smakken, —
Maar sterven willen niet, al zijn ze ook oud....

Hardvochtig is de winterwind en koud;
Maar meelijvol de nacht voor kranke' en zwakken.
Haar schaduwlegers laat zij 't bosch inzakken
En drijft den storm uit 't jammerklagend hout.

Blauw purper schemert uit de loome lucht,
Waar 't grijs in groeit tot donkre wolkensprei.
De wind is verre — een vreemd voorbij gerucht —

Het moede woud verzinkt in mijmerij.
De boomen droomen droef van vogelvlucht
En groenen bladerpronk van blonden Mei.

Leuven. F. R.

IK ZOU WILLEN ZINGEN....

Ik zou willen zingen,
Een liedeke fijn;
Maar 'k weet niet, ik weet niet,
Welk lied het zal zijn.

Ik zou willen zingen
Wel alles dooreen,
Zooals bij de vogels
De basterd alleen.

Ik zou willen zingen
Een wildzang zoo vrij
Als zingt daar die jongen,
Zoo hel en zoo blij.

Ik zou willen zingen
Een lied zonder woord,
Zooals den Tyroler
Men jodelen hoort.

O konde ik dat zingen
Dat liedeke fijn,
Het zou al mijn leven
Mijn liedeke zijn.

J. J.

NIEUWE UITGAVEN.

Sociologische Beginselen. Leiddraad bij de studie der Sociale quaestie, door P. B. BRUIN. S. J., *professor van de Ethica te Oudenbosch.* — Nijmegen, L. C. G. Malmberg, 1904. Prijs: *f* 3.—; in linnen stempelband *f* 3.60. (398 bladzijden).

Het zal voor velen in den lande eenige maanden geleden een blijde dag geweest zijn, toen zij een circulaire ontvingen, waarop de tijding de wereld werd ingezonden, dat pater P. B. Bruin omstreeks half October een boek zou uitgeven, getiteld: *Sociologische Beginselen.* Wie, die belang stelt in de sociale quaestie, had niet lang reikhalzend uitgezien naar een Hollandsch handboek, dat voor velen als leiddraad zou kunnen dienen? Een inzicht in de verschillende zaken, die met de sociale quaestie samenhangen, is in onze dagen, ja ik durf gerust zeggen, voor iedereen noodig. En lang niet iedereen heeft den tijd, den lust en de talenten om uit grootere werken, die alle in vreemde talen geschreven zijn, de hoog-noodige kennnis bijeen te brengen. De aankondiging van een werk als bovengenoemd was dus een aangename verrassing. En wanneer men dan bovendien reeds meermalen kennis heeft gemaakt met den begaafden Schrijver door de lezing zijner doorwrochte artikelen over sociologische quaesties, hetzij in de *Studiën*, hetzij in enkele losse geschriften, die van zijne hand verschenen, dan kan ik met zekerheid veronderstellen, dat allen, wien de bestudeering der sociale quaestie ter harte gaat, met spanning de uitgave van het boek verbeidden, daar iedereen van te voren overtuigd moet geweest zijn: dat is de man, die ons een dergelijk boek geven moest.

Het boek is er De bekende uitgever Malmberg te Nijmegen zorgde, dat het geesteskind van pater Bruin op tijd in het pak was gestoken. En eere, wien eere toekomt, het ziet er zeer net uit. De heer Malmberg begreep, dat een kind gekleed moet gaan volgens zijn stand. En die stand is een hooge. Het werk draagt alle kenmerken, dat het afkomstig is van een superieuren geest.

Vooreerst treft u de klare, logische ordening der stoffen. Het eerste van de twaalf hoofdstukken waaruit het boek bestaat is getiteld: *Sociologie*; het tweede: *Economie*. De schrijver wilde ons namelijk eerst oriënteeren op het gebied, waarop de sociale quaestie, die hij ging behandelen, zich beweegt. Daarom gaf hij eerst een overzicht van dat gedeelte der Ethica of Moraalphilosophie, van waaruit de sociale quaestie moet beschouwd worden, nl. van de sociologie of maatschappijleer, dat gedeelte der Ethica, hetwelk het maatschappelijk leven van den mensch bestudeert in zedelijk opzicht. De meeste schrijvers over economie behandelen hunne wetenschap onafhankelijk van de moraal. Doch wij, Katholieken, weten, dat het geheele werken van den mensch, ook op stoffelijk, ook op economisch gebied, ondergeschikt moet zijn aan de natuurlijke zedenwet. Eene uiteenzetting dus der groote beginselen van dat gedeelte der natuurlijke zedenleer, dat den mensch in zijne handelingen als maatschappelijk wezen beschouwt, nl. van de sociologie, behoort logisch bij de behandeling der sociale quaestie voorop te staan. Het tweede hoofdstuk geeft een overzicht van verschillende punten der nog jeugdige wetenschap, die men economie noemt of staathuishoudkunde, daar de sociale quaestie zich onmiddellijk op dat gebied beweegt.

Na deze twee hoofdstukken van algemeene inleiding wordt in het derde hoofdstuk uiteengezet, wat wij eigenlijk onder de sociale quaestie hebben te verstaan. De oorzaken, de verschijnselen en de aard der sociale quaestie worden erin besproken.

De negen volgende hoofdstukken handelen over de verschillende stelsels, die zich tot oplossing der sociale quaestie

aandienen. Drie zijn zij in getal: het liberale, het socialistische en het katholieke stelsel. Hoe zal iemand nu daaruit volgens de christelijke beginselen een juiste keuze doen? Om in die keuze niet te falen, moeten hem de ware principen aangaande drie zaken vooral helder voor den geest staan. Want vooral drie punten komen bij de oplossing der sociale quaestie ter sprake: vooreerst de bevoegdheid van den Staat, ten tweede het begrip van het recht in het algemeen, en ten derde het begrip van eigendomsrecht in het bijzonder. Daarom laat de schrijver aan de uiteenzetting der drie bovengenoemde stelsels de christelijke principen aangaande den Staat (hfdst. IV), aangaande het recht (hfdst. V) en aangaande het eigendomsrecht (hfdst. VI) voorafgaan. Volgen dan de voorstellen van het liberale stelsel (hfdst. VII) en van het socialistische (hfdst. VIII), terwijl tevens wordt aangetoond, dat die plannen indruischen tegen de christelijke beginselen, en dus niet door ons kunnen worden aanvaard. Ten slotte komt de behandeling van het katholieke stelsel, verdeeld over de vier laatste hoofdstukken. Hoofdstuk IX bewijst nl. het recht der Katholieke Kerk, om bij de oplossing der sociale quaestie een woord mee te spreken. Er zijn echter twee stroomingen in de katholieke actie waar te nemen, die gewoonlijk aangeduid worden met de namen van de scholen van Luik en van Angers. Beide richtingen staan op katholieken bodem, doch loopen in het aangeven der middelen nog al ver uiteen. Die verschillen spreken vooral sterk, waar het geldt den aard van het arbeidscontract, de grenzen der staatsbemoeiing, en het doel, dat bij de actie moet worden nagestreefd. De drie laatste hoofdstukken zijn dan ook gewijd aan de behandeling dezer drie punten: arbeidscontract (hfdst. X), staatsbemoeiing (hfdst. XI) en sociale hervorming (hfdst. XII).

Het logische van dezen gedachtengang springt onmiddellijk in het oog. En is dit reeds een ontzaglijk voordeel te noemen voor degenen, die zich in de quaestie gaan oriënteeren, niet weinig wordt de waarde ervan verhoogd door den aangenamen, duidelijken, klaren stijl, door de buitengewoon heldere dictie en betoogtrant van den geleerden schrijver. »Met zorg

hebben wij naar groote duidelijkheid gestreefd ; want wij willen begrepen worden" — aldus de inleiding. Welnu, pater Bruin zal begrepen worden. Wat hij heeft willen zeggen, heeft hij gezegd met een klaarheid, die men maar zelden aantreft vooral in werken van dezen aard.

Als een derde voortreffelijke eigenschap van dit werk beschouw ik de krachtige beslistheid, waarmee de schrijver partij kiest bij het verschil der sententies van de katholieke sociologen ; een beslistheid, die het kenmerk is van een diepe overtuiging, rustende op een degelijken grondslag. Zoo geeft hij onomwonden de voorkeur aan de school van Luik, die in haar program veel verder gaat dan de school van Angers, en in zaken arbeidscontract, staatsbemoeiing en sociale hervorming veel meer aan de eischen van onzen tijd schijnt te beantwoorden. Terecht, mijns inziens, beschouwt de schrijver de school van Angers als bijna te hebben uitgediend. Wat betreft het familieloon, ook daarvan toont pater Bruin zich een warm verdediger. Niet minder sterk spreekt hij zich ook uit voor internationale overeenkomsten, waardoor alle industrieelen, die elkander op de wereldmarkt ontmoeten, gelijkelijk gebonden worden. Principieel bezwaar daartegen bestaat slechts bij hen, die in alle staatsbemoeiing staatssocialisme meenen waar te nemen ; doch dat is voor den schrijver een overwonnen standpunt. Ofschoon hij uitdrukkelijk erkent, dat een algemeen verbod om vrouwen in de fabrieken toe te laten, bij den tegenwoordigen stand der industrie te veel zou ingrijpen en tot onmogelijke verhoudingen aanleiding zou geven, beschouwt hij zulks toch als het ideaal, waarnaar men streven moet. Ten slotte — ik noem slechts enkele punten — toont hij zich een overtuigd voorstander van de wederinvoering der beroepsstanden, die met publiekrechtelijk karakter zijn voorzien, en ziet hij in het verschiet den christelijken toekomststaat als het ideaal der christelijke actie.

Zietdaar de voortreffelijke eigenschappen van pater Bruin's werk. Behoef ik het nog verder aan te bevelen? Ik meen, dat het voorafgaande zou kunnen volstaan. Maar om het belang der zaak vat ik hier alle aanbeveling nog eens samen

in den oprechten wensch: moge dit werk in handen komen van duizenden! Het zal menig misverstand wegnemen, en helderder begrippen vastzetten in de hoofden van velen. »Zelfs onder de mannen, die voor geleerde boeken hebben gezeten, die aan de academie een graad hebben behaald, heerscht vaak onkunde omtrent vraagstukken, die bij de sociale quaestie telkens op den voorgrond dringen" (*Inleiding*, blz. 6). Welnu, het is mijn vaste overtuiging, dat een aandachtige lezing van dit werk die onkunde zal uit den weg ruimen. En wij kunnen dan ook pater Bruin niet genoeg dankbaar zijn, dat hij het katholieke Nederland zulk een werk heeft geschonken.

Toch zou het kunnen gebeuren, dat sommigen op verschillende plaatsen een gevoel van onbevredigdheid ondervinden. Het is niet onmogelijk, dat sommigen een dieperen blik hadden wenschen te slaan in het begrip van waarde, in de houding der Kerk gedurende den loop der eeuwen ten opzichte van den interest, in de uiteenzetting van Lassalle's theorie over de ijzeren loonwet, in de leer van Malthus en die der Nieuw-Malthusianen; dat sommigen het historisch argument voor de noodzakelijkheid van den privaten eigendom wat breeder hadden gehoopt behandeld te zien, of de weerlegging van het historisch materialisme en de Marxistische waarde-theorie meer in détails wenschten uitgewerkt te hebben. Doch dezulken verwijs ik naar de inleiding van het werk, waarin de schrijver aankondigt, dat hij wil trachten te voldoen aan het verlangen van velen naar »een werk van kleiner omvang, dat men gemakkelijk kan overzien, en waarin de hoofdlijnen zijn bijeen gebracht". Pater Bruin verwijst zijn lezers zelf naar den ondertitel op den omslag, waaruit blijkt, dat zijn werk niet anders wil zijn dan een leiddraad. Welnu, als zoodanig acht ik het werk van pater Bruin ten volle geslaagd. Want bijna alle vragen, die met de sociale quaestie in verband staan, worden erin besproken met een helderheid, zooals ik reeds zeide, die niet genoeg te prijzen is.

Maar iemand, die dieper in sommige quaesties wil ingaan, heeft ongetwijfeld grootere werken of verdere speciaal-literatuur

noodig. »Wie zich een wetenschap wil meester maken, moet hard werken en meer doen dan eene handleiding bestudeeren" (*Inleiding*, blz. 8). Nu vind ik het jammer, dat pater Bruin niet nog meer naar die literatuur verwezen heeft. Behalve eenige zeer bekende werken van grooteren omvang, vinden wij niet veel literatuur over speciale punten aangegeven. Wel zegt de schrijver, dat men in een boekhandelaarscataloog lange lijsten van boeken kan vinden, en dat het *Katholiek Sociaal Weekblad* zijn lezers geregeld op de hoogte houdt van hetgeen op sociaal gebied verschijnt. Maar zou het niet voor zeer velen van ontzaglijk groote waarde zijn, als hij door een vakman als pater Bruin gewezen werd op meerdere werken en werkjes, die bepaald zijn aan te raden. Hoe weinigen zijn in staat om uit de lijsten van catalogen en van het *Katholiek Sociaal Weekblad* eene oordeelkundige keuze te doen. Moge de bekwame schrijver in een tweede uitgave, die, naar ik van ganscher harte hoop, zeer spoedig moge volgen, uit den steeds aanwassenden stroom van economische literatuur een keuze doen, om ook op die wijze een veilige gids te zijn voor velen bij verdere zelfstudie. Of, wat ons nog meer zou verheugen, moge pater Bruin tijd en lust vinden, om de quaesties, die hij nu in hoofdlijnen behandeld heeft, later meer in détails uit te werken. Zulk een werk, uit zulk een pen gevloeid, zou van onschatbare waarde zijn.

Ten slotte vergunne ons de geleerde auteur nog een paar bescheiden vragen; zij betreffen het familieloon. Aan deze uiterst moeielijke quaestie heeft de schrijver blijkbaar groote zorg besteed. Hij doet zich daar kennen als een voorstander van het absolute familieloon. Maar waarom niet een tamelijk uitvoerige uiteenzetting gewijd aan het collectieve familieloon? Dit is een soort van familieloon, dat ook aanhangers heeft gevonden [1]). — Vervolgens, zou het misschien ook niet aanbeveling verdienen, om het bekende antwoord van kardinaal Zigliara aan den aartsbisschop van Mechelen betreffende de

---

1) Zie hierover o. a. Vermeersch: *Quaestiones de justitia* (pag. 542) ofschoon deze zelf die theorie niet voorstaat.

loonquaestie wat minder stellig te interpreteeren ten gunste van het absolute familieloon, ex justitia commutativa verschuldigd? »Bij nadere beschouwing blijkt — aldus pater Bruin, — dat zoowel in de vraag als in het antwoord een loon bedoeld wordt, berekend naar de aanwezigheid en talrijkheid van het huisgezin. Dat nu kan niemand als recht vorderen" (blz. 301). Volgens pater Bruin worden dus door dit antwoord alleen de voorstanders van het relatieve familieloon getroffen. Daardoor schaart hij zich, en ik meen met recht, aan de zijde van zeer vele sociologen. Maar absoluut is de zaak niet uitgemaakt. En daar er dan ook nog steeds worden gevonden, o. a. zelfs Antoine [1]), die meenen, dat dit antwoord ook gericht is tegen degenen, die het absolute familieloon als eisch van strikte rechtvaardigheid verdedigen, zou het, dunkt mij, niet overbodig geweest zijn, die sententie ook aan te geven. In de werken, waarnaar de schrijver aan den voet der volgende bladzijde verwijst, kan men de andere meening wel vinden; maar eene vermelding in den tekst zelf was, mijns inziens, aan te raden geweest.

Warmond. J. D. J. AENGENENT.

Sint Dominicus in de kunst. Ikonographische studiën der voorstellingen van den H. Dominicus in de Beeldende Kunst door M. C. NIEUWBARN Ord. Praed., S. Theol. Lect. Uitgegeven door L. C. G. Malmberg, boekhandelaar te Nijmegen, in het jaar MCMIV.

Met een zekeren eerbied neemt men dit boek ter hand. In letters van nobelen vorm en hooge klaarheid staat daar op het breede klein-folio-schild: *Sint Dominicus in de kunst* — een groote beminde Heilige in de groote beminnende kunst.

Pater Nieuwbarn, de Dominicaan, die deze ikonographische studiën uitgaf, heeft genoeg naam gemaakt om in deze omstandigheden veel te doen verwachten. Over Fra Angelico schreef hij reeds en over van Dijck een paar jaar geleden.

---

[1]) *Cours d'économie,* 1899 (pag. 606).

De schrijver zal nu veel recensies gelezen hebben over zijn werk, want het heeft alle uiterlijkheden van iets bijzonders, trekt van zelf de aandacht en wekt van zelf den schrijflust op. Bij gevolg zal de auteur wellicht weinig belang meer stellen in een kleine bespreking van mij, den nakomer.

Toch gaan wij, om ons van een plicht te kwijten, er eens ernstig voor zitten, wikken en wegen, nazien en zoeken, schatten en peinzen, om straks hoewel laat, met denzelfden ernst, onze beschouwing nog te schuiven in de stembus der kunstkritiek.

* * *

Sint Dominicus in de kunst is een werk groot van model, forsch van bouw en sierlijk van uitvoering. Want »het oogmerk, dat ook bij de monographie van *Fra Angelico* voorzat", moge hier eveneens bereikt worden: »namelijk een sierwerk te geven, dat ook door technische uitvoering met goed recht de plaats zou kunnen vervangen veler artificiëele salonedities, wier sensueel karakter den Christen tot ergernis strekt".

Het is een boek van levende kunsthistorie, dat vele meesterwerken uit de strenge rangorde van den tijd wegneemt en ze sierlijk rangschikt rondom het albezielend middelpunt; aldus den levensinvloed toonend van St. Dominicus en de gevoelige vatbaarheid der tijden, die zijn deugd begrepen en wisten te waardeeren. »Je ne crois pas qu'il existe un livre traitant ex professo de l'iconographie de St. Dominique. C'est un travail encore à commencer" had prof. J. Berthier gezegd. Dat mag niet meer gezegd worden naar Pater Nieuwbarn's wensch.

Nog een derde bedoeling: »Men zal het... in den geestelijken zoon van den H. Dominicus niet wraken, dat hij de indrukken, bij het aanschouwen veler magistrale kunst-uitingen over den Heilige doorleefd, weer in herinnering bracht, die verlevendigde tot een geheel, in hoofdzaak als een bijdrage tot de kunsthistorie bewerkt maar tevens en uiteraard een huldeblijk van eerbied en dankbaarheid aan den beminden ordestichter St. Dominicus".

Dit over het doel, nu over den inhoud.

't Is een pleizier in het beknopte tekstboek achtereenvolgens te lezen over *de algemeene vereering* van den H. Dominicus in het bloeitijdperk der christelijke kunst, in welke periode een goed aantal Dominicaner kunstenaars hun liefde voor den grooten ordestichter in lijnen en kleuren hebben uitgesproken.

Na het algemeene komt het bijzondere: *Dominicus-portretten* door Fra Angelico, Della Robbia, Bellini, Titiaan enz. enz. tot de mannelijk-ascetische gestalte door Freiin von Oer's penseel geschilderd.

Voorstellingen uit het leven des Heiligen volgen de afzonderlijke Dominicus-portretten: de »Gloria Dominicana" en de »Arca St. Dominici".

Onder de *levensbeschrijvingen in de kunst* wordt ook aangetroffen die van Hyac. Besson O.P. Bij deze klas van werken sluiten zich natuurlijk aan de *détails uit het leven*, welke hier en daar uitgebeeld werden, en dan zijn wij in gezelschap met Fra Bartolomeo, Murillo, Ant. van Dijck. Nog komen de zoogenaamde *ontmoetingen* der HH. Dominicus en Franciscus ons weldadig aandoen met hun hoogverheven liefde. Voorzeker een heerlijk moment uit des Heiligen leven. Wat zal Danzas O.P. een heilig genot genoten hebben, toen hij naar dit motief een arbeid schiep!

Hiermede sluiten wij de inhoudsopgave; er volgt nog meer na hetgeen wij opnoemden, doch wij laten het rusten evenals wij zwegen over de inleidende woorden. Wij gaven het waardevolste, het beste, het gaafste. Want alles, ook maar schetsgewijze, aan te toonen is niet doenlijk en zou de duidelijkheid schaden. Wij mogen het niet ontkennen, het werk maakt den indruk van overladen te zijn, ofschoon wij ook van harte 'schrijvers verontschuldiging aanvaarden, dat zijn plaatsruimte beperkt is.

Hoe is nu Nieuwbarn's *bewerking* van dezen inhoud?

Een rustontwijkende arbeidzin, een onvermoeibare geest, een bijzonder talent om uit te geven, een knappe kennis en een eerbied vragende belezenheid, dat zijn de middelen die den auteur ten dienste stonden, middelen die, goed gebruikt,

een groot werk kunnen doen worden.... Doch ook de beste werktuigen kunnen soms te haastig en niet met de noodige zekerheid worden aangewend.

Ofschoon wij dus lang zouden kunnen spreken over het vele goede en bewonderenswaardige in het werk: — over de juiste schatting van den invloed welke, evenals Goethe op de kunst der nieuwere tijden, sommige oude meesters van het woord op de beeldende kunsten hebben uitgeoefend, Jacobus a Voragine, Dante, Savonarola; — over den moed, dien schrijver gehad heeft, om iets waarlijk groots te ondernemen; — over de kloosterlijke liefde voor de Ordestichter, die een machtige drijfkracht blijkt, en overal, wellicht te veel, uitkomt en gevoeld wordt; wij willen van dat vele wijd en zijd bekende goede, geen lange opsomming maken en liever onze aandacht wijden aan datgene waar een opbouwende kritiek haar werkveld vindt.

* * *

Meermalen vernamen wij den wensch, dat deze begaafde auteur zich wat meer tijd gunde. De een houdt die overtuiging voor zich, de andere zegt het, een derde schrijft het, bijv. Jan Kalf in het *Jaarboekje v. Alb. Thijm* 1904 (bl. 331).

Ook deze arbeid, waarin wij Pater Nieuwbarn in zijn kracht moesten zien, is op heel veel plaatsen opgevat met een boosmakende gemakkelijkheid. 't Is niet geschift, niet ingedeeld, mist soms alle gewicht, is onwetenschappelijk hier en onkritisch dáár; een kruis voor iemand, die beoordeelt.

Wij lazen op bl. 11: »De arbeid der historische vaststelling van het ontzaglijk aandeel der Kerk en inzonderheid der kloosterstichtingen van Cisterciënzen enz. enz.... in den vroegeren ontwikkelingsgang der kunsten valt nog te verrichten". Dat begrepen wij eenvoudig niet; — Sebastiaan Brunner dan met zijn *Kunstgenosse der Klosterzelle*? Bij het woord »kloosterstichtingen" wordt naar noot 2 verwezen, alwaar een heeleboel boeken worden opgenoemd — waarvan er zeker eenige zijn, die uit meerdere deelen bestaan — zonder maar eenigszins in de verte aan te geven, *waar ongeveer* wij daar iets

over 't besproken onderwerp kunnen vinden, en . . . Sebastiaan Brunner ontbreekt!? Toch heeft schrijver hem gekend, want op 't volgende bladzij moet hij getuigen, dat Pater Vincenzo Marchese O.P. een zeer groote kunsthistoricus is.

Nu zou men kunnen beweren, dat wij aan het verwijzen te groote vorderingen stellen. Doch dan gelieve men te bedenken, dat ikonographische studiën niet geschreven worden voor den eersten den besten liefhebber, maar voor hen, »die er wat aan doen". Welnu voor hen heeft het geen belang wanneer wordt geciteerd:

»Dr. P. Kuhn, *Allgem. Kunstgesch.* Einsiedeln 1901." — Zoekt maar!

»X. Kraus enz. enz." — 't Zelfde compliment!

»E. Franz, *Gesch. der Christel. Malerei.*" — Idem!

Of beter: »H. Hettner enz. enz. foutieve opvattingen hierin verbeterde de *Hist-polit. Bl.*" — Ja, waar??

Dan nog heele rijen schrijvers zonder geciteerd *werk*: bl. 37, noot 4: Cartier; Witte; Crowe and Cavalcaselle; Müntz; Franz; Reichensperger; Villari enz., welke allen »litteratuur" hebben om aan te toonen Savonarola's invloed. Zoo komt ten slotte het gezag van de aanhalingen geheel en al uit dengene, die citeert, terwijl toch Pater Nieuwbarn zijn lezers het recht op een zelfstandige studie en een onafhankelijk oordeel niet zal ontzeggen. Wil hij met citeeren ons stof geven om wijzer te worden, dan zeggen wij hem: doe het dan goed; en zoo niet, dan willen wij met pleizier ons vertrouwen in den schrijver stellen en hij kan de ruimte van zijn, met looze namen volgepropte, voetnoten sparen voor een wellicht meer volmaakte bewerking van zijn stof.

En zoo sprekend zijn wij volstrekt niet te hard. Wij zijn overtuigd door alles, men zal het na hetgeen wij over 't doel schreven ten volle met ons bekennen, dat *St. Dominicus in de kunst* zoo hoog mogelijk wil en moet aangeslagen worden . . . *noblesse oblige.*

Zoo is mijn oog nog op een onjuistheid gevallen, die in dit werk niet mag voorkomen, omdat zij het wetenschappelijk gezag van den schrijver afbreuk doet. Als hij

aangeeft wat we alzoo over Beuronkunst lezen moeten, dan komt daar onder de andere goede werkjes ook voor: »Silva, *Die Malerschule von Beuron*, Wien 1902". Ja, dat bestaat niet. Doch wij weten wat de schrijver bedoelt; 't is getiteld »Graf Franz von Silva: *Schola Artistica Beuronensis Die Malerschule des Benedictinerordens*, Wien 1901". Weet onze kunsthistoricus echter wat de inhoud is? Hoe denken de Beuroner monnikken er over? Zie, dit staat te lezen als wederwoord aan den Heer Graaf von Silva op den omslag der *St. Benedicts-Stimmen* van November 1901 (de cursiveering is van ons): »Es is manches Wahres darin, das ist dann aber nicht neu und von andern schon besser gesagt worden. In dem wirklich Neuen herrscht bezügl. der theoretischen Erörterungen ein bedenklicher *Mangel an Sachverständnis, Urteil und Consequenz*, sodasz man am Ende nicht weisz, was der Verfasser mit seiner Brochüre eigentlich will, und *bezüglich der positiven Verhältnisse der Beuroner Kunstschule, bezüglich ihrer Absichten, Grundsätze, Leistungen und Mitglieder, eine Unkenntnis*, die umso bedauerlicher ist, je leichter es dem Verfasser gewesen wäre, sich über dieselben aufzuklären und je abfalliger die Kritik ist, die er aufgrund seiner Mangelhaften Sachkenntnis an denselben übt".

Eugène Tavernier heeft zoo juist gezegd: »L'essentiel n'est pas de lire, mais de savoir choisir ses lectures". Dat P. Nieuwbarn dus, zoo wenschen wij, wat beters kieze voor zijn lezers.

Een zelfde oppervlakkigheid, gelijk wij die bij het citeeren van boekwerken hebben aangewezen, wordt ook weer tot onze spijt gevonden in het verwijzen naar schilderstukken.

Zoo staat er *sans gêne* (bl. 66):

»bevindt zich te Londen.... in hetzelfde [waar?] Lon-
»densche museum... tevens ziet men daar...." -- 't gaat over eenige *mooie* werken van Giotto's leerling Orcagna (1350), Carlo Crivelli (1493), Gozzoli (1498), Filippino Lippi (1594). 't Zou de moeite dus wel geloond hebben er even bij te schrijven, dat zij zijn in de National Gallery (afdeeling: Trafalgar Square) met de respective nos. 569, 788?, 283, 293.

Londen is zoo groot en zoo veelvuldig; Londen oud en Londen nieuw; Londen op de heuvels en in de dalen; Londen in de stad en buiten; en er zijn zoo vele musea, ook zelfs waar bedoelde schilderijen mogelijk kunnen gevonden worden, bijv. Wallace Collection, Dulwich Gallery.

Wordt met het »Londensche museum" meermalen lichtvaardig omgesprongen, Weenen, Berlijn en Dresden deelen het lot. In Weenen echter alleen hebben wij voor onze stof te kiezen tusschen de Gemälde-Gallerie im Belvedere, de Lichtensteinsche en de Esterhazy'sche particuliere verzameling.

Nu geven wij gaarne toe, dat het er dikwijls weinig op aan zal komen wáár een schilderij is, en dat de meeste lezers er weinig belang in zullen stellen. Toch blijft alles samen voor ons een teeken, dat Pater Nieuwbarn zijn taak te licht heeft opgevat. Niet in dien zin, dat het den schrijver geen zweetdroppelen heeft gekost, maar zoo begrepen, dat hij, voor een waarlijk reusachtige taak staande, deze zooveel mogelijk *van de lichte zijde* heeft opgevat.

Afgezien nog hiervan, dat bij zijn manier van doen contrôle onmogelijk wordt, aarzelen wij niet te beweren, dat zulks veel geschaad heeft aan zijn arbeid, niet alleen voor hen, die er veel uit willen leeren, maar ook voor hen, die er veel van willen genieten. 't Bock is zijn prijs en den roem, dien het heeft ingeoogst, volkomen waard. Doch, men houde het ons ten goede, wij twijfelen er niet aan of, na een tijd lang snuffelen en speuren, had de ikonographische wetenschap van den auteur, ook aangaande St. Dominicus, nog een aanmerkelijk grootere uitgebreidheid gekregen en zouden hem bij gevolg een ruimere collectie schilderingen ten dienste gestaan hebben om de verzameling platen, die deze studie vergezellen, des te smaakvoller in te richten en geheel en al genietbaar te maken voor ons roomsch publiek.

Als wij de niet te ontkennen gemakkelijkheid des schrijvers in aanmerking nemen, daarbij weten, dat drie der bovengenoemde werken van italiaansche meesters in onzen cataloog (van 1902, welke een andere is als die van den auteur) worden benaamd, niet zooals Lippi's paneel: »The Virgin

and Child: St. Jerome and *St. Dominick* kneeling on each side of her", maar, zonder *Dominicus*, alleen: »Virgin and Child, with *two Saints*" of iets dergelijks (wat de meest gebruikelijke titel is), dan kunnen wij moeilijk 't vermoeden verzetten, of het tiental niet geciteerde stukken, aanwezig in de Nat. Gall. te Londen onder een dergelijken titel, omsluit *wellicht* nog een of andere »Dominicus", gelet op schilders, tijd en school.

Wij gaan verder en spreken hetzelfde vermoeden uit onder dezelfde consideraties voor de drie »Madonna mit Heiligen" uit Gemälde Gallerie van Titiaan en Perugino, (n°. 39.12.31), voor een Daniel da Volterra in de Liechtensteinsche, voor een Tintoretto in de Esterhazy'sche, voor een Perugino in de Harrach'sche (235) privat-sammlungen. Zoo zouden wij nog meer musea na kunnen gaan. En wij hebben dat gedaan, doch niet overal »vischt" men even gelukkig. Wij staken dat taaie werkje.

Nu kan het heel goed zijn, dat schrijver zich beroept op zijn inleidende verontschuldiging, dat het uiterst moeilijk is om op dit gebied alles te weten; welnu wij zouden daar vrede mee nemen, zonder de minste terughouding, als zijn arbeid ons de indruk gaf, en dat doet hij niet, van met de meest zorgvuldige bezadigdheid doorwerkt te zijn.

Dan dwingt Pater Kronenburg's manier ons meer eerbied af. Deze auteur van *Maria's Heerlijkheid in Nederland* gaat persoonlijk groote reizen doen om de stukken te bezien en te bestudeeren, welke hij wenscht te geven als illustratie van zijn boek. En toch is hier de plaatversiering secundair.

Zoo komen we als vanzelf ertoe een enkel woord te spreken over het meest artistieke gedeelte van Pater Nieuwbarn's studie, de 28 platen, die den aanhang vormen.

't Is voor velen verreweg het meest belangrijke van geheel het werk, omdat daar de meesters zelf aan het woord komen.

De reproducties zijn, op één na, volgens de origineele stukken. Zij werden vervaardigd door de meest bekende kunstphotografen: Alinari, Braun, Hanfstängl enz., phototypie van B. Kühlen M. Gladbach.

Ook hier komt mede verdiende lof toe aan den boekhandelaar-uitgever L. C. G. Malmberg, die door het geheele werk bewijs geeft van smaak en zeer ijverigen toeleg, welke zeker hun hoogste hoogte vinden en bekroning en belooning, in deze uitgelezen kunstplatenverzameling. Jammer echter, dat de Dominicus van Jan Oosterman, onzen landgenoot, niet in deze uitgaaf kon worden afgedrukt. Nu, dan verwachten wij hem bij de tweede oplaag!

Wat betreft de samenstelling der collectie, nog dit. Ofschoon Fra Angelico in zijn *Dominicus onder het kruis*, en *De mediteerende Heilige*, als détail van Christus' doodsangst in den Hof, verhevener kunst heeft gegeven dan al degenen, die hier met hem vertegenwoordigd zijn, toch is niet alles van hem even verrukkelijk. Ook hier dient geschift. De tamelijk sterke neiging om ook thans weer »Angelico" te reproduceeren schijnt ons niet vrij van éénzijdigheid. Over 't algemeen kan gerust gezegd worden, dat de weergegeven kunst een al te uitsluitend kerkelijk karakter heeft en daaraan dachten wij ook reeds, toen wij boven schreven, dat wij den bewerker gaarne in de mogelijkheid zagen een ruimere keus te doen.

Wij vonden het daarom zoo jammer niet aan te treffen dat aller-aller-innigste paneeltje, waar Filippino Lippi (1504)[1]) zijn reine teergevoelige ziel schijnen doet in de glanzen van een heilige liefde. Dát is hoog-artistiek. Dat is geen stuk versierde muur, wat in de kerk alleen tot recht komt. Dat is een stuk echte roomsche, jonglevende, hemelheldere en zielzuivere kunst. Dat brengt ieders gemoed in beroering, dat is een roem der schepping, triomf van den godsdienst. Dat is de belichaming van het onuitspreekbare woord, hetwelk opkomen wil uit het hart, dat hoog klopt door geloof, hoop en liefde.

Maria is gezeten te midden van een prachtige natuur, met het kind Jesus op haren schoot.

De H. Hiëronymus knielt aanbiddend rechts, en aan de linkerzijde mediteert St. Dominicus uit een boek.

---

[1]) National Gallery (Trafalgar Square) n°. 293.

Alles eenvoudig, waar en heilig.

De omgeving van edelgevormde boomen en sierlijke planten, prachtige hellingen en liefkronkelende paden, lost zich op, in het midden, in een helder vergezicht.

't Schijnt avond. Boven is de hemel reeds schemerlichtend en de groep van Heiligen wordt maar zacht beschenen met licht.

Doch naar den horizon is de hemel zonnehelder. En die heldere zonneschijn is als de aureool van Maria's nederig en zedig gelaat waarom het helderlichtend straalt.... O glans der nederigheid schooner dan het zonlicht!

»O Gloriosa Virginum
Sublimis inter sidera
Qui te creavit parvulum
Lactente nutris ubere...."

Dat is het motief, dat is de verklaring van dit innig en heilig paneel [1]).

* * *

Als wij nu het gezegde samenvatten, dan volgt daaruit, dat, om in beeld te spreken, deze vrucht nog niet is rijp gegroeid aan den boom van Pater Nieuwbarn's wetenschap.

Zijn werk is goed, opperbest, maar 't beantwoordt niet aan de eischen die het zichzelf stelt. Ikonographische onbelangrijkheden over sommige zeer heilige zaken, moeten plaatsmaken voor belangrijkheden. Waar een wetenschappelijke schijn is moet ook een wetenschappelijke ondergrond worden aangebracht.

Pater Nieuwbarn moet zijn werk beschouwen, in zijn geheel, als een beeld dat ruw uitgebeiteld staat, maar nog moet worden afgewerkt; als een opgenomen photographie, die retouche noodig heeft, of liever... als een niet bewerkte afdruk op 't papier; hij moet het geheel en al onderdompelen in 't fixeerbad van zijn geduld; dan zullen de vaag-

---

[1]) Was het niet bij een »recensie", wij zouden een afdruk plaatsen in *De Katholiek*, om het alle lezers te doen beoordeelen en bewonderen.

heden zich oplossen, de gewichtige punten krachtig vooruitkomen en het goud der volmaaktheid zal langzamerhand er op neerslaan, warme tonen gevend aan de diepten en verguldend de heldere hoogten.

En dan zij Dominicus ten volle hulde gebracht, door het werk van zijn zoon, die hem lief heeft!

Leimuiden. JOS. VAN VEEN, Pr.

O. L. Vrouwe van Lourdes, door wijlen den Z Eerw. heer E. H. VAN DER HEYDE, Pastoor te Udenhout. Leiden, J. W. van Leeuwen, (Hoogewoerd) 1904. 12 aflev. met 34 platen à 60 cts. de aflev.

Al moge er waarheid schuilen in de paradox, dat het de ergste kwaadsprekerij is iemand een goed man te noemen, aarzel ik toch niet van bovengenoemd werk te zeggen, dat het is een goed boek, goed in alle opzichten.

Samensteller en uitgever hebben hun werk goed gedaan, en het boek is ook goed te noemen in den zin van nuttig. Veel goed kan er door worden gesticht. Het zal velen levendiger doen beseffen het bestaan eener hoogere, bovennatuurlijke orde van zaken. Het zal bovendien de godsvrucht verlevendigen om naar Lourdes als pelgrims op te gaan.

Wij hebben in het Nederlandsch het boek van pastoor Van der Horst over *O. L. Vrouw van Lourdes*. Dit is een vrije omwerking van het klassieke werk, dat Henri Laserre na zijn genezing en bekeering geschreven heeft. In 1899 verscheen de derde uitgave met aanvullingen van nu wijlen pastoor Van der Heyde.

In het hier besproken prachtwerk echter, dat pastoor Van der Heyde zelf heeft samengesteld, bedient hij zich voor de geschiedenis der verschijningen te Lourdes van een andere bron en dit strekt tot aanbeveling. Hij volgt namenlijk J. B. Estrade, *Les apparitions de Lourdes, Souvenirs intimes d'un témoin* (Tours, A. Mame et fils. 1899). Dit werkje werd

in *De Katholiek* van Mei 1900 zeer gunstig beoordeeld. Wel brengt het, wat de hoofdzaak betreft, geen nieuws, maar het is eigenaardig bekoorlijk, omdat het geschreven is door een getuige, die persoonlijk de genegenheid en het vertrouwen van Bernadette mocht genieten. Daarbij is Estrade zeer betrouwbaar om' zijn gematigdheid, zijn strikte eerlijkheid en waarheidsliefde.

Pastoor Van der Heyde heeft het verhaal van Estrade aanmerkelijk bekort — een volledige, letterlijke vertaling verscheen in 1902 als premie-uitgave van *Tijd* en *Morgenpost* — maar heeft toch den eigenaardigen toon bewaard.

Behalve door zijn keurigen band is het werk aantrekkelijk gemaakt door 34 fraaie platen. Vooral voor hen, die reeds te Lourdes geweest zijn, een middel om aangename herinneringen op te wekken en te verlevendigen. Dit goede en mooie boek verdient toegang te vinden in de katholieke huisgezinnen.

A. J. R.

SUPPLEMENT-REGISTER.

Door de goede zorgen van den Directeur der R. K. Kweekschool te Hoorn, E. H. Rijkenberg, die in vereeniging met Prof. Dr. A. H. L. Hensen de *Alphabetische Registers* van ons maandschrift over de jaren 1842—1899 bewerkt heeft, ligt thans voor de pers gereed een *Supplement-register* over het vijfjaarlijksch tijdvak 1900—1905. Aan onze oude en nieuwe inteekenaren wordt deze aanvulling *gratis* toegezonden samen met de aanstaande Januari-aflevering 1905. Aan niet-inteekenaren, die vóór Januari 1905 aanvrage doen bij de uitgevers, zal het geleverd worden tegen den prijs van ƒ 0.25. De *Alphabetische Registers* over 1842—1899 echter zijn geheel uitverkocht en kunnen niet meer bezorgd worden.
